

YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. Mehmet SARAY

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

XXIV. Dizi - Sayı 21²

YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİ TARİHİ

3. Baskı

Prof. Dr. Mehmet SARAY

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

Saray, Mehmet, 1942-

Yeni Türk Cumhuriyetleri tarihi / Mehmet Saray. — 3. bsk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.

xiv, 514 s. : res., (kimi rnk., tıpkıbasım hrt., tablo ; 24 cm (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXIV. Dizi-Sa. 21²).

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 0828 - 4

1. Türkler _ Tarih. 2. Türk halkları _ Eski Sovyet Cumhuriyetleri _ Tarih. 3. Eski Sovyet Cumhuriyetleri _ Tarih. 4. Asya, Orta _ Tarih. I. E.a. II. Dizi.

958

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 13.06.2013 tarih ve 675/4-4 sayılı kararı gereğince 2500 adet basılmıştır.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

1942'de Afyon'un Dinar kazasında doğdu. Orta öğrenimini Çivril ve Isparta'da yapan Saray, 1961-1966 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. 1968-1978 yılları arasında doktora çalışmaları için bulunduğu İngiltere'de **"The Turkmens in the Age of Imperyalism"** adlı teziyle doktor oldu. 1978'de mezun olduğu üniversitede hocalığa başlayan Dr. saray, **"Rus İşgali Döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)"** adlı teziyle 1983'te doçent, **"Afganistan ve Türkler"** adlı teziyle de 1988'de profesör oldu.

Daha önce Türk Tarih Kurumu Üyeliği yapan Prof. Dr. Mehmet Saray, 8 Kasım 1995 tarihinden itibaren de Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Asli Üyeliği yapmıştır. Prof. Dr. Mehmet Saray, Mayıs 1992-Ekim 1996 arasında T.C. Dışişleri Bakanlığı'nda Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik Başdanışmanlık görevinde bulunmuştur. Bu görevi esnasında Türk Cumhuriyetleri bilim adamları ile birlikte hazırlanan **"Ortak Türk Tarihi"**, **"Ortak Türk Edebiyatı"**, **"Ortak Türk Sözlüğü"** ve **"Ortak Türk Alfabesi"** projelerinin yürütücülüğünü yaptı. 1990-2000 tarihleri arasında Harp Akademilerinde hocalık yapmıştır.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk ve Yeni Türk Cumhuriyetleri tarihleri üzerine ders vermiştir.

İngilizce ve Rusça bilen Prof. Dr. Mehmet Saray'ın 40'a yakın Türkçe ve İngilizce yayınlanmış kitabı ve 150'den fazla ilmî makalesi mevcut olup, bu konularda Doktora ve Yüksek Lisans tezleri yaptırmıştır.

2 Mart 2004 tarihinde Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Başkanlığı'na atanan Prof. Dr. Mehmet Saray, Kasım 2006 yılına kadar bu görevde kalmıştır. 2007-2010 arasında T.C. Yeditepe Üniversitesinde Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Merkezi Başkanlığı yapmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ XIII

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN TARİHİ

TÜRKLERİN TARİHİ 3
a. Türk Adı 4
b. Türk Soyu 4
c. Türklerin Anayurdu 4
d. Türklerin Yayılmaları 5

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ 11
a. Tabiat Şartları ve İklimi 11
b. Tarım ve Hayvancılık 12
c. Doğal Kaynaklar ve Enerji 12
d. Sanayi 13
e. Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür 13
f. Azerbaycan Türklerinin Nüfusu 15
B. TARİH 17
a. Azerbaycan Adının Ortaya Çıkışı ve Türklerin Bu Ülkeye Yerleşmeleri ... 17
b. Azerbaycan'ın Rusya Tarafından İşgali 23
c. Azerbaycan'ı Bölen Anlaşmalar Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) 27
d. Ermenistan'ın Tampon Bölge Olarak Kuruluşu 28
e. Rusların Kafkaslardaki İdaresi 30
f. Milli Azerbaycan Devleti 37
g. İstiklal Öncesinde Azerbaycan'da Cereyan Eden Gelişmeler 38
h. Azerbaycan'ın Türkiye'den Yardım Talebi 44
ı. 1920'ye Kadar Azerbaycan Türklerinin Eğitim ve Kültür Hayatı 49
C. BOLŞEVİKLERİN İKTİDARI ELE GEÇİRMELERİ VE AZERBAYCAN'IN İSTİKLALİNİ KAYBETMESİ 52
a. Bolşevik İhtilâli ve Azerbaycan 52
b. İran İdaresindeki Azerî Türkleri 56
D. AZERBAYCAN'DA SOVYET DÖNEMİ 59

a. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hükümet Şekli ve İcraatı. 59
b. Sovyet Döneminde Ekonomi 62
c. Sovyet Döneminde Eğitim ve Kültür 65
E. İSTİKLÂLE GİDEN YOL 69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ 79
a. Coğrafî Özellikler 79
b. İklim 80
c. Akarsular 81
d. Toprak ve Bitkiler 81
e. Tabiî Zenginlikler 82
f. Nüfus 83
g. İktisadî Durum 83
h. Eğitim ve Kültür Hayatı 87
B. TARİH 89
a. Türklerin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler 89
b. Kazak Türklerinin Tarihi 91
c. Kazak Halkının Oluşması 92
d. Kazakların Siyasî Tarihleri 92
e. Moğol Kabilelerinin Kazakistan'ı İşgali 94
f. Rusların Kazakistan'ı İşgali 96
C. RUS HÂKİMİYETİ DEVRİNDE KAZAK TÜRKLERİ 105
D. KAZAK TÜRKLERİ'NİN RUS ESARETİNDEN VE SÖMÜRÜSÜNDEN KURTULMA MÜCADELESİ 109
Sultan Kenasarı Kasımoğlu ve Kazak Millî Hareketinin En Yüksek Seviyeye Ulaşması 114
E. TİCARİ KAZANÇLARINI YÜKSELTMEK İSTEYEN RUSYA'NIN, TÜRKİSTAN HANLIKLARINI İŞGALİ 124
F. KAZAKİSTAN'DA RUS İDARESİ 129
Rus İdaresindeki Kazakların Ekonomik Durumu 140
G. RUS ALEYHTARI FİKİRLERİN ÇOĞALMASI VE 1916 MİLLİ AYAKLANMASI 142
a. Kazakistan ve Türkistan'da Rus İdaresinin Yolsuzlukları 143
b. Kazakistan Aydınlarının Ortaya Çıkışı 146
c. 1905 Meşrutiyet Hareketi ile Türklerin Elde Ettiği Haklar 149
d. I. Dünya Harbi İçin Rusların, Kazaklardan Yeni Vergi ve Asker Talebine Karşı Tepkiler ve İsyanlar 153
e. Bolşevik İhtilali ve Prensipleri 155
f. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı: 1-11 Mayıs 1917 159
H. ALAŞ-ORDA PARTİSİ'NİN KAZAKİSTAN'IN İSTİKLALİNE SAHİP ÇIKMASI 164
Türk Aleminin O Yıllardaki Durumu 175
I. TÜRKLERİN SOVYET CUMHURİYETLERİNE BÖLÜNMESİ VE SOVYET REJİMİNDE MİLLİ MUKAVEMETİN DEVAMI 179

a. Geçiş Dönemi 182
b. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin İlk Yılları 182
I. FELAKET YILLARI: 1920-1938, KAZAK TÜRKLERİNİN AÇLIK VE ZULÜMDEN ÖLMELERİ 185
a. Zulme ve Kırılmaya Karşı Aydınların İsyanı 192
b. II. Dünya Harbi Sonrasındaki Gelişmeler 193
J. SOVYETLERİN KAZAK TÜRKLERİNİ ASİMİLE SİYASETİ 196
a. Kazakistan'da İslamiyet'i Yok Etme Faaliyetleri 196
b. Dil Kolunda 198
c. Kültür Kolunda 200
d. Kazak Türklerinin Tarihini Tahrif Faaliyetleri 202
K. ASİMİLASYONA KARŞI KAZAK TÜRKLERİNİN DİRENİŞİ 206
L. NAZARBAYEV VE MÜSTAKİL KAZAKİSTAN TÜRK CUMHURİYETİ 209

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ 217
a. Konumu ve Coğrafî Yapısı 217
b. İklim 218
c. Ekonomi 218
d. Nüfus 220
e. Eğitim ve Kültür 221
B. TARİH 226
a. Türklerinin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler 226
b. Kırgız Türklerinin Tarihi 227
c. Hokand Devleti'nin Kırgız Tarihindeki Önemi 232
d. Hokand'ın Osmanlı Devleti İle Münasebetleri 235
e. Hokand'da İç Karışıklık ve Buhara Saldırısı 243
f. Rusya'nın Türkistan'da Yayılması 248
g. Rus İşgali 253
h. Türkistan'da Rus İdaresi ve Sömürüsüne Karşı Direniş 263
i. Rus İdaresinin Yolsuzlukları 268
j. Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması 271
j. Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikrî Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesirleri 273
C. 1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ VE TÜRKİSTAN TÜRKLERİ 275
a. Orta Asya Türklerinin Milli Kurtuluş Savaşı 279
b. Orta Asya'nın Sovyet Cumhuriyetlerine Bölünmesi 280
D. KIRGIZİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN HÜKÜMET ŞEKLİ VE İCRAATI 283
Komünist Hükümetin Çalışması: 287
E. KURTULUŞA GİDEN YOL 295

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ 301
a. Ülkenin Coğrafî Konumu 301
b. Tarım ve Hayvancılık 302
c. Tabii Kaynaklar ve Enerji 303
d. Sanayi 303
e. Eğitim ve Kültür 304
f. Nüfus 305
B. TARİH 307
a. Türklerin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler 307
b. Özbek Türklerinin Ortaya Çıkışı ve Tarihleri 309
c. Rus İstilâsı Devrinde Özbek (Türkistan) Türkleri 314
d. Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi 324
e. Türkistan Türklerinin Manevi ve Kültürel Hayatı 328
C. TÜRKİSTAN TÜRKLERİNİN 1916'DAKİ MİLLİ AYAKLANMASI 331
a. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Türkistan Türkleri 333
b. Türkistan Türklerinin Milli Kurtuluş Savaşı 339
c. Basmacılık: Türklerin Son Millî Ayaklanması 347
d. Türkistan'ın Cumhuriyetlere Bölünmesi ve Sovyet Rejiminde Milli Mukavemetin Devamı 353
D. SOVYET DÖNEMİNDE EKONOMİ 356
a. Sovyet Döneminde Özbekistan'ın Kültür ve Eğitim Sorunları 360
b. Özbekistan'da Sovyet Yönetimi 367
E. İSTİKLALE GİDEN YOL 372
Özbekistan'ın Alması Gereken Yeni Ekonomik Tedbirler 375

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ 379
a. Tabiat Şartları 379
b. İklimi 379
c. Tarım ve Hayvancılık 380
d. Tabii Kaynaklar ve Enerji 380
e. Sanayi 380
f. Nüfus 381
g. Eğitim ve Kültür 381
B. TARİH 382
a. Türkmen Adının Ortaya Çıkışı ve Manası 382
b. Türkmenlerin (Oğuzların) Tarih Sahnesine Çıkışları 383
c. XVI. Asırdan Rus İstilasına Kadar Türkmen Tarihi 384
C. RUS İSTİLASINA KARŞI TÜRKMENLERİN MUKAVEMETİ 390
a. I. Göktepe Müdafaası ve Türkmen Zaferi (1879) 398
b. II. Göktepe Müdafaası ve Rus Vahşeti (1881) 404

c. Merv Bölgesinin Düşmesi (1884) 408
D. RUS HAKİMİYETİNDE TÜRKMENLER 410
a. Sovyet Rejimine Karşı Millî Ayaklanma 411
b. Türkmenlerin Kültür Hayatı Ve Yetiştirdikleri Şahsiyetler 416
c. Türkmenlerin Nüfusu 417
d. Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento 418
e. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hükümet Şekli ve İcraatı 426
E. TÜRKMENİSTAN'DA SOVYET YÖNETİMİ 429
a. Sovyetleştirmeye Karşı Türkmen Tepkisi 432
b. Moskova'nın, Türk Halklarını Sovyetleştirme Çabaları 433
c. Sovyet Döneminde Eğitim, Ekonomik ve Kültürel Hayat 444
F. İSTİKLALE GİDEN YOL 446
a. Saparmurat A. Niyazov'un Yükselişi ve Türkmenistan'ın İstiklalini Kazanması 447
b. Türkmenistan'ın Alması Gereken Yeni Ekonomik Tedbirler 450

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

İSTİKLÂLE KAVUŞTUKTAN SONRA YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMALARI VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ 455
a. Azerbaycan 455
b. Kazakistan 456
c. Kırgızistan 457
d. Özbekistan 457
e. Türkmenistan 458
BİBLİYOGRAFYA 459
DİZİN 477
HARİTALAR 515

ÖN SÖZ

Rusya, XIX. asrın ilk yarısında Azerbaycan ve Kazakistan'ı, XIX. asrın ikinci yarısında da Orta Asya Türk ülkelerini devletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal etmişti. Çarlık ve Sovyet döneminde bu Türk ülkelerini kolonileştirmek için büyük gayret sarf eden Ruslar, bu topraklarda maddi ve manevi büyük zararlara sebep olmuşlardı. Yapılan Ruslaştırma ve Sovyetleştirme çalışmaları Türk ülkelerini, insanlarını milli benliklerinden uzaklaştırmamakla birlikte son derece menfî izler de bırakmıştı.

Sovyet sisteminin ekonomik ve moral yönünden çöküşü, asrımızın çok milletli imparatorluğunun da dağılmasına sebep olmuştur. Dağılma ile birlikte bütün Sovyet cumhuriyetleri ardı ardına istiklallerini ilan etmişlerdir. Bu arada Türk cumhuriyetlerinden Özbekistan 31 Ağustos 1991, Azerbaycan 18 Ekim 1991, Türkmenistan 27 Ekim 1991, Kırgızistan 12 Aralık 1991 ve Kazakistan 16 Aralık 1991 tarihinde istiklaline kavuşmuştur.

Kardeş cumhuriyetlerin istiklallerini ilan etmeleri ve bu arada kıymetli cumhurbaşkanlarının Türkiye'yi ziyaretleri kamuoyunun bütün dikkatlerini bu yöne çevirmiştir. Bu sahanın mütehassısı olarak kardeş cumhuriyetlerin tarihleri üzerinde muhtelif araştırmalarımız olmakla birlikte, yeni oluşumu izah eden ve her cumhuriyetin mevcut ülke sınırlarını dikkate alarak, onlar hakkında bilgi veren yeni araştırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere rahmetli cumhurbaşkanımız Turgut Özal'ın direktifi ile Türk cumhuriyetlerinin ayrı

ayrı tarihlerini yazmış ve Türkiye ile imzaladıkları anlaşma, protokol ve benzeri belgeleri de bu kitaplarda ek olarak vermiştim.

Ancak, basılan kitaplar kısa zamanda bitmiş ve diğer taraftan bu cumhuriyetlerin tarihlerinin tek bir kitapta toplanması zarureti de anlaşılmıştı. Bu ihtiyaç çerçevesinde, yazmış olduğum Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi'ni bir kitap haline getirdim. Anadolu Türklerinin bir parçası olan Azerbaycan Türkleri hariç, Kazak, Türkmen, Özbek ve Kırgız Türkleri, Türkistan Türkleri olarak biliniyordu. Sovyetler, bu Türk topluluklarının birlikte hareket etmelerine izin vermemek için onları parçalamış ve daha kolay kontrol edilmelerini sağlamıştı. Bu arada, yıllar yılı her Türk topluluğuna "Sen Kırgız halksın", "Sen Özbek halksın", "Sen Kazak halksın", " Sen Türkmen halksın" diyerek onların ayrı ayrı halklar olduğunu telkine çalışmıştı. Bu telkinler sonucu, her cumhuriyette yaşayan kardeşlerimiz arasında ayrı bir millet olmasa da ayrı halklar şuuru yerleşmeye başlamıştı. Bu araştırmamda onların aynı milletin evlatları oldukları gerçeğini belirtmekle birlikte şu anda, her Türk cumhuriyetinin milli sınırları içinde kalan halkların oluşumuna da saygılı olmaya gayret gösterdim.

Sovyet tipi cumhuriyetlerin ve hükümetlerin kuruluş ve işleyişleri, Sovyet döneminin ekonomik ile kültürel hayatı ve o devirde Türklerin Ruslaştırılma *(veya Sovyetleştirilme)* konulan her cumhuriyet için ayrı ayrı ele alındığından, bu konuları her cumhuriyetin tarihi içinde anlatmak lüzumu hissedilmiştir.

Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi içinde, kardeşlerimizin güzel ülkeleri, yeraltı, ve yerüstü zenginlikleri, eğitim ve kültür hayatları ile ekonomik oluşumları hakkında bilgi vermeye çalıştım. Ayrıca, yeni Türk cumhuriyetlerinin almaları gereken tedbirler ile Türkiye'den beklentileri hakkında da bilgi verdim.

Türk kamuoyuna, özellikle sevgili gençlere, kardeş Türk cumhuriyetleri hakkında bilgi vermek üzere bu kitabı hazırlamama ve basımına karar verdiği için Türk Tarih Kurumu'na şükranlarımı arz ederim.

Kitabın basımında gösterdiği alâka ve yardımlar için Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na, kitabın tashihinde gösterdiği titizlik ve itinadan dolayı Tarihçi Mehmet Koyuncu Bey'e ve kitabın bilgisayar düzenlemesinde verdiği emekten dolayı T.T.K. Bilgisayar Uzmanı Yusuf Öztürk'e teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN TARİHİ

Bilindiği gibi, bugünkü Türk Cumhuriyetlerini kuran Türk kavimleri ve halklarının ülkeleri devletlerarası hukuku hiçe sayan Ruslar tarafından XIX. asrın muhtelif devirlerinde işgalden sonra, Ruslar, "böl ve yönet" sistemini uygulayarak kardeşlerimizin Türk milletinin bölünmez birer parçası olduğu fikrinden uzaklaşmaları için gerekli idari, eğitim ve kültürel baskıyı uygulamışlar idi. Moskova'nın uyguladığı bu sistem, daha da genişletilerek Sovyetler döneminde katı bir şekilde tatbik edilmiş ve kardeşlerimize, Türk yerine "Özbek", "Kazak", "Kırgız", "Türkmen", "Azeri" vb. boy, hanedan ve bölge adları ile hitap edilmiş ve kendilerinin birbirinden ayrı halklar olduğu ve Türklükle hiçbir alakaları olmadığı fikri aşılanmıştır. Bugün, Cumhuriyetlerin halklarını oluşturan Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri ve Türkmen kardeşlerimiz, eski dönemlerin tesiri ile Türklük konusunda yanlış ifadelerde bulunmaktadırlar. Bu yanlış ifadeler yalnız yeni Türk Cumhuriyetlerinde değil, Türkiye'de dahi kullanılmaktadır. İşte, bu yanlışlığı düzeltmek maksadıyla "Türk adı ve manası"nı izah eden ayrı bir bölümü Ön söz'den sonra yazmak lüzumunu duyduk.

TÜRKLERİN TARİHİ

En eski ve köklü kavimlerden oluşan Türkler mazileri boyunca, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış bir millettir. Türk tarihini değerlendirirken onu hem zaman hem de coğrafi bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktalar önemlidir: Türkler dağınık şekilde yaşamaları sebebiyle ve birbirinden farklı gelişme yolları takip ettikleri için Türk tarihini belirli bir zaman kesiminde bütün halinde değerlendirmek kolay olmamaktadır. Diğer milletlerin aksine Türkler asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak, tarihlerini değişik bölgelerde yaratmışlardır. Bu sebeplerle geçmişin herhangi bir devresinde aynı yerlerde Türk topluluk, idare ve devletlerini izlemek mümkün olduğundan, Türk tarihi denilince, belirli bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değil, Türk adını taşıyan ve özel adlarla anılan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır.

a. Türk Adı

Araştırmalar "Türk" adının aslında belirli bir topluluğa mahsus "etnik" bir isim olmayıp, siyasi bir ad olduğunu ortaya koymaktadır. Gök-Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan itibaren önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi hususi adları ile anılan, diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere milli bir ad haline gelmiştir.

Siyasi nitelik kazanmadan önce "türk" sözünün cins ismi olarak "güç-kuvvet" (sıfat hali ile: güçlü-kuvvetli) manasında olduğu bir Türkçe vesikadan anlaşılmış ve cins ismi olarak çok eskiden beri Türkçe'de mevcut olması gereken "türk" kelimesinin "Altaylı" (Ceyhun ötesi Turanlı) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde, daha sonra yine cins ismi olarak "türk-Hun" (kudretli Hun) tabirinde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, 'Türk" kelimesini Türk Devleti'nin resmi adı olarak ilk kullanan siyasi teşekkül Gök-Türk İmparatorluğu'dur.

b. Türk Soyu

Son elli yıl içinde yapılan bilimsel araştırmalar Türkler'in beyaz ırka mensup olduklarını ortaya koymuş ve yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grubundan "Europid" adı verilen grubun "Turanid" tipine bağlı olan Türkler'in kendilerini başta "Mongolid" Moğollar olmak üzere diğer topluluklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip oldukları anlaşılmıştır. Hâkim özellikleri beyaz renk, düz burun, yuvarlak çene, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyıktır. Turan tipine örnek olan Orta Asya, Maveraünnehir ve diğer Yakın-Doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, yuvarlak yüzlü "ay yüzlü, badem gözlü", endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile Ortaçağ kaynaklarında güzelliğe örnek gösterilmiş, hatta İran edebiyatında "Türk" sözü "güzel insan" manasında kullanılmıştır.

c. Türklerin Anayurdu

Türkler'in ilk yurdu hakkında ilim dünyasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında yapılan ilmi araştırmalar ve arkeolojik kazılar Türk yurdunu şöyle tasvir etmektedir:

Tarihçiler Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağlarını ve etrafını Türkler'in ilk anayurdu olarak kabul etmiştir. Etnologlar ise, İç Asya'nın kuzey bölgelerini Türkler'in anayurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız Bozkırları ile Tanrı Dağları (Han Tengri-Tiyan Şan) arasını; Sanat tarihçileri Altaylar ile kuzeybatı Asya sahasını; Kültür Tarihçileri de Altaylar ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal Gölü'nün güney-batısını Türkler'in anayurdu olarak göstermişlerdir. Tariflerin bu kadar çeşitli olmasının sebebi, Türkler'in hareketli bir millet olmaları ve kültürlerini gittikleri her yere götürmeleridir. Diğer taraftan, dil bilginlerinin yaptığı araştırmalar, Türkler'in anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar'ın kuzey ve kuzey-doğu bölgelerini göstermektedir. Ayrıca arkeologların yaptığı araştırmalar ile M.Ö. devirlerinde Türkler'in anayurdu hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, Kuzey Altaylar'ın hemen batısında bulunan Minusinsk bölgesinde ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2500-1500) ve Andronova (M.Ö. 1700-1200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının prototipi olduğu anlaşılmış bulunmaktadır.

d. Türklerin Yayılmaları

Çok eski zamanlardan başlayan anayurttan ayrılma hareketleri aralıklarla binlerce yıl devam etmiştir. M.Ö. gerçekleşen bütün Türk göçlerinin tarihleri kesin bilinmemekle beraber bazı tesbitler yapılabilmektedir. Mesela Türkler'in kolları olan Yakutlar ve Çuvaşlar'ın ana topluluktan ayrılması ve Yakutların doğu Sibirya'ya doğru yönelmeleri çok eski bir tarihte olmalıdır. Çünkü dilleri "ana Türkçe"den en ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır. Özellikle Yakutça bugün en çok değişen lehçelerden biridir. Türkler'den bir kitlenin de batıya yönelerek Volga nehri etrafındaki düzlüklerde, M.Ö. 6-3 asırlarda İskitler ile birlikte yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'ın İndus-Pencap havalisine doğru ilk türk hareketi bir tahmine göre M.Ö. 1. bin başlarına tesadüf etmektedir. Daha eski tarihlerde Türkler'in İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olma ihtimalleri de vardır. Bunlar ilk medeni kavim sayılan Sümerler'dir ki, dilleri Sami ve Hind-Avrupai olmayıp, Türkçe'nin dahil olduğu "bitişken" gruba mensuptur. Ancak Sümerler'in menşei meselesi halledilememiş, daha doğrusu

aslen Orta Asyalı ve muhtemelen Türk soyundan geldikleri ilim dünyasında henüz kesinlik kazanmamıştır.

Milattan sonraki Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında ise açık ve kesin bilgilere sahip bulunulmaktadır:

- Hunlar, Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, 1. asır sonları ve 2. asır ortalarında Türkistan'a, 375 ve sonraki yıllarda Avrupa'ya,
- Uar-Hun'lar, 350'lerde Afganistan ve kuzey Hindistan'a
- Oğurlar, 461-465 yıllarında güney-batı Sibirya'dan güney Rusya'ya,
- Oğuzlar, 10. asırda Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına ve 11. asırda Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya,
- Avarlar, 6. asır ortasında Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya,
- Bulgarlar, 668'den sonraki yıllarda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına, 830'dan sonra Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya,
- Sabarlar, 5. asrın ikinci yarısında Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a,
- Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlardan bir kol), 9-11. asırlarda Hazar Denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a,
- Uygurlar, 840'ı takip eden yıllarda Orhun bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir.

Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri hem uzun mesafeler katederek yapılmış, hem de çok mühim tarihi sonuçları olmuştur, bu göçler yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta "fütuhat" olarak nitelendirilir, tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de "sızma" denilen yoldur. Sızma, bazı kalabalık boylardan ayrılan grupların veya ailelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları şeklinde belirmektedir. Bu şekilde dahi Türkler'in katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askeri kuvvetlere veya siyasi hayata hâkim oldukları hatta bazen devlet kurdukları bilinmektedir (Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi).

Türk göçlerinin sebebi nedir, hangi şartlar Türkleri bu göçlere itmiştir? Araştırmalar hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyf için yer değiş-

tirmediğini, göçlerin ancak birtakım zorunluluklar sebebiyle gerçekleştirildiğini göstermiştir. Tarihi kayıtlarda Türk göçlerinin de iktisadi sıkıntı yani Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması nedeniyle olduğu belirtilmiştir. Örneğin, Hun göçünde büyük ölçüde kuraklık, Oğuz göçünde ise nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı Türkleri göçe zorlamıştır. Toprağın artan nüfusu besleyemez hale gelmesi yüzünden dar ziraat alanları dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türkler'in hayatlarını sürdürebilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi başka iktisadi vasıtalara ihtiyacı vardı ki bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu komşu ülkelerde vardı. İktisadi sebebin yanısıra, 11. asır Moğol K'i-tan hücumunda olduğu gibi dış baskıya maruz kalan Türkler, tabiiyeti kabul edip bağımsızlıktan mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ediyorlardı. Yerleşik kavimler için gerçekleştirilemeyen bu durum, bozkırlı için mümkündü.[1]

[1] Türk adı, Türklerin Anayurdu ve Türklerin Yayılmaları hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız, İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt, Coğrafya - Tarih, 2. baskı, Ankara 1992, s. 105-110; Aynı müellif, *Türk Milli Kültürü*, 5. baskı, İstanbul 1988, s. 52.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

18 Ekim 1991'de bağımsızlığına kavuşan Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 7.220.000 (1991), yüzölçümü ise 86.600 km²'dir. Başkent'i Bakü'dür. Azerbaycan 1828 yılında Çarlık Rusya'sı ile İran Şahlığı arasında taksim edilmiş, yani ikiye bölünmüş bir ülkedir. İran'ın işgali altında kalan ve 113.000 km²'lik bir sahayı ihtiva eden Güney Azerbaycan'ın nüfusu ise yaklaşık 18.000.000 civarında bulunmaktadır. Güney Azerbaycan'ın baş şehri ise Tebriz'dir. Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Türkçesini konuşmaktadır. Türkiye Türkçesinden sonra Azeri Türkçesi Batı Türkçesinin en kuvvetli bir dalını teşkil eder. Kuzey Azerbaycan Türkleri dillerini en iyi şekilde kullanırken, Güney Azerbaycan Türkleri kendi dillerinde okuyup yazma hakkından mahrum bulunmaktadır.

a. Tabiat Şartları ve İklimi

Azerbaycan Transkafkasya'nın en kurak kesimi olan orta ve aşağı Kura Havzası ile aynı bölgede bulunur. Azerbaycan Cumhuriyeti, kuzeyde Doğu Kafkasya'nın güney yamacına, güneyde ise Ermenistan dağ kitlesine doğru uzanır. Kuzey Azerbaycan'ın topraklarının büyük kısmı bir ovadan meydana gelir. Bu ovada akan Kura Nehri'nin deltası Aras Nehri'nin deltası ile karışır. Dağlık alanlar bölgenin güneyinde yer alan İran kontrolündeki Güney Azerbaycan'da daha geniş bir yer tutar. Tebriz'in güneyindeki Sehend Dağı (3700 m.) ile Erdebil'in batısındaki Selselan Dağı (3800 m.) bunlar arasında en önemlileridir. Güney Azerbaycan'ın en önemli nehirleri ise Hazar Denizi'ne dökülen Kızılözen, Urmiye Gölü'ne ulaşan Acıçay ve Cıgaltu'dur. Van Gölü'nün bir buçuk katı olan Urmiye Gölü (5775 km²) Güney Azerbaycan'ın önemli bir parçasını teşkil eder. Görüldüğü gibi, Güney Azerbaycan ise, Karabağ bölgesi hariç ovalardan meydana gelmiştir. Azerbaycan genel olarak yazları kurak ve sıcak geçer bir bozkır iklimine sahiptir. Yalnız bu sıcaklık dağlık ve ovalık bölgelerde bazı değişiklikler gösterir.

b. Tarım ve Hayvancılık

Sovyet döneminde hazırlanan merkezi planlama çerçevesinde diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan da bir tarım ülkesi olmaya mahkûm edilmiştir. Esasında Azerbaycan yetiştirdiği ürünler ile kendi halkını rahatça besleyen bir ülkeydi. Fakat Sovyet ekonomi plancılarına göre Azerbaycan daha çok pamuk, şarapçılık için üzüm, meyve ve sebzelere yönelik üretime sevkedilmiştir. Bilhassa pamukçuluk için pek çok arazinin ayrıldığı görülmektedir. Dolayısıyla üretilen pamuk Sovyetlerin hammadde ihtiyacını karşılayacak şekle getirilmiştir. Sovyet döneminde Azerbaycan'da üretilen üzüm, Sovyetlerdeki üzüm istihsalinin % 23'ünü, pamuk ise Sovyet istihsalindeki pamuğun % 8'ini teşkil etmiştir. Azerbaycan 600.000 ton pamuk, 608 bin ton tahıl, 316.200 ton şarap, 420.700 ton sebze ve 4.447.900 adet koyun ve keçi üreten bir ülkedir. Normal şartlarda bu ta'rım ve hayvan ürünleri Azerbaycan'a rahatlıkla yetecek kapasitededir. Bu arada bütün dünyada meşhur olan siyah havyar üretiminin % 80'ini Azerbaycan Hazar Denizi'ndeki bir cins balıktan üretmektedir ki uzun yıllar bu kıymetli yiyecek maddesi Azerbaycan'ın ve Sovyetlerin en çok ihraç ettiği maddelerin başında gelmiştir. Azerbaycan'da tütün, çay ve narenciye de yetiştirilmektedir.

c. Doğal Kaynaklar ve Enerji

Yeraltı ve yerüstü kaynakları yönünden Azerbaycan Türk ülkeleri içinde en zengin olanlardan biridir. Yüksek kaliteli petrolü ve doğal gazı Azerbaycan'ın hem enerji ihtiyacını hem de bu iki maddeye duyulan muhtelif sahalardaki ihtiyacını çok rahat olarak karşılayabilmektedir. Yıllık petrol üretimi 13 milyon ton civarındadır. Sovyet döneminde bu petrolün büyük bir kısmı yok pahasına Azerbaycan'dan alınarak Sovyetlerin diğer endüstri bölgelerinde ve Kızıl Ordu'nun akaryakıt ihtiyacını karşılamada kullanılmıştır. Petrol rezervleri konusunda kesin bir veri bulunmamakla beraber Azerbaycan petrolü, hem ülke ihtiyaçlarını karşılamada, hem de bir ihraç maddesi olarak dışarıya satmada önemli bir yer tutacağı söylenmektedir. Petrol ve doğalgazdan sonra demir cevheri, alüminyum, bakır, çinko, kurşun, kobalt, sülfat, kömür, göl ve kaya tuzları gibi değerli madenler bulunmaktadır. Bilhassa petrol ve doğalgazının enerjiye dönüştürülmesi ile bol mik-

tarda elektrik üretimi yapılmaktadır ki bu da sanayi için önemli temel ihtiyacı karşılamaktadır. Ayrıca, elektriğin fazlası komşu ülkelere ihraç edilmektedir.

d. Sanayi

Azerbaycan'ın en önemli sanayi kolunu petro-kimya sektörü oluşturmaktadır. Bu arada enerji santrallerinin inşası, dâhili telekomünikasyon, elektrik ve metal işleri üzerinde de oldukça gelişmiş bir sanayileri vardır. Ayrıca makina ve gemi inşa, lastik üretimi, halı ve konserve fabrikaları gibi sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Ne var ki, mevcut bu sanayi tesisleri çok eski teknoloji kullanıldığı için verimi oldukça düşüktür. Bu sebepten dolayı çıkarılan madenlerin ve petrolün büyük çoğunluğu Sovyet döneminde, diğer Sovyet cumhuriyetlerinde mamul hale getirilip yeniden Azerbaycan'a satılmıştır. Bu şekilde Azerbaycan sanayii dışa bağımlı hale sokulmuştur. Bu ülkede üretilen malların yüzde sekseni hammadde veya yarı mamul halde bulunmaktadır. Bugün Azerbaycan sanayiinin en büyük sıkıntılardan biri ellerinde bulunan hammaddeyi ara mala, ara malı da nihai mala dönüştürememe konusundadır. Azerbaycan istiklaline kavuştuktan sonra tarım ve hayvancılık başta olmak üzere doğal kaynaklar ve sanayi dalında yeni hamlelere girişmiş bulunmaktadır. Azerbaycan yetkilileri bugün ülke ekonomisini yeniden organize ederken ilk önce pamuğa dayalı entegre tesislerin kurulmasını planlamış durumdadır. İkinci aciliyeti olan konu ise petrol rafinerilerinin modernizasyonudur. Yine aynı şekilde diğer sanayi dallarında, enerji üretiminde, elektronik ve metal işlemede ve gemi inşasında modern teknolojiye geçiş için gerekli hamleler yapılmaktadır. Azerbaycan'ın iç ve dış düşmanlarının çıkardığı engeller aşıldığı takdirde ekonomik sahada aldığı bu yeni tedbirlerle kısa zamanda iyi bir seviyeye geleceği muhakkaktır.

e. Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür

Azerbaycan Türklerinde eğitim hayatının diğer Türk topluluklarına kıyasla son derece gelişmiş olduğu görülür. Azerbaycan'ın Türkleşme devri olan 11. asırdan itibaren takip ettiği eğitim sistemi Türk-İslam âleminin klasik mektep ve medrese sistemi idi. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin tarihinin dramatik siyasî gelişmelerle dolu olması yüzün-

den eğitim sisteminde bir devamlılık olamamıştır. Bilhassa, Şianın o bölgeye doğru yayılması üzerine mektep ve medreseler bir nevi Şia ve Sünnî inançlarının rekabet yeri haline gelmiştir. Bu ise Azerbaycan Türkleri arasında birlik ve bütünlük yapısını bozmuştur. Bu istikrarsızlığın en büyük sebeplerinden birisi Güney Azerbaycan'ın sık sık Şiî iran'ın kontrolünde kalmasıdır. Bu durumu, değişik bir şekilde Kuzey Azerbaycan'da da görmek mümkündür. Nitekim Nadir Şah'ın vefatından sonra 1748-1820 lere kadar müstakil halde yaşayan Kuzey Azerbaycan Türkleri muhtelif fırkalara ve hanlıklara ayrılmışa. Bu birlikten yoksun durum onların Rus işgaline uğramalarının en büyük sebeplerinden birini teşkil eder. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan Türklerinin eğitim hayatı yeni bir safhaya girmiştir. Güney Azerbaycan'daki Türkler tamamen İran'ın Ahundlarının eline düşerken Kuzey Azerbaycan Türkleri de Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma mekanizması haline gelen Rus mekteplerinin esaretine düşmüştür. Ne var ki, Güney Azerbaycan Türk'ü ile Kuzey Azerbaycan Türk'ü arasındaki baskıya karşı direniş mücadelesi son derece dağınık bir tablo ortaya çıkarmıştır. Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Şia eğitimine kayarken, bir kısmı Şia eğitimini red manasında kendi kabuğuna çekilmiştir. Bu ise zaten yanlış bir dini ideoloji haline dönüştürülmüş olan Şia itikadının verimli olmayan medrese sistemi altında Güney Azerbaycan Türklerinin cahil kalmalarına sebep olmuştur. Kuzey Azerbaycan Türklerinde ise Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çabalarına rağmen Rus okullarının modern ilimleri de ihtiva etmesi Azerbaycan Türklerinin dikkatini çekmiş ve Rus mekteblerinden istifade eden pek çok Azeri genci ortaya çıkmıştır. Rus mektebleri kanalı ile medeni dünyaya açılma yolunu gören Kuzey Azerbaycan Türkleri kısa zamanda başarılı neticeler elde etmişler ve edindikleri bilgiler ile hem Azerbaycan Türklüğünün eğitimi geliştirme hem de muhtelif bilim dallarında ileri gitme imkânını bulmuşlardır. XIX. asrın son çeyreğinde Gaspıralı İsmail Bey'in klasik mekteb ve medrese eğitimini reforme ederek tanzim ettiği "usul-i cedid" yönetiminin tesiriyle hız kazanan Azerbaycan'daki eğitim sistemi güzel meyvelerini vermeye başlamıştır. İslam'dan kopmadan, modern bilimlerin de izlediği eğitim sistemi ile Azerbaycan Türkleri Osmanlı Türkiyesi ile atbaşı halinde o devir Türk dünyasının modern eğitimde en ileri giden Türk ülkeleri olmuştur. Bunun neticesi olarak Türk dünyasına büyük hizmetler

vermiş olan Azerbaycan aydınının yetiştiği görülmüştür. İşte Azerbaycan Türkleri'ndeki bu bilgi ve kültür potansiyeli onların 1918-1920 arasında Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmalarını sağlamıştır. 70 kusur yıllık Sovyet döneminden sonra bugün Azerbaycan Türkleri yeniden istiklaline kavuşurken başarılarının temelinde yukarıda izah ettiğimiz bilgi ve kültür potansiyelinin olduğu görülür. Ayrıca o dönemde yetişen Kuzey Azerbaycan aydınları arasında halkına ışık tutan pek çok kıymetli fikir adamlarının yetiştiği görülür.

Sovyet dönemine gelince; Sovyet dönemi eğitim sistemi 1926-1928'lere kadar eski usul eğitimin devamı şeklinde olmuştur. Fakat 1930'lu yıllardan itibaren kolhozlaşmanın da yarattığı yeni durumlar çerçevesinde tam bir kitle eğitimi başlatılmıştır. Burada maksat milli ve dini kültürden yoksun yepyeni bir Sovyet vatandaşı yetiştirme hedeflendiği için Kuzey Azerbaycan'da canlı bir hale gelen Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak prensipleri bir kenara bırakılmış ve hatta yasaklanmıştır. Sovyet döneminin bu sapık ve yönlendirici eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemine kıyasla önemli bir farkı bulunmaktadır. Eğitim yaygınlaştırılmış ve mecburi hale getirilmiştir. Dolayısıyla kuzey Azerbaycan Türkleri arasında cahil kalanların sayısı kademe kademe azalmış, 1960-1970'lerde yüzde yüze yaklaşmıştır.

Azerbaycan'da 1971 istatistiklerine göre 4775 okulda 1.503.000 öğrenci okumakta idi. Bu okullardan 106'sı yeni açılmakta olan ilkokul, 78'i ortaokul ve lise, 13 enstitü, 1 üniversite ve diğerleri de ilkokuldur. Bugün öğrenci ve okul sayısında büyük artışlar olmuş, okul sayısı 5000'e talebe sayısı da 1.600.000'e ulaşmıştır. Okul artışına paralel olarak kültürel hayatta da büyük bir gelişme olmuştur. Bugün Azerbaycan'da 6500 kültür tesisi, 4605 adet kütüphane, 125 müze, 40 dinlenme evi, 124 müzik okulu, 43 halk tiyatrosu salonu, 33 kültürel dernek ve 3680 kültür evi ve kulübü bulunmaktadır.

f. Azerbaycan Türklerinin Nüfusu

1992 tahminlerine göre 7.800.000 olan Azerbaycan nüfusunun % 90'ı Türktür. Azerbaycan'da en büyük etnik grubu % 3,9 ile Ruslar oluşturmaktadır. İkinci kalabalık etnik grubu ise % 1,1 oranla Ermeniler teşkil etmektedir. % 5'ini ise diğer azınlıklar teşkil etmek-

tedir. Kısaca, Azerbaycan'ın milliyetlere göre nüfusu şöyle bir tablo oluşturmaktadır:

Milliyeti	1979 sayımı	1989 sayımı	1979 %'desi	1989 %'desi
Toplam	6.027.000	7.137.000	100	100
Azeri	4.709.000	6.000.000	78.1	82.7
Rus	475.000	392.000	7.9	5.6
Lezgi	158.000	171.000	2.6	2.4
Avar	36.000	44.000	0.6	0.6
Ukraynalı	26.000	32.000	0.4	0.5
Tatar	31.000	28.000	0.5	0.4
Gürcü	11.000	14.000	0.2	0.2
Yahudi	33.000	25.000	0.6	0.4
Ahıska Türkleri	7.900	18.000	0.1	0.3
Kürt	5.700	12.000	0.1	0.2
Talış	1.400	21.000	0.02	0.3
Tat	8.800	11.000	0.1	0.1
Saxur	8.500	13.000	0.1	0.1
Diğerleri	41.000	45.000	0.8	0.5

Ülkede doğum oranı % 26,9 ve nüfus artış hızı da % 2,2'dir. Sovyet döneminde uygulanan yanlış sanayileşme neticesinde ülkede meydana gelen çevre kirliliği yüzünden çocuk ölümleri çok yüksektir. Ülkede doğan her 4 çocuktan birisi ya ölü ya da sakat doğmaktadır. Ortalama ömrün 69.9 olduğu Azerbaycan'da erkek nüfusun yaş ortalaması 65.7, kadının ise 73.5'dir. Bugün 7.800.000'e ulaştığı ifade edilen Azerbaycan nüfusunda şehirde yaşayanlar % 54'ü, köylerde yaşayanlar ise % 46'yı teşkil ederler.

B. TARİH

a. Azerbaycan Adının Ortaya Çıkışı ve Türklerin Bu Ülkeye Yerleşmeleri

Bugün, "Azerbaycan Türk Lehçesi ile Konuşan Türklerin Ülkesi" manasına gelen Azerbaycan'a Türklerin ilk gelişi M.Ö. VII. yüzyılda oldu. Sakalar (İskitler) olarak bilinen bu ilk Türk grubu uzun yıllar bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır[1]. Sakalardan sonra bu ülkeye Türk oldukları söylenen Albanlar gelmiş[2]. Albanların kurduğu devletin de uzun süre yaşadığını görmekteyiz. Albanya devletini yıkanlar ise Medialılar olmuştur. Medialıların kurduğu devleti ise M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender hakimiyeti altına almıştır. İskender'in ölümünden sonra ise bölgede "Media-Atropatan'ı" devletinin kurulduğunu görüyoruz. "Ateş Yurdu" manasına gelen "Atropatan"ın bir ülke adı olarak ortaya çıkışı, bu bölgede ateşperestliğin yaygın oluşunun en büyük delili olmuştur. Bu da, daha M.Ö.'ki yıllarda bu ülkede petrolün var olduğunu göstermektedir. İranlıların "Aterpatagau" ve "Ader-bigan" ve Arapların "Azerbaycan" dedikleri bu ülke, Türklerin de Müslüman olmaları dolayısıyla Azerbaycan bugüne kadar son söyleniş şekliyle gelmiştir.

Bizans ile Sasani İran'ın uzun süre hakimiyet kavgası yaptığı Azerbaycan'a Türklerin yeniden hâkim olduğunu görmekteyiz. M.S. 48 yılında ikiye ayrılan Orta Asya Büyük Hun Türk İmparatorluğu'nun Batı kısmını teşkil eden Hun Türkleri bir asır sonra Kafkaslardan Macaristan'a kadar olan bölgeyi hakimiyetleri altına almışlardır. İşte bu tarihten itibaren Hun Türklerinden büyük bir kitlenin Azerbaycan'a yerleştiğini görmekteyiz[3]. Hunların gelişini Hazarlar, onları da Sabirler ve Ağaçeriler takip etmiştir. Ayrıca, Göktürklerin bütün Orta Asya'ya hakim olmalarından sonra bazı Türk kavimlerinin Kafkaslar'a özellikle Azerbaycan'a gelip yerleştiklerini görüyoruz[4].

[1] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İst,. 1942, s. 87.

[2] Albanların Türk oldukları iddiaları daha çok Azerbaycan tarihçileri tarafından ortaya konmuştur.

[3] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst, 1981, s. 45-46,154-155; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İst., 1984, s. 70.

[4] Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 148-150,157-161.

Görüldüğü gibi, M.Ö. ve M.S.'ki yılların ilk başlarında Türkler, Azerbaycan'a ve Kafkaslara gelmiş ve bu ülkeleri vatan edinmişlerdir. Ne var ki, bölgenin Türklüğü ile ilgili gerçekler uzun yıllar Sovyet tarihçileri tarafından inkâr edilmiştir. Fakat Sovyet tarihçilerinin bu tutumunu yavaş yavaş değiştirmeye başladıklarını görüyoruz. Nitekim 1958'de neşredilen "Azerbaycan Tarihi" (İstoriya Azerbaycyana) adlı eserde, "Türk unsurunun çok eski zamanlardan beri Azerbaycan'da boy gösterdiğini" ifade etmişlerdir[5]. Azerbaycan'a gelen "Türk unsurların tedricen yerleşik hayata geçtiğini ve netice itibariyle Türklerin, buralarda oturan yerli halkın dilini de önemi derecede etkilediğini" belirtmişlerdir[6].

M.S. VIII. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan bu Türk gruplarının yurdu olarak kalmıştır. Bu asrın ortalarında İslam'ı yayan Arap ordularının Kafkaslar'a gelmesi ile burada yaşayan Türklerin önemli bir kısmının müslüman olduğunu görüyoruz. Yani Müslüman Oğuzlar'ın (Türkmenler) gelmesinden önce İslamiyet Azerbaycan'a gelmiş bulunuyordu. Fakat M.Ö. ve M.S. vukubulan bütün bu gelişmelere rağmen Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi haline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur. Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) 1071 senesinde Bizanslıları Malazgirt Meydan Muharebesinde yenmesinden sonra hem Azerbaycan ve hem de Anadolu birer Türk vatanı haline gelmişlerdir[7]. Orta Asya Türk ülkelerinin Moğol istilasına uğramasından sonra bazı Türk grupları Moğol hâkimiyetini tanımadıkları için onlar da gelip Azerbaycan'a yerleşmişlerdir[8].

Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurlular idaresinde yaşamış, bilahare de Kara ve Ak Koyunlu Türkmenler Devletlerini kurmuştur[9]. Ne var ki, Azerbaycan Türkleri, Anadolu'da Osmanlı Devleti'ni kuran kardeşleri ile lüzumsuz bir

[5] İstoriya Azerbaycana, Bakü, 1958, I, s. 94-98.

[6] *Aynı eser*, aynı yer.

[7] Tafsilat için bakınız, MA. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1989; F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, Sayı: 83 (1957), s. 429-445.

[8] O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 214-216; Togan, "Azerbaycan Etnografyasına Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 150 (1933), s. 101-107 ve sayı: 18, s. 247-253.

[9] P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1921, II, s. 100-136; Faruk Sümer "Akkoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 251-271.

şekilde Doğu Anadolu hâkimiyeti için rekabete girmişler ve bu rekabet neticesinde de Şia'yı tam bir sapık ideoloji şeklinde benimseyen Şeyh Cüneyd'e kucak açmak suretiyle tarihinin en önemli hatalarından birini işlemişlerdir[10]. Zira bu Şiâ inancı kardeşi kardeşten uzak tutmuştur. XVI. asrın başlarında Ak Koyunlu Devleti'nin inkırazı ile Azerbaycan Türkleri Şah İsmail (1500-1524) önderliğinde yeni bir devlet kurmuşlardır ki buna Safevî Devleti denmiştir.

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir şeyh ailesinden gelen Şah İsmail'in şiîliği siyasî bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Azerî Türklerinin değil, bütün Türk-İslâm âleminin kaderini değiştiren büyük olaylardan biri olmuştur[11]. Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun Sünnî olmasına rağmen, Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Azerî şehri olan Tebriz'de tac giymiştir. Şah İsmail bilâhare bütün Azerbaycan'ı imparatorluğuna dâhil edince Azerî Türkleri ordusunun esas nüvesini teşkil etmiştir[12]. Şiî-Sünnî mücadelesinin en hareketli zamanında Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim (1512-1520), Şah İsmail'i 1514'de Çaldıran'da yenince Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve böylece de Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Türkleri ile birleşmişlerdir. Bir müddet sonra Tebriz'in Osmanlılar tarafından boşaltılmasına rağmen, Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Devleti hudutları içinde uzun zaman kalmışlardır. Ne var ki, Şah İsmail'den sonra Safevî Devleti Türk karakterinden hızla uzaklaşmış ve tam manâsiyle bir İran (Fars) devleti haline gelmiştir. Bu arada, İranlıların Şiî propagandasını yeniden hızlandırmaları üzerine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran üzerine sefer yapmaya mecbur kalmış ve 1534'de Güney Azerbaycan'ın diğer kısımları ile Tebriz'i tekrar Osmanlı Türkiyesi ile birleştirmiştir. Fakat Osmanlı idaresi uzun sürmemiş ve birkaç sene sonra Tebriz yeniden İranlıların eline geçmiştir. Şiî propagandasının devamlılığı Sünnî müslümanlar arasında büyük huzursuzluk yarattığından Osmanlı-İran mücadelesi yeniden başlamıştır[13]. 1578 ve 1588

[10] Tafsilat için bak., M. Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990.

[11] F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî bir Bakış", *Belleten*, sayı: 83 (1957), s. 429-445; A.J. Toynbee, *A Study of History*, London, 1935,1, s. 347-376.

[12] F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976, s. 1542 ve 57-84.

[13] B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebederi* 1578-1590, İstanbul, 1962, s. 7-12.

yılları arasında cereyan eden bu mücadelenin son yıllarında Ferhad Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İranlıları yenerek Tebriz'i geri aldıktan başka, Azerbaycan'da ilerleyerek Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi de Osmanlı idaresine sokmuştur[14]. İlk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri bir bayrak altında toplanmışlardır. Ne var ki, bu birlik uzun sürmemiştir. Azerbaycan'daki Osmanlı idaresine, 1597'de doğuda Özbekleri yenen ve bir grup İngiliz subayının yardımı ile de ordusunu yeniden tanzim eden İran Şah'ı Abbas I (1587-1629) tarafından son verilmiştir. Şah Abbas I, Osmanlılara karşı giriştiği bir serî seferden sonra eski kudretinden gittikçe uzaklaşan Osmanlı ordusunu Urmiye gölü yakınlarında yenerek Azerbaycan'ı tekrar Safevî İran'ın kontrolüne sokmuştur[15]. Tebriz ve Revan Osmanlılar tarafından her ne kadar 1635 senesinde yeniden alınmış ise de, bir yıl sonra İranlılar bu yerleri tekrar işgal etmişlerdir.

Azerbaycan hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında yıllar yılı devam eden bu mücadelede, Osmanlılar ile İranlılardan daha fazla Azerî Türkleri yıpranmışlardır. Bilhassa Şiî Azerilerin Osmanlı, Sünnî Azerilerin de İran ordularına karşı mukavemet etmeleri onların büyük zayiat vermelerine sebep olmuştur.

Osmanlılar ile İranlılar, Azerbaycan için bu amansız mücadeleye devam ederlerken Ruslar sessizce Volga havalisine yerleşmişler ve sonra da 1556'da Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a komşu olmuşlardır. Her ne kadar bu komşuluktan hoşlanmayan Osmanlı Devleti Rusya'yı 1569'da Astrahan'dan atmak istemiş ise de, kâfi derecede hazırlıklı hareket edilmediğinden bir netice elde edememiştir[16]. İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan ile doğrudan ticaret yapmak emelini taşıyan Rus Çarı Petro (1689-1725), Volga ve Hazar Denizinde bir donanma vücuda getirerek Hazar kıyılarına ve bilhassa Kafkaslara hâkim olmak istiyordu. Petro bu arzusunu 1711'de Prut'da Türkler karşısında uğradığı mağlubiyetten sonra gerçekleştirmek istemiş ve bu vesileyle 1715'de İran'ın durumunu tedkik için bir elçi göndermiş, o sıralar İran'ın durumunun iyi olmadığını öğrenince bu ülke üzerine yürümüş ve Kafkaslara girmiştir. Kafkas müslümanlarının uyarmasıyla tehlikeyi sezen Osmanlı

[14] Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 162-168 ve 189-192.
[15] Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 189-192.
[16] A.N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 86-127.

Devleti hemen harekete geçerek Petro'ya verdiği bir nota ile Rusların daha fazla yer işgal etmelerine manî olmuştur[17]. Ne var ki, İran'ın karışık durumundan istifade eden Petro 1724'de Osmanlı Devleti ile anlaşmaya muvaffak olarak Şirvan'ın kuzeyinde kalan Azerî topraklarını ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Azerbaycan'ın geri kalan kısmı ise Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Fakat Afşar Türkmenlerinden Nâdir Kulu'nun İran'da Şahlığa yükselmesi (1736-1747) Osmanlılara karşı başarılı seferleri ve istenmeyen müstevli durumuna düşen Rusların da geri çekilmeleri sonunda Azerbaycan bir defa daha İran hâkimiyetine girmiştir. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra zaten birlikten mahrum bırakılmış olan Azerî Türkleri Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü Hanlıklarını kurarak müstakil birer devletçikler durumuna gelmişlerdir. Fakat onların bu parçalanmış hali düşmanlarının işgal emellerini uyandırmıştır.

Komşuları tarafından gelen bu tehditler üzerine Azerbaycan Hanlıkları Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek destek istemişlerdir. 1747'de Şeki Hanı Hacı Çelebi Han, 1751'de Gence Hanı Şahverdi Han, 1760'da Şirvan Hanı Mehmed Han gönderdikleri mektuplarla Osmanlı hizmetinde olduklarını ifade etmişlerdir[18]. Bu mektuplar Osmanlı Devlet adamlarını Azerbaycan ve Dağıstan'ı fiilen Osmanlı kontrolüne alma fikrine sevk etmiştir. Özellikle 1780'li yıllarda Kırım'ı Rus işgalinden kurtarmak için verilen mücadele esnasında bu fikrin oldukça yaygın hale geldiğini görmekteyiz. Ne var ki, Osmanlı Devleti içine düştüğü krizden kurtulamadığı için ne Kırım'ı kurtarabilmiş, ne de Azerbaycan'ı resmen kendine bağlayabilmiştir[19].

Bu arada Osmanlı Devleti'nin hareketsizliğini gören Gürcü kralı İrakli, Rusya'nın da desteğini alarak, Azerbaycan Hanlıklarına karşı düşmanca bir siyaset takibine bağlamıştır. Hatta daha da ileri giden Gürcü kralı, Gence ve Revan Hanlıklarına baskınlar düzenlemiştir. Bu düşmanca gelişmeyi öğrenen Osmanlı Hükümeti de, 1775'de Çıldır Valisi kanaliyle ilgili hanlıklara fermanlar ve hediyeler göndererek düşmanlarına karşı birlik olmaya davet etmiş ve onlara moral desteği sağ-

[17] E. Schuyler, *Peter the Great*, New York, 1884, II s. 45-77; H.D. Andreasyan, *Osmanlı-İran Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul, 1974 ile M. Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul, 1970 bu hususta geniş bilgi vermektedir.

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 156,153, 224, 225/b.

[19] A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309, III, s. 236.

lamıştır[20]. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hanlıklarını himaye eder bir tavır içine girdiğini gören Hıristiyan Gürcü kralı İrakli, Rus Çarına müracaat ederek Moskova hâkimîyetine girdiğini bildirmiştir. Arkasını kuvvetli bir hamiye dayayan Gürcü kralı, Moskova'nın direktifi ile Azerbaycan Hanlıkları arasında kurulmaya çalışılan birlik ve ittifak çalışmalarını bozacak entrikalar peşine düşmeye başlamıştır[21]. Bundan bir netice çıkaramayan Rusya, Azerbaycan Hanlıklarına elçiler ve hediyeler göndererek önce onları Rus idaresine girmeye teşvik etmiş, bunu başaramayınca da tehdit etmeye başlamıştır[22]. Rusların bu baskı ve tehditleri üzerine Azerbaycan Hanları yeniden Osmanlı Hükümetine müracaat ederek yardım ve himaye istemişlerdir[23]. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı idaresi, 1782 ve 1784 senelerinde Çıldır Valisi vasıtasiyle Azerbaycan Hanlarına hediye ve nişanlar göndererek morallerini düzeltmeye çalışmıştır[24]. Osmanlı Devleti, Rusya'nın faaliyetlerinden tedirgin olduğu için, Kafkas hududundaki kaleleri takviye yoluna gitmiş ve bu arada karşı faaliyete geçerek Gürcü kralını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır[25]. Ne var ki, Osmanlı Devleti bu faaliyetlerinde başarılı olamadığı gibi, bazı Azerbaycan Hanlıklarının da Rusya tarafına meyletmesine engel olamamıştır. Fakat Azerbaycan Hanlıklarının çoğu İstanbul'a bağlı kalmışlardır.

Yukarıda izah edildiği şekilde Osmanlı devleti Kırım'dan dolayı Rusya ile devam eden mücadelesinden bir netice alamadığı gibi, III. Selim zamanında orduda yapmak istediği ıslahatı da gerçekleştirememişti. Neticede, Azerbaycan Hanlıklarının istediği malî ve askerî yardımı da vermemişti. Bu ise, müslüman Azerbaycan Türk Hanlıklarını İstanbul'a bağlı tutmakla birlikte kendilerini istikbal için endişeye sevketmişti. Bu da yetmiyormuş gibi, Hanlıklar arasındaki birlik ve beraberlik de bozulmaya başlamıştı. İşte bu sıralarda İran'ın yeniden Kafkas meselelerine girdiğini görüyoruz.

İran'da Kaçar hanedanını kurmuş olan Ağa Muhammed Han, Kafkaslardaki bu karışık durumdan istifade ile bölgeyi yeniden İran hâki-

[20] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 73 ve 324/g.
[21] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 94/c, 203/a ve 333/b
[22] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 324/c, 324/d, 324/j.
[23] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 339/c, 448/m, 7093.
[24] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 58/b, 324/c ve 910.
[25] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 324/c ve 324.

miyetine sokmak istemiştir. Önce bölgede cür'etkâr hareketlerde bulunan Gürcü kralını itaate davet eden Ağa Muhammed Han, istediği cevabı alamayınca Tiflis'i işgal etmiştir. Bunun üzerine Ruslara sığınan kral İrakli, derhal Rusya'dan yardım istemiştir. Fakat Rus Çarı, İran ile hesaplaşmayı ileri bir tarihe bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen Ruslara güvenen Ermeni ve Gürcüler, müslüman düşmanlığını daha da ileri götürerek bâzı müslüman köylerini basmaya başlamışlardır. Ağa Muhammed Han, Gürcü ve Ermeni militanları barışsever hareket etmeye davet etmiş ise de, sözünü dinletememiştir. İyice şımaran Gürcüler, yeniden Rusya'ya elçiler göndererek Çar hükümetinden yardım istemişlerdir. Napolyon tehlikesi dolayısiyle Ruslar, bu Gürcü isteklerine derhal cevap verememişlerdir. Esasında Ruslar, Kırım'ı Osmanlılardan aldıktan sonra mutlaka Kafkasları da kontrolleri altına almak istiyorlardı. Nitekim bâzı küçük birlikleri Gürcistan'a göndererek ülkeyi Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir[26]. Rusya'nın kalabalık olmayan bu birliklerle Gürcistan'ı işgal edip Kafkaslara yerleşmeleri Osmanlı Devleti ile İran'ı oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. General Tsitsianof komutasında yeni takviye kuvvetlerini bölgeye gönderen Rus hükümeti, Napolyon tehlikesine rağmen Kafkaslar'da cür'etkâr bir istilâ hareketine başlamıştır.

b. Azerbaycan'ın Rusya Tarafından İşgali

Osmanlı Devleti ile İran'ın dâhili meşgalelerle uğraştığı bir devirde başlayan Rus işgali hem Azerbaycan Hanlıklarını ve hem de güvenceleri durumundaki iki müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Zira, Rus işgali, küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusların ilk taarruz ettiği Azerbaycan Hanlığı Gence olmuştur. Zira, Gence, kuzeyden Azerbaycan'a inen askerî ve ticâret yollarının uğrak yeri bir nevi kilit noktası idi. 1804 yılında Gence'ye Ruslar saldırdığı zaman ülkenin başında bulunan Cevad Han, Hanlığı kahramanca müdafaa etmiştir. Fakat Rus kuvvetlerinin azlığına rağmen ateş güçlerinin fazlalığı ve tesiri, Cevad Han'ın ve ahalinin bütün kahramanlıkları fayda etmeyerek mağlup olmalarına sebep olmuştur. Ayrıca, Gence ve Cevad Han, dışarıdan hiç bir yardım alamamıştır. Ruslar, Gence'yi işgal ettikten sonra kendilerini kahramanca müdafaa

[26] D.M. Lang, *A Modern History of Georgia*, London, 1962, s. 40-41.

eden şehir halkını katletmek suretiyle cezalandırmışlardır. Gence'nin adı da Rus Çariçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilmiş ve camileri de kiliseye dönüştürülmüştür[27]. Rusların bu kanlı işgali olurken Osmanlı Devleti fiilî hiç bir harekette bulunamadı. Sâdece, hudut vâlileri Rus işgalleri hakkında merkeze bilgi vermekle yetindiler[28].

Gence'yi katliamlar yaparak işgal eden Ruslar, etraftan, özellikle Osmanlı Devleti ile İran'dan hiç bir tepki gelmediğini görünce istilâ hareketine devam etti. Daha önce Derbend, Şirvan ve Bakü Hanlıkları ile bir araya gelip bir nevi federasyon kurmuş olan Kuba Hanlığı, bu birliği muhafaza edememiş ve ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Ruslar da 1806'da Derbend ve Kuba Hanlıkları işgal ederek Rusya'ya ilhak etmişlerdir[29].

Gence'den sonra Rus işgaline en çok karşı koyan Hanlıklardan biri de Bakü Hanlığı idi. General Zavaliş'in kumandasında 1806'da Bakü'ye hücum eden Ruslar, ummadıkları bir mukavemetle karşılaşınca geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üç ay sonra yeniden toparlanan Rus kuvvetleri, Başkumandan Prens General Tsitsianof komutasında Bakü'yü hem denizden hem de karadan kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında General Tsitsianof un bir Azeri fedâi tarafından öldürülmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı. Ertesi sene Ruslar, aldıkları takviye kuvvetleri ile birlikte Bakü önlerine geldiği zaman herkes zorlu mücadelelerin yapılacağını zannediyordu. Fakat dışardan yardım alma ümidi kalmayan Bakü müdafileri, Rusların katliam yapmasından çekinerek 3 Eylül 1807 günü Rus hücumlarına mukavemet göstermeden teslim olmuşlar[30]. Bundan istifade eden Ruslar da şehri ve bölgeyi Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, Çıldır Valisi kanaliyle Bakü'nün Rus işgaline uğradığını öğrenmiştir.

[27] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, Münih, 1971, XI, s. 40-41; A. Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi İzleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 8-9 (1932), s. 291-304

[28] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 6672.

[29] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 7093; M. Bala, "Kuba" madd., İslam Ansiklopedisi, VI, s. 924-27; W. Barthold, "Derbend" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 538.

[30] C. Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1342/1924, s. 175-176; M. Bala, "Bakü" madd., *İslam Ansiklopedisi*, II, s. 259-261

Rusların işgal ettikleri diğer Azerbaycan Hanlığı ise Talış veya Lenkeran olarak bilinen Bakü'nün güneyinde uzanan verimli topraklar üzerindeki hanlık olmuştur. Güney Azerbaycan'a doğru Lenkeran Hanlığı, diğer Hanlıklar Osmanlı hâkimiyetini benimserken, İran hâkimiyetini benimsemişti. Bunun en büyük sebebi ise, İran'a daha yakın olmasıydı. General Kotliarevsky komutasında Talış-Lenkeran Hanlığına hücum eden Rus kuvvetleri, Türklerin mukavemetine rağmen, hanlığın merkezi Lenkeran'ı kuşatmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat Lenkeran halkı kahramanca kendini müdafaa ederek Rus kuvvetlerini geri püskürttüğü gibi, General Kotliarevsky'yi de öldürmeye muvaffak olmuşlardır. Ne var ki, yeniden takviye kuvvetleri alan Rus birlikleri, 31 Aralık 1812'de Lenkeran Hanlığını da işgal etmeyi başarmışlardır[31].

Azerbaycan'a Rus istilâ hareketi, müttefiki Gürcü topraklarından değil, Gence'den başlamıştı. Gence'den Lenkeran'a kadar uzanan sahil hanlıkları Rusya'ya ilhak edildikten sonra, sıra şimdi Azerbaycan'ın iç kısımlarındaki hanlıklara gelmişti. Bu hanlıkların başında da ipekçiliği ile meşhur Şeki Hanlığı gelmekteydi. Bir zamanlar Rus baskısına dayanamayan Şeki, Ruslara meyleder gibi olmuş ise de, bir müddet sonra yeniden Rus hakimiyetini reddetmişti. 1803'deki bu olaydan sonra Ruslar, 1806'da kendilerine taraftar görünen Cafer Kulu Han'ın Hanlığın başına geçmesine yardımcı oldular. Fakat Cafer Kulu Han'ın Rus taraftarı gibi hareket etmediğini gören Ruslar, yeniden entrikaya başlayarak 1815'de İsmail Han'ı Şeki Hanlığı'nın başına geçirdiler. Ne var ki, Ruslar, yaptıkları bu değişikliklerden bir türlü istedikleri neticeyi alamıyordu. Başa geçen Han, herşeyden evvel halkının iyiliği için çalıştığından, Rus nüfusu istediği gibi gelişemiyordu. Bu durum üzerine Kafkas Genel Vâliliği'ne tâyin edilen Ermeni asıllı General Yermelov, Rus birliklerini Şeki'ye sevk ederek bu hanlığı resmen ilhak ettiğini ilân etmiştir[32]. Hiçbir yerden yardım alma ümidi olmayan halk, çaresiz bu Rus emrivakisine katlanmak mecburiyetinde kalmıştır.

Şeki'den sonra Rusların işgal ve ilhak ettiği Türk Hanlığı Şirvan olmuştur. Rusların Gürcistan'ı ilhak ettikten sonra kendilerine çek-

[31] Zeyneloğlu, *a.g.e.*, s. 180-184; V. Minorsky, "Lenkeran" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 31-32; W. Barthold, "Talış" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 696

[32] W. Barthold, "Şeki" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 402-403; *A.* Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 21.

meye çalıştıkları ilk hanlıklardan biri olan Şirvan Hanlığı, 1820'ye kadar Rus baskı ve entrikalarına karşı koymaya çalışmış ve hattâ Osmanlı Devleti'nden bir yardım alamayınca İran'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmış bir hanlıktı. Ne var ki, Şirvan hanı Mustafa Han, bütün didinmelerine rağmen hiç kimseden yardım alamayınca üstüne sevk edilen Rus kuvvetlerine karşı koyamayarak İran'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra da Ruslar, Şirvan'ın Rusya'ya ilhak edildiğini ilân etmişlerdir[33].

Azerbaycan'da Rus işgalleri başlayınca Osmanlı Devletinden ilk yardım isteyen Hanlıkların başında Karabağ Hanlığı gelmektedir[34]. Fakat Osmanlı Devleti'nden istediği yardımı alamayınca Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'da Kaçar Hanedanı reisi Ağa Muhammed Han'a yaklaşmış ve hattâ onunla birlikte Ruslara karşı mücadeleye dahi katılmıştı[35]. Ne var ki, Ağa Muhammed Han'ın da Ruslardan çekinerek mücadeleyi durdurması üzerine çaresiz kalan Karabağ Hanı İbrahim Halil, Rus nüfusunu kabul ederek vergi vermek mecburiyetinde kalmıştı[36]. Fakat bir türlü bu duruma katlanamayan İbrahim Halil Han, Rus nüfusundan kurtulmak için İran'ın yeni hükümdarı Feth Ali Han'dan yardım istedi. İbrahim Halil Han'ın İran'dan yardım istediğini öğrenen Ruslar, bir gün Karabağ Hanının evine baskın yaparak bütün ailesini katletmişlerdir. Orada bulunmayan oğlu Mehdi Kulu Han'ı başa geçirmişler ise de, Rus entrikalarından bıkan yeni han, öldürüleceği endişesiyle İran'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar da Karabağ'ı Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir (1822)[37].

Rusların işgal ettiği Azerbaycan Hanlıklarının sonuncusunu İlisu (Zakatala) Hanlığı teşkil etmiştir. 1803'ten beri Rus tazyiki altında olan İlisu Hanı Danyal Bey, etraftan yadım bulamayınca Şeyh Şâmil kuvvetlerine katılarak mücadelesine silâhlı olarak devam ettirmiştir[38]. Çaresiz kalan halk da Rus hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

[33] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 6677/A; Zeyneloğlu, *a.g.e.*, s. 177

[34] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 1760/a.

[35] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 6677/A ve 6666.

[36] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 6677/A.

[37] M. Bala, "Karabağ", Madd., *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 212-215; Zeyneloğlu, *a.g.e.*, s. 171-3.

[38] Zeyneloğlu, *a.g.e.*, s. 136; Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

1825'de Nahcivan Hanlığını, 1826'da da Revan Hanlığını işgal eden Ruslar, Aras Nehrine kadar kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamışlardır. Devletlerarası hukuka aykırı bir şekilde Rusların yürüttüğü bu işgale hiç bir ülkeden protesto gelmemesi son derece manidardır. Rus işgali tamamlandıktan sonra İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin dikkatlerini Kafkaslara, yâni Azerbaycan'a çevirdiklerini görüyoruz.

Rusların Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Güney Asya'da büyük menfaatleri olan İngilizleri telâşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subayının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1812'de Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemiş ise de, başarılı olamamış ve yenilerek 1813 Gülistan Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Rusların İranlıları yenmeleri ve Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da yakınlaştırmıştır. Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır[39]. İngilizlerin ve Osmanlıların teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telâfi edebilmek ümidiyle Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat İranlılar tekrar mağlup olarak bugün de geçerli olan Aras Nehri hudud olmak üzere 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalmışlardır.

c. Azerbaycan'ı Bölen Anlaşmalar Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828)

12 Ekim 1813'de Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'na göre:

1. İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.
2. Bu topraklar Kafkasların Dağistan bölgesinden Arpaçay-Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kaplıyordu.
3. Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra Şah olacak şehzadeler de Rusya'nın hâkimiyetini tanıyacaktı.

[39] M. Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 63.

4. Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarları İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabilecektir.
5. Alınan harb esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.
6. Her iki ülke, birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.
7. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarına ticarî faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.

İran'ın kayıpları çok büyük olduğu için, bir müddet sonra, antlaşmaya uymamaya başladı. Böylece başlayan sürtüşmeler, sonunda taraflar arasında harbin başlamasına sebep oldu. 1826 yılında başlayan ikinci İran-Rus Harbi yine İranlıların mağlubiyeti ile neticelenmiş ve 21 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması ile şu şartları kabul etmiştir ki, bu şartlar halâ geçerlidir:

1. Rusya, Gülistan Antlaşması ile elde ettiği topraklara ilâveten Revan ve Nahcivan Hanlıklarını da kontrolü altında tutacaktı.
2. Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkelerde serbestçe ticaret yapabileceklerdir.
3. Hazar Denizi'nde her türlü kontrol Rusların elinde olacaktır.
4. Harb esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.
5. Taraflar mevcut sınırları tanıyacak ve birbirlerine karşı düşmanca bir tavra girmeyeceklerdi[40].

d. Ermenistan'ın Tampon Bölge Olarak Kuruluşu

1826'da yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti, askeri açıdan oldukça zayıflamıştı. Zira yeniçeri ocağının yerine kurulan yeni ordu hem istenen düzeyde değil ve hemde hiç bir harb tecrübesi yok idi. Bunu fırsat bilen Batılı devletler, Rusya'nın da iştiraki ile Osmanlı Devletine baskı yaparak önce Yunanistan'ın istiklalini sağlamışlar ve sonradan Sırplarla Bulgarları isyana teşvik etmişlerdi. Bununlada yetinmeyen Rusya, Osmanlı devletine karşı harb açmıştı. Bu harb 1828-1829 yıllarında Balkan ve Kafkas cephelerinde

[40] Antlaşmaların tam metni için bk., *A. Krausse, Russia in Asia: A Record and a Study 1558-1899*, London, 1973, s. 332-341.

devam etmiş ve kısmen de olsa Rusya'nın üstünlüğü ile kapanmıştı. İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de yenen Rusya, bu iki müslüman devlete karşı Kafkaslarda bir tanpon bölge oluşturmaya karar vermiştir. 1723'den beri temas halinde bulundukları Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerden, ikincisini tercih eden Rıslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmalarının tesbit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere yarattığı tampon bölgeye yerleştirmiştir. Bu XX. yüzyılın başında Taşnak partisinin katliamlar yaparak genişlettiği zoraki Ermeni Devleti, o zamanlar Osmanlı ve İran sınırlarına paralel uzanan bir tanpon bölge idi. Ruslar, İran'ın ve Osmanlı Devletinin Kafkaslara doğru ilerlemelerini ve müslüman toplulukları kurtarmak teşebbüslerini önlemek için bu tampon Ermeni Devletini kurmuştu. Fakat Osmanlı Devleti ile İran'ın böyle bir teşebbüse girmeyecek kadar iç meseleleri ile uğraştıkları Rusya tarafından tespit edilince, tampon bölge olarak kurulan Ermenistan bilhassa Osmanlı Türkiyesine karşı yargılama üssü ve bir nifak merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Burada şu gerçeği belirtmekte fayda vardır. Ruslar'ın tampon bölgeyi oluşturmak için, Osmanlı topraklarından zorla göçürdüğü Ermenilerin çoğu, yeni oluşumu tasvip etmemiş ve kendilerine Osmanlı topraklarındaki rahat hayatlarına dönmelerine izin vermesi için Osmanlı hükümetine müracaat etmişlerdir[41]. Geri dönme şansı bulamayan Ermenilerin bir kısmı isteyerek bir kısmı da istemeyerek Rusya'nın Türkiye aleyhindeki siyasetlerinde birer maşa gibi kullanılmak durumunda kalmışlardır.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Ruslar, Ermenileri nasıl ikna edip de maşa olarak kullanmışlardır? XIX. asrın başından itibaren Osmanlı devleti, birazda içinde bulunduğu kötü şartlar dolayısıyle, Batılı devletlere ve bilhassa Amerika Birleşik Devletlerine Osmanlı ülkesinde istedikleri sayıda misyoner okulları açma yetkisi vermişti. %95 hıristiyan grupların, özellikle Ermenilerin ve Rumların çocuklarının eğitim gördüğü bu okullar, bir nevi Osmanlı Devletini yıkmak isteyen birer nifak merkezleri olarak çalışmışlardır. Hıristiyanlık taassubu ve Osmanlı aleyhtarlığı içinde yetişen Ermeni gençlerini orga-

[41] Tafsilat için bkz. Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'ya Yayılmasında Ermenilerin Rolü ve Ecmiyazin Kilisesi", *Kafkas Araştırmaları II* (basımda).

nize etmek Rusya için hiç de zor olmamıştır. Zira, kendisinin eğittiği Ermeni gençlerinin bir kısmı sevil teşkilatlarda ve bir kısmı da Rus Ordusunda öncü birliklerinde kullanmaya başladıkları için bu sahada yeterli bir tecrübeye sahip bulunuyorlardı. Ne var ki, Ruslar, ermenileri kendi yayılmacı emelleri için kullanmakla kalmamış, ileride görüleceği gibi, Ermenilerin, Türkiye ve Azerbaycan aleyhinde tecavüzlerine göz yummuşlardır.

Tampon bölge olarak kurulan ve merkezi Erivan (Revan) olan Ermenistan'da demografik yapı oldukça enteresan bir yapı ortaya koyuyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan ve Revan bölgesinin demografik, sosyo-ekonomik yapısı hakkında son derece geniş ve önemli bilgiler veren 8 adet "Revan Tapu Tahrir Defterleri" bölgenin tamamen bir Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da göstermektedir ki, güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar dağınık bir şekilde tüccar bir kavim olarak ve yaşadıkları bölgelerde azınlıktan çoğunluğa geçmemiş olan Ermeni halkı için Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin toprakları üzerinde bir Ermenistan yaratılmıştır.

e. Rusların Kafkaslardaki İdaresi

Rusların Kafkas ülkelerini işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra bölgeyi Kafkas ordusu komutanlığı vasıtasiyle idare etmeye başladığını görüyoruz. Dolayısıyle, Azerbaycan Hanlıkları da Kafkas Ordusu tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi, Rusya halkının çoğu müslüman olan Kafkasya'ya uzun süre hakim olacağı kanaatinde değildi. Fakat iç problemleri yüzünden Osmanlı Devleti ile İran'ın bölgenin geri alınması için hiç bir teşebbüste bulunmaması, daha doğrusu bulunamaması Rusya'yı bölgenin idaresi hususunda yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. 1840'da "Hazar Kıyısı Bölgesi" (Prikaspiykiy Oblast) kurulmuş ve bütün Azerbaycan Hanlıklarını da bu idareye bağlamıştı. Aynı şekilde, Gürcistan ve Ermenistan bir Oblast, Dağıstan ve diğer bölgelerde başka bir Oblast idare bölgesine ayrılmıştı. Fakat bu idare şeklinin pek pratik olmadığını gören Moskova, bütün bölgeleri içine alan yeni bir sistem kurmuştur. "Kafkasya Valiliği" (Kavkazia Gurbernia) adı ile 1845'de faaliyete geçen yeni idarenin başına ya Çar Naibi veya bir Prens Genel Vali olarak tayin edilecekti. Bu Genel Valilik doğrudan doğruya Çar'a

bağlı olacaktı. Kafkasya'daki bu yeni idarenin İlk Genel Valisi, askeri ve idare tecrübesi büyük olduğu söylenen Kont (sonra Prens) Mihail S. Vorontsov olmuştur[42].

Zaman zaman reforme edilecek 1917'ye kadar devam edecek olan Kafkasya Genel Valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk Ülkelerini istilada ve Türkiye'ye yönelik saldırılarında bir üs olarak kullanılmıştır. Kafkasya valiliğinin emrinde ayrı bir ordu kurulmuş bu orduya müstakil hareket etme yetkisi verilmiştir.

Bu arada, Rusya'nın genel siyasetini şöyle özetlemek mümkündür. XIX. asrın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhrandan yararlanmak isteyen Rus Çarı I. Nikola (1825-1856), hem Avrupa'nın iç işlerine hem de Osmanlı Devleti idaresindeki hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlere sık sık karışmaya başlamıştı. Rus Çarının bu yayılma hareketi İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti tarafından Kırım Harbi (1853-56) ile durdurulmuştu. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Avrupa aleyhinde genişleyemeyeceğini anlayan Yeni Çar II. Aleksander (1856-1885), Kuzeni Prens Aleksander Baryatinskiy'i Kafkasya Genel Valiliğine tayin ederek, tam yetki ile orduda reform yapma direktifini vermiştir. 1857-1861 arasında Rus ordusunda yeni düzenlemeler ve eğitim sistemini gerçekleştiren Baryatinskiy, bu ordunun denemesini, Rus, istibdadına karşı Şeyh Şamil önderliğinde ayaklanan Kafkasya müslümanlarına karşı yapmıştır.[43] Kafkas müslümanlarının haklı mücadelelerini uzun yıllar başarıyle yöneten Şeyh Şamil, reform geçirmiş disiplinli yeni Rus birlikleri karşısında tutunamayarak yenilmiştir. Baryatinskiy'nin yetiştirdiği bu ordu ile çarlık hükümeti, devletler arası hukuku hiçe sayarak, Türkistan Hanlıklarını (1864-1884) bir bir işgal etmiştir.[44]

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, Rus istilası ile en büyük darbeyi yemiş ve Rusya ile İran arasında taksim

[42] T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Türk, terc, İstanbul, 1988, s. 31

[43] Tafsilat için bkz. A.J. Rieber (Ed.), The Politics of Autocracy, Letters of Alexander II to Prince Al. Baryatinskiy 1857-1864, The Hague-Paris, 1966.

[44] Tafsilat için bkz. M.Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler* (1775-1875), İstanbul 1984.

edilerek parçalanmıştır. Ne varki, Azerbaycan Türklerinin ızdırabı bununla da bitmemişti. Ülkelerinin ikiye bölünmesi ve kardeşin kardeşe hasret kalmasının verdiği acıları, Rusya'nın idare şekli unutturuverdi. Zira, Ruslar, işgali mütakip eden yıllarda, mevkilerini ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen bazı hanlar ile, bunlar gibi hareket edecek yeni hanları idareci tayin ederek Azerbaycan Türklerini yönetmeye başlamıştır. Yapılan harblerin masraflarını da bu Hanlar kanalıyle halktan çıkarmak azminde olan Ruslar, ağır vergiler toplamak suretiyle halkı ezmeye başlamıştır. Bununla da yetinmeyen Rus yetkilileri 1833'de aldıkları bir karar ile sertlikten (toprak köleliğinden) affettikleri binlerce Rus köylüsünü Azerbaycan'a getirerek verimli Azeri topraklarına yerleştirmiştir[45]. Zaten yetiştirdiği ürünün önemli bir kısmı elinden alınan Azerbaycan Türkleri, topraklarının bir kısmının Rus köylülerine verilmesi ile tamamen sıkıntı içine girmişlerdir.[46] Çok geçmeden Azerbaycan Türkü kendisinden istenen ağır vergileri ödeyemez duruma düşmüştür. Bu yetmiyormuş gibi, Rus subaylarının kadınlara karşı hoş olmayan davranışları, halkı tam manasıyla bunaltmıştır. Ayrıca halkın İslami duygularına karşı yapılan baskılar, sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkilerin gösterilmesine sebep olmuştur. Müridizm hareketi olarak Kafkaslarda başlayan İslami direnişe pek çok Azeri Türkü de katılmıştır. Bütün bunlara ilaveten ülkenin ticaretinin, Rusların kolayca hemhal oldukları Ermeni tüccarlara verilmesi Azerbaycan halkının maddi ve manevi sıkıntısını had safhaya getirmiştir. Verdikleri ağır vergilerden bunalan, arazilerinin bir kısmı elinden alınıp Rus köylülerine verilen, ticaret hayatı Ermenilere teslim edilen Azerbaycan halkının en çok zoruna giden hadise, Rusların elinde birer despot haline gelen ve kendilerine çok kötü davranan Hanların tutumları olmuştur. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial meşhur "Kaçak Hareketi" ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi ismindeki fakir bir Azeri Köylünün direnmesi ile başlayan "Kaçak Hareketi" kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak milli bir hareket haline gelmiştir.

[45] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Unioni, XI-1,* (1971), s. 41-42.
[46] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, ist, 1975, s: 30-37.

Bir müddet sonra İran Azerbaycan'ına da sıçrayan bu millî isyan Rus ve İran Hükümetlerini telaşa düşürmüştür[47]. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin bütün ülkesini kontrolleri altında bulunduran Rus ve İran Hükümetleri birlikte hareket ederek önce isyanın elebaşılarını öldürmüşler ve sonra da taraftarlarını silâh zoruyla dağıtmışlardır[48]. Bir taraftan Rus baskısı ve sömürüsü, diğer taraftan Çarlık idaresinin birer maşası haline gelen zenginlerin ve toprak ağalarının haksız davranışları Azerbaycan Türklerinin hem birliğini bozmuş, hem de son derece ezilmelerine sebep olmuştur. Aynı ıztıraplı durum biraz değişik ve hafif olarak İran idaresinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri arasında devam etmiştir. Azerbaycan Türkleri üzerindeki bu Rus ve İran baskısı biraz da olsa Rusya ve İran'da vuku bulan 1905 ihtilâlleri ile gevşemiştir.

Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında taksim edilmiş olması bu iki devleti Azerbaycan'ın tamamını kontrol etmek için gizli bir mücadeleye sevk etmiştir. Bu mücadele her ne kadar Azerbaycan Türkleri için yıpratıcı olmuş ise de, bir nokta da, bilhassa kültür sahasında onların büyük bir uyanışı başlatmalarına vesile teşkil etmiştir. İran dili ve kültürünün Azerbaycan Türklerinin ileri gelenleri arasında yaygın olması Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfusunun devam etmesine sebep oluyor, bu ise, Rus idarecilerini fazlasıyla tedirgin ediyordu. Ruslar kendi dil ve kültürlerini Azerbaycan Türklerine kabul ettiremeyince Azeriler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran nüfusunu önlemeye çalışmışlardır. Bu şekilde Ruslar, bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerinin millî şuur yönünden uyanmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarıları bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in de tesiri ile gelişmiş ve onların politik sahada uyanmalarını sağlamış, bu ise Rusların büyük bir telâşa kapılmalarına sebep olmuştur[49]. Nitekim 1905 ihtilalinden sonra Rusya'da kurulan ilk "Duma"ya 35 Azerbaycan delegesi iştirak etmiş iken, bu rakam diğer Duma'larda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür. Ruslar baskılarında daha da

[47] A. Caferoğlu, "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi izleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 11, s. 364-367.

[48] "The Kachak Movement in Azerbaycan", *Central Asian Review*, X (1962) s. 12-18.

[49] Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, XI/1, s. 11; Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938, s. 4047.

ileri giderek yazılarında ana dillerini kullanan Azerbaycan Türklerini Türkiye ajanları olarak itham edip, onları tevkif etmeye başlamışlardır. Rus şovenizminin amansız takibatına dayanamıyan bir kısım Azerî Türkü Türkiye'ye kaçmak mecburiyetinde kalmıştır[50].

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Rusya'daki 1905 ihtilali, daha doğrusu meşrutî hareket, nasıl olmuştur? Bu hareket Rus tebası durumuna gelen insanlara ne gibi faydalar sağlamıştır?

Rusya'yı idare eden Çarlık yönetimi, 19. asrın son çeyreğinde en kuvvetli haline gelen Panslavist hareketin de tesiri ile yayılmacı siyasetine bütün hızıyla devam etmişti. Ne var ki, elde edilen başarılara rağmen Rus halkı ve Rusya'nın idaresi altına girmek mecburiyetinde kalan milletler, devamlı hakları getirdiği maddî ve manevî yükten adeta bunalmışlardı. Kafkasya ve Orta Asya İslâm ülkelerini idaresi altına alan Rusya, Uzakdoğu hâkimiyeti için Japonya ile harbe girmiştir. Batılı anlamda ekonomisini ve teknolojisini sessizce geliştirmiş olan Japonya, Çarlık ordularını 1905'de ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi, Rus aydınlarının harekete geçmesine yetmişti. Devamlı harplerden bıktıklarını söyleyen Rus aydınları, hayatlarını daha demokratik ve insanca bir yaşayışa sevk etmek istediklerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır. Demokrasi isteyen Rus aydınlarının yanısıra Bolşeviklerin de komünizmi Rusya'ya sokma çabaları, Çarlık yöneticilerini meşrutiyeti ilâna sevk etmiştir. Kurulan "Duma" meclisine Rusların yanısıra Rus olmayan milletler de temsilci gönderebileceklerdi.

Rus aydınlarının istediği meşruti idare şekli, ülkeleri Rus işgalinde olan Türk topluluklarının, özellikle Azerbaycan Türklerinin de istediği demokratikleşme hareketi idi. Bu demokratikleşme hareketi ile birlikte Azerbaycan Türkleri, ülke ve toplum olarak kalkınmalarını temin etmek amacıyla önce kalifiye insan yetiştirmeye yönelik programlar yaptılar. Bunun için de müspet ilimlerin iyi öğretildiği iyi bir eğitim sistemi kurmaya çalıştılar. Türk dilinde yapılacak bu eğitim sisteminde sosyal ve ekonomik konulara da ağırlık verilecekti. Ayrıca, bu demokratikleşme hareketi çerçevesinde Ruslara ne hak veriliyorsa Azeriler de aynı hakları talep ediyorlardı.

[50] Tekiner, *a.g.e.*, s. 44-45.

Bütün Türk halklarının haklarının korunması ve iyi bir sosyo-ekonomik kalkınma için ilk defa bir "Umum Rusya Müslümanları İttifakı" toplandı. Bu toplantıyı tertip edenlerin başında Azerî aydınları, bilhassa Ali Merdan Topçıbaşı geliyordu.

Ne var ki, Rus Çarı II. Nikola, Rus olmayan milletlerin bu gelişme hamlelerine tahammül edememiş ve açılışından iki sene sonra "Duma"yı feshettiğini bildiren bir fermanı 3 Haziran 1907'de neşretmiştir. Türklerin haklarını kısıtlayan bu gelişmeleri devrin Rus Başvekili Stolipin'in yayınladığı şu genelgeden daha iyi anlıyoruz:

"Hıristiyan milletinin Müslüman dünyası ile olan çatışması dinî olmayıp siyasî, kültürel ve devlet niteliğinde bir savaştır. Pan-İslâmizm'in son zamanlarda sağladığı başarı bu yüzdendir. Bu başarı bizim Rusya'da büyük önemi haizdir. Bir takım milletleri kapsayan Rus müslümanlığının, önemsiz bâzı istisnalarla, çeşitli lehçelerle olsa da, genellikle bir dilde konuşan Türk ırkına mensup olduğu hususu göz önünden uzak tutulmamalıdır"[51].

Bu gelişmeler karşısında, tabii olarak, müslüman aydınlar da şiddetli tepki göstermişlerdir. O devirde kurulan partilerin, gelişmeleri millî istiklâle götürecek şekilde teşkilandığını görüyoruz. Bu düşünceler çerçevesinde Azerbaycan'da kurulan "Müsavat Halk Partisi" Azerbaycan'ın bağımsızlığı için hazırlıklara başlamıştı.

Müsavat Partisi'nin lideri ve Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketi'nin yayın organı "AÇIK SÖZ" gazetesinin başyazarı Mehmet Emin Resulzâde bütün Rusya Müslümanlarına hitap eden bir yazısında savaşı kazanan devletin dahi "milliyet fikrini küçümseyemeyeceğini" öne sürerek "bağımsız milletler olarak var olmak isteyen millî toplumların, her şeyden önce, kendilerini bilmeleri, belirli fikirler ve gayeler etrafında birleşmeleri gerektiğini, bu güç ve inançtan yoksun toplumların kimseye söz dinletemiyeceğini" hatırlatıyordu[52].

Rusya'da Çarlık rejimini Şubat 1917'de deviren Sosyal Demokratlar, neşrettikleri beyannamelerle Ruslara ve Rus olmayan milletlere eşit haklar verileceğini vaadediyorlardı. Fakat Rus Sosyal Demokrat-

[51] L. Klimoviç, *İslam v Tsarskoy Rossii*, Moskova, 1936, s. 225-226.
[52] *Açık Söz*, No. 1, Bakü, 2-10-1915.

ların bu vaadlerini gerçekleştirmemeleri, onlara ümit bağlayan milletleri sukutu hayale uğratmıştır. Bu atmosferden faydalanan Bolşevikler, meşhur Ekim İhtilâlini yaparak ülkeye hâkim olmuşlardır. 3 Aralık 1917'de neşrettikleri ihtilâl beyannâmesinde Bolşevikler, "herkesin eşit şartlarda" olacağını ifade ediyorlardı: "Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları, Sibirya'nın ve Türkistan'ın Kırgızları ve Sartları, Kafkas Ötesi Türkleri, Tatarlar ve Azeriler, Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar, Rus Çarlarının zâlimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, âdetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz... Bundan böyle sizin akide ve âdetleriniz, millî ve medenî bütün müesseselerinizin hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilân olunuyor. Yâni millî hayatınızı hür ve mümanâatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır..."[53]

Yukarıdaki ihtilâl beyannamesinin neşrinden tam üç ay sonra, yâni 3 Mart 1918'de, Sovyet ihtilâlcileri, Rusya İmparatorluğu dâhilinde kendilerine karşı gösterilen direnci kırmak ve ayaklanmaları bastırmak için, Kafkaslardaki askerî birliklerini kullanmak maksadiyle Türkiye ile Brest-Litovsk Muahedesini imzalamışlardır. Bu antlaşmanın 5. maddesi aynen şöyle idi: "Rusya Cumhuriyeti gerek Rusya'da ve gerek işgal edilen Türk eyaletlerinde, Türk ve Rus tebası Ermeni çetelerinin terhisini taahhüt eder ve bu gibi çeteleri tamamiyle fesheder"[54].

Rusya cephesinde bütün bu gelişmeler olurken, Rus idaresine düşmüş olan Türkler, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da "Umum Rusya Müslümanları Kongresi"ni topladı. Azerbaycan temsilcilerinin, özellikle Mehmet Emin Resulzâde ile Ali Merdan Topçıbaşı'nın yaptığı konuşmalar ve kongreye verdikleri öneriler son derece dikkat çekici idi. Bu tekliflerden Resulzâde'nin sunduğu ve savunduğu "Rusya Federasyonu içinde topraklı muhtariyet" tezi, yâni Rusya'nın parçalanması ve her milletin kendi mukadderatını kendisinin tâyin etmesi fikri kongre üyeleri tarafından büyük bir coşku ile kabul edilmişti[55].

[53] A.N. Kurat, *Türkiye ye Rusya*, Ankara, 1970, s. 649-652 ve F. Armaoğlu, "Bolşevik İhtilâli ve Self Determination Prensibi" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (1963), s. 211-250.

[54] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 652-658.

[55] Tafsilat için bk., *Rusya Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, neşreden İ.Ilgar, Ankara, 1988.

Ne var ki, selfdetermination hakkını kullanmaya kalkan milletler Bolşevikler tarafından hiç de hoş görülmüyordu. Demokrasi fikrini savunan, kendi halkının mukadderatının kendisi tarafından tâyin edilmesi fikrini ileri süren Rus olmayan milletler, Bolşeviklerin muhalefetine rağmen, ülkelerinde müstakil bir hayatın temelini atmaya başlamaktan çekinmemişlerdir. Bolşeviklerin toplanmasına izin vermedikleri, fakat daha önce üyelerinin seçimi yapılmış olan, Kurucu Meclis'in Türk üyeleri, ülkelerine dönmeye başladılar. Bu arada Azerbaycan Türkleri de memleketlerine dönmüşlerdi. Güney Kafkasya seçim bölgesi içine giren Azerbaycan Türkleri'nin temsilcileri, diğer bölge temsilcileri ile bir araya gelerek selfdeterminasyon hakkını kullanmağa karar verdiler. Azeri, Gürcü ve Ermeni temsilciler 22 Nisan 1918'de Tiflis'de yaptıkları toplantı sonunda birlikte hareket etmeye karar verdiler. Toplanan milletvekilleri "Seym" adını verdikleri Parlâmento'da Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu bir deklârasyonla ilân ettiler. Fakat Cumhuriyetin varlığını korumak için "savaş ve barış konularında köklü fikir ayrılıklarının ortaya çıkması" üzerine, bir müddet sonra Federasyon dağıldı. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de ise Azerbaycan ve Ermenistan ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilân ettiler.

f. Milli Azerbaycan Devleti

Millî Azerbaycan Devleti'nin istiklâlini ilân eden Millî Azerbaycan Şurası, şu beyannameyi neşretmiştir.

1. Bugünden itibaren Azerbaycan milleti hakimiyet hakkına malik olduğu gibi, Kafkasberisi'nin güney ve doğusundan ibaret bütün haklara sahip müstakil bir devlettir.
2. Müstakil Azerbaycan Devleti'nin idare tarzı, demokratik cumhuriyettir.
3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, başta komşuları olmak üzere, tüm millet ve devletlerle dostane ilişkiler kurmaya kararlıdır.
4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeden sınırları dahilindeki bütün vatandaşların tüm haklarını teminat altına alır.

5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, arazisi dahilinde yaşayan bütün milletlerin serbest gelişmeleri için imkân tanır.
6. Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan'daki en yüksek yetkili merci, genel oy ile tespit edilmiş olan, Millî Şurâ'ya karşı mesul olan Geçici Hükümettir"[56].

Azerbaycan Millî Şura'sının kurduğu bu ilk Türk Cumhuriyeti'nin hükümet başkanlığına ise Fethali Han Hoyski seçilmişti. Fethali Han'ın ilk işi, büyük devletlerin merkezlerine bir telgraf çekip istiklâl ilânını bildirmek olmuştur. Paris, Roma, Berlin, Viyana, Washington, Bükreş, Madrid, Lahey, Stockholm, Kopenhag, Kiev, Tahran ve İstanbul'a gönderdiği mesaj şöyle idi:

"Bu ayın 28'inde toplanan Azerbaycan Millî Şûrası, Transkafkasya'nın güney-doğusunda bulunan Azerbaycan'ın istiklâlini ilân ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil etmiştir. Keyfiyetin Hükümeti metbuanızın haberdar edilmesini suret-i mahsusada rica eyler ve üstün hürmetlerimi sunmakla kesbi şeref eylerim. Hükümetin şimdilik "Geçici Merkezi" Gence şehridir" 30 Mayıs 1918"[57].

Feth Ali Han'ın kurduğu bu ilk hükümet bir nevi koalisyon kabinesinden oluşuyordu. Zira, Müsavat Partisi'nin yanısıra Tarafsız Demokratik Grup, Himmet ve Müslüman Sosyalist Blok adlı partiler kurulmuş ve Müsavat'in hâricinde diğerleri sadece birer temsilci ile kabinede yer almıştı. Altı kabine üyesi Musavat'a aitti.

Müstakil Azerbaycan Hükûmeti'nin varlığını tehdit eden pek çok unsur vardı. Yeni Cumhuriyetin varlığını tehdit eden dış güçlere karşı Azerbaycan Hükümeti, kardeş Türkiye ile ikili yardımlaşma antlaşması imzaladı. 4 Haziran 1918'de imzalanan bu antlaşma çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan'a siyasî, iktisadî ve kültürel yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu.

g. İstiklal Öncesinde Azerbaycan'da Cereyan Eden Gelişmeler

1890'lara kadar Azerbaycan, nispeten huzur içinde kalmıştı. Rus yönetiminin aldığı ağır vergilerin ve bâzı despotça idare tarzının hâricinde Azerbaycan halkını tedirgin eden hususlara normal derecede bir

[56] M. Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi - Müsavat Partisi Tarihi*, Berlin, 1938, s. 135.
[57] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 261.

sıkıntı yaratmamıştı. 1833'de Azerbaycan'a iskân edilen Rus göçmenleri ile Bakü merkez olmak üzere pek çok Azerî ticaret bölgelerinin Ermeni tüccarlara teslim edilmesine de alışılmıştı. Ne var ki, devamlı harpler yüzünden Rusya'da ekonomik düzenin bozulması, Avrupa devletlerine yüzmilyonlarca ruble borcun birikmesi, iyi gitmeyen ekonomi dolayısiyle pek çok fabrikanın kapanması ve işçilerin işsiz kalması Rusya'da büyük bir buhran yaratmıştı. Fakat 1890'larda Bakü petrollerinin çıkartılmaya başlanması Rus ekonomisi için bir ümit kaynağı oluşturmuştu. Bir anda Bakü, dünyanın belli başlı iş merkezlerinden biri haline gelmişti. Pek çok iş adamının akın akın geldiği Bakü'ye 50 bine yakın bir Ermeni topluluğu da toplanmıştı[58].

Rus yönetiminin himayesinde hareket eden Ermeniler gittikçe zenginleşirken, Azerbaycan Türkleri de kendi ülkelerinde fakirleşiyorlardı.

Bu iktisadi dengesizlik Türkler ile Ermeniler arasında dostça olmayan münasebetlere ve sürtüşmelere sebep oldu. Bu devir üzerine araştırma yapan bir modern tarihçinin de dediği gibi, Ermeniler, iktisaden ülkenin efendisi durumuna gelmişlerdi. Azerbaycan'da kurulan 167 petrol şirketinin 49'u Azerilere, 55'i ise Ermenilere aitti. Endüstri alanında kurulan şirketler arasında da buna benzer bir dengesizlik bulunuyordu[59]. Bu ekonomik dengesizlik, biraz da Rusların Ermenileri münasebetlere dönüştü.

Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk mücadele bir Azerî Türkünün Taşnak çeteleri tarafından öldürülmesi üzerine Şubat 1905'te başladı. Türklerin, Ermeniler gibi bir Taşnak teşkilatı yoktu. Bu yüzden çıkan çatışmalarda Azeriler düzensiz, plânsız ve silâhsız olarak Ermenilere karşı mücadele ettikleri için ağır telefat verdiler.

Ermeni çetelerinin basıp katlettiği köylerde yüzlerce, binlerce insan hayatını kaybetti. Ruslar, kan dökülmesini önleyecek durumda olmalarına rağmen, Ermenileri destekledikleri için hareketsiz kaldılar[60].

İdareci durumunda olan Rusların bu kayıtsızlığı, Ermeni Taşnak teşkilatının acımasız öldürmeleri, sonunda Azerî Türklerini de teşki-

[58] F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1905-1921)*, New York, 1951, s. 16.

[59] T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul, 1988, s. 67.

[60] Kazemzadeh, *aynı eser*, s. 19.

latlanmaya sevk etmiştir. Gence'de toplanan bâzı Azeri ileri gelenleri "DİFAİ PARTİSİ" adı altında bir teşkilat-kurmuşlardır. Bu teşkilatın yegane gayesi Azerilere karşı yapılan saldırıları ve haksızlıkları önlemekti[61]. Bu teşkilat böylece Azerbaycan Millî Hareketi'nin ilk nüvesini teşkil etmiştir.

DİFAİ Cemiyeti'nin kurulması, Azerbaycan'da siyâsi faaliyetlerin gelişmesine de öncülük etti. Nitekim bir müddet sonra "Sosyalist Himmet Partisi", 1911'de ise Demokratik Müsavat Partisi kuruldu.

S.M. Efendiyev başkanlığında kurulan Sosyalist Himmet Partisi, Bolşeviklere bağlı bir Marksist teşkilât olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Rus idarecilerinin sık sık takibine uğruyordu. Fakat ihtilâl günleri yaklaştıkça bu parti, Bolşeviklerden kopmaya ve kendini Azerbaycan Türklerinin kurtuluşuna vermeye başlamıştır. Bu safhada partiye Mehmet Emin Resulzade gibi milliyetçi kişilerin girdiğini görüyoruz. Ne var ki, Ruslar, bu partinin sâdece Azerbaycan Türklerinin menfaatini koruduğu gerekçesi ile 1907'de kapatılmasına karar vermişlerdir.

Bu arada, Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Bey Topçıbaşı ve Yusuf Akçura Bey gibi aydınların önderliğinde toplanan "Rusya Müslümanları İttifakı" kongresinin de Azerbaycan'da millî hareketin hızlanmasına katkıda bulunduğunu görmekteyiz. Zira, ilk toplantısını Nijni-Novgorod şehrinde yapan bu Rusya Müslümanları İttifakı, aldığı kararlarla tüm Türk topluluklarının sosyal ve ekonomik alanlarda kalkınması için yeni fikirler ileri sürmüştü. Bu fikirlerin, Azerbaycan Türklerinin modern hayata yönelmelerinde önemli bir katkısı olmuştur. Ali Merdan Bey Topçıbaşı'ndan başka Mehmet Emin Resulzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi Azerî aydınlarının bu kongre esnasında temayüz ettiklerini görmekteyiz. Aynı kongrede Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı şu teklif bütün Türk delegelerince alkışlarla kabul edilmiştir:

"Umumen Türklerin aslı ve nesli birdir. Zaman ve mekan ihtilafıyla şive adetlerimizde ihtilaf peyda olmuştur. Bu ihtilaf yekdiğerimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisanı hadim olacak hale getirmek lâzımdır.

[61] Swietochowski, *aynı eser*, s. 72.

"Kongrelerin mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış lahiyasında, iptidai mekteplerimiz için dört sene-yi tedrisiye tâyin olunmuştur. Bunun 3 senesinde sade, mahalli şive ile tedrisat icra edilip, son senesinde umumi Türk lisanıyla yazılmış kitaplar okutulmalıdır; bu sayede tedricen muhtelif şive ve her lehçe birleşmiş olur"[62].

Gaspıralı'nın bu prensipleri, Milli Azerbaycan Cumhuriyetinin doğuşunda ve yaşamasında kuvvetli etkenlerden biri olmuştur. Bu prensipleri kendilerine şiar edinen Azerbaycan Türkleri, bugün dahi dil ve alfabe birliğimizin öncülüğünü yapmaktadırlar.

Azerbaycan'daki millî harekete Türkiye ve İran'da meydana gelen meşruti hareketlerin de tesiri olmuştur. Azerî aydınları, uzun kültür ve tarih birliğini paylaştıkları İran ile İran kontrolünde kalan Güney Azerbaycan Türklerini unutmamış, bu ülkede cereyan eden 1907-1908 meşruti hareketleri ilgiyle takip etmişlerdir. Azeriler ümid etmişlerdi ki, İran idaresinde yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin hayatlarında iyiye doğru bir gelişme olacaktır. Ne var ki, onların bu umutları boşa çıkmıştır. Zira, İran'daki meşruti hareket son derece sınırlı kalmış ve Türklere yeni bir hayat için ümit vermemiştir. Hatta ileride görüleceği gibi, Kuzey Azerbaycan'ı taklide kalkışanlar İranlılar tarafından takip edilerek pasifize edilmişlerdir.

Azerbaycan'daki millî hareketin en çok Türkiye'den etkilendiğini görmekteyiz. Zira, İslâmın olduğu kadar, Türkçülüğün de merkezi Türkiye idi. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in 1870'li yılların ikinci yarısında başlattığı İslâm birliği hareketi, Rusya idaresinde yaşayan Türkler için bir nevi bir umut kaynağı teşkil etmiştir. Hareket, İslâmî birliği hedeflemekle birlikte aynı zamanda Türk birliğini de içine alıyordu. Onun için, Osmanlı Türkiyesi dışında yaşayan bütün Türkler için İstanbul bir nevi hazırlık merkezi haline gelmişti. 1911'de 'Türk Yurdu" dergisinin çıkmaya başlamasından bir yıl sonra, yâni 1912'de "Türk Ocakları" nın kurulması ile yalnız Osmanlı Türklerinin değil, bütün Türk dünyasının meseleleri tartışılmaya başlanmıştır. Bu hareketlere ayrı bir hız kazandıran "Kırım Talebe Cemiyeti" 1908'de,

[62] Bak., M. Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993.

"Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti" 1909'da , "Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti" ni 1911'de kurmuşlardı.

Türkiye dışından gelen Türk aydınları Türkiye'deki bu faaliyetlere o kadar karışmışlardır ki, bir nevi idari mekanizmada da vazife almaya başlamışlardır. Nitekim Azerbaycan'dan Ali Hüseyinzâde ile Kırım'dan Gaspıralı İsmail Bey İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez üyeliğine seçilmişlerdir. Ayrıca, Çarlık rejiminin takibine uğrayan pek çok Azeri, Kırımlı, Kazanlı Türkçü fikir adamları İstanbul'a gelip bu çalışmalara katılıyorlardı. Bilhassa Azerbaycan'dan gelen aydınlar İstanbul'daki bu müsait şartlarda Türkçülük fikirlerini enine boyuna tartışıyorlardı. Bu arada, Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" şeklinde ortaya koyduğu prensipler, Azeri aydınları oldukça etkilemişti. Ziya Gökalp'in bilâhare "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde işlediği bu fikirler için kısa vadeli hedef şöyle belirtiliyordu:

"Bugün harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz yâni Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harezm ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binaenaleyh, Türkçülükteki yakın mefkûremiz Oğuz ittihadı, ya da Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihaddan maksat nedir? Siyasi bir ittihad mı? Şimdilik hayır, istikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkûremiz, Oğuzların yalnızca harsça birleşmesidir[63].

Bu fikirler Azerbaycan Türkleri açısından son derece önemliydi. Zira Osmanlı Türklerine en yakın Oğuz kitlesini Azerbaycan Türkleri teşkil ediyordu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bugün Türkler arasında yeniden başlayan dil ve kültür birliği çalışmalarının Ziya Gökalp'in işaret ettiği prensipler çerçevesinde başlaması son derece manidardır.

Azerbaycan Türklerinin millî istiklâl hareketinde hiçbir teşkilât "Müsavat Partisi" kadar tesirli bir rol oynamamıştır. Himmet Partisi'nin 1907'de Ruslar tarafından dağıtılmasından sonra, bu partide vazife gören aydınlardan Mehmet Emin Resulzâde'nin başkanlığında 1911 yılında "Müsavat Partisi" kurulmuştur. Müsavat Partisi kısa zamanda bütün Azerbaycan Türklerinin ümidi haline gelmiştir. 1-11 Mayıs

[63] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1976, s. 62.

1917'de toplanan II. Rusya Müslümanları Kongresinde tartışılan ilerici fikirlerin önemli bir kısmı bu partinin programından çıkmıştır. Bu sebepten dolayı, her Türk topluluğu kurmak istediği siyasi parti için Müsavat'ı ve programını örnek almaya çalışmıştır.

Müsavat Partisi'nin programına göre Azerbaycan Türkleri, Türkçülük, İslamcılık ve Muasırcılık akımlarında hem fikir haline gelmişlerdir. Bu prensipler, bilindiği gibi, Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu prensipler idi. Azerbaycan Türkleri bu prensipleri o kadar benimsemişlerdir ki, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağına da aksetmiştir.

İlk kurulduğu yıllarda Müsavat Partisi'nin programı şöyle idi:

1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün müslümanların birleşmesi.
2. İstiklâllerini kaybetmiş müslüman memleketlerinin, yeniden müstakil olmalarına çalışmak.
3. İstiklâllerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddî ve manevî yardımda bulunmak.
4. Müslüman milletlerin ve memleketlerin, tedafüi ve taarruzî kuvvetlerini artırmak için yardım etmek.
5. Bu ideallerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.
6. Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer bütün fırkalarla irtibat tesis eylemek.
7. Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullarla, ihtiyaç görüldüğü nisbette irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak.
8. Müslümanların, yaşamak uğrundaki savaş vesaitini, Onların ticaret, sanayi ve alelumum iktisati hayatlarını kuvvetlendirmeğe çalışmak"[64].

Müsavat Partisi'nin 1917'de yapılan I. Kongresinde delegelerin coşkun alkışları içinde programına milliyetçilik ve Türkçülük ile ilgili şu hususlar ilâve edildi:

[64] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 203.

"Yalnız din birliği, muasır mana ile bir millet teşkil edemez. Milliyeti teşhis eden müşterek alâmetlerden başlıcası dil, adet ve edebiyattır. Bu noktayı nazardan bütün Türkler bir millettir.

"Tabii devletin millî olduğu, milliyetin de yalnız dinle değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs eylediği kanaatiyle biz, bugünkü haliyle dağınık bulunan geniş Türk dünyasının bir gün gelip de müttehit ve müttefik bir Türk âlemi teşkil edeceğine inanıyoruz" deniyor ve çok geniş anlamlı ve iddialı olan bu maksimum ülkü "Müsavat" partisi programının başına geçiriliyordu[65].

h. Azerbaycan'ın Türkiye'den Yardım Talebi

Yukarıda izah edilen fikrî gelişmeler çerçevesinde müstakil hayata başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti, çok geçmeden büyük engellerle karşı karşıya kaldı. Bu engellerin başında Bolşevikler geliyordu. Zengin petrol yataklarının bulunduğu Azerbaycan'ın müstakil olması ve Bolşevik kontrolünden çıkması, Rusya'ya hâkim olan Bolşevikleri son derece rahatsız etmeye başlamıştı. Bolşevikler, zaten Bakü'ye hâkim durumda idiler. Sayıları az da olsa Bakü'de bulunan işçilerin önderliğinde kurulan Sovyet tipi bir idareye Ermeniler de destek oluyorlardı. Bolşeviklerle tam bir ittifak içinde çalışan Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı giriştikleri katliam hareketlerini fütursuzca devam ettiriyorlardı. Azerilerin elinde yeterli silah bulunmadığı için bu mücadelelerde büyük zayiat veriyorlardı. Sonunda, Azerbaycan hükümeti Türkiye'den, daha önce imzalanmış antlaşmalar çerçevesinde, askerî yardım istemeye karar verdi. Azerbaycan Hükümeti Hâriciye Vekili Mehmet Hacinski Türk Hükümetine yaptığı müracaatta şöyle diyordu:

"Son günlerinde istiklâlini ilân ile Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile muhadenet ahidnâmesi bağlayan Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyesi, Rusya İhtilâlinin neticesi olarak dahilde büyük müşkilata maruz bulunuyor.

Azerbaycan arazisinden büyük bir kısmı isyan bayrağı kaldırmış ve kendilerine "Bolşevik" adını takmış olan eşkiya çeteleri memleketin idare merkezi, servet kaynağı, bir söz ile can noktası bulunan Bakü'yü, şehir ile beraber Bakü vilâyetini dahi ellerine geçirerek ahaliyi yağma

[65] Baykara , *aynı eser*, s. 205.

ediyor, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hükümetini tanımamakla, binalarını sarsıyor, kendilerine tâbi olmayanları ise ateş ve kılıçla istisal ediyor, şehri yakıyor, mamureleri yıkıyor, ahaliyi katliam ederek servet ve samanını yağma ediyorlar. Vilâyet merkezi olan Bakü'den başka Şemahı, Kuba, Lengiran gibi sancaklarla, sancak merkezleri bulunan şehirler dahi merkum eşkıyanın cebir ve istilâsına maruz kalarak Gence vilâyeti keza taht-ı tehdidde bulunuyor. Günden güne kuvvetlenmekte, şimalde bulunan müttefikler ile İran'da entrikalar icra eden İngilizlerden her zaman yardımlar almakta olan bu zümre-i müfsidenin istisali, yeni teessüs etmiş olan Cumhuriyetin imkânı hâricinde müşkil bir emirdir...

"Mülâhazat-ı mezkûreden dolayı Bakü vilayetinin bir an evvel Bolşevik namındaki eşkiya çetelerinden kurtuluşu, Azerbaycan Hükûmeti'nin ilk vazifesini teşkil ediyor. Bu mesele yakın bir zamanda şekl-i matlupta halledilmezse Cumhuriyetin mevcudiyeti büyük şüpheler altında kalmakla beraber, ahalinin hayatı dahi neticesi havsalaya sığmaz felâketlere maruz bulunacaktır ki, bu cihet muhtelif zamanlarda Azerbaycan ahalisi mâmına Hükûmet-i Seniyyeye vâki olan müteaddid müracatlardan dahi malûm-u sâmileri olsa gerek.

"Yukarıda mezkûr tehlikenin vücudu ve Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Cumhuriyeti meyanında bağlanan muhadenet muahedesinin dördüncü maddesine binaen, Zat-ı Devletlerine müracaatla Hükümet-i Seniyye'nin kuvvâ-i askeriye-i Osmaniyye vasıtasiyle Bolşevik eşkiya çetelerinin tenkil ve tedibi babında hükümet-i metbuama yardımda bulunmalarını istidaya cesaret ederim. Azerbaycan ahalisinin muktedir ve hayırdan hemsayeleri bulunan Türkiye Devlet-i Muazzamasına karşı vâki olan bu istimdadların kabul edileceğine kanaatimin berkemal olduğu ile ihtiramat-ı faikamın kabulünü rica ederim"[66].

Bu yardım ricasının kabulü için ayrıca Azerbaycan Millî Şura Reisi Mehmet Emin Resulzâde, Türk Hükümetine müracaat etmiş ve yardımının en kısa zamanda gönderilmesini istemiştir[67].

[66] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 669-670.
[67] Kurat, *aynı eser*, s. 670-671

Türk Hükümeti, Azerbaycan Hükûmeti'nin bu yardım isteğini derhal kabul etmiş, Bolşevik İhtilâlinin patlak vermesi ile Kafkas cephesini bırakıp çekilen Rus kuvvetleri karşısında boşalmış olan Türk birliklerinden 8.500 civarında bir kuvveti Azerbaycan'a göndermiştir. Nuri Paşa kumandasında Azerbaycan'a giren Türk askerleri Azerî kardeşleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Azerî gönüllülerin yardımı ile bu Türk ordusu, Ermenilerin yardım ettiği Bolşevikleri yenerek 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtarmıştır[68].

Ne var ki, Osmanlı Türkiyesini mağlup addeden Mondros Mütarekesinin 30 Ekim 1918'de imzalanmasiyle bu Türkiye-Azerbaycan yardımlaşması da sona ermiştir. Mondoros Müterakesinin 11. maddesi gereğince Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır. İran'da bulunan İngiliz birliklerinin Bakü'yü işgal etmeleri ile birlikte Bolşevik ve Ermeni militanları yeniden Azerbaycan'da eşkiyalığa başlamışlardır. İngiliz Generali Thomson'un, hükümetine danışıp "Azerbaycan Millî Şurası" hükümetinin ülkedeki yegâne otorite olarak kabul edileceğini bir beyanname ile bildirmesine rağmen Ermeni ve Bolşevik faaliyetlerine de mani olmamıştır. Bu ise, Azerbaycan Hükümetini büyük problemlerle karşı karşıya bırakmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti, bir taraftan ülke dâhilinde faaliyet gösteren düşmanları ile mücadele ederken, diğer taraftan da İtilâf Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri nezdinde teşebbüslerde bulunarak istiklâlini muhafaza etmeye çalışmış ise de, istediği neticeyi alamamıştır. Bu arada, İngilizlerin, Ağustos 1919'da Bakü'yü boşaltmaları üzerine Azerbaycan Türkleri, Bolşevik ve Ermeni hücumlarından daha çok yara almaya başlamışlardır.

İstiklâllerini muhafaza etmek azminde olan Azerbaycan Türkleri, yeniden milletlerarası sahada yardım temini için çalışmaya başlamışlar ve bu sefer Gürcülerle birlikte, 12 Ocak 1920'de Paris'de Büyük Devletlerin insaflı bir ânında onlara isteklerini iletmişlerdir. Ne var ki, Azerbaycan ile Gürcistan'ın istiklâlini tanıdıklarını ilân eden Büyük Devletler, bu ülkede yıkıcı faaliyetlerde bulunan Ermeni ve Bolşevik militanlarının hareketlerine ne mâni olmuşlar ne de herhangi bir tedbir almışlardır. Neticede, Azerbaycan'ın istiklâli uzun sürmemiş, Sov-

[68] Baykara, *aynı eser*, s. 262-268.

yetlerin kışkırtmaları ve korumaları yüzünden yalnız Azerilere değil, Türkiye Türklerine de musallat olan Ermeniler büyük tahribat yapmaya başlamışlardır. O ana kadar sabırla bekleyen Doğu Cephesi kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Ankara'dan izin çıkmış ve bu katliamı durdurma emri verilmiştir. Taşnak militanları önderliğinde korkunç katliamlar yapan Ermenilere, Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ağır darbeler indirerek bu katliamları durdurmuştur. Türk ordusunun yürüttüğü bu başarılı askerî harekâtın Azerbaycan'a kadar uzanma[illegible]lşevikler, Kızılordu'ya emrederek Kafkasların [illegible]. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bir bir işgal edilerek bu ülkelerde Bolşevik usûlü yeni hükûmetler kurulmuştur.[69]

Azerbaycan'ın istiklâlini kazandığı ve kaybettiği devir, maalesef Türkiye Türklerinin son derece sıkıntıda olduğu bir dönem olduğu için arzu edildiği kadar bu kardeş ülkeye yardım edilememiştir. Fakat Atatürk ve T.B.M.M. Hükümeti için Azerbaycan ve Azerî Türkleri, Doğu Türklerine yani Rusya idaresinde yaşayan diğer Türk topluluklarına açılan bir kapı veya onlarla Türkiye arasında bir köprü idi. Onun için Azerbaycan Türklerinin kaderleri ile çok yakından ilgilenmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin en hararetli tartışmaları bu mevzuda olmuştur. Doğu siyaseti üzerinde sorulan bir soruya devrin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey şu cevabı vermiştir: "Ermeni çetelerinin bölgede yaptığı katliamlarla ilgili daha önce sizlere bilgi verilmişti. Bilindiği gibi, Ermenilerin bu katliamlarını ancak Kâzım Karabekir kumandasındaki birliklerimiz durdurabilmişti. Fakat bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır... Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Tekrar arz ediyorum: Bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var: O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbaycan'la Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar. Bakalım kim galebe edecektir: Karahan'ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi"[70].

Atatürk'ün Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in bu azimli ifadesine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin bütün gayretlerine rağmen, maalesef, Sovyetlerin dediği olmuş, Türkiye ile Azerbay-

[69] Tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1990.
[70] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, 1980,1, s. 439-440.

can Türk âlemi arasında bir Ermenistan yaratılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın, bundan sonra bütün gücüyle, Azerbaycan Türklerinin menfaatlerini ve birliğini korumaya çalıştığını görüyoruz. Atatürk, Doğu'da Ermenilere karşı başarılı harekâtı yürütmüş olan Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği gizli emirde şu hususlara yer veriyordu: Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya verilen talimatnamenin hülâsası Rus ve Azerbaycan ricaliyle temasımızda faydalı olur mülâhazasiyle birer suretini Bakü'deki temsilcimiz Memduh Şevket ile Tiflis temsilcimiz Kâzım Beylere ulaştırılmasını istirham ederim" diye başlayan Mustafa Kemal Paşa'nın gizli direktifi şöyle devam ediyordu:

"1. Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline gelmesine taraftarız, ve bunun temini için de Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lâzimede bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadî kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslâm âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağının Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

"Kafkas meselesinin hudud, vesait-i nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinden daima Azerbaycan'ın Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10-8-1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düstûruna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.

"2. Azerbaycan için verilen talimat diğer Türk kavimleri için de geçerlidir... Rusya Müslümanları ve alelumum İslâm kavimleri hakkında nokta-i nazarımız bunların muhtariyetlerinin genişlemesine ve Hilâfet makamına olan manevi bağlılıklarının takviyesine çalışılacaktır. Rusların bu hususta hassasiyeti malûm olduğundan gayet ihtiyatkârane hareket edilecek ve her fırsatta bundan maksat İslamcılık ve Turancılık gibi eğilimler olmayıp, sırf Türk ve İslâm kavimlerini dahi herkes gibi hür ve şimdiki medeniyetten istifadeye kadir hale getirmek olduğu beyân olunacaktır...."[71].

[71] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923*, Ankara, 1981,1, s. 202-6.

Görüldüğü gibi, Atatürk, içinde bulunduğu bütün güçlüklere rağmen, takip ettiği akılcı siyaset ile daima Azerbaycan Türkleri ile diğer Türk kardeşlerimizin yanında olmaya çalışmıştır.

1. 1920'ye Kadar Azerbaycan Türklerinin Eğitim ve Kültür Hayatı

Oğuz Türklerinin bir parçası olan Azerbaycan Türkleri, diğer Türk kavimleri gibi istiklal ve hürriyetlerine düşkün insanlardı. Fakat yaşadıkları bölgede cereyan eden siyasi ve içtimai hadiseler onları paramparça etmişti. Bu parçalanma müstakil hanlıklar döneminde dahi devam etmişti. Merkezi bir idareye kavuşamamaları onların eğitim ve kültür hayatına menfi yönde tesir etmişti. Dolayısiyle, Azerbaycan Türklerinde millet olma şuuru yeterince gelişmemişti. Bu yüzden de kolayca düşman işgaline uğramışlardır.

Rus idaresi, birlikten mahrum Azerbaycan Türklerine zulüm ve baskının yanısıra merkezi bir yönetim de getirmişti. Rusların bütün Azeri Türklerine karşı tavırlarını gören eski hanlıklara mensup insanlar yavaş yavaş bir araya gelmeye ve bir millet gibi davranmaya başlamışlardı. Rusların merkezi idaresi demokratik olmasa da Azerbaycan'a bir düzen getirmiş ve hanlıklar devrinin iç çekişmeleri sona ermişti. Ayrıca, Rusların, bütün Azerileri iktisaden sömürmeleri ve onlara aynı muameleyi yapmaları Azerbaycan Türklerini birleşmeye sevk etmiştir.

Bu arada, Rusların, bilhassa İran'ın bölgedeki tesirini azaltmak önce Tatarlar arasında başlattıkları ve sonra da diğer Türk ülkelerinde yaydıkları Rus-Tatar okulları (Russko-Tatarskaya Shkola) nı Azerbaycan'da çok sayıda açması ve Azerileri Rus kültürüne sokma gayretleri onlar üzerinde değişik tesirler bırakmıştır. Bu okullar sayesinde Ruslar bazı Azeri gençlerini kendi kültürlerine sokmaya muvaffak olmuşlar ise de, diğer Azeri gençlerinin okuyup kendi insanlarına ve ülkesine hizmete koşmasına mani olamamışlardır. Modern ilimler öğrenen Azeri aydınları, kendi halkının cehaletini ve geri kalmışlığını görerek, onlara modern eğitim vermenin yollarını aramaya başlamışlardır. Bir taraftan Rus okullarını, diğer taraftan da Gaspıralı'nın Usul-i Cedit (Yeni Usul) mekteplerini örnek alan Azerbaycan Türkleri, XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında hızla eğitim seviyelerini yükseltmeye başlamışlardır. Bilhassa bu asrın başlarında Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştiren Azerbaycan Türkleri, kendi konuştukları

Türkçe'yi daha da geliştirmişlerdir. Türkiye ve diğer kardeş kavimler ile başlatılan bu temaslar bir müddet sonra onları, diğer Türklerle dil ve kültür birliğine sevk etmiştir. Gerçekten XX. asrın ilk çeyreğinde Azerbaycan aydınları Türklük şuurunun gelişmesinde büyük roller oynamışlardır. Mirza Fethaki Ahmedzade ile Hasanbey Zerdabi'nin başlattıkları bu akımı Ali Ekber Tahirzade Ali Turan, Ali Merdan Topçubaşı ve Mehmet Emin Resulzade devam ettirmişlerdir. Burada, bütün maddi varlığını Azerbaycan Türklerinin eğitimine ve gelişmesine harcayan Hacı Zeynelabidin Takiyef'i zikretmek gerekir. Bu hayırsever Azeri Türkü, ilk kadın mektebini Azerbaycan'da açtırarak Azeri kadınlarının modern hayata girmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkleri, eğitim konusunda Rusya'dan gerektiği kadar faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdi. Türkiye'nin eğitim tecrübesinden faydalanmak için muallim (öğretmen) getirme yoluna gittiler. Azerbaycan'a gelen ilk Osmanlı Türk muallimi Ahmet Kemal Bey'dir. "Füyüzat" mecmuasını çıkaran Hüseyinzâde Ali Bey'in daveti ile Bakü'ye gelen Ahmet Kemal, "Balahane" mektebinde vazifeye başlamıştır. Bu mektebin tedrisatı İstanbul'dan getirilen kitaplarla yapılmıştır. Ahmet Kemal'in olumlu çalışmalarından sonra öğretmen ve kitap ihtiyacı artmış ve İstanbul'dan yeni öğretmenler ve kitaplar getirtilerek eğitim çalışmalarına devam edilmiştir. Hacı Zeynelabidin Bey tarafından İstanbul'dan getirtilen Muallim Mehmet Cevdet, Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzâde Ali Bey'in yardımları ile Azerbaycan'da Osmanlı kültürünü doğru olarak tanıtmaya muvaffak olmuşlardır. Daha sonra İstanbul'dan gelen Baha Sait ve Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi muallimler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dil ve kültür birliğinin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır.[72]

Muallim Cevdet ve arkadaşları Azerbaycan'da birkaç sene gibi kısa bir süre kalmalarına rağmen, bıraktıkları müsbet tesir ve kazandıkları başarı dolayısiyle, bundan sonra Türkiye'den daha çok öğretmen getirtilmesine vesile olmuşlardır. Rus yetkililerin çıkardıkları bütün engellere rağmen bu öğretmen getirme işi devam etmiş, bilhassa müstakil Azerbaycan hükümeti zamanında bu işe daha da hız verilmiştir. 1917 ve 1919 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı

[72] O. Ergin, *Muallim Cevdet*, İstanbul, 1937, s. 95-97.

300'ü geçmiştir.[73] Maarif sahasındaki bu gelişmeler, Oğuz Türklerinin iki grubunu ilk defa birbirine dil ve kültür yönünden bu kadar yakınlaştırmıştır.

Bakü'deki Komünistlerin daveti ile Azerbaycan'ı işgal eden 11. Kızılordu birliklerinin komutanı Orjonikidze'nin ilk işi, Azerbaycan Türklerine gözdağı vermek oldu. Başbakan Fethali Han Hoyski idam edilerek öldürüldü.[74] Diğer milliyetçi liderlerin önemli bir kısmı Azerbaycan'ı terk etti. Bir kısmı da kaderlerine boyun eğip Bolşevik idaresini kabul etti. Ülke bir müddet Orjonikidze ile Kafkasya Bolşevik Bürosu "KAVBURO" tarafından yönetildi.[75] Azerbaycan Komünist Partisi teşkilatlanmasını tamamlar tamamlamaz bir anayasa hazırladı. 1922'de tamamlanan bu anayasaya göre Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Sovyetler Birliği'ne bağlı Kafkasötesi Sovyet Federal Cumhuriyetlerini oluşturuyordu. 1936 yılına kadar bu Federal Sovyet Cumhuriyetleri devam etti. Bu tarihte yapılan bir değişiklik ile Federasyon feshedilmiş ve Cumhuriyetler Moskova'ya bağlı ayrı ayrı Sovyet Cumhuriyetleri haline gelmişlerdir.

1922-1936 arası siyasi hayat son derece sessiz geçmiştir. Bunun en büyük sebebi, Moskova'nın direktifleri ile Azerbaycan Komünist Partisi'nin uyguladığı baskı politikasıdır. Bu devirde Azerbaycan aydınları tamamen pasifize edilmiş, Azerbaycan Türklerinin haklarını müdafaa etme cesaretini kimse gösterememiştir. Sovyet rejimi bütün gücü ile Azerbaycan Türklerinin kültürel ve ekonomik hayatlarını değiştirmeye çalışmıştır. Bunun iki sebebi vardı: Birincisi, XIX. asrın son çeyreğinde başlayan ve 1920'ye kadar devam eden dönemde Azerbaycan Türklerinde son derece gelişen Türklük şuuru idi. Bu şuur için Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri ile ilişki kurması ve 1918'de Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım etmesi Moskova yöneticilerini son derece rahatsız etmişti. Türkiye'ye olan bu yakınlığı ve irtibatı ortadan kaldırmanın bir tek yolu vardı. O da Azerbaycan'ın Türkiye ile olan irtibatını kesmek ve Azerileri Sovyet eğitim sisteminin içine sokmak. Sovyetlerin bu siyaseti uygulamada ummadıkları

[73] A. Caferoğlu, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, No: 18 (1964) s. 135

[74] R, Pipes, *The Formation of the Sovlet Union; Communism and Nationalism 1917-1923*, Chambridge: Howard Univ. Press, 1954, s. 228

[75] R Pipes, *aynı eser*, s. 229.

bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı. Latin alfabesine geçerek Batı'ya açılmayı arzu eden Azeri aydınlarını, kendi maksadına göre destekleyerek, Azerbaycan'ın 1926'da Latin alfabesine geçmesini sağlamışlardır. Böylece Sovyetler, Azerbaycan Türkleri ile Türkiye Türkleri arasına alfabe engelini sokarak dil ve kültür birliğini ortadan kaldırmak istemiştir. Fakat Atatürk'ün 1928'de Türkiye'de Latin alfabesine geçişi sağlaması üzerine bu Sovyet tedbiri tesirsiz hale gelmiştir. Fakat Sovyetler, Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri ile her türlü irtibatını yasaklayarak bu ayrılığı büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Türkiye ile dil ve kültür birliğini savunan Azeri aydınları kitleler halinde sürgüne gönderilerek yok edilmişlerdir. İkinci Dünya Harbi başlar başlamaz da, Sovyetler Azerbaycan Türklerine zorla Kiril alfabesini kabul ettirmişlerdir. Bu arada Sovyetler Azerbaycan'da Sovyet sisteminde bir eğitim mekanizması kurarak, Azerbaycan Türklerini Sovyetleştirme sürecine sokmuşlardır.

Sovyetlerin Azerbaycan'da gerçekleştirdiği ikinci operasyon ekonomik sahada olmuştur. 1929'da başlayan kolhozlaştırma hareketi 1933'e kadar devam etmiştir. Büyük çoğunluğu köylü olan Azerbaycan Türkleri bu zoraki kolhozlaşma esnasında insan hayatı ve mal olarak ağır kayıplara uğramışlardır. Sovyetler, kolhoz sistemi ile başta pamuk, tahıl, tütün, sebze, zeytin ve meyve üretmeye başlamışlardır. Fakat Sovyetlerin esas çalışması petrol sahasında olmuştur. 1870'li yıllardan beri istifade ettikleri Bakü petrolleri, Rusların en büyük gelir kaynaklarından biri olmuştur. Sovyetlerin, ticaret ve ekonomik merkezlerinden biri haline gelen Azerbaycan'da, Sovyet kontrolü son derece planlı ve etkili olmuştur. Bu baskı rejimi dolayısiyle Azerbaycan Türkleri milli meseleleri hiçbir zaman dile getirmeye cesaret edememiştir.

C. BOLŞEVİKLERİN İKTİDARI ELE GEÇİRMELERİ VE AZERBAYCAN'IN İSTİKLALİNİ KAYBETMESİ

a. Bolşevik İhtilâli ve Azerbaycan

Azerbaycan'ın istiklâlini kazandığı günlerde, Bolşevik lideri Lenin, ihtilâlle ilgili neşrettiği bütün beyannameleri unutarak, Bakü'ye sahip olmasını istediği o günlerin azılı komünisti Shaumian'a gönderdiği direktifte "Bakü'nün Rusya'dan ayrılmaz bir parça teşkil ettiğini ve

buranın her ne pahasına olursa olsun Rusya'nın elinde ve kontrolünde muhafaza edilmesi gerektiğini" söylüyordu[76]. Bu direktifi veren aynı Lenin, Brest-Litovsk Antlaşmasına ve 3 Aralık 1917'de Bolşevik Beyannamesine "Her milletin kendi kaderini ve idaresini tâyin etme hakkıdır" düsturunu rahatça yazdırabilmişti.

Bu da göstermektedir ki, Bolşevik liderleri daha işin başından beri komünist eşitliği hakkında doğruyu söylemiyorlardı. Sovyet sistemi, Rus sömürüsünün örtüldüğü yeni bir yaşam tarzı olarak Rus olmayan milletlere sunuluyordu. Büyük Sovyet Ansiklopedisi (Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya)nin yaptığı açıklamaya göre, "Kafkasberisindeki Sovyet gücünü temsil eden ve tutan "Bakü Komünü" idi. Temmuz 1918'de Lenin'in emri ile Bakü Komününe 7 zırhlı araç, 13 uçak, 80 top, 160 makinalı tüfek 10,000 tüfek levazımatı ve yiyecek ile desteklendi. Azerbaycan Bolşevikleri illegal yollarla benzini Astrahan'a götürebilmek için büyük gayret sarfetmiştir"[77].

Sovyetler Azerbaycan'ı ele geçirebilmek için şu iki yolu takip etti klerine tanık olmaktayız: a- Bolşevik fikirlerini benimseyen kişileri bulmak ve onları her türlü vaadle kandırıp kullanmak, b- Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları abartarak anlatmak ve propaganda yapmak. Bu suretle ümitsizliğe düşen halka komünizmi bir kurtuluş yolu olarak göstermek.

Bolşevik propagandacıları her iki yol için de Azerbaycan'da sayıları az da olsa, müttefikler bulmuştur. Kapatılan Himmet Partisi'nin Marksist kanadına mensup üyeler ile savaş dolayısiyle ekonomik sıkıntıya giren dar gelirli insanlar bu Sovyet propagandasına meyletmeye başlamışlardır. Bu Sovyet propagandasının tesirli olmasının diğer bir sebebi de, Azerbaycan'a dış dünyadan hiç bir yardımın gelmemiş olmasının yarattığı moral bozukluğu ve ümitsizliktir.

Ülkenin içine düştüğü buhran, hükümetin vaadettiği toprak reformu ve ekonomik düzeltme plânlarının gerçekleşmemesi, Müsavat Partisi'ni ve lideri Mehmet Emin Resulzâde'yi müşkül durumda bırakmıştı. Sonunda, Sovyet taraftarlarının da içinde bulunduğu hükümet

[76] Kurat, *aynı eser*, s. 531-532. 77

[77] "Azerbaycan" maddesi; *Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya*, Moskova, 1970. s. 554-555.

değişikliği gerçekleşmiş ve Bolşevikler hızla duruma hâkim olmaya başlamışlardır.

Azerbaycan'da gerekli zeminin oluştuğu haberini alan Çiçerin, Azerbaycan Millî Hükümetine bir nota vererek derhal Sovyetlerle görüşme masasına oturmasını istemiştir.[78] Fethali Han Hoyski'nin, Azerbaycan'ın istiklâlinin tanınması şartını ileri sürmesini kabul etmeyen Sovyetler, kurdukları baskıyı arttırarak Azerbaycan'da tam bir panik havası yaratmaya muvaffak olmuşlardır. Bu ortam içinde Ermenilerin Karabağ'a hücum etmelerini sağlayan Sovyetler, Azerbaycan ordusunun Karabağ'ın imdadına koşması üzerine başkent Baküde müdafaasız bir durumda kalmıştır[79]. Bu safhada komünistlerin hükümetten desteklerini çektiklerini ilân etmesi ile kriz son safhaya gelmiştir.

E.A. Kvantaliani başkanlığındaki Azerbaycan Komünist Partisi bir heyet göndererek Kızıl-Ordu komutanları ile görüştü. Bu görüşmenin ardından komünistler bir darbe için hazırlığa başladılar. Moskova'dan gelen talimat üzerine Azerbaycan komünistleri 27 Nisan 1920'de bir bildiri yayınlayarak "Hain, cani ve karşı devrimci Müsavat iktidarının yıkıldığını" ilân etmiştir[80].

Bu arada Sovyetlerin tavsiyesi ile bir İhtilâl Komitesi kuruldu. "Azerbaycan Geçici Askeri Devrimci Komitesi"nde Nerimanov, Hüseyinev, Musabekov, Bunyadzâde, Alimov ve Garayev vazife almıştır. Bu komite bir ültimatom vererek Azerbaycan Hükûmeti'nin kendilerine devredilmesini, aksi takdirde parlâmentoyu basacaklarını bildirmiştir. 27 Nisan 1920 günü saat akşam 11'de Azerbaycan Milli Hükümeti çaresizlikten istifa etmek mecburiyetinde kaldı.[81] Böylece, Azerbaycan Türklerinin 2 yıl süren İstiklâl dönemi dramatik bir şekilde sona erdi. Başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere pek çok milliyetçi aydın ülkesini terk ederek Türkiye'ye sığınmak durumunda kalmıştır.

Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra hemen bir komünist hükümeti kurarak "Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti"ni ilân

[78] Kazemzadeh, *aynı eser*, s. 278-279.
[79] Swietochowski, *aynı eser*, s. 236.
[80] Kazemzadeh, *aynı eser*, s. 283; Mirza Bala, aynı eser, s. 190-191.
[81] Swietochowski, *aynı eser*, s. 241.

etmişlerdir (28 Nisan 1920). Fakat iki yıl sonra, 12 Mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Ermenistan ile Gürcistan'ın da dâhil olduğu "Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin bir üyesi haline getirmişlerdir.

Sovyetler vakit kaybetmeden Azerî Türklerinin Türk dünyası ile olan bağlarını koparacak tedbirler almağa başlamışlardır. Alfabe değişikliği bu tedbirler silsilesinin ilkini teşkil etmiştir. Türklerin yüzyıllar boyu kullandığı Arap alfabesi değiştirilerek Latin alfabesi kullanılmağa başlanmıştır (1 Mayıs 1925)[82]. Bu değişikliğin tek gayesi Azerîleri, Türk-İslâm kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmak idi. Fakat Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin 1928'de harf inkılabı yaparak Lâtin alfabesini kullanmaya başlamasıyle birlikte Türk kültürünün Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar hissedilmesi Sovyetleri son derece tedirgin etmiştir. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek gayesiyle Ruslar, önce Azerbaycan'ın siyasî hüviyetini yeniden değiştirmek yoluna gitmişlerdir. İlk etapta Azerilerin dış ülkelerde elçilik bulundurma haklarını iptal eden Ruslar, ikinci etapta da Sovyet kontrolünü eksiksiz mümkün kılacak tarzda Azerbaycan'ın siyâsî bünyesinde bâzı değişiklikler yaparak ülkeyi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin bir üyesi hâline getirmişlerdir. Böylece, Azerbaycan'da tam bir kontrol sistemi hâline getirmişlerdir. Sovyetler 1938'de, Latin harfleriyle basılmış milyonlarca kitabı ve evrakı imha ederek Azerî Türklerini Rus alfabesini kullanmaya mecbur tutmuşlardır[83]. Sovyetlerin, Azerî Türklerinin dili üzerinde yaptıkları bu tahripkâr değişikliği, Azerilerin dini, kültürleri ve tarihleri üzerinde yaptıkları tahripler takip etmiştir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, şimdi de Azerî Türklerine, kendilerinin Türk aslından olmadıklarını, Kafkasların yerli ahalilerinin torunları oldukları gibi bir takım dayanaksız arkeolojik ve antropolojik delillerle telkin edip onların Türklüklerini unutturmaya çalışmaktadırlar.

Bunu hem Azerbaycan'da yapmaktalar, hem de Avrupa'da neşredilen umumî el kitaplarında ve ansiklopedilerde yaparak, meseleyi bilmeyen Avrupa milletlerine Azeri Türkleri hakkında yanlış bilgi

[82] O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stanilism*, London, 1953, s. 155.
[83] Caroe, *aynı eser*, s. 156.

vermeye çalışmaktadırlar.[84] Sovyetlerin bütün bu kültürel ve manevî baskılarına, yaptıkları nüfus mübadeleleriyle takip ettikleri eritme siyasetine rağmen, Azerî Türkleri, Azerbaycan'da hem kahir ekseriyeti teşkil ve hem de Türklüklerini muhafaza etmektedirler. Buna rağmen Azeriler, öz vatanlarının her hususta zengin olan nimetlerinden gereği gibi faydalanamamakta ve ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi görmektedirler.

b. İran İdaresindeki Azerî Türkleri

İran idaresinde yaşamak durumunda kalan Güney Azerbaycan Türklerinin kültürel uyanışı Rus idaresindeki Kuzey Azerbaycan Türklerinin ki kadar parlak olmamakla beraber, gayet müspet bir şekilde gelişmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin bu uyanışı kısa zamanda onların politik sahada hareketliliğini sağlamış ve bu durum kısa zamanda aksiyon halinde ortaya çıkmıştır. Settar Han önderliğinde Tebriz merkez olmak üzere Azerî Türkleri, 1906 yılında istiklâl mücâdelesini başlatmış ise de, İran'ı iki nüfuz bölgesine ayıran 1907 Rus-İngiliz Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, bilhassa Ruslar bu harekâtın Kuzey Azerbaycan'a da sıçramasından korktukları için, İngiliz ve İran hükümetleri ile işbirliği yaparak bu hareketin bastırılması için ne mümkünse yapmışlardır. Bundan sonra İran'da Kaçar Hanedânı'nı devirerek başa geçen Pehlevî Hanedânı'nın polis teşkilatının, Azeri Türkleri üzerinde büyük baskı kurduğunu görüyoruz. İran'ın bu despotça baskısına dayanamayan Azeriler 1920 ve 1922'de istiklâlleri için tekrar başkaldırmışlar ise de, hareketleri yine kanlı bir şekilde bastırılmıştır[85].

Zamanımızın Sovyet Tarihçileri, Azerî Türkleri'nin giriştikleri bu istiklâl mücadelelerini garip bir şekilde kendi felsefelerine göre izaha çalışmakta ve Azerilerin hareketini bir komünist hareketi olarak göstermektedirler ki, bunun hakikat ile hiç bir ilgisi yoktur[86]. Bu, doğrudan doğruya Azerî Türklerinin Rus ve İran emperyalizmine karşı hürriyet ve istiklâl mücâdelesine girişmelerinden ibarettir.

[84] *Encyclopedia Britannica*, 1974 basımı, c.2, s. 544.

[85] "The 1917-1920 Upraising in Persian Azerbaycan", *Central Aslan Review*, Nr.8 (1960), s. 347-356,432-446.

[86] G. Lenczowski, Russia *and Westin Persia, 1918-1948*, NewYork, 1949, s. 60-64.

Azerî Türkleri üzerindeki İran baskısı 1930'lara kadar korkunç bir şekilde devam etmiştir. 1930'larda Azerî Türkleri arasında yeni bir gelişmeye şahit oluyoruz. İran'daki Rus-İngiliz rekabeti devam etmiş ve bilhassa İran petrollerinden pay koparma mücâdelesi 1940'larda çok kritik bir safhaya gelmiştir. II. Dünya Harbi'nin sona ermesi ile birlikte komünizm perdesi altında yeniden ortaya çıkan Rus emperyalizmi İran'da İngilizler ile birlikte giriştikleri sömürü yarışında, politik ve kültürel sahada eşitlik için mücâdele etmekte olan Azerî Türklerini bir maşa olarak kullanmak istemiştir. Bu maksatla Ruslar, Azerî Türklerinin giriştikleri mücadeleye politik yönden destek olmuşlardır[87]. Azeri Türkleri bu mücadelede İran hükümetinden şu iki hususu taleb etmişlerdir:

1. Azerbaycan'da Türkçe tedrisat yapan okulların açılması,

2. Azerbaycan'a otonomi tanınması. İran hükümeti bu istekleri reddedince Azerî Türkleri haklarını silâhla almayı denemişlerdir. Azerbaycan'daki İran askerî ve sivil makamlarını kısa zamanda tasfiye eden Azerî Türkleri hemen hemen Azerbaycan'ın tamamını kontrolleri altına almışlardır[88]. Bu arada İran hükümeti Azerbaycan'a askeri birlikler sevk etmiş ise de, buna Ruslar mâni olmuşlardır. Bunun üzerine Azerî Türkleri İran'a bağlı Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilân etmişlerdir. Kısa zamanda seçime giderek kendi parlamentolarını ve hükümetlerini teşkil edip okullarda Türkçe tedrisat yapılmasını kararlaştırmışlardır.

Bu şekilde kültürel ve ekonomik alanda tam otonom haklara sahip Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş oluyordu.[89]

Azerbaycan'ın asayişini temin için de, yeterli miktarda bir emniyet kuvveti teşkil edildi. Fakat ne yazık ki, Azeriler aralarına Sovyet ajanlarının sızmalarına mâni olamadıkları için, büyük gayretlerle kurdukları Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti bir nevi Sovyet nüfuz bölgesi haline

[87] "The Journal Molla Nasreddin and its influence on political satire in Revolutionary Persia, 1905-II", *Central Asian Review*, Nr. 8. 1960, s. 15-21; "The 1905-II Revolution in Persia", aynı dergi, s. 293-297; "The 1917-1920 upraising in Persian Azerbaydzhan". aynı dergi, s. 347-356,432-446.

[88] Lencowski, *aynı eser*, s. 286-287; "Persia", *Central Asian Review*, Nr. 4 (1956), s. 318-324.

[89] Lenczowski, *aynı eser*, 188-189.

gelmiştir[90]. İran'daki Rus-İngiliz müttefik kuvvetlerinin çekilmesine dair Birleşmiş Milletler'de karar alınca, İran petrollerinden istediği hisseyi koparan antlaşmayı İran hükümetiyle yapan Ruslar çekildiler. Bu arada Otonom Azerbaycan Hükümeti de Azerilerin haklarını garantileyen bir antlaşmayı İran hükümetiyle aktetmeyi başardılar (14 Haziran 1946)[91]. Fakat Azerbaycan hükümetinin içinde bâzı Rus taraftarı komünistlerin olması İngiliz ve Amerikan hükümetlerini tedirgin ettiğinden bu devletlerin teşviki ile yapılacak olan yeni seçimlerin emniyetini temin bahanesiyle İran ordusu 14 Haziran Antlaşması'na aykırı olarak Azerbaycan'ı işgal etti (14 Aralık 1946)[92].

Komünist üyeler Kuzey Azerbaycan'a kaçmışlar ve diğer Azerî ileri gelenleri de Azerbaycan'dan sürülüp İran'ın muhtelif yerlerinde hapsedilmişlerdir[93]. Böylece bir buçuk seneye yakın devam eden Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığı sona ermiş oluyordu. Fakat Azerî Türklerinin talihsizliği bununla da bitmemiş, 1950'lerde Musaddık başkanlığındaki İran hükümeti İran'daki petrolleri millileştirince, bu sefer, Amerikan ve İngiliz hükûmetleri İran petrollerinden hisselerini kaybettikleri için ajanları vasıtasiyle Azerî Türkleri arasında İran'dan ayrılmalarını sağlamak maksadiyle büyük bir propagandaya girişmişlerdir. Bu Amerikan ve İngiliz propagandası neticesi binlerce Azerî Türk'ü İran hükümeti tarafından hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş ve malları da İranlılara verilmişti. Bugün, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne imzasını atan İran hükümetleri görülmemiş bir şovenist politika takip ederek Azerî Türkleri'nin okullarda Farsça ile birlikte Türkçe öğrenmelerini "Türk" ve 'Türkçe" isimlerinin kullanılmasını dahi yasak etmiştir. Üstelik bugün İran'da Azerilerin Türk olmadıkları ve "İraniyan" soyundan gelen bir halk oldukları mektep kitaplarında okutularak 20 milyona yakın Azerî Türk'ünü İranlılaştırma politikası takip edilmektedir.

İran'da Azerî Türklerine reva görülen bu davranış aynı şekilde bir zamanlar İran'ı idare eden hanedanları sinelerinden çıkarmış ve bugün sayıları üç milyon civarında olan Türkmen boylarından Afşarlar,

[90] Lenczowski, *aynı eser*, 290.
[91] Lenczowski, *aynı eser*, 301-302.
[92] Lenczowski, *aynı eser*, 308-309.
[93] Lenczowski, *aynı yer*.

Kaçarlar, Göklenler, Yamudlar ve Kaşgaylar ile daha pek çok Türk boyları üzerinde de görülmektedir. Sayılarının azlığı ve bu arada değişik bölgelerde yaşamaları dolayısiyle bu Türkmen boylarının milli hakları için İran hükümetleri ile mücadeleleri gayet sınırlı olagelmektedir[94]. Fakat İran hükümetlerinin her türlü baskılarına ve içinde bulundukları kötü şartlara rağmen bu Türkmen boyları Türklüklerini unutmadan yaşayışlarına devam etmektedirler.

D. AZERBAYCAN'DA SOVYET DÖNEMİ

a. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hükümet Şekli ve İcraatı

Azerbaycan'ı yetmiş yılı aşkın bir süredir idare etmiş olan Komünist yani Sovyet rejimi nasıl bir yönetim şekli idi? Bu rejimin işleyiş şekli hakkında burada, ana hatlarıyla da olsa, bilgi vermek gerekiyor. Rusya Federasyonu'nun olduğu gibi, bütün Sovyet Cumhuriyetlerinin tek hakimi Komünist Partileri idi. Bu Komünist Partilerinin başında da Sovyet (Rus) Komünist Partisi geliyordu. Bunların dışında hiçbir siyasi parti veya kuruluşa izin verilmezdi. Moskova'daki Sovyet Hükümeti, Komünist Partisi'nin emirlerini yerine getirmekle görevliydi. Komünist Partisi'nin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileri idi. En yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis)'ti. Bu Yüksek Sovyet, ülkeyi "İttifak (Birlik) Sovyeti" ve "Milletler Sovyeti" olmak üzere ikiye ayırdı. Her Birlik Cumhuriyeti, Muhtar Cumhuriyetlere, Muhtar Oblastlara ve Muhtar Okruglara ayrılmıştı. Her Cumhuriyeti 32, her Muhtar Cumhuriyeti 11, her Muhtar Oblastı 5 ve her Muhtar Okrug'u 1 temsilci temsil ederdi. Yüksek Sovyet'e bu vekillerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlardı. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki "Prezidyum"u bu Sovyetler seçerdi. Yüksek Sovyet Prezidyum'u "Yönetim Kurulu" 37 kişiden meydana gelirdi. Predizyum başkanının dışında 15 yardımcısı (Her Cumhuriyetten bir tane), bir sekreter ve 20 üyesi bulunurdu. Prezidyum Başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokardı. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisi'nin emirleri ile hareket ederdi.

[94] W. Irons, "Variation in political Stratification Among the Yomut Türkmen", *Anthropological Ouarterly*, C. 44,1971, s. 143-156; C.E. Yate, *Khurasan and Sistan*, London, 1900, s. 275-276.

Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit ederdi. Komünist Partisi'nin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılırdı. Rakip olmadığı, daha doğrusu ikinci bir kişinin aday olmasına izin verilmediği için de bu adaylar bazen seçim dahi yapılmadan seçilirlerdi. Bazen de göstermeklik bir seçim yapılarak dış dünyaya karşı Komünist rejimde de insanların seçilerek işbaşına getirildiği izlenimi verildi. Her Cumhuriyetteki Komünist Partisi'nin durumu aşağı yukarı aynı idi. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet"e delege göndermekle yükümlüydüler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet"i oluştururlardı. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftı. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınırdı. Sovyet Komünist Partisi "Yüksek Sovyet" kanalıyla en küçük yerleşim birimi olan köylerden ve kolhozlardan başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutardı. Sovyet sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Şurası)" idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Sovyetine, Birlik Cumhuriyetleri'nin hükümet başkanları da üye idi. Bakanlar Sovyeti'nin üyeleri Sovyet Hükümetinde Bakan veya Devlet Komite ve Teşkilatlarında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Sovyeti talimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisi'nden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı. Cumhuriyetlerin kendi kendilerine, bilhassa ülkenin şartlarına ve halkın eğilimlerine göre program yapmaları mümkün değildi.

Azerbaycan dâhil olmak üzere Sovyetler Birliği'ni oluşturan bütün cumhuriyetlerin Komünist Partileri, birbirlerine benzemekle birlikte, Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilatından ve hükümet şeklinden oldukça değişik bir durum arz ediyordu. Birlik Cumhuriyetleri Komünist Partilerinin en büyük organları şöyle idi: Merkezi Komite, Komite Bürosu ve Genel Sekreterlik. Ayrıca, Komünist Partisi şu şubelere ayrılıyordu:

1. Organizasyon ve Parti faaliyetleri,
2. Endüstri ve ulaşım,
3. Hafif ve Gıda Endüstrisi Organları,

4. Yönetim Organları,
5. Parti Komisyonu,
6. Propaganda ve ajitasyon,
7. Fen ve Eğitim Kuruluşları,
8. Kültür Kuruluşları,
9. Köy (Kolhoz) ekonomisi,
10. İmar-İskân İşleri ve Yerli Ekonomi,
11. Servis Müdürlüğü.

Sovyetler Birliği'ni oluşturan Cumhuriyetlerin Bakanları üç ayrı katagoriye ayrılıyordu:

1. Moskova'da bulunan Bakanların hiç bir Cumhuriyette eşi veya benzeri yoktu.
2. Moskova'da ve Cumhuriyetin başkentlerinde bazı karma Bakanlıklar bulunuyordu.
3. Sovyet Cumhuriyetlerinin Bakanları ki, bunların fonksiyonu ancak kendi Cumhuriyetlerinin sınırları dâhilinde geçerliydi.

Cumhuriyetlerin Bakanlıklarının yetki sahaları şöyle sıralanıyordu:

a. Köy (Kolhoz) ekonomisi, b. İçişleri, c. Adalet, d. Eğitim, e. Sosyal Güvenlik, f. Sağlık, g. Yerli ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler). Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinde kalmış, 1936'dan itibaren diğer bakanlık sahaları Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966'da yapılan değişiklik ile eğitim faaliyetleri Moskova'ya, içişleri de Birlik Cumhuriyetlerine bırakılmıştır. Fakat 1977'de yapılan değişiklikle Birlik Cumhuriyetleri, eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Azerbaycan gibi, diğer Birlik Cumhuriyetlerinin Bakanlıkları yaptıkları icraatın direktiflerini kendi Komünist Partilerinden, onlar da Sovyet Komünist Partisi'nden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir.[95] Bu izahatlardan da görüldüğü gibi, Sovyet

[95] Tafsilatlı bilgi için bk., L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1970, s. 652-654

sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahip idi. Dolayısiyle, bu karmaşık sistemin düzgün bir şekilde yürümesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Fakat sistemin yürümemesi, yani çalışmaması ile ilgili hususlar düzeltileceği yerde, bunun zorla yürütülmesi yoluna gidildi. İnsanlar zorla bu aksak ve yanlış sistemde çalıştırılmaya başladı. İşler zorla yaptırıldığı için de istenen verim sağlanamadı. Böylece, iş yapmada hem insanlara bıkkınlık, hem de tıkanıklık geldi. Bu ise, Sovyet sisteminin sonu oldu. Bütün bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan bir gerçek vardı ki, o da, Azerbaycan başta olmak üzere birlik cumhuriyetlerinin, komünist yönetim tarafından tarihte eşine rastlanmaz bir şekilde sömürüldüğü ortaya çıktı. Bu da, muhakkak ki sistemin yürümemesinin en büyük sebeblerinden birini oluşturuyordu.

b. Sovyet Döneminde Ekonomi

Azerbaycan Rus işgaline uğradığı 1820'li yıllardan itibaren zengin toprakları yüzünden Rusların ekonomik yönden istifade etmek istedikleri ülkelerin başında gelmiştir. Bu maksatla 1833'lerden itibaren binlerce Rus köylüsü Azerbaycan'ın verimli topraklarına yerleştirilmeye başlanmıştır. Ayrıca Anadolu, Kafkaslar, Orta Asya cihetlerinden gelen ticaret yollarının Azerbaycan üzerinden geçmesi ülkenin ticari ehemmiyetini, Rusların nazarında bir kat daha arttırmıştır. Yıllar geçtikçe Ruslar, Azerbaycan'da ekonomik ve ticaret kontrolü ellerine geçirmişlerdir. XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Ruslar Azerbaycan'da ekonomik üretimi arttırdıkları gibi ulaşım, ticaret ve finans konularında da ileri hamleler yapmışlar ve Azerbaycan'ı Rus ekonomisinin önemli merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Bakü başta olmak üzere, Şeki-Zagatal, Gence-Kazak bölgelerinde, Karabağ ve Nahçıvan ilçelerinde birtakım endüstri tesisleri kurmuşlardır. Bunlara ilaveten balıkçılık endüstrisi ile demir ve deniz yolları işletmeciliğini de geliştirmeye başlamışlardır. Ayrıca Rusya pazarlarında ihtiyaç duyulan pamuk ve ipek yetiştirilmesine ve şarap üretimine de gerekli ehemmiyeti vermişlerdir.

Bakü'de çıkan petrol muhakkak ki Azerbaycan'ı Ruslar nazarında vazgeçilmez sömürge ülkelerinden biri haline getirmiştir. Bakü petrolleri çıkarıldığı günlerden itibaren yakındoğu ülkelerine Hindistan'a ve diğer Slav ülkelerine Rusların sattığı en kârlı malların başında gelmiş-

tir. 1872'de 23 bin ton petrol üretim yapan Azerbaycan'da üretim 1901 yılında 10 milyon tona ulaşmıştır. Bu miktar Rusya imparatorluğunun petrol üretiminin % 95'ini, dünya petrol üretiminin yarısından çoğu teşkil ediyordu. 1940 yılına gelindiğinde Azerbaycan'da çıkarılan petrolün miktarı 22 milyon tona ulaşmıştır.[96]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'da Kür Nehri kıyılarında "Şirvan-neft", "Salyan-neft" gibi yeni petrol kuyuları işletmeye açılmıştır. Bu arada tabii gazın varlığı tesbit edilmiş ve bunun da üretimine başlanmıştır. Karabağ, Zire vs. bölgelerde zengin tabii gaz kaynakları bulunmuştur. Azerbaycan'da petrolün çıkarılmaya başlandığı günlerden 1965 yılına kadar, aşağı yukarı yüz senelik bir devirde 900 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Bu 900 milyon tonun %74'ü Sovyet dönemine aittir. Sadece 1965 yılında 21 milyon ton petrol, 6 milyar metreküp de tabii gaz çıkarılmıştır. Azerbaycan Türklerinin ülkesinde istihsal edilen bu petrol ve doğal gazın kaçta kaçı Azerbaycan halkının istifadesine verilmiştir? Veya bu petrol ve doğal gaz geliri Azerbaycan Türklerinin hayat seviyesinin yükseltilmesine ne kadar katkıda bulunmuştur? Benzeri sorulara açık cevap bulmak maalesef mümkün değildir. Fakat son birkaç yıl içinde Azerbaycan yetkililerinin verdiği bilgiye göre çıkarılan doğal gaz ve petrolün % 93'ünü Moskova kullanmış geriye kalan % 7 civarındaki bir payı da Azerbaycan halkına bırakmıştır. Bu izah tarzını daha önceki yıllara kaydırdığımızda ortaya Azerbaycan Türklerinin milli servetinin en büyük payını Rusların aldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan'da Sovyetlerin petrole dayalı bir sanayi dalı da geliştirdikleri görülmektedir. Bunlar çeşitli kimya mahsullerini işleyen fabrikalar, petrol rafinerileri ve süper-fosfat üretimi yapan işletmelerden meydana gelmektedir. Sovyetlerin Azerbaycan'da kurdukları sanayi dallarından biri de Gence'deki alüminyum fabrikasıdır. Bir müddet sonra aynı tip fabrika Sumgait kentinde kurulmuş ve bu iki fabrikanın kurulması ile gerekli metalürji endüstrisi de gelişmeye başlamıştır. Bunun yanısıra kurulan makine ve metal işleme endüstrisi Azerbaycan'da petrol sanayiinde kullanılan malzeme ile elektrik aletleri istihsalinde ana kaynağı teşkil etmektedir.

[96] A. Hacızade, *Azerbaycanskaya SSR*, Bakü, 1967, s. 33-35.

Azerbaycan elektrik enerjisi üretimi için her türlü imkâna sahip bulunmaktadır. Sovyet döneminde kurulan santraller ile bütün Güney Kafkasya'nın enerji ihtiyacını karşılayacak bir kapasite elde edilmiştir. 1965 yılında üretilen elektrik enerjisi tutarı 10.4 milyon kw/saat idi. Son yıllarda elektrik üretimi 11.6 milyon kw/saate ulaşmıştır.

Azerbaycan aynı zamanda bir tarım ülkesi olarak da önem kazanmıştır. Pamuk, bolca yetiştirilen üzüm, pirinç ve çeşitli meyveler, sebzeler ile hayvancılık ve hayvan ürünleri Azerbaycan'ın tarım zenginliğini göstermektedir. Sulama tesislerinin genişletilmesi için gerekli çalışmalar yapılmış ve Mingeçevir barajından su alan Şirvan ve Karabağ kanalları milyonlarca hektar araziyi rahatlıkla sulayabilecek bir kapasiteye ulaşmıştır. Sulama imkânlarının geniş olması dolayısıyla Azerbaycan'da çay, sebze ve meyve üretimi de gelişmiştir. Bu arada hayvancılığın da bilhassa kolhoz ekonomisinde önemli bir yer aldığı görülmektedir. Sütünden ve etinden istifade edilen inek ve manda çeşitleri ile et, yün ve sütünden istifade edilen koyun çeşitleri en sağlıklı bir şekilde üretilmektedir. Kısaca tarım ve hayvancılıktan elde edilen bu önemli gıda maddeleri Sovyetler için ayrı bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Tıpkı petrol ve doğal gaz meselesinde olduğu gibi yetiştirilen bu ürünlerin büyük çoğunluğu Moskova'ya gitmiştir. Geriye kalan ise ancak Azeri halkının ihtiyaçlarını asgari ölçülerde karşılayabilmiştir.

Sovyet döneminde Azerbaycan geniş bir kara, deniz ve hava ulaşım vasıtalarına sahip olmuştur. Bu ulaşım şebekesi ile Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Moskova'ya ve diğer bölgelere taşınmıştır. Bakü'den yüklenen petrol ve petrol ürünleri, borular, petrol endüstrisi ile ilgili alet ve edevat, kimyevi ürünler, pamuk, ipek, meyve ve sebze gibi diğer ürünler bu ulaşım vasıtaları ile Rusya'ya taşınmıştır. Bu arada Hazar Denizi'nin de ulaşımda önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Hazar Denizi'nde sivil gemiciliğe bağlı taşıt gemileri arasında büyük tonajlara ulaşan tankerler de çalışmaktadır. Azerbaycan'dan Moskova'ya götürülen petrol, petrol ürünleri, pamuk ve mamullerin önemli bir kısmı Hazar Denizi yolu ile taşınmıştır. Ne var ki, Sovyet rejiminin kurduğu bu ekonomik sistem çalışan insanlara eşit faydalanma şansı vermediği ve haksızlığa uğrayan insanlara da hakkını arama şansı tanımadığı için yavaş yavaş kapasitesi düşmüş ve üretkenlikten bir nevi uzaklaşmıştır. Ayrıca Moskova'nın bu cum-

huriyetlerden elde ettiği maddi gelirler komünizm propagandasına, nükleer silahlanmaya ve pahalı uzay çalışmalarına harcanmıştır. Bu büyük harcamalar Sovyet ekonomik sistemini tam bir çıkmaza sürüklemiştir. Sonunda bu ekonomik sistemle birlikte politik sistemin de dağıldığını görüyoruz.

c. Sovyet Döneminde Eğitim ve Kültür

Daha önce de işaret edildiği gibi, Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, ülkenin doğal zenginliklerini keşfedince bu Türk ülkesini kolonileştirme yoluna gitmişlerdi. Müslüman Azerbaycan Türklerini Hıristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için büyük gayret sarfetmişlerdi. Nikolay İlminski'nin kurduğu Rus-Tatar okullarından Azerbaycan'da da çok sayıda açılmıştı. Fakat bu okullarda okuyan Azeri gençlerinin bir kısmının kendi ülkesini ve insanlarını düşünerek hareket etmeleri yüzünden Ruslar istedikleri neticeyi alamamışlardı. Bununla da yetinmeyen Azeri aydınları Türkiye ile temas kurmuşlar ve müşterek eğitim, dil ve kültür çalışmaları yapmışlardı. Bu faaliyetler, Azerbaycan'ın istiklal döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Bu milli şuuru gören Ruslar, Sovyet döneminde ne yapıp edip Azerbaycan Türklerinin Türkiye'deki kardeşleri ile irtibatlarını kat'i olarak kesmeye çalıştılar.

Müstakil Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından yeniden işgalinden sonra, Ruslar sözüm ona Komünizm adına, ülkede acımasız bir dikta rejimi uygulamışlardır. Azerbaycan'da eğitim ve kültür alanında milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemi yerleştiren Sovyetler, 15-16 sene hiç taviz vermeden bunu yürütmüşlerdir. Azerbaycan Türk kültürünü ve dilini büyük ölçüde tahrip etmişlerdir. Milli kültüründen, dilinden ve dininden koparılan Azerbaycan Türkleri için, kendi vatanlarında Sovyet sistemini, Rus dilini ve kültürünü benimsemeden önemli bir mevkiye gelmek hemen hemen imkânsız hale gelmiştir. Kendi dilini, dinini ve kültürünü savunan Azeri aydınları 1933-1937 arasında ya sürgüne gönderilmiş, ya da öldürülmüştür. Sovyetlerin, Stalin döneminde uyguladığı bu aydın kırımı, Azerbaycan halkının hafızasında ve kalbinde uzun yıllar acı ve menfi bir iz olarak kalmıştır. Hatta bazıları için bir korku unsuru olarak devam etmiştir. Nitekim 19-20 Ocak 1990'da Sovyet ordusu Bakü'yü haksız bir şekilde işgal edip 200'e yakın masum insanı öldürünce bir

Azeri profesöre, "Bu katliama niçin mani olmadınız? Bu kadar Azeri aydını var, niçin Moskova'da Sovyet yetkililerine yapılan işin yanlış ve haksız olduğunu anlatmadınız?" diye sorduğumuzda bana şu cevabı verdi: "Kardaşım korktuk. 1930'lu yıllarda yapıldığı gibi bütün Azerbaycan aydınlarını öldürecekler diye saklandık."

1920'li yıllarda, Sovyetlerin bu zoraki eğitim sisteminin pek başarılı olamadığını görüyoruz. Zira 1927'de Bakü bölgesinden gelen Sovyet temsilcilerinin %68,1'i okuma yazma bilmiyordu. Fakat 1959'da aynı bölgeden gelen temsilcilerin % 97'si okuma yazma biliyordu.[97]

Burada bir gerçeği de ifade etmek gerekir. Sovyet döneminde Azerbaycan'da okuma yazma bilenlerin sayısı hızla yükselmiştir. Bugün % 95'in üzerinde Azerbaycan Türkü okuma yazma meselesini halletmiş durumdadır. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba bu başarı Sovyetlerin eğitim sisteminin bir neticesi midir? Yoksa Azerbaycan Türklerinin öğrenmeye karşı olan isteklerinden mi kaynaklanmıştır? Bu sorulara kısmen de olsa müspet cevap vermek gerekir. Zira Sovyet döneminde önce ilkokul sonra da ilk ve ortaokul mecburi tahsil dönemi olarak uygulanmıştır. Bu arada Sovyetlerin açtığı halk mekteplerinde ve kurslarda okuma yazma bilmeyen yaşlı nesle de mümkün olduğu kadar okuma yazma öğretilmiştir. Fakat burada bir gerçeği hatırdan çıkarmamak gerekir. Sovyetler bu mecburi kitle eğitimini, Azerbaycan Türklerini Sovyetleştirmek için yapmışlardır. Okullarda uygulanan ders programlarında, Azerbaycan Türkçesinin, Milli Kültürünün ve Azerbaycan Türklerinin Türk tarihinin bir parçası olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Azerbaycan Türklerine, "Azerbaycan Halkı" denmiş ve onların konuştuğu dilin de Kafkasları bir zamanlar kontrolünde tutan Türklerin, Kafkas halklarına zorla öğrettikleri dil olarak okutmuşlardır. Sovyetlerin 1950'li yıllara kadar uyguladığı bu eğitim sistemi neticede Azerbaycan Türkleri arasında milli duyguları büyük ölçüde zedelemiştir. Fakat 1950'li yıllarda bir grup Azerbaycan aydınının öncülüğünü yaptığı ana dili, milli tarih ve kültür konuları hakkında güzel yazılar yazılmaya ve Moskova'nın Azerbaycan'da uyguladığı Sovyetleştirme politikasına karşı bir nevi karşı çıkma hareketi başlamıştır. Fakat bu arada bilhassa fen bilimle-

[97] F. Huddle, Jr., "Azerbaindzhan and the Azerbaindzhanis", *İn Handbook of Major Soviet Nationalities*, London, 1975, s. 193

rinde Azerbaycan'da kıymetli insanların yetiştiğini görmekteyiz. Öyle ki bu kıymetli bilginlerin sayısının gittikçe çoğalması ve Azerbaycan Türkleri arasında bir potansiyel oluşturması Sovyetleri oldukça tedirgin etmiştir. Bu ilmi potansiyelin arkasından Azerbaycan aydınlarının ülkelerinin ve insanlarının istiklali için, tesirli bir mücadeleye girebileceklerinden endişelenen Sovyet yöneticileri, yetmiş Azeri bilginini Sovyetlerin muhtelif endüstri bölgelerine göndererek dağıtmıştır. 1960'lı yıllarda yapılan bu operasyonun arkasından Sovyetlerin Azerbaycan'dan gönderdikleri bu ilim adamlarının yerlerine yetersiz bir kadroyu yerleştirdikleri görülmektedir. Hatta bu yetersiz insanların bir kısmına kolay akademik unvanlar verilerek, Azerbaycan'da ilmi yükselişe dünya basınına aksetmiş ve hayretle tartışılmıştır.[98]

Sovyetlerin Azerbaycan Türklerinin uyanışını ve ilmi potansiyelini bu şekilde durdurmalarına rağmen Azerbaycan'da kurulan ilmi müesseselerin, üniversite ve enstitülerin, ilk ve orta dereceli okulların sayılarında önemli artışlar olmuştur. Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin sayısı 12.000'e ulaşmıştır. Muhtelif bilim dallarında öğretim ve araştırma yapan 13 Bilim Enstitüsünde 100.000'in üzerinde öğrenci ve araştırmacı çalışır hale gelmiştir. Teknik okullardan mezun olan kalifiye işçi sayısı 5.000'i bulmuştur. İlk ve orta dereceli okulların sayısı 4.500'ü geçmiş ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da 1.500.000'a ulaşmıştır. Azerbaycan Türklerinin eğitim sahasında elde ettiği bu neticelere sebebi ne olursa olsun, Sovyetlerin büyük katkıda bulunduğu muhakkaktır."[99]

Eğitim ve bilim alanında Azerbaycan Türklerinin gösterdiği bu başarının altında muhakkak ki, Azerilerin daha iyiye ve mutlu geleceğe kavuşabilmek ümidiyle yürüttükleri öğrenme ve aydınlanma azmi yatmaktadır. Moskova'nın yürüttüğü Sovyetleştirme politikasına rağmen Azerbaycan Türklerinin geleceğe olan sağlam inançları, ülkelerini bir gün müstakil ve kalkınmış olarak görme ümit ve hayali ile bu çalışmaları inatla sürdürdükleri bir gerçektir.

Sovyet Döneminde Kültürel Gelişmeye Gelince: Sovyetlerin Azerbaycan'da eğitim sahasına ağırlık vermelerinin en büyük sebeple-

[98] Bakınız "The doctorates in Azerbaijan" *The Guardian* 1968, London.
[99] Huddle, Jr., *aynı eser*, s. 199-204

rinden biri, Azerbaycan Türklerini İslami Türk Kültüründen koparıp bir Sovyet kültür potası içine çekmekti. 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başına kadar Sovyet sisteminde yetişen Azerbaycan Türkleri arasında bu iki kültürün gizli veya açık tartışmalarıyla geçmiştir. Biraz da Sovyet tehdidi ve baskısı ile Sovyet kültürünü benimseyen aydınların sayısının oldukça kabarık olduğunu görüyoruz. Azeri aydınlarına Sovyet baskısının tesiri kadar, iyi yetişen bu insanların Sovyet kültürünü benimsemedikleri takdirde iyi bir iş ve mevki sahibi olamayacakları endişesi önemli rol oynamıştır.

Sovyetlerin, Azerilerin yarıdan fazlası yanlış bir İslami akide olan Şiiliğe mensup olmaları dolayısiyle şiilere ve diğer şiilik ile sunnî Müslümanlığa karşı yürüttüğü mücadelenin oldukça başarılı olduğu görülmüştür. Azerbaycan Türkleri dini vecibelerini yerine getiremedikleri gibi, İslami örf ve adetlerini de devam ettirememişlerdir. Zira bu tip dini faaliyetler Sovyetler tarafından kanunen yasak edilmiştir. Bu yasağa uymayanlar ise ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Neticede Azerbaycan Türkleri arasında dini bilgi son derece zayıflamış ve İslamiyet sadece hürmet duyulan bir din olarak kalmıştır. İslamiyet hakkında Sovyetlerin aldıkları bu zecri tedbirleri bütün eğitim ve öğretim kurumlarında kesif bir şekilde uygulanan "Ateist" (Allahsızlık) eğitim takip etmiştir. Hatta Sovyet yöneticileri okullardaki bu ateist eğitimle de yetinmemiş, yetişkin insanları ateist kurslarına tabi tutmuşlar, verdikleri seri konferanslara halkın mutlaka katılmasını sağlamışlardır. Neticede, böyle bir uygulamanın sonunda Azerbaycan'da İslamî duygular oldukça zayıflamıştır.

Azerbaycan Türklerinin ana dili olan Azeri Türkçesi ile Millî Kültür ve Tarihlerine Gelince: Esas mücadelenin bu sahada cereyan ettiğini görmekteyiz. 1920-1936 arasında Sovyetlerin uyguladığı baskı ve yıldırma rejimi esnasında faaliyete geçirilen okullarda eğitim ve öğretimin iki dilde sürdürüldüğünü görmekteyiz. Esas eğitim ve öğretim dili Rusça olmakla beraber Azerbaycan Türklerine ilkokul ve ortaokul seviyesinde kendi ana dillerini de öğrenme fırsatı verilmişti. Fakat yükseköğrenim tamamen Rus dilinde idi. Böylece bir eğitim sisteminin Azerbaycan Türklerinin ana dilini yaralayacağı ve pasifize edeceği muhakkaktı. Nitekim bu husus gerçekleşmiş yani Azerbaycan Türkçesi Rus dilinin yanında ikinci dereceden bir dil haline gelmiştir. Bu

durum Azerî edip ve şairlerin tepkisine yol açmış, önce kapalı olarak tartışılan konu bir müddet sonra açık bir şekilde ortaya konmaya başlamıştır. Halil Rıza'nın öncülüğünü yaptığı bir grup Azeri edip ve şairi Azerbaycan Türkçesini açık bir şekilde müdafaa ederek, Rus dilinin hegamonyasına karşı tavır koymuşlardır. Halil Rıza'nın Azerbaycan dergisinde basılan "Ana Dili" adlı şiiri komünist partisinin yöneticilerini ve yayın organlarını telaşa düşürmüş ve Halil Rıza'ya karşı aleyhte bir kampanya başlatılmıştır. Halil Rıza bu şiirde ana dili olan Azerbaycan Türkçesine karşı duyduğu sonsuz sevgi ve bağlılığı ifade etmişti. Şair "Daha çocuk lügatında sevgi sözü yokken annesinin sözleri ile ana dilini sevdiğini" açık bir şekilde belirtiyordu.[100] Azerbaycan dilini savunmada Halil Rıza'nın yanısıra Penah Halilov, Mehmet Rahim, Kabil İmamverdi, Mir Mehti Seyitzade, Kulu Halilov, Resul Rıza ve Ali İsa Şükürlü gibi edip ve şairlerin hizmetleri büyük olmuştur.

Yukarıda adları zikredilen edip ve şairler ile onlara destek veren aydınlar Azerbaycan'daki Sovyet yöneticilerini son derece tedirgin etmiştir. Nitekim 1970 yılı Martında toplanan Azerbaycan komünist partisi merkez komitesinin çalışmalarında Azerbaycan'da cereyan eden ideolojik çalışmalar konusuna geniş şekilde yer verilmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri Haydar Aliyev bütün edebiyat ve Sanat eserlerinin halkın titiz ihtiyaçlarına muhatab olamadığını belirtmiş ve yazarlara, sanatçılara bir direktif niteliğinde olmak üzere şöyle hitap etmiştir: "Yaratıcılıkta, yaratıcı çalışmaların sonuçlarını değerlendirmede partinin çıkarları açısından hareket ederek son derece titiz davranmak, bize yabancı herhangi bir ideoloji hususunda uzlaşmaz bir pozisyon almak; İşte her komünistin, her edebiyat ve sanat adamının kendi çalışmalarında rehber ittihaz etmeye mecbur olduğu prensipler bunlardır."[101]

E. İSTİKLÂLE GİDEN YOL

1985 yılında Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin başına geçmesi ile birlikte başlattığı açıklık ve yeniden yapılanma (Glasnost ve Perestroyka) siyaseti bütün Sovyet Cumhuriyetlerini olduğu kadar

[100] Azerbaycan, No: 3 *Bakü*, 1962

[101] Bakinski Raboçi. 22.3.1970, Bakü'den naklen S. Tekiner, "Azerbayan Türkleri", *Dergi*, Sayı: 60 (1970), s. 21

Azerbaycan'ı da derinden etkilemiştir. Bu açıklık politikasından istifade eden Azerbaycan aydınları açıktan Moskova'nın Azerbaycan siyasetini tenkide başlamışlardır. Aydınların bir kısmı Sovyetlerin uyguladığı kültürel asimilasyonu dile getirirken diğer kısmı da uğranılan ekonomik haksızlıkları vurguluyordu. Sovyet döneminin kültür ve eğitim siyasetinde de izah edildiği gibi Azerbaycan Türklerinin dili, dini, kültürü ve tarihi Sovyetler tarafından büyük tahribata uğratılmıştır. 1970'li ve 1980'li yıllarda Azerilerin dil, kültür ve millî tarihleri üzerinde eskiden uygulanan Sovyet baskısının yavaş yavaş kalktığını görmekteyiz. Ne var ki dil ve kültür sahasında ortaya çıkan bu ferahlamaya rağmen din konusunda hiçbir değişiklik olmamıştır. 1988 sonlarına kadar, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da ateist eğitim devam ediyordu.

Açıklık ve yeniden yapılanma döneminde muhakkak ki Cumhuriyetlerden Moskova'daki merkezî hükümete yönelen en büyük tenkit ve şikâyet ekonomik konularda olmuştu. Azerbaycan tarihinin Sovyet dönemi ekonomik konuları incelenirken işaret edildiği gibi merkezî hükümetin Azerbaycan'da uyguladığı ekonomik sistemde büyük haksızlıkların olduğu belirtilmişti. Azerbaycan halkını Sovyet sisteminden şikâyet etmeye yönelten hususları şöyle sıralamak mümkündür:

1. 19. asrın ikinci yarısından itibaren Çarlık Hükümeti ile bu asrın ilk çeyreği sonunda devreye giren Sovyet rejimi Azerbaycan petrollerinin hemen tamamına yakınını kullanmış ve Azerbaycan halkına çok az pay bırakmıştır. Bilhassa Sovyet döneminde komünist ideolojinin eşitlik prensiplerine aykırı bir şekilde hareket edilerek Azerbaycan halkına sadece kullanacağı kadar petrol ve doğalgaz bırakılmış ve bu iki kıymetli yakıt maddesinin % 93'ünü Moskova yönetimi alarak bir kısmını kendisi kullanmış, geri kalanını da dış ülkelere satmıştır. Elde edilen kazançtan Azerbaycan halkına hiçbir pay verilmemiştir. Bu durum Azerî edip ve şairlerinin mısralarında "Payımı isterim yoldaş" şeklinde dile getirilmiştir.

2. Azerbaycan halkının petrol ve doğalgazdan sonra şikâyet ettiği ikinci husus Azerbaycan topraklarında üretilen pamuğun, ipeğin, meyvelerin ve sebzelerin çoğunun yine Moskova yönetimince alınmasıydı. Durum Azerbaycan'da yetiştirilen diğer yiyecek maddelerinde de aynıydı.

3. Azerbaycan Türkleri'nin üçüncü şikâyet konusu çalışma sahası ile ilgiliydi. Azerbaycan'da muhtelif dallarda kurulan fabrikaların çalışanları Azeri Türkleri olduğu halde bu fabrikalarda üretilen malların kazancından en az onlar istifade ediyordu. Üretilen bu fabrika mamulleri ile üretilen elektrik enerjisinin çoğunun Azerbaycan'ın dışına gitmesi halkın en çok şikâyet ettiği konulardan biriydi.

Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma politikası 1988-1989 yıllarına geldiğinde diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da her sahada yıllar yılı uğranılan haksızlıklar en çarpıcı bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştı. Ne var ki Azerbaycan Türklerinin bu haksızlıklara karşı açık tavrı ve arkasından daha müstakil bir hayat istekleri Moskova'yı oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. Moskova'daki Sovyet yöneticilerinin çok geçmeden Azerbaycan'ın başına, ekonomik ve kültürel haksızlıklardan dolayı şikâyet edemeyeceği bir problemi tezgâhlamaya başladıklarını görüyoruz. Bütün Sovyet döneminde yanyana sulh içinde yaşamış olan Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında sürtüşmeler başlamıştır. Fransa ve Amerika'daki militan Ermeni gruplarının da devreye girmesi ile Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan 300.000'e yakın Azeri Türküne ve Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olan Karabağ'da Azeri yönetimine karşı iki cepheden harekât başlatıldığını görüyoruz. Azerbaycan Türklerinin evleri yakılarak ve kendileri dövülüp öldürülerek Ermenistan'dan kitleler halinde sürülmeye başlandı. Bu haksızlığa uğramış insanların feryadı o günler Azerbaycan'da yönetimi elinde bulunduran Muttalibov ve arkadaşlarını son derece müşkül durumda bıraktı.

Halk Cephesi'nin çalışmaları:

Fakat Azerbaycan Türklerinin yakın tarihe şerefle geçecek olan Halk Cephesi harekâtı hem Sovyet yönetimini hem de Azerbaycan'daki Moskova taraftarı yönetimi müşgül durumda bıraktı. Tarihçi Ebulfeyz Elçibey'in önderliğinde başlatılan Halk Cephesi harekâtı hem Azerbaycan aydınlarının hem de halkın yegâne kuruluş ümidi haline geldi. Birbirinden kıymetli aydınları titizlikle organize eden Elçibey Azerbaycan halkının uğradığı haksızlıkları sert bir dille ortaya koymuş ve Moskova'nın Azerbaycan'ı serbest bırakmasını istemiştir. Diğer Cumhuriyetlerin aksine Azerbaycan Türklerinin içinde böyle bir organize gücün çıkması Moskova'yı son derece telaşlandırmış-

tır. Azerbaycan'daki petrol ve doğalgaz gelirlerinden mahrum olarak istemeyen Moskova yönetimi Ermenileri el altından kışkırtmaya başlamıştır. Ermenistan'da yaşayan Azeri Türklerinin 250.000'e yakını Ermenistan'dan zorla atıldıktan sonra Bakü'ye gelip haklarının iadesi için nümayiş ve toplantılar yapmaya başlamıştı. Moskova yönetimi haksızlığa uğramış bu insanların feryadını örtbas etmek ve hem de büyük bir tehlike olarak gördüğü Halk Cephesi hareketini çökertmek için hazırlık yapmaya başladı. Dış dünyaya verilen bilgilerle Ermenistan'da Azerilerin olaylar çıkarttığını, bununla da yetinmeyen Azerilerin Bakü'de toplanarak Ermeniler başta olmak üzere bütün Hıristiyan unsurlara karşı katliama girişeceklerini bu kışkırtmaları da Halk Cephesinin tezgâhladığını dünyaya duyurmaya başladı. Ne hazindir ki şu insan hakları çağında hak ve hürriyetlerin şampiyonluğunu yapan Batı dünyasının basın ve yayın organları Sovyetlerin sızdırdığı bu gerçek dışı haberleri kamuoyuna yayarak herkesi yanıltmışlardır. Dünya kamuoyunda böyle bir hava yaratılmıştır ki bütün bu hadiselerin müsebbibi Azerbaycan halkıdır. Sonunda açıklık ve yeniden yapılanmanın önderi olarak tarihe geçecek olan Gorbaçov dahi aldatılmış ve kendisine verilen yanlış bilgilerle Kızıl Ordu birlikleri Bakü'yü işgal etmiştir. Ne var ki Kızıl Ordu'nun işgali alelade bir işgal olmaktan çıkmış ve bir katliam harekâtına dönüşmüştür. Silahsız insanların üzerine sıkılan kurşunlarla binlerce kişi yaralanmış ve iki yüze yakın insan da öldürülmüştür. 19 ve 20 Ocak 1990 tarihinde gerçekleştirilen bu katliam muhakkak ki hem Sovyet rejiminin hem de açıklık rejiminin şampiyonu olarak tanıtılan Gorbaçov için kara bir leke olarak tarihe geçmiştir. Haftalar sonra medeni dünya gerçeği öğrenmiş, özür dilercesine hadiselerin iç yüzünü anlatan filmler batı TV'lerinde gösterilmiştir.

Bu Ocak katliamından sonra Azerbaycan'a gittiğimde yetkililerden bu konu ile ilgili herhangi bir soruşturma yapılıp yapılmadığını sorduğumda böyle bir şeyin olmadığını ifade ettiler. Ne Moskova yönetiminin ne de Azerbaycan'daki Sovyet taraftarı yönetimin iki yüze yakın insanın öldüğü, binlerce insanın yaralanıp sakat kaldığı bu trajik gelişmeler hakkında herhangi bir araştırma yapmadıklarını üzülerek anladım. Bu hadiseden aşağı yukarı sekiz-on ay sonra Gorbaçov'a Nobel Barış Ödülünün verilmesi son derece manidardır.

Ocak katliamından sonra Kızıl Ordu Bakü'de aylar süren sıkıyönetim uyguladı, bu dönemde Halk Cephesinin yiğit lideri Elçibey halkın emniyetini düşünerek mücadelesini yavaşlatmak mecburiyetinde kaldı. Sovyet ordusunun sıkıyönetimi kaldırması ile birlikte Azerbaycan halkının haklarını yeniden açıktan savunmaya başladı.

Azerbaycan'ın istiklâli için Elçibey ve Halk Cephesi mücadelesini sürdürürken Sovyetler Birliği'nde hadiseler hızla gelişmeye başladı. Litvanya ve Estonya'nın ardından diğer Sovyet Cumhuriyetleri egemenliklerini bir bir ilan etmeye başladılar. Artık Sovyet imparatorluğunu dağılma sürecine resmen girmişti.

Ne var ki, bu tarihi gelişmeyi, yani Sovyetlerin dağılmasını hazmedemeyen iki kuruluş vardı. Bunlardan biri yüzbinlerce elemanı olan Sovyet gizli servisi KGB, diğeri ise, dünyanın en kalabalık askeri gücünü teşkil eden Kızıl Ordu idi. Sovyetlerin şaşalı devrinde maddi ve manevi her türlü imkânın sahibi olan bu iki teşkilatın mensupları her şeyin ellerinden gitmekte olduğunu görerek bir darbe hazırladığına başlamışlardır. Sovyet İmparatorluğu'nu eski sınırları içinde zorla da olsa tutmak isteyen bu iki teşkilatın ileri gelenleri 20-21 Ağustos 1991'de Moskova'da bir darbe girişiminde bulunmuşlardır. Fakat başta Yeltsin ve Nazarbayev olmak üzere ileri gelen Cumhuriyetlerin liderleri ve Moskova halkı darbecilere karşı kesin tavır alınca darbecileri destekleyeceğini açıklayan yegâne lider Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başında bulunan Ayaz Muttalibov olmuştur. Darbecilerin dağılmasından sonra sözlerini yalanlamaya çalışan Muttalibov, bir hafta sonra topladığı ve çoğunluğu komünist üyelerden oluşan Azerbaycan meclisine istiklali ilanı kararını aldırtarak herkesi yeniden şaşırtmıştır. Fakat bir buçuk ay sonra halk oylamasına giderek halkın tasvibi ile 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın istiklalinin kesinleşmesini sağlamıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bununla da yetinmeyen Türkiye kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin BM ve AGİK üyeliğine kabulünü sağlamıştır. Azerbaycan'da ilk sefareti açan da Türkiye olmuştur. Kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti de ilk büyükelçiliğini Türkiye'de açmıştır.

Ne var ki düşmanların yarattığı problemler yüzünden Azerbaycan bir türlü huzura kavuşamamıştır. Muttalibov'un Moskova yanlısı

siyaseti, Sovyetlerin Azerbaycan'ın istiklal hareketlerine karşı menfi tavrını değiştirmemiştir. Bu arada bir taraftan Sovyetlerin el altından desteklediği, diğer taraftan Fransa ve Amerika'daki Ermeni gruplarının maddi yardım gönderdiği, Azerbaycan'ı kendi nüfuzuna alamamanın verdiği kızgınlıkla İran'ın el altından yardım yaptığı Ermeniler işi iyice azıtmışlar ve Ermenistan'da yaşayan bütün Azeri Türklerini kovduktan sonra Karabağ'da da yeni bir kavgayı başlatmışlardır. Adî üzerinde bir Türk bölgesi olan Karabağ'ın eski sakinleri arasında bazı Ermeni aileler de bulunmaktaydı. Fakat Sovyet Cumhuriyetlerinin yeniden organize edildiği 1920 li yıllarda Stalin'in direktifi ile bir grup Ermeni daha Karabağ'a yerleşmişti. Fakat buna rağmen Karabağ'da yaşayanların çoğu Azeri Türkleriydi. Bu gerçeğe dayanarak Moskova nezdindeki Türk Sefaretine direktifler veren Atatürk, Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmasını sağlamıştı. Fakat II. Dünya Harbi'nin ortaya çıkardığı karışıklıklar esnasında yersiz yurtsuz kalmış bir grup Ermeni'nin yeni Stalin'in direktifi ile Karabağ'a yerleştirilmesi ile nüfus dengesi bozulmuştur. Sovyet kaynaklarının verdiği bilgiye göre nüfusun % 60'ı da Azeri Türkünden meydana geliyordu. Bu çoğunluk ilkesine göre Karabağ'a Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olarak ve fakat Ermenilere çoğunlukta olmalarından dolayı bir muhtariyet hakkı tanınmış ve bu statü içinde Karabağ uzun yıllar Azerbaycan'ın bir vilayeti olarak Azerbaycan idaresinde varlığını devam ettirmiştir. Ne var ki yayılma emelinde olan Ermeniler daima fırsat kollamış ve mümkün olduğu kadar Karabağ'daki Ermenilerin sayılarını arttırmanın yollarını aramışlardır. "Dağdan gelen bağdakini kovar" emsali, Karabağ'ın sahibi olan Azeri Türkleri göçe zorlanmış, Azerilerin acıyarak yer yurt verdiği sonradan gelme Ermeniler ise Karabağ'a sahiplenmeye kalkmışlardır.

Esasında Ermeniler Ermenistan'daki Azeri Türklerini kovma harekâtını başlattıkları devirlerde Karabağ'da da harekete geçmişlerdi. Özerk Karabağ Parlamentosunda çoğunluğu ellerinde bulunduran Ermeniler bir karar alarak Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamaya kalkmışlardı. 22 Şubat 1988'de giriştiği bu teşebbüs Azerbaycan hükümeti tarafından şiddetle reddedilmişti. Moskova yönetiminin de ikazı ile Ermeniler, bu arzularını gerçekleştirememişlerdi. Fakat Azerbaycan'da başlayan halk harekâtının gittikçe kuvvetlenmesi ve Azerbaycan'ın istiklaline talip olması Moskova'yı son derece tedirgin etmiştir. Bundan dolayı Ermeni Azeri mücadelesinde, Moskova Ermenilerin haksız olduğunu

bilmesine rağmen onların tarafını tutarak Azerbaycan'ın Ermeni meselesi ile uğraşmasını ve istiklal mücadelesine fazla vakit ayıramamasını istemiştir. Bu desteği sağlayan Ermeniler Karabağ'da Sovyet birliklerinin yardımı, Avrupa ve Amerika'daki militan Ermeni gruplarının desteği ile Karabağ'da harbi resmen başlatmıştır. Azerbaycan Türkleri bu Ermeni saldırıları karşısında hazırlıksız oldukları ve ayrıca silahlı kuvvetleri de bulunmadığı için büyük kayıplar vererek geri çekilmişlerdir. Ermeniler kolay kazandıkları bu başarıdan sonra daha cüretkârane hareketlere girişmiş, Hocaeli başta olmak üzere pek çok Azeri yerleşim biriminde insanları katletmekten çekinmemişlerdir. Karabağ meselesi Azerbaycan Türkünü son derece yaralamıştır. İşin vahametini gören Azerbaycan halkı bir millî ordu oluşturarak cepheye sürmüş ise de askerlerin askeri eğitimden mahrum olmaları dolayısıyla istedikleri neticeyi elde edememişlerdir. Sovyet Ordusunun profesyonel askerlerinin ve Ermeni militanlarının gerilla harbi yapabilen gruplarının savaş gücü karşısında Azerbaycan Millî Ordusu beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Bugün Ermenilerin işgal ettiği Azerbaycan topraklarının bir kısmı geri alınmakla birlikte birçok Azeri yerleşim birimi Ermenilerin kontrolünde bulunmaktadır. Bu araştırmanın neşredildiği günlerde Türkiye ile Rusya Federasyonu, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki bu harbi sulh yoluyla durdurma teşebbüsüne girişmişlerdir.

Azerbaycan'daki iç gelişmelere gelince:

Moskova taraftarı Muttalibov ve arkadaşları ile Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elcibey arasındaki zıtlaşma giderek tırmanıyordu. Bilhassa 1991'de yapılan ilk Azerbaycan parlamentosu seçimlerinde Halk Cephesi adaylarının çoğu seçimleri kazandığı halde Azerbaycan Komünist Partisinin liderleri kontrol ellerinde bulunduğu için hile ile parlamentoda çoğunluğu muhafaza etmesi taraflar arasındaki mücadeleyi son haddine ulaştırmıştı. Sonunda Azerbaycan bir sene sonra yeniden seçimlere gitmek mecburiyetinde kaldı. Bu arada yapağı usulsüzlükler ve suistimallerden dolayı Muttalibov Cumhurbaşkanlığından istifa etmiş, onun yerine Yakub Mehmedov vekâleten Cumhurbaşkanlığı vazifesini yürütmeye başlamıştı. Azerbaycan Komünist Partisi kendisini feshederek Azerbaycan Demokratik Partisi adını alarak seçimlere katıldı. Moskova yanlılarının ve İran'ın Halk Cephesi aleyhine yürüttükleri kampanyaya rağmen 7 Haziran 1992 tarihinde düzlenen Cum-

hurbaşkanlığı seçimlerini oylamaya katılan seçmenlerin % 59.4'ünün oylarını alan Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey kazanmıştır. Nâmüsait şartlara rağmen Azerbaycan Türklerinin demokratikleşme alanında gösterdiği bu başarı bütün medeni dünyanın takdirini kazanmıştır. Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin halkın iradesi ile başa getirdiği Ebulfeyz Elçibey bugün ülkesinin daha da demokratikleşmesi ve serbest piyasa ekonomisine geçmesi ve Karabağ'da başlatılan haksız savaşı durdurma mücadelesi vermektedir ki halkının desteği ile bu kıymetli liderin başarılı olacağına olan inancım sonsuzdur. Bu vesile ile "Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez" sözleriyle 1918-1920 arasında Azerbaycan'ın ilk istiklal devrinde büyük hizmetler vermiş olan rahmetli Mehmed Emin Resulzâde'nin arzularının gerçekleştiğini görüyor ve müstakil Azerbaycan Cumhuriyetinin bayrağının ebediyete kadar hür ve müstakil kalacağını ümit ediyoruz.

Ne var ki, yeterli demokratik tecrübesi olmayan ve çok sayıda siyasi partinin ve gruplaşmanın ortaya çıktığı Azerbaycan'da ihtiyaç duyulan istikrar sağlanamamıştır. Ayrıca dış güçlerin desteği ile Ermenilerin Azerbaycan'a harp açmaları bu kardeş ülkeyi tam bir kaosa sürüklemiştir. Ülkeyi bu çıkmazdan kurtaran ise, tecrübeli devlet adamı Haydar Aliyev olmuştur. Aliyev önderliğindeki kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti karşılaştığı güçlükleri bir bir yenerek müstakil hayatına devam etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ

Kazak Türkleri'nin yaşadığı ülke manâsına gelen Kazakistan, 46°-87° doğu enlemi ile 40°-56° kuzey arzı arasında Orta Asya'nın geniş bozkırları ile eski Türk anayurdu Altay'lara kadar uzanan sahayı içine alan bir Türk Cumhuriyeti'dir. Kuzeybatısında Volgograd, Saratov, Orenburg ve Çilebi Vilâyetleri; Kuzeyde Omsk vilâyeti; Kuzeydoğuda Sibirya bölgesi; Doğusunda Doğu Türkistan; Güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Kara-kalpak Muhtar bölgesi bulunmaktadır. Kazakistan batıdan doğuya doğru, İdil (Volga) nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizinin kuzey sahillerinde Doğu Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru aşağı-yukarı 1.700 km. genişliğinde, 2.717.300 km² bir saha kaplamakta olup, 1989 sayımına göre nüfusu 18.227.878'dir. Bu nüfusun 8.137.878'i müslüman Türklerden, 10.090.000'i ise Ruslardan ve Ukraynalılardan meydana gelmektedir. Başkenti memleketin güneydoğu köşesinde bulunan Almatı şehridir.

a. Coğrafî Özellikler

Memleketin doğu ve güneydoğusundaki dağlık alan bir tarafa bırakılacak olursa, Kazakistan'ın büyük kısmı ovalık ve bozkırlardan meydana gelmektedir. Memleketin en alçak bölgesini Hazar Denizi sahillerindeki topraklar teşkil eder. Hazar Denizinin güneybatı kısmında, Aral ve Hazar arasında yüksek Ust-Yurt ve Mangışlak ovaları bulunur. Mangışlak'ın kuzeyinde yüksekliği 56 m.'ye ulaşan Kara-Tav ve Ak-Tav silsilesi bulunur. Kazakistan ovasının orta kısmı, Turan ovasının bir kısmını teşkil eden kumluk sahadır. Turan ovasının güneydoğu istikametinden Kara-Tav silsilesi Sır-Derya ile Çu nehri havzalarını birbirinden ayırır. Doğu Kazakistan ovası daha yüksek olup, Balkaş istikametinde alçalır ve güneydoğu istikametinde Tiyen-Şan (Tanrı Dağları veya Han Tengri)'a kadar uzanır. Balkaş'dan batıya doğru Bet-Pak-Dala ve bunun doğusundan batıya doğru, ayrı ayrı, az yüksek ve kısa dağlardan ibaret olan bâzı kısımlarında oldukça mühim yüksekliğe ulaşan Kızıl-Ray: 1.470 m., Karkaralı: 1.340 m., Bayan Aul Dağları, Gökçe-Tav, Ulu-Tav gibi dağlar ve dalgalı arazi, geniş bir çember halinde,

Kazakistan'ın doğu kısmını batı Sibirya ovasından ayırır. Kazakistan'a dâhil batı Sibirya ovasının güney kısmındaki çok sayıda ve ekserisi tuzlu olan küçük göller bir hususiyet teşkil eder. İşim nehri'nin her iki sahili boyunca devam eden bozkır batı Sibirya ovasına dâhildir. Batıda oldukça geniş, düz bir arazi Kazakistan'ın dalgalı kısmını güney ovasından ayırır ve batı Sibirya ile Turan ovalarını birleştirir.

Kazakistan'ın doğu ve güneydoğu kısımlarını kaplayan dağ silsileleri Altay, Tarbağatay ve Tiyan-Şan (Han-Tengri) dağ sistemine dâhildir. Kuzeyde Zaysan gölünden İrtiş Nehrinin sağ kıyısını takip eden Altay'ın bir kısmı ile 3.000 m. yüksekliğinde, daimî kar ve buzlar ile kaplı bulunan güney Altay sırtları Kazakistan'a dâhildir. Zaysan'dan güneye doğru uzanan Tarbağatay Dağları doğuda Savur (Mus-Tav: 3.750 m.) ile birleşir ve Kazakistan ile Çin idaresinde kalan Doğu Türkistan arasında hudut teşkil der. Tiyan-Şan (Han Tengri) silsilesinin küçük bir kısmı Kazakistan'a dâhil olup, bunun kuzey kısmını teşkil eden Yedi Su Ala-Tavı iki muvâzî silsile halinde, batıya ve güneybatıya doğru uzanır (en yüksek noktası 4.500 m.). İli Nehrinin güneyinde, aynı istikamette uzanan İli Ala-Tavı (en yüksek kısmı 4.775 m.) ulaşır ve Kazakistan ile Kırgızistan arasında hudut vazifesi görür.

b. İklim

İklim bakımından Kazakistan'ın durumu kıt'a içindeki mevkii ile ilgili olup, umumiyetle çok kurak ve bariz bir kıta iklimi hususiyetini taşır. Kış ve Yaz mevsimleri arasındaki ısı farkı büyüktür. Yıllık ortalama ısı derecesi kuzeyde 1° ile güneyde 13° arasında değişir (Temmuzda, ortalama, kuzeyde 20° ve güneyde 29°; Aralık ve Ocak'da kuzeyde -20°, güneyde -3°-4°). Yazın sıcaklar +40° ve hatta +50°'ye çıkar ve kışın soğuklar -40°'ye düşer. Yağışlar, kuzeyde ve kuzeydoğuda, ortalama 300 mm. olup, diğer kısımlarda 200 mm. kadardır. Güney ve güneybatıya doğru kuraklık gittikçe artar. Aral gölü ile Sır-Derya'nın aşağı kısımlarında 100° mm. ve hatta daha azdır. Çöl kısımlarında yazın bir damla yağmur düşmediği zamanlar da olur. Memleketin güneydoğusundaki dağlarda yağışlar artar (300 mm.), İli Ala-Tavı'nda 500 mm.yi bulur.

c. Akarsular

Nehirlerden yalnız İrtiş nehri Obi havzasına dâhil olup, Kuzey Buz Denizine ulaşır. Diğer bütün nehirler memleketin içindeki göllere (Hazar, Aral ve Balkaş v.b.) dökülür. Mühim nehirlerin kaynakları doğu ve güneydoğudaki yüksek dağlardadır. Nisbeten büyük nehirler göl veya denizlere kadar ulaşır. Küçük akarsuların büyük bir kısmı kumluk arazide kaybolurlar. Kazakistan'ın başlıca nehirleri şunlardır; Hazar Denizi havzasında Ural ve Emba, Aral havzasında Sır-Derya, Balkaş'da Ayaguz ve "Yedi Su"nun en mühimlerinden olan Lepsa, Karatal ve Aksu. İç havzalara dâhil nehirlerin mühimleri şunlardır: Çu, Şarı-Çu, Nora, Seleti (Seleti tuzlu gölüne dökülür), Irgız (Çalkar tuzlu gölüne dökülür) ve Turgay Kuzeyde İşim ve Tobol nehirleri vardır. Sadece güneydeki nehirlerden sulamada istifade edilmektedir. Mevcut göllerin önemli bir kısmı tuzlu olup, bunlardan az olmakla beraber, tuz istihsâl edilir. Tadı su göllerinden en mühimleri Balkaş ve Zaysan gölleridir. Yeraltı suları bilhassa güneyde olup, memleketin iktisadî hayatında önemli yer tutar.

d. Toprak ve Bitkiler

Toprak ve bitkiler arazinin şekline ve iklim şartlarına göre değişir. Yağışları bol olan İşim bozkırının kuzey kısmı löslü bozkır manzarası arz eder. Siyah toprak üzerinden adalar hâlinde sıralanan küçük orman ve ağaçlıklar ile kaplı bozkır otlak sahası, kuzeyden güneye doğru, gözle görülür bir şekilde değişir. Kestane rengini alan toprak, yoncalar ile örtülür ve gittikçe yarı çöl bir manzara alır. Kuru sahalarda tuzlu toprak lekeleri başlar. Nehir boyları çok defa çalılıklar ile kaplıdır ve bunlar yer yer büyükçe adalar halinde, ağaçlıklara dönüşerek, yüksek tepelerin yamaçlarında sık orman hâlini alır. Kazakistan'ın güneyi, Hazar civarı, Üstyurt, Mangışlak ve Turan ovaları ile Balkaş civarı, kum, kil, taş ve tuzlu toprak çeşitleri ile Orta Asya'nın çöl sahasını teşkil eder. Yazları nisbeten kısa süren bir zaman için, bol ve çeşitli otlar ile örtülür. Bilhassa kumluk sahalarda nebatlar çeşitlidir. Saksavul ağaçları ve çalı nevinden ılgınlar umumî manzaraya hâkim bulunmaktadır. Sır-Derya gibi büyük nehirlerin vâdilerinde bazan sık ağaçlık ve çalılıklara rastlanır. Dağlar yükseklik derecelerine göre, muhtelif bitkiler ile kaplıdır. Orman, umumiyetle azdır. Yüksek yerlerde çam

ormanları vardır. Altay dağları ve Sibirya ovaları manzaralı bir ormanlığa sahiptir. Tiyan-Şan (Tanrı Dağları) kendine mahsus çam ağaçları ile kaplıdır.

Ülke, bozkırlar ve çöllere has muhtelif neviden kemirici hayvanlar (sincap, fare, tavşan v.b.) ile doludur. Tırnaklı hayvanlardan bozkır antilopu, çöl hayvanlarından ceylan ile yabanî eşek artık nadirdir. Yırtıcı hayvanlardan kurt, tilki ve karsak, çölde vaşak, nehir ve göl boyundaki taşlık ve çalılıklarda su samuru, sazlık vaşağı, çöl kedisi ve çakal, Balkaş gölü civarındaki kamışlıklarda bazen kaplanlara tesadüf edilir. Kuş ve sürüngen çeşitleri boldur. Dağlarda vahşi hayvanlardan ayı ve pars, tırnaklılardan dağ koyunu, keçisi ve geyik vardır.

e. Tabiî Zenginlikler

Kazakistan tabii zenginlikler bakımından büyük bir hazinedir. Eskiden bazı yerlerde işletilmiş olan yeraltı servetleri, son zamanlarda yapılan araştırmalar ile yeniden ele alınıp genişçe işlenmeye başlanmıştır. II. Dünya Harbi öncesinde (1936) çıkarılan kömür miktarı 51,3 milyon ton idi. Bugün bu rakam 140 milyon tonu bulmuştur. Karaganda bölgesinden çıkarılan bu kömürden sonra, Ural-Emba havzasında zengin petrol ve doğalgaz yatakları keşfedilmiştir. Bakır madeni 9,8 milyon ton ile o yıllarda Sovyetlerin istihsal ettiği bakır madeninin % 57,4'ünü karşılardı. Kurşun 2,4 milyon ton ile Sovyet döneminin ihtiyaç duyduğu kurşunun % 56,3'ünü karşılamıştı. Altay, Kara-Tav, Ala-Tav ve Tekeli bölgelerinde bolca bulunur. Çinko 4,4 milyon ton istihsal edilir ki bu da Sovyet döneminde çıkarılan Çinkonun % 49,8'ini teşkil etmiştir. Karkaralı, Balkaş, Cez-Kazgan ve Ata-Su'da çıkarılan demir madeni 93,3 milyar ton olup, bunu Mangışlak, Ulu-Tav ve Ata-Su'da çıkarılan 33,6 milyon ton Manganez takip etmektedir. Ayrıca, Altay dağlarında Kalay, Ak-Tübe'de Nikel, Obi nehri boyunda Kolbin Dağlarında Volfram, Altay'da Molibden, Turgayda Antimuan, Bustandık'da Arsenik, Akmolla'da Boksit madenleri bulunmaktadır. Ayrıca, kimyevî madenlerden Fosforit ve Güherçile bolca bulunmaktadır. Göllerdeki maden tuzları da önemli bir yekûn tutmaktadır.

f. Nüfus

1989'da yapılan nüfus sayımına göre Kazakistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 18 milyonu aşmıştır. Bugün ise, 20 milyona vardığı tahmin edilmektedir. Bu 18 milyonluk nüfusun 8,3 milyonu Kazak Türklerine, 6,4 milyonu Ruslara, 1 milyonu Ukraynalılara, 2,3 milyonu da Alman, Beyaz Rus, Koreli, Polonyalı, Moldovyalı, Yahudi, Dungan ile Tatar, Özbek, Uygur, Azerî, Çuvaş ve Başkurt Türklerine aittir. Görüldüğü gibi, Kazak Türkleri kendi öz vatanlarında azınlıkta yaşamaktadırlar. Kazak Türkleri'nin azınlığa düşmelerinin en büyük sebebi, 1926-1941 yılları arasında Kolhozlaşmanın sebep olduğu göç ve ölüm ile Rusların buraya gayri hukuki olarak Rus göçmeni iskân etmeleri ve Kazakistan'ı diğer milletler için bir nevi sürgün yeri olarak kullanmasıdır. Ayrıca, Sovyetlerin, Semipalatinsk bölgesinde kurduğu üs'de yapılan nükleer denemeler, o bölge merkez olmak üzere geniş bir sahada insan sağlığına büyük zarar vermiştir. Bir taraftan bu nükleer denemeler, diğer taraftan rejimin getirdiği alkolizm, Kazak Türklerinde nüfusun sıhhatli bir şekilde çoğalmasına mâni olmuştur. Nitekim 1940-1981 arasındaki resmî Sovyet istatistiklerine göre, 1940'da doğan 40.800 Kazak çocuğunun 21.400'ü ölmüştür. 1970'de doğan 23.400 çocuktan 6.000'inin, 1981'de ise doğan 24.300 çocuktan 8.000'inin öldüğü belirtilmektedir ki, bu da durumda nisbî bir iyileşmenin olduğunu göstermektedir. Her şeye rağmen, son yıllardaki şuurlu nüfus artışı ile Kazak Türklerinin, önümüzdeki on yıl içinde kendi anavatanlarında yeniden çoğunluğa kavuşacakları anlaşılmaktadır.

g. İktisadî Durum

Kazak Türkleri'nin iktisadî durumu, son elli yıla kadar umumiyetle hayvancılık ve bundan elde edilen maddelere dayanıyordu. Hayvanları için zarurî olan geniş saha ve otlaklar yüzünden çıkan dahilî ve haricî kavgalar, Kazak Türklerinin iktisadî ve içtimaî durumlarını daima etkilemiştir. Başkurdistan'ın işgalinden sonra, bilhassa XVIII. asrın başlarından itibaren Ruslar, Kazak bozkırlarını haksız bir şekilde işgal etmiştir. Mümbit arazilerinin önemli bir kısmı ellerinden alınan Kazakların iktisadî hayatı oldukça çalkantılı geçmiştir. 1854 ve 1893'de Rus hükümetinin aldığı kararlar ile pek çok Rus göçmeni Kazak Türklerinin topraklarına yerleştirilmiştir. Bu gayri hukukî durum, Kazak-

ların hem iktisadî ve hem de içtimaî hayatlarını altüst etmiştir. Bu, ayrıca, Kazak Türklerinin fakirleşmesine sebep olmuştur.

1. Rus istilası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt prenslerinden Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükümetinden ülkesinin kurtarılması için resmî yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahı ve Kırım Hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülerek Murad Han'a istediği yardımın yapılamayacağı söylenmiştir.

Bugün Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesi olarak bilinir. Kuzeydeki bozkırlar, güneydeki yaylalar hayvancılık için gerekli zemini oluştururken, sulama ile yapılan tarım da istenen ziraî istihsali artırmaktadır. Bugün sulanan toprakların 2,5 milyon hektara ulaşması ziraî alanda büyük bir ferahlık yaratmıştır. 1966'da 1.026.100 hektar olan sulanan arazi, 1970'de 1.450.700'e; 1975'de 1.648.200'e; 1980'de 1.960.700'e ve 1986'da 2.470.000 hektara ulaşmış bulunmaktadır.

İktisadî bakımdan Kazakistan'ı dörde ayırmak mümkündür; 1- Yerleşmiş ziraî bölge: Umumiyetle buğday, ikinci derecede darı, ayçiçeği ve hardal yetiştirilir. Hayvanlardan kocabaş hayvanlar beslenir. Süt ve tereyağı istihsal edilir. 2-Geçiş bölgesi: bu bölgede buğday yerine darı ve büyük baş hayvan yerine de koyunculuk daha ağır basar. 3- Hayvan besleme bölgesi: burada en çok koyun yetiştirilmekle beraber, güney bölgelerinde deve ve at da yetiştirilir. Ziraat bölgelerine yakın yerlerde ise kocabaş hayvan yetiştirilir. Burada ziraat ancak ikinci derecede bir uğraştır. 4- Sulanmış bölge: bu bölgede pamuk, pancar, tütün, kendir, yağlı tohumlar, pirinç ve darı ile buğday yetiştirilir. Bir miktar da kocabaş hayvan ile koyun yetiştirilir.

Ulaşım ise, demiryolu, karayolu ve su yolları ile yapılır. Son yıllarda kurulan Kazakistan Havayolları da taşımada önemli bir rol oynamaktadır. Kazakistan'da halkın ihtiyaçlarını karşılayacak derecede meyvecilik de yapılmaktadır. Ne var ki yetiştirilen her şeyin yüzde seksen ile yüzde doksanı Moskova yönetimi tarafından alındığı için, Kazak Türkleri kendi topraklarında yetiştirdikleri malların çoğundan istifade edememektedir.

Kazakistan'a şimdilik göçmen akını durmuş gibi görünmekle beraber, bilhassa Kuruşçev'in "Bakir Topraklar" projesi ile başlattığı son göçmen akımı ile yüzbinlerce Rus ve Rus olmayan göçmen Kazakistan'ın Akmolla (Zeliograd) bölgesine yerleştirilmiştir. Bu göçmenlerle birlikte Kazak Türkleri'nin ürettikleri buğday, 1970'lerin sonlarına doğru 16.340 milyon tona ulaşmış iken, bu üretimin 1980'li yıllarda biraz gerilediği göze çarpmaktadır. Buna rağmen Kazakistan, Sovyet döneminde tahıl ambarı olmaya devam etmiştir. Bugün müstakil Kazakistan Cumhuriyeti'nin ürettiği tahıl 25 milyon tona ulaşmıştır ki, bunun büyük çoğunluğunu buğday oluşturur. Ayrıca, 500 kadar kolhoz (kollektif çiftlik) ve 1.500 kadar da sovhoz (devlet çiftliği) bulunan Kazakistan'da 3 milyona yakın koyun ve keçi, 8 milyona yakın sığır, 1 milyondan fazla at ve Hristiyan ahali için de 2 milyondan fazla domuz üretilmektedir.

1913-1982 yılları arasında Kazakistan'da üretilen büyük ve küçükbaş hayvanların yıllara göre dağılımı şöyledir:

Yıl	Büyükbaş hayvan	Küçükbaş hayvan	Tamamı
1986			15.293.000
1985			17.259.000
1905			18.815.000
1912			22.850.000
1913	4.954.000	17.204.000	25.698.000
1920	4.103.000	7.360.000	13.802.000
1925	5.258.000	11.233.000	19.304.000
1926	6.444.000	16.020.000	27.176.000
1927	7.592.000	20.780.000	35.159.000
1928	7.972.000	20.510.000	35.139.000
1929	7.442.000	21.943.000	36.317.000
1933	1.600.000	1.727.000	3.327.000
1934	1.591.000	2.267.000	3.852.000
1935	1.835.000	2.618.000	4.453.000
1936	2.684.000	4.311.000	6.995.000

1937	2.684.000	4.311.000	6.995.000
1938	3.095.000	5.288.000	8.383.000
1941	3.356.000	8.132.000	11.488.000
1961	5.643.000	28.517.000	34.160.000
1971	7.285.000	32.596.000	39.881.000
1982	8.900.000	35.000.000	43.900.000

Kazakistan'da, tarım ve hayvancılık kadar olmasa da, bir endüstri hayatının geliştiğini görmekteyiz. Maden ocaklarının çok bulunduğu Karagan da makina, tekstil ve gıda endüstrileri; Temir-Tav'da demirdöküm ve kimya endüstrisi; Cez-Kazgan ve Balkaş'da bakır döküm atölyeleri, kuzeybatıda Aktübe'de demirçelik fabrikaları yıllık üretim 8 milyon ton), yine kuzey ve güney bölgelerinde gıda maddeleri endüstrisi gelişmiş bulunmaktadır.

Ne var ki, Yetmiş küsur yıl devam eden Sovyet hâkimiyeti döneminde Kazak Türkleri'nin, yer altı-yer üstü bütün zenginlikleri ile çalışıp ürettikleri malların % 93'ü Moskova tarafından elinden alınmıştır. İngilizlerin, girdiği ülkelerin millî gelirinin % 49'unu; Hollandalıların ise, % 56'sını aldığını gözönüne getirirsek, Rusların aldığı % 93'lük pay dünya sömürge tarihinde eşine rastlanmayan bir rekordur. Bugün istiklâlini kazanmış olan Kazakistan Türkleri ile Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar ve Azerbaycan Türkleri'nin uğradığı bu haksızlık karşısında medenî dünyanın susmaması ve bu insanların böyle bir sömürü düzeni ile esarete bir daha düşmemesi için onlara yardımcı olması bir insanî vazife olsa gerektir.

Müstakil Kazakistan'ın Kalkınma Hamlesi ve Türkiye'den ve Türk İş Adamlarından Beklentileri:

Türkiye ile ekonomik, kültürel, eğitim ve ticarî sahalar başta olmak üzere her sahada işbirliği anlaşmaları imzalayan Kazakistan yakın gelecekte kuvvetli bir Türk devleti olmaya namzet cumhuriyetlerden biridir. Muhtelif dallarda uzmanların eğitim ve kursu ile bu sene 2000 öğrenciyi Türkiye Üniversitelerinde çeşitli bilim dallarında mesleklerde okutmak üzere Türkiye'ye gönderen Kazakistan, Türkiye ile her alanda işbirliği yapmaya hazır olduğunu söylemektedir. Temmuz sonu ile Ağustos başında (1992) Türkiye'de bulunduğu sırada Cum-

hurbaşkanı sayın Nursultan Nazarbayev, 3 Ağustos 1992 günü Çırağan Sarayı'nda Türk İş adamları ile yaptığı toplantıda ülkesinin yılda 140 milyon ton kömür, 110 milyar kw saat elektrik, 8 milyon ton demir-çelik, 30 milyon ton fosfor, 25 milyon ton buğday istihsal ettiğini söyleyerek, zengin petrol, doğalgaz, bakır, demir, gümüş, krom, kurşun vb gibi kaynaklara sahip olduğunu, bunları işletmek için Türk işadamlarını beklediklerini açıklamıştır. Ayrıca, Türk İşadamlarından en kısa zamanda tekstil, deri, telekomünikasyon ve gıda sanayiinde yatırım yapmalarını istemiştir.

İşadamlarımıza faydalı olur ümidiyle Kazak kardeşlerimizin şu sahalarda da bizden yatırım beklediklerini burada dile getirmeyi bir borç biliyorum: Petrol çıkarma ve bununla ilgili makinaların üretimi; elektrikli makinalar üretimi; soğutucu fabrikaların inşaası; ısıtma tesisleri üretimi; teknolojik teçhizat üretimi yapan fabrika inşaası; tıbbî teçhizat üretimi yapacak fabrika inşaası; muhtelif madenleri işleyen fabrikaların inşaası; petrol ürünlerini işleyen muhtelif fabrikaların inşaası; seramik fabrikaları inşaası; plastik borular üreten fabrikaların inşaası; her türlü gıda üretimi ve et mamullerini işleyecek fabrikaların inşaası; bitkisel yağlar üretecek fabrikaların inşaası gibi daha pek çok dallarda iş yapma imkânı işadamlarımız için hazır beklemektedir.

h. Eğitim ve Kültür Hayatı

Kazak Türklerinin uğradığı haksızlıkların başında, eğitim ve kültür alanlarında Ruslar tarafından kasıtlı olarak geri bırakılmaları gelmektedir. Hatalarla dolu eski usûl medrese ve mektep eğitiminden, bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in gayretleri ile yeni usûl mekteplere XIX. asrın son çeyreğinde kavuşan Kazaklar, Rusların, Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için açtığı okullardan kurtulmak için büyük mücadele verdiklerini görmekteyiz. Kazak Türkleri, ileride daha tafsilatlı bir şekilde bahsedileceği gibi, Nikolay İlminsky önderliğinde açılan Kazak-Rus okullarında Kazak gençlerine verilen Rus eğitimi ile büyük zararlar görmüştü. Açılan yüzlerce Rus-Kazak okulunda okuyan, Rus kültürünü ve Hıristiyanlığı zorla benimseyen Kazak gençleri, Kazak aileleri için büyük üzüntü kaynağı olmuştur. Bu ıztıraplı gelişmeden, Gaspıralı İsmail Bey'in usûl-i cedid mektepleri ile kurtulan Kazak

Türkleri, karşılaştıkları bu Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinden oldukça büyük zararlar görmüşlerdir.

Kazak Türkleri, tam millî benliklerine kavuşmaya başladıkları sırada vukû bulan Bolşevik İhtilâli ve getirdiği prensipler, onları tam mânâsiyle bir kültür asimilasyonu ile karşı karşıya getirmiştir. Çarlık döneminde, bütün Türk boylarının Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması çalışmalarının öncülüğünü yapmış olan İlminsky'nin geliştirdiği son metodu benimseyen Sovyetler, Kazakları, Türklerden ayrı bir milletmiş gibi eğitme yoluna gitmişlerdir. İlminsky metoduna göre her Türk boyu kullandığı lehçedeki, Türkiye Türkçesi'nden ve İslâmi kültürden geçmiş ne kadar kelime varsa hepsini atarak ve onların yerine Rusça kelimeler kullanılmasını mecbur tutarak eğitim yapmaya başlamıştır. Bu sistem, tatbik edilince Kazak Türklerinin kullandığı dil hem zayıf kalmış, hem de Türkiye Türkçesi'nden ayrı bir şekilde gelişmiştir. İhtilâlin ilk aylarında "Rusya Müslümanları Kongresi"nce alman eğitimle ilgili kararlara göre, Gaspıralı İsmail Bey'in tavsiye ettiği dil kullanılacaktı. Buna göre, bütün Türk halkları kendi lehçelerinde ilkokul eğitimi yapacaktı. Orta ve Yüksek tahsil ise, umum Türk dilinde yapılacaktı. Böylece, hem her Türk boyu kendi lehçesini canlı tutacak ve hem de Türk kökünden gelen bütün diğer kardeş kavimlerle aynı dilde anlaşabileceklerdi. Maalesef buna Sovyetler izin vermedi. Neticede, Türkiye Türkçesi'nden uzak ve diğer Türk lehçeleri ile de alışverişi kesilen Kazak Türkçesi, ilim ve eğitim dili olmaktan uzak kalmıştır. Bunu fırsat bilen Sovyet yetkilileri, Rus dilini ve kültürünü hâkim kılmak için harekete geçmiştir. Mevcut Kazak aydınlarının ve öğretmenlerinin milliyetçi ve Alaş-Ordacı diye vazifeden uzaklaştırılmalarından sonra Kazakistan'da çocuklar uzun yıllar Rus dilinde eğitim görmüş ve Rus kültürünün tesirinde büyümüşlerdir. Bundan iki sene evvel, 1988'de, alınan bir karar ile bugün Kazakistan'da resmî dil olarak Kazakça kullanılmaktadır. Fakat uzun yılların tesiri ve hâkimiyeti yüzünden aydınların çoğu birbirleri ile Kazak Türkçesi'nde değil Rusça konuşmaktadırlar. Bu durumun önümüzdeki yıllarda Kazak Türkçesi lehine değişeceği ümid edilmektedir.

Bu arada, Sovyet idaresi, Kazakları millî kültür ve tarihlerinden koparmak için büyük baskılar yapmışlardır. Fakat Kazaklar sonunda kendi millî kahramanlarını, tarihlerini ve kültürlerini rahatça öğrenme

imkânına kavuşmuşlardır. Bu ise, Kazaklarda millî şuurun hızla gelişmesini sağlamıştır. Bugün Kazakistan'da biri Kirov'da, biri Alma-Atı'da ve biri de Türkistan şehrinde olmak üzere üç büyük Üniversite eğitim ve öğretim yapmaktadır. İlk okuldan Üniversiteye kadar Kazak gençleri 10 sene tahsil görmektedirler. Üniversitelerden sonra, 1948'de kurulmuş olan Kazak İlimler Akademisi, 35 enstitü halinde faaliyet göstermektedir. Ayrıca, 50'ye yakın yüksek okul ve onlara bağlı araştırma enstitüleri faaliyet yapmaktadır.

Millî şuurun artması ile birlikte millî kültüre ve tarihe karşı duyulan alâka da artmaktadır. Bir zamanlar anılması yasak edilmiş olan Korkut Ata (Dede Korkut)'un bir anıtı Sır-Derya kenarına dikilmiştir. Abay Kunanbay'ın 125. ve Farabî'nin 1100. yılı kutlamaları 1960'lı yıllarda yapıldı. Kazaklarda millî ruhun uyanmasında Muhtar Avezov, Olcas Süleymanov, Alimcanov, Murzaliev, Sanbayev, Kekilbayev ve daha pek çok edib ve şairin önemli rolleri olmuştur. Bugün kazak tarihçileri ile edib ve şairleri millî tarihlerini ve kültürlerini heyecanla işlemekte ve yeni nesillere öğretmektedirler.

Son yıllarda Sovyetlerde başlayan yeniden demokratikleşme ve yapılanma hareketi çerçevesinde Kazak Türkleri, kendi millî eğitim, ilim ve ekonomileri hakkında modern plân ve programlar hazırlayarak çalışmalar yapmaktadırlar. Kardeş Türkiye ile yapılan antlaşmaların, Kazakların bu sahalarda daha başarılı olmalarını sağlamasını arzu etmektedirler.

B. TARİH

a. Türklerin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler

Türklerin ilk yurdu hakkında ilim dünyasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında yapılan ilmî araştırmalar ve arkeolojik kazılar Türk yurdunu şöyle tasvir etmektedir:

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağlarını ve etrafını Türklerin ilk anayurdu olarak kabul etmiştir. Etnologlar ise, İç Asya'nın kuzey bölgelerini Türklerin anayurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız bozkırları ile Tanrı Dağları (Han Tengri-Tiyan Şan) arasını; Sanat Tarihçileri Altaylar ile kuzeybatı Asya sahasını;

Kültür Tarihçileri de Altaylar ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal gölünün güneybatısını Türklerin anayurdu olarak göstermişlerdir. Burada, tariflerin çeşitli olmasının sebebi, Türklerin hareketli bir millet olmaları ve kültürlerini gittikleri her yere götürmeleridir. Diğer taraftan, dil bilginlerinin yaptığı araştırmalar, Türklerin anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini göstermektedir. Ayrıca, Arkeologların yaptığı araştırmalar ile M.Ö. ki devirlerde Türklerin anayurtları hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, kuzey Altayların hemen batısında bulunan Minusinsk bölgesinde ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2.500-1.500) ve Andronove (M.Ö. 1.700-1.200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının prototipi olduğu anlaşılmış bulunmaktadır.

Muhtelif sebeplerden, Türklerin, çok eski zamanlarda anayurtlarından göç hareketleri fasılalarla devam etmiştir. Ne var ki, M.Ö. vuku bulan bu göçlerin tarihlerini tam olarak tesbit etmek oldukça güçtür. Bununla beraber, Türklerin, Urallarda Arî ırkla komşu olduğu, Uzak Doğu'da Çin ve Moğolistan ile ilişkilerde bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu arada, Türklerin bir dalı olan Yakutların Sibirya'ya göç edip yerleştikleri bilinmektedir. Diğer Türk gruplarından ayrı kalan ve kültür teması olmayan Yakutların dilinde daha çok değişiklik görülmektedir. Bunlara ilâveten, M.Ö. 1.300-1.000 yıllarında Türklerin, Türkistan, Hindistan ve İran bölgelerine indikleri; M.Ö. VI.-III. asırlarda İdil (Volga) vadisinde İskitler ile yan yana yaşadıkları ilmî araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

M.S. vuku bulan Türk göçlerini daha ayrıntılı bir şekilde takip etmek mümkündür. Hunlar, IV. asırda Avrupa'ya ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar, X. asırda Orhun bölgesinden Seyhun Nehri kıyılarına, sonra da Maveraünnehir üzerinden İran ve Anadolu'ya; Bulgar Türkleri, VII. asırda Karadeniz Balkanlara ve İdil vadisine; Sabirler, V. asırda Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara; Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzların bir kolu olan Uz'lar, IX-XI. asırlarda Hazar Denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara; Uygurlar, IX. asrın başlarında Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir. Bazı kalabalık Türk boylarından ayrılan grupların da kendilerine yeni vatan edinmek için göç ettiklerine şahit olunmuştur.

b. Kazak Türklerinin Tarihi

XI. asırdan itibaren Türklerin önemli bir kısmının Selçuklu ailesi önderliğinde batıya doğru kaymasından sonra geride Orta Asya'da kalan Türkler, istiklâllerini ancak bir müddet daha devam ettirebilmişlerdi. Sonradan gelen ve bir-buçuk asra yakın süren Moğol hâkimiyeti devrinde çekilen ıztıraplara rağmen Türkler, millî kültürlerini ve varlıklarını korumaya muvaffak olmuşlardı. Timur'un kurduğu devletin etrafında bir araya gelen Türkler, Moğol devrinde çektikleri acıları unutur gibi olmuşlardır. Ayrıca, Timur'un, büyük din âlimi ve düşünürü Hoca Ahmed Yesevî (1103-1166)'nin kabrini koruyan muhteşem bir türbe yaptırması Türk halkını son derece memnun etmiştir. Bir müddet sonra Ali Şîr Nevaî (1441-1501)'nin Türk dilinin ve kültürünün güzelliğini ortaya koyan çalışmalarının ortaya çıkması, Selçuklu göçünden sonra Türklerin yeniden her hususta kendilerine güven duyduklarını göstermektedir. Ne var ki, Timur'un ölümünden sonra siyasî alanda bir türlü istikrarın sağlanamaması, bu manevi-kültürel havayı bozmuştur. Bir kısmı Timur evlatlarının etrafında toplanan Türklerin, bir kısmı da Fergana vadisi ile kuzeyinde başıboş bir hayatı devam ettirmek durumunda kalmışlardı. İşte, bu ikinci Türk grubunu bir araya toplayarak yeniden teşkilâtlandıran ve onlarla yeni bir Türk devleti kuran ise Ebu'l-Hayr (1428-1468) adında bir Altın Orda prensi olmuştur. Altın Orda Hanı Özbek (1312-1340)'in ahfadından gelen Ebu'l-Hayr, kurduğu devlete büyük dedesi Özbek'in adını verince, bu devletin halkını teşkil eden Türklere de Özbekler denmeye başlanmıştır.

Ne var ki, Özbek Türklerinin gösterdiği bu başarı, onların doğusunda yaşayan Moğol kabilelerinden Kalmuklar ile Oyratların kıskançlığını celbetmiştir. Moğollar, bir zamanlar idareleri altında yaşamış olan bu Türk gruplarının müstakil bir devlet haline gelmelerini hazmedememişlerdir. Moğol kabilelerinin saldırıları Türkler arasında büyük huzursuzluğa sebep olmuştur. Türk Töresini unutmamış olan Türkler, ülkenin ve milletin düşman saldırılarından korunmasını hükümdardan resmen talep etmiştir. Türk Töresine göre hükümdarın ana vazifelerinden biri halkını düşmana karşı korumaktı. Vazifeyi yapamayan hükümdara başkaldırma veya ona vazifelerini hatırlatma her Türk'ün hakkı ve vazifesi idi. Bu hak ve vazife çerçevesinde bâzı Türklerin,

1456 yılı içinde Moğolların devamlı olarak Türk boylarına baskın yapması ve bunu Ebu'l-Hayr Han'ın bir türlü önleyememesini görmeleri üzerine, halkını koruyamayan hükümdarı hükümdar kabul etmediklerini ve devletten ayrılarak kuzeye doğru çekildiklerine şahit oluyoruz. Törelerine ve İstiklâllerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere "Kazak" adı verilmiştir. Zaten Türkçede, kendi başına buyruk hareket eden insanlara da "Kazak" adam adı verilir.

c. Kazak Halkının Oluşması

Töresine bağlı hareket eden bu Türk grubuna bilâhare "Kazaklar" denmeye başlanmıştır. İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazaklar, eski Türk anayurdu olan bu bölgede hür ve müstakil olarak uzun zaman varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yazlık ve kışlık olmak üzere geniş ve verimli otlaklarla dolu olan bu bozkırlara bilâhare Kazaklar ülkesi mânâsına gelen Kazakistan adı verilmiştir. Daha önce bu geniş bozkırlara göç eden Türk kavimlerinin geride bıraktıkları insanlarla karışan Kazak halkı bölgenin ebedî sahibi olmuşlardır. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Türklerden başka kavimlerin kalıntıları da var mıydı? Elbette vardı. Bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerin kalıntıları da bu bozkırlarda yaşıyorlardı. Onlarda, zamanla, Kazak Türkleri ile karışıp, Türk kültürünü kabul etmişler ve bugünkü Kazak halkının bir parçası haline gelmişlerdir.

Bugün, Kazakistan'da yapılan kazılarda ortaya çıkan kültür malzemeleri, o bölgede Kazak Türklerinden önce yaşamış olan İskitler, Hunlar ve diğer Türk kavimlerine aittir. Bütün Türklerin eski ataları olan bu kavimlere ait kültürel kalıntıları, bugün ülkenin sahibi olan Kazak Türklerinin sahip çıkmaları ve kültürlerinin bir parçası addetmeleri son derece tabiî bir hadisedir.

d. Kazakların Siyasî Tarihleri

Kazakların, hür ve müstakil bir şekilde geniş bozkırlarda başlattıkları yeni hayat, çok geçmeden merkezî bir idare ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Önce Ulu (Büyük)-Cüz, Orta-Cüz ve Küçük-Cüz (veya Orda) üç merkezli idare sistemini deneyen Kazaklar, bundan arzu ettikleri neticeyi alamayınca, bu sefer bir tek otorite etrafında toplanmak zaruretini hissetmişlerdir. Bu arada bâzı küçük Moğol kabilelerinin kendile-

rine katılmasıyla sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, Burunduk Han (1480-1511) önderliğinde merkezî bir idare kurmak teşebbüsüne girmişler ise de, çıkan bâzı ihtilâflar yüzünden bunda muvaffak olamamışlardır. Fakat mücadeleyi bırakmayan Kazaklar, istedikleri lideri Kasım Han (1445-1523) şahsında bulmuşlardır. Dirayetli bir idareci olan Kasım Han, kısa zamanda bütün Kazakların saygısını kazanmaya ve onları merkezî bir idare altında toplamaya muvaffak olmuştur. Topladığı asker sayısı o kadar kalabalık idi ki, 1521 yılında Sayram şehrini zaptettiği zaman ordusunun mevcudu 300.000'e ulaşmıştı.

Ne var ki, Kasım Han'ın yerine geçen oğlu Tahir Han (1523-1533) zamanında devletin ve halkın birliği yeniden bozulmuş ve halk "Cüz-Orda"ların etrafında toplanmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ise, ülkenin ve halkın yeniden üç gruba ayrılması demekti. Halkın gruplara ayrılması elbette bir zaafın ifadesi idi. Milleti bu parçalanmış durumdan kurtarmak ve yeniden birliğini sağlamak için mücadeleye giren hanlardan Mamış, Barak ve Dervişin bütün gayretlerine rağmen başarılı olamadılar. Fakat Kasım Han'ın küçük oğlu Hakk Nazar Han, Nogaylar üzerine yaptığı başarılı seferden sonra onları da hakimiyeti altına sokmaya muvaffak olmuştur. Bununla da yetinmeyen Hakk Nazar, güneye Türkistan bölgesine yönelerek Buhara hâkimiyetindeki Taşkent'i işgal ederek Özbeklere karşı üstünlük sağlamıştır. Esasında böyle bir işgale gerek yok idi. Bu işgal iki kardeş kavmi hasım durumuna düşürmüştür ki, ileride bundan en çok zarar gören taraf Kazaklar olmuştur. Hakk Nazar'ın bu genişleme siyaseti ondan sonra başa geçen Tevekkel Han (1583-1598) zamanında da devam ettirildi. Tevekkel Han, Buhara Hanlığının içine düştüğü bunalımdan istifade ederek Taşkent'in ardından Yesi ve Semerkant şehirlerini işgal ederek, Kazakistan'ın sınırlarını Maveraünnehir'in verimli topraklarına kadar genişletmiştir. Fakat Tevekkel Han, 1598'deki son seferinde Buhâra'da birliği yeniden sağlayan II. Abdullah Han (1557-1599) tarafından mağlûp edilmiştir.

Yukarıda da temas edildiği gibi, Kazakların güney istikametinde genişleme siyaseti takip etmeleri son derece gereksizdi. Zira bu onlara, hem kardeşleri olan Özbeklerin düşmanlığını, hem de Kazakların düşmanı olan bazı Moğol kabilelerinin Kazak topraklarına göz dikmelerini sağladı. Nitekim Tevekkel Han güneyde Buhara ile savaşırken, Yeğeni

Oras Muhammed Han Ruslara karşı Batı Sibirya'da yaptığı mücadeleyi, kuvvetlerinin yetersizliği yüzünden kaybetmiştir. Bu ise, Rusların kuzeyden Kazak topraklarını tehdit etmesi demekti. Oras Muhammed, Ruslara yenilmekle kalmamış, onlara esir de düşmüştü. Ruslar, Oras Muhammed'in esirliğini kârlı bir işe dönüştürmek istemişler, Sibirya müslümanlarının istiklâlini Buhara hükümdarı II. Abdullah Han'ın yardımları ile müdafaa eden Küçüm Han'a karşı savaşmak şartı ile Oras Muhammed'i serbest bırakacaklarını Tevekkel Han'a bildirmişlerdir. Tevekkel Han, Rusların isteğine boyun eğerek Küçüm Han'a karşı savaş açtı. Bu savaşta hem kendisi ve hem de Küçüm Han büyük zayiat verdi. Fakat Ruslar sözünde durmadılar ve yeğeni Oras Muhammed'i serbest bırakmadılar. Böylece, yanlış siyaset Kazaklara pahalıya mal oldu

Tevekkel Han'dan sonra Kazakların hükümdarı olan İşim Han (1598-1628) ile Tauke Han (1680-1718) zamanlarında Kazaklar büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldılar. Bir taraftan Moğol asıllı Oyratlar, Kalmuklar ve Jungarlar ile diğer taraftan Ruslar ile çok çetin mücadelelere girmişlerdir. Yazılmamış halde uygulanan Türk Töresini yazılı hale getirerek "Jety Zhargy" (Yedi yargı-Yedi prensip) haline getiren Tauke Han, birleşik Kazak halkının son hükümdarı olmuştur.

e. Moğol Kabilelerinin Kazakistan'ı İşgali

XVI. asrın ikinci yarısında Moğol kabileleri arasında büyük bir iç karışıklık olmuştu. Bu iç karışıklıktan ilk kurtulan Oyratların lideri Altan Han (15431583), idaresi altındaki 40 bin ailelik Moğol grubu ile Doğu Kazakistan'a hücum etmişti. Fakat onu Oyrat hücumu devrin Kazak hükümdarı Hakk Nazar Han tarafından geri püskürtülmüştü. Fakat Oyratlar, yeni liderleri Khu Urluk zamanında yeniden Kazakistan'a hücum ederek Kazak bozkırlarını baştan aşağı talan etmişlerdir. Oyratlar bu sefer yalnız değillerdi. Çok kalabalık Kalmuk kabilesi ile de birleşerek büyük bir kuvvet haline gelmişlerdi. Bu Moğol istilası çok âni ve beklenmeyen bir zamanda olduğu için hem mal ve hem de can kaybı yönünden Kazaklara büyük zayiat verdirmişti. Mangışlak bölgesinde oturan Türkmen boylarını da yerlerinden eden bu Kalmuk istilâsı Batı Kazakistan'a kadar devam etmiş ve Kalmuklar, Ural ile Volga nehirleri arasında durarak burada bir devlet kur-

muşlardır. Kalmuklar bilhassa Eyüge (Ayuka) Han (1670-1724) zamanında Kazakları son derece rahatsız etmişlerdir. Eyüge, takip ettiği çok yönlü siyaset ile Kazak toprakları üstünde Kalmuklara vatan edinme imkânı sağlamıştır. Ne var ki, Kalmuk lideri Eyüge bununla da yetinmiyordu. Devamlı Kazakların üstüne gidiyordu. Zayıf duruma düşen Kazaklar ise büyük telafat veriyorlardı. Öyle ki, Kazak halkı parçalanma ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. İşte bu karanlık günlerde Kazakları, Kalmuk baskısından ve zulmünden kurtarmak için mücadele eden ve halkın birliğini korumaya çalışan Bolat Han da vefat edince, Kazak Türkleri yeniden üç Orda'ya ayrıldılar. Bu ayrılış daha öncekilerin aksine bir nevi temelli ayrılış mânâsını taşıyordu. Zira Kazak Cüz'leri bir daha bir araya gelip birleşmiş Kazak halkının devamına asla izin vermedi. Her Orda veya Cüz halkı kendini kurtarma ve koruma çabasına girince düşmanları da bundan kolayca istifade ederek onlara hâkim olmaya çalıştılar.

Moğolistan'daki çalkantılar bir türlü durulmuyordu. Oyratların Moğolistan'da kalan kısmı ile birleşen Jungarlar Khungtayji Batur önderliğinde bütün doğu Türkistan'ı ve Taşkent'i işgal ederek Çin içlerine kadar uzanan bir devlet kurmuşlardı. Fakat Çin'e hâkim olan Mançu idaresinin direnişi üzerine Jungarlar, bu sefer, batıya doğru yanî Kazakistan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır. Kalmuk istilâsından yeterince zarar görmüş olan Kazak Türkleri bu yeni tehlikeyi bertaraf edebilmek için liderleri Tauke önderliğinde müstevliye karşı yaptıkları ilk savunma savaşında başarılı oldular. Fakat Jungar hücumlarının ardı arkası kesilmiyordu. Önce Büyük Orda'yı ve sonra da Orta Orda'yı alan Jungarlar, tıpkı soydaşları Kalmuklar gibi, Kazak halkına ve malına büyük zayi verdirdiler. Kazaklar aç ve perişan bir halde ümitsizce kendilerini savunuyorlardı. Bu üst üste gelen büyük felâketler Kazak Türklerini neredeyse yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmişti. Bu acı günlerin hatırası olarak "Elim Ah" halk türküsünü Kazaklar bugünlere kadar saklamışlardır. İşte bu sıralarda Küçük Cüz'ün başında bulunan Ebu'l-Hayr Han, suya düşen yılana sarılır misali Moğollara karşı Ruslardan yardım istedi. Bu ise Kazak Türklerinin kaderini tamamen değiştirdi.

f. Rusların Kazakistan'ı İşgali

Ruslar, üç asra yakın Altın Orda Devleti'nin idaresi altında yaşadıktan sonra bu devletin 1480'de tamamen parçalanması neticesinde hem istiklâllerine kavuşmuşlar, hem de Altın Orda'dan sonra kurulan Hanlıkları bir bir yenerek Orta Asya'ya doğru ilerlemeye başlamışlardır. Ruslar ilk büyük başarılarını 1552'de, Kazan Hanlığını işgal etmek sureti ile göstermişlerdir. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra Ruslar, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil Vâdisine hâkim olma fırsatını buldular. 1556'da Astrahan'ı işgal ederek Orta Asya müslümanları ile Osmanlı Devleti arasındaki irtibatı da kesen Ruslar müslümanlar için büyük sıkıntılar yaratmaya başlamıştır. Şii İran'ın da geçit vermemesi yüzünden Orta Asya müslümanları Hac vazifelerini dahi yapamaz duruma düşmüşlerdi.

Bu arada, Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossakların Rus tebalığına alınması ile Ruslar, Türk ülkelerini kuzeyden açıkça tehdit eder duruma gelmesi, müslümanların Mekke ve İstanbul'u ziyaret imkânlarının kalmaması durumu bir kriz haline dönüştürdü. Çoğu Budist olan Moğol kabileleri ile Hıristiyan Rusların ve onlara iltihak eden Kossakların yarattığı bu tehditlerden büyük endişeye kapılan müslüman Türkler İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti, Orta Asya müslümanlarının bu feryatlarına cevap olarak Don-Volga nehirlerinin en yakın olduğu bir noktadan bu iki nehri birleştirerek Rusların güneye inmelerini önlemek istemişlerdir. Fakat alınan tedbirlerin yetersizliği yüzünden Osmanlı Devleti Don-Volga kanalı projesinden istediği neticeyi alamamıştır. Bu arada, Avrupa'da başlayan yeni gelişmeler Osmanlı Devletinin dikkatlerini o tarafa çektikleri için Don-Volga kanalı projesinin tahakkuku için yeni bir hazırlığa lüzum görülmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Don-Volga kanalı projesinden vazgeçerek yeniden Avrupa işleriyle meşgul olduğunu gören Ruslar, tekrar Türk ülkeleri aleyhinde adım adım ilerlemeye başlamıştır. Önce ülkelerini işgal edecekleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla onlara karşı bir serî keşif seferleri yaptılar ve gördüler ki, rakiplerinin en zayıf tarafları onların son derece iptidaî silâhlar kullanmaları ve birlik içinde olmamalarıdır. Hakikaten bu Türk grup-

ları (XVIII. asrın sonlarına kadar) hâlâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyordu. XVIII. asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeyi başarmışlar ise de, bunlar, Rusların Avrupa'dan aldığı modern toplar ile, bilhassa ateş gücü yönünden, mukayese edilecek durumda değildi. Ayrıca, XVII. asrın ortalarından itibaren başlayan Moğol asıllı Kalmuklar ile Jungarların kanlı istilâ hareketleri yukarıda adı geçen Türk grupları içinde bilhassa Kazakları son derece perişan etmişti. Bu saldırılar neticesinde Türk ülkelerinde birlik ve düzen kalmamıştı. Bu ise, Rusların, Türk ülkelerine doğru yayılma iştahlarını kabartıyordu.

Nitekim üstün durumda olan Ruslar, kendi yarattıkları harp bahaneleri ile önce Tatarların ülkesini, sonra da Başkurtların ülkesini, devletler arası hukuka aykırı bir şekilde bir bir işgal etmiştir. Uzun yıllar süren Başkurdistan'ın işgali esnasında, Başkurtlar, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlar ise de, bu taleplerine maalesef müspet bir cevap alamamışlardır[1]. Başkurtlar ülkesinin işgalinden sonra Ruslar gözlerini Kazak topraklarına dikmişlerdir.

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istilâsının acımasızlığını yaşadıkça birlikte hareket etme yollarını aramaya başladılar. Fakat Rusların entrikalarla dolu politikası onların birlikte hareket etmelerine mâni oluyordu. Bunun en iyi örneği XVIII. asrın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandanlarına gönderilen şu emirde görülmektedir: "Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise Kırgızları onlara karşı; Şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlar ise Kalmuklar ve Başkurtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür[2]".

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve gruplar arasındaki birlik parçalanarak onların birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara başvurmak mecburi-

[1] Rus istilası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt prenslerinden Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükümetinden ülkesinin kurtarılması için resmî yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahı ve Kırım Hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülerek Murad Han'a istediği yardımın yapılamayacağı söylenmiştir. Tafsilat için bk. *Materiali po istorii Başkırskoi ASSR, I*, s. 240.

[2] A.I.Dobrosmıslov'(Ed.), *Materiali po istorii Rossii*, Orenburg, 1960,1, s. 174.

yetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politikası tam mânâsiyle bir "Böl ve idare et" (Divide and rule) prensibine dayanıyordu. Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgale uğruyordu. Bu, Rus hükümetinin kontrolü altında yapılan bir nevi kolonileştirme idi. Yerli Türk halkları buna büyük tepki gösterdi ve isyan ettiler. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mahir uygulayıcıları olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. asrın sonlarında Deli Petro'nun Urallarda kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufa'lı Başkurt Prensi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkelev) idi. Stepleri ve step ahalisini çok iyi tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide ve Türkistan istikametinde Rusların ilerlemelerine öncülük yapmışlardır.

Güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'de Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'da Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek, Orta Asya'nın ve Hindistan'ın zengin ticarî imkânlarını ele geçirmek için 1715'te Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksandır Bekoviç Çerkovskiy'i Hive üzerine gönderdi. Fakat orduları mağlûp ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Fakat 1723'te Orta Asya'ya ilerlemede rehber olarak kullandığı adamlardan Tev-kelev'e şu direktifi veriyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapılardır"[3].

[3] *Vremennik İmperatorskago moskovskaga obşestva istorii idrevnostey rossiyskih, Kniga XIII,* "Smes" (Bumagi Tevkeleva), s,15'den naklen veren A.S. Donelly, *The Russian Conquest of Bashkiria, 1552-1740,* London, 1968, s. 44.

Yukarıda da izah edildiği gibi, Kazakistan'da cereyan eden hâdiseler Kazakların bir bölümünü hızla Rus nüfuzuna sürüklemiştir. Kalmukların ve Jungarların Kazakistan'da yaptıkları maddî ve manevî tahribat o kadar büyüktü ki, Kazakların bir kısmı ne pahasına olursa olsun kendilerini koruyacak bir hami bulma yolunu seçtiler. Nitekim 1726 ve 1730 yıllarında, Küçük Orda Hanı Ebu'l-Hayr, Rus çarına gönderdiği elçiler ile Kalmuklar ile Jungarlara karşı Rusya'dan yardımını istemiştir[4]. Bu Rusların arayıp da bulamadıkları bir fırsattı. Kazakların ricasını kabul eden Ruslar, derhal Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklar nezdinde göndermişlerdir. Kendisine verilen talimata göre Tevkelev şu hususların gerçekleşmesini sağlayacaktı: Ebu'l-Hayr, Sultan ve Beylerden Rusya'ya sadakat yemini almak; Ebu'l-Hayr'ın sadakatinin bir nişanesi olarak yakınlarından birinin Rus başkentine rehine olarak gönderilmesini; ve Kazaklar ile Başkurtların iç işlerini iyice tedkik edip bu hususta rapor hazırlanmasını sağlamaktı.

Ebu'l-Hayr'ın karargâhında 6 Ekim 1731'de Tevkelev ile Kazak Hanı başbaşa yaptıkları gizli görüşmede Ebu'l-Hayr, meselenin iç yüzünü Rus sefirine açıklamıştır. Ebu'l-Hayr, ona, Rus himayesini kabul etmek hususunda kararı kendisinin verdiğini, sultanların, beylerin ve aksakalların (bilge kişilerin) rızasını almadığını ve bu ileri gelen kişileri ikna edebilmek için kendilerine zaman tanınmasını istemiştir. Ebu'l-Hayr, ayrıca, bu kişilerin iyi hediyelerle yumuşatılması gerektiğini söylemiştir. Tevkelev, Ebu'l-Hayr'a "niçin böyle hareket ettin" diye sorduğunda, Hem ona "bana itaat etmiyorlar, tahtımı korumak mecburiyetindeyim" cevabını vermiştir[5].

Ebu'l-Hayr, 10 Ekim 1731'de Han Şûrası (Yüksek Meclis)'nı toplantıya çağırarak, "Rusya himayesine girilmesi" meselesini Sultanlar, Beyler ve Aksakallar ile tartışmaya açmıştır. Şûraya katılanlar, Ebu'l-Hayr'ın şûranın fikirlerini almadan Rus himayesini kabul etmeye karar vermesini şiddetle tenkit etmişlerdir. Sonunda Şûra, "Rusya ile barış içinde yaşayabiliriz, lâkin Rus tâbiyetine giremeyiz" diye karar almıştır. Bu gelişme üzerine harekete geçen Tevkelev, "eğer sizler (Kazak-

[4] *Istoriia Krenkskoi* SSR, Alma-Ata, 1957,I, s. 236; P.I.Riçkov, *Istoriia Orenburgskaia*, Orenburg, 1896, s. 5.

[5] B.Hayıt, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bâzı Meseleleri*, İstanbul, 1987, s. 133-134.

lar) Rusya tâbiyetini kabul etmezseniz, o zaman, Rusya'ya tâbi olan Kalmuklar, Başkurtlar, Kossaklar ve Sibirya ahalisi sizlere hücum edeceklerdir. Böyle bir durumda sizlerin yardımınıza kimse gelmeyecektir" diye Kazaklara göz dağı vermeye çalışmıştır. Neticede, Tevkelev, Ebu'l-Hayr Han ile hediyeler ve ticarî menfaatlerini ileri sürerek ikna ettiği Bökenbey Batur, Eset Batur ve Hudaynazar adındaki 4 ileri geleni Rusya'ya sadık kalacaklarına dair yemin ettirmiştir. Rusya'nın kendilerine ânında yardım edebilmesi için de Or ile Ural Nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşaasına müsaade edilmesini rica etti. Çaresizlik içinde olan Ebu'l-Hayr Han ve arkadaşları, Rusların bu teklifini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar.

Tevkelev, aldığı bu sonucu derhal amiri durumundaki Kirillov'a bildirmiş ve o da durumu Petersburg'a şöyle rapor etmiştir:

"Kazak lideri Ebu'l-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici raporu aldım. Kazak Hanı ile bâzı ileri gelenler Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebu'l-Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak planlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta Tanrı'nın yardımı ile Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece, Jungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar, Volga Kalmuklar ve daha başkalarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de, hiç bir askerî kuvvet kullanmadan engelleyebiliriz"[6]. Kirillov, askerî kalenin Or nehrinin ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlamıştır: "Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibirya bizim olmuş ve dolayısıyla Çin'e hattâ Japonya'ya kadar yayılmamız için yollar açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra, Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır".

Deli Petro'nun Asya'da yayılma planlarının sadık takipçileri Kirillov ile Tevkelev'in bu raporu, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvonova (1730-1740)'a tarafından gayet müsbet karşı-

[6] Dobrosmislov, *Materiali po istorii Rossii*, I, s. 18.

lanmıştır. Çariçe, tam selahiyet verdiği Kirillov ile Tevkelev'e Orta Asya'nın istilasında fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hakim olan yerde yapılmasını emretti. Orenburg kalesinin inşası 1734-1735 yılları arasında ve istenen şekilde tamamlandı. Böylece, Rusların, Kazakistan'a ve Türkistan'a doğru yayılma faaliyetlerinde merkezî bir rol oynayacak olan müstahkem mevkiin inşaası tamamlanmış oluyordu.

Ne var ki, Kazaklar çok geçmeden Orenburg askerî kalesinin başka maksatlar için kullanıldığına şahit oldular. Orenburg'a yığılan Rus askerleri, halâ devam etmekte olan Rusya'nın Başkurtlar ülkesini işgaline yardımcı kuvvetler olarak kullanılıyordu. Başkurt ileri gelenleri, Kazak Ordularına elçiler göndererek, "Aynı milletin ve dinin mensupları olarak bize yardım edin, Ruslara topraklarınızda üs vermeyin" diye ricalarda bulunmaya başladılar. Kendisine yardım etmek maksadiyle kurulan Orenburg askerî kalesinin müslüman Başkurtların ülkesini almada kullanıldığını gören Ebu'l-Hayr Han, Başkurtlara yardım yapmağa karar verdi. Orta Orda Hanına haber göndererek, Başkurtlarla birleşip Ruslara karşı ayaklanmayı teklif etmiştir. Fakat Orta Orda'nın bu teklifi kabul etmemesi üzerine tek başına Ruslara karşı savaşmayı da tehlikeli bularak bu işten vazgeçmiş ve Ruslar ile Başkurtların aralarını bulmaya çalışmıştır. Ne var ki, Ebu'l-Hayr, bunda da muvaffak olamamıştır. Zira Ruslar onun arabuluculuğunu istememişlerdir. Ebu'l-Hayr, Kazak toprakları üzerinde Orenburg kalesinin inşaasına izin vermekle iyi yapmadığını biraz geç olsa da anlamaya başlamıştır.

Ebu'l-Hayr, belki de yaptığı hataların kefaretini ödercesine rakipleri tarafından 1748'de pusu kurularak öldürüldü. Yerine, bir zamanlar Ruslara rehin bıraktığı büyük oğlu Nurali, Küçük Orda Hanı seçildi. Nurali (1748-1775)'nin Hanlığı zamanında Rus Hükümeti 1760'da bir ferman neşrederek Küçük Orda Kazaklarının en verimli otlak yeri olan Yayık nehri kıyılarını yasak bölge ilan etti[7]. Bu ferman Kazaklar için tam bir şok oldu. Küçük Orda Kazakları arasında Rus düşmanlığı açık bir hale geldi. Halkının hakkını korumaya çalışan Don Kossakların lideri Pugaçev, 1773-1775 yılları arasında isyan edip Orenburg

[7] A. Bodger, "The Kazakhs and the Pugachev uprising in Russia 1773-1775", *Papers On Inner Asia*, Bloomington, Indiana, 1988, s. 1-4.

kalesini kuşatınca, kendisine en çok yardım edenlerden biri de odakları ve yurdları ellerinden haksız yere alınan Kazaklar idi. Ne var ki Pugaçev isyanının bastırılmasından sonra ona yardım eden Kazaklar, Başkurtlar ve Kalmuklar da Rus birlikleri tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.

Sonunda Küçük Orda, adım adım Rus hâkimiyetine girmiştir. Küçük Orda'da bu hadiseler olurken, acaba, Orta ve Büyük Orda'da neler oluyordu?

Ebul'l-Hayr'ın ihtirasları yüzünden Küçük Orda ve Cüz'ün başına bu dertler gelirken Orta Cüz'ün Han'ı Abulay (1711-1781) halkını Kalmuk belasına karşı korumaya çalışıyordu. Irgız ve Turgay Nehirlerinden, Sir-Derya'ya kadar ve Altay ile Targabatay Dağlarından Balkaş gölüne kadar uzanan toprakları içine alan bu Kazak Yurdu yalnız Kalmuklar tarafından değil, aynı zamanda Ruslar tarafından da tehdit edilmekteydi. İki büyük düşmana karşı denge olur ümidi ile Abulay Han, Çinlilerle temas kurdu. Onun bu akıllı denge siyaseti kısa dönem de olsa bütün Ordalarda ferahlık yaratmış ve herkeste birlik ümidini doğurmuştur. Ne var ki, Çinlilerin dostluğu pahalı idi. Çinliler Abulay Han'a hem vergi vermesini ve hem de temelli kendilerine tâbi olmasını istemişlerdir. Abulay Han'ın bunu reddetmesi üzerine Çinliler, Orta Cüz'ü işgal etmekle tehdit etmişlerdir. Bu Çin isteklerinden telâşa kapılan Abulay Han, 1739'da Ruslar'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat Ruslar'ın tıpkı Küçük Orda'da yaptıkları gibi, Orta Orda Kazak Türklerinin doğrudan doğruya Rus idaresine sokmaya kalkışması ve Kazak topraklarında bazı askeri kalelerin inşaasını talep etmesi Abulay Han'ı müttefik değiştirmeye sevk etmiştir. Bu arada daha yumuşak bir tavır içine giren Çin, Abulay Han'ın Çin ile ittifak etmesini ağlamıştır. Çin'in himayesinde oluşan bu Kazak-Çin ittifakı Ruslar'ın hiçte hoşuna gitmemiştir.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Kazak Türkleri için Ruslar ile Çinliler arasında bir denge kurmaktan başka kurtuluş yolları yok muydu? Kazak sultanlarından Bökenbay'ın ifadesine göre başka bir alternatifleri yoktu. Zira düşmanların teşvik ettiği bazı "Kalmuk, Başkurt, Sibirya ve Ural Kossaklarına ait çapulcu grupların önünden Kazak halkı, köpekten kaçan bir tavşan gibi kaçıyorlardı. Bu çapulculardan kurtulmak için Çin veya Rusya ile zaman zaman ittifak oluş-

turmak gerekiyordu. Fakat bu ittifaklar oluşurken Kazakların varlığı ve istiklâli dikkatle korunmalıydı"[8]. İşte, Orta Cüz Kazaklarının lideri Abılay Han da bunu yapmaya çalışıyordu. Yani, Kazak halkının çapulcu kavimlerden korunmasını sağlarken elde edilen Çin ve Rus himayelerine çok dikkat edip Kazakların istiklâlini muhafaza etmelerini sağlamak.

Yukarıda izah edilen siyaset çerçevesinde Abılay Han'ın yeniden Çin'e meyletmesi, Çinlilerin Orta Asya'ya girmelerini istemeyen Rusları, Kazaklara karşı biraz daha mülayim olmaya yöneltti. Ruslar, elçiler göndererek Abılay Han'ın dostluğunu kazanmaya çalıştı. Eski düşmanına karşı çok dikkatli bir siyaset takip eden Abılay Han, hem halkının ve hem de düşmanlarının takdirini kazanmıştır. Sayram, Çimkent ve Suzak gibi kültür merkezleri Abılay Han'ın idaresi altına girmiştir. Sır-Derya'dan İli ve Çu vadilerine kadar uzanan geniş sahada halk huzur ve asayiş içinde yaşamaya başlamıştır. Modern Türkistan tarihi uzmanlarından Dr. B. Hayıt'ın tesbitine göre ünlü Kazak şairi Barhâr-Civar Kalkamanulu (1693-1783), Abılay Han'ın verdiği iyi öğütler ve milletini devamlı birlik halinde olmaya yönelik teşvikleri büyük rol oynamıştır[9].

Ne var ki, Abılay Han'ın 1781'de vefat etmesinden sonra Orta Cüz'de yaşayan Kazak Türklerinin bu iyi günleri yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Abılay Han'ın yerine geçen oğlu Abdullah Han, Orta Cüz Kazakları üzerindeki baskıları önleyip, onları babası gibi selâmete çıkaracak akıllı ve dirayetli bir siyaseti uygulayacak bir lider değildi. Bunu fark eden Ruslar, Orta Cüz üzerindeki baskıyı artırmaya başladılar. Abdullah Han, babası Abılay Han gibi, Çin tarafına meylederek bu Rus baskısını önlemeye çalışmış ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Ruslar, Abdullah Han'a bir heyet göndererek Kökçe Tau'da bir askerî kale inşaasına izin verilmesini, bunu yaparlarsa diğer kavimlerin Kazaklara musallat olmasına mâni olacaklarını söylemişlerdir. Abdullah Han, Rus heyetine verdiği cevapta şöyle demiştir: "Ruslar ile barış içinde yaşamaya hazırız. Fakat ben, bir kale yapımına karşıyım. Eğer sizler, toprağımızı zor kullanarak almak istiyorsanız, bunun

[8] A.Levşin, *Opisanie Kırgız-Kazaçik ili Kırgız-Kaysakskikh Orde i stepey*, S. Petersburg, 1832, s. 70.

[9] B.Hayıt, *Türkistan, Rusya ve Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 25.

sorumluluğu sizlere ait olacaktır"[10]. Abdullah Han'ın vatanını savunmak azminde olduğunu gören Ruslar, Kazaklara Harp açmak yerine onların hanını baştan uzaklaştırmayı plânlamaya başladılar. Casusları vasıtasıyla Abdullah Han'ın hareketlerini takibe alan Ruslar, Han'ın 1782 Nisan'ının 20'sinde bir seyahat esnasında yolu üzerine kurdukları bir pusu ile onu esir aldılar. Fakat Ruslar, Abdullah Han'ın esir alınmasıyla işin bitmediğini çok geçmeden öğrendiler. Abdullah Han'ın yerine geçen Veli Han, Ruslara karşı açıkça mücadeleyi başlatarak halkının ve vatanının müdafaasında daha kararlı olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan Veli Han, Buhara Emirliği ve Çin ile dostane ilişkiler kurarak güney ve güneydoğu hudutlarını da emniyete almıştır. Ruslar, Veli Han'ın bu sert hareketlerine derhal mukabele etmişlerdir. Bir taraftan askerî tedbirlere başvuran Ruslar, aynı zamanda Kazak boyları arasında fitne yaratmak için ellerinden geleni yapmaya başladılar. Rusların bu baskı siyaseti çok geçmeden semeresini vermeye başlamıştır. Orta Cüz'ü meydana getiren Kıpçak, Argın, Nayman, Girey, Yak ve Kongırat boylarının ileri gelenleri ile ayrı ayrı temas kuran Ruslar, bu boyların reislerini hediyeler ve vaadlerle Veli Han'a karşı kışkırtmaya başladılar. Rus entrikasına kanan boy sultanlarından Argın boyu sultanı Bökey, 1812'de Hanlığını ilan ederek, Orta Cüz Kazaklarını iki hanlı bir duruma sokmuştur. Bu iki hanın birbirleriyle mücadelesi, halkı son derece tedirgin etmiş ve ümitsiz bir duruma düşürmüştür. Bitap hale düşen halk 1817'de Bökey Han'ın, 1819'da da Veli Han'ın vefatları ile bir sıkıntıdan kurtulmuşlar ise de, bundan sonra başlarına iyi bir han gelmediği için kara günler hızla gelmiştir. Kazakların başsız kaldığını duyan Ruslar, Balkaş Gölüne doğru uzanan Kazak topraklarını resmen işgal etmiştir. Bir adım daha ileri giden Ruslar, Kazakların kudretli bir han seçmelerine ve mukavemet etmelerine izin vermemek için, her Kazak boyunun sultanını o boyun Han'ı olarak tanımaya başlamışlardır. Bu Rus entrikaları ile Kazak boyları, kendi vatanlarını müdafaa eden toplum durumundan hızla uzaklaşarak birbirleri ile uğraşan boylar haline gelmişlerdir. Bu ise, halkı tam bir umutsuzluğa sürüklemiştir. Bundan istifade eden Ruslar da, adım adım Orta Güz Kazak topraklarını hakimiyeti altına almışlardır[11].

[10] E.T. Smirnov, *Sultan Kenesarı i Sadık*, Taşkent, 1989, s. I.'den naklen veren Hayıt, *aynı eser*, s. 25.

[11] M.B. Olcott, *The Kazakhs*, Stanford University, 1987, s. 43-44; Hayıt, *aynı eser*, s. 26.

Büyük Orda veya Cüz'e gelince: Alma-Ata, Evliya-Ata, Çimkent Talas ve Yedi-Su bölgelerini içine alan Büyük Orda, küçüklü büyüklü, 11 Kazak boyunu (Duglat, Alfan, Suan, Sarı-Uysun, İsti, Sirgeli, Oşaktı, Çapraştı, Çanışkılı, Kanglı ve Calair) sinesinde toplamıştı[12]. Moğolistan sınırlarına yakın olması dolayısıyla Moğol kabilelerinden Karmukların ilk hücumuna uğrayan Büyük Orda Kazakları, müstevlinin yaptığı yağmalardan ve insan katlinden büyük zararlar görmüştü. Çaresizlik içinde kalan Büyük Orda Kazakları, 1723'de Kalmuklara boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardır. 1750 yılına kadar süren bu Kalmuk hâkimiyeti devri, Kazak Türkleri için son derece üzüntülerle dolu bir devir olmuştur. 1750 başlarında Kalmuk hâkimiyetinden kurtulan Kazaklar, yeniden hür hayatın tadını çıkarmaya başlamışlardır. Ne var ki, bu hürriyet devri uzun olmamıştır. 1750'de Kazaklar, Çinlilerin saldırısı ile karşı karşıya kaldılar. Çin hücumlarına karşı koyamayan Kazak Türkleri, ülkelerinin doğu kesimini Çin hâkimiyetine bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu sıkıntılı yıllarda iyi bir liderin yetişmemesi ve ülkeyi ve halkı birlik ve beraberlik içinde düşmana karşı koruyamaması Kazakların en büyük talihsizliği olmuştur. Bu durum ise, halkı kurtuluş için arayışa sevk etmiştir. Yeni bir Çin ve Kalmuk hücumuna karşı koyamama ihtimali, halkı gönüllü olarak kardeş Türkistan Hanlıkları ile birleşmeye sevk etmiştir. Türkistan (Yes-Yassa) şehrine kadar olan güney toprakları Taşkent Hanlığına gönüllü olarak katılmışlardır. Bu esnada, Büyük Orda'nın önemli bölgeleri yeniden müstakil olma yollarını denemek istemiştir. Fakat karşılaştıkları güçlükleri yenemeyince bu sefer Hokand Hanlığına yönelmişlerdir. Hokand ordusu Büyük Orda'ya davet edilerek iki kardeş ahali birleşmişlerdir. Büyük Orda'nın kuzey bölgelerini devamlı tehdit alanda tutan Ruslar, bu gelişmeler karşısında harekete geçerek, Soyuk Han önderliğinde ayakta kalmaya çalışan ülkenin kuzey kesimini hâkimiyetleri altına almışlardır.

C. RUS HÂKİMİYETİ DEVRİNDE KAZAK TÜRKLERİ

Rusya'nın himayesine giren Kazak Türkleri, bir müddet sonra Rusların tebası gibi muameleye tabi tutulmaya başlanmıştır. Yukarıda izahı yapılan Rus-Kazak münasebetlerinde de görüldüğü gibi, Kazak

[12] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1981, s. 39.

Türkleri, bilhassa Kalmuk istilası ile perişan duruma düşünce, varlıklarını devam ettirebilmek ve düşmanlarına karşı bir güvence temin etmek maksadıyla Rusların himayesine girmeyi istemişlerdi. Dolayısıyla, Kazaklar Rusların kendi iç işlerine karışmalarını istemiyorlardı. Ruslar ise, himayeleri altına aldıkları Kazaklara bir teba muamelesi yapıyorlardı. Bu farklı tutum çok geçmeden iki taraf arasında bazı sürtüşmelere sebep oldu. Taraflar birbirlerine itimat duymadıkları için kendilerince tedbirler alıyorlardı. Fakat alınan bu tedbirlerin uygulanması himaye eden, hâkim durumundaki Rusların elinde oluyordu. Ruslar, yavaş yavaş istedikleri şekilde bu münasebetleri düzenlemeye başladılar. Şöyle ki:

Küçük Cüz'ü tamamen kendi kontrollerinde tutmak isteyen Ruslar, Kazakların verdiği söze itimat etmeyip, kendi kurallarını koymaya başladılar. Ebu'l-Hayr devrinde Küçük Cüz'e hâkim olan Ruslar, 2 Eylül 1756'da bir tebliğ yayınlayarak, Kazak Türklerinin Ural'ın sağ yakasına ayak basmalarını yasakladılar. 12-15 km. lik bir mesafe konarak Kazakların Rus askerî mevkilerine yaklaşmaları men edildi. Hâlbuki men edilen topraklar Kazakların en verimli otlaklarını ihtiva ediyordu. Daha güçlü olan Ruslara karşı Kazakların bu yasaklara uymaktan başka çareleri yoktu.

Ruslar, '1800'den itibaren, seçilen her Kazak Hanı'nın Rus hükümeti tarafından tasdikini şart koşmaya başladılar. Bununla Ruslar, açıkça istemedikleri kişilerin hanlığını reddetme fırsatını ellerinden bırakmak istememişlerdir.

Ayrıca Rusya'nın, Kazak Türklerine karşı "dostluk ve metbû" rolü ile Kazak Hanlarının Rusya'ya karşı "bağlılık ve sadakat"leri tamamen aldatıcı idi. Zira taraflar arasında müşterek bir itimat zemini yoktu. Rus hükümeti ne karar verirse versin, Kazak bozkırlarındaki gelişmeler hakkında esas kararı Rus kumandanları veriyordu. 1755'den itibaren Orenburg askerî valisinin emrinde bulundurduğu 36.714; Sibirya askerî valisinin emrinde bulundurduğu 27.552 kişilik askeri güç, Ruslar için esas meseleleri halletmede en büyük rolü oynuyordu. Ruslar, ihtiyaç duydukları zaman istedikleri bölgelere askerî kaleler inşa ediyorlardı. Ayrıca Ruslar, Kazaklara karşı tam bir entrika siyaseti takip ediyordu. Han, Ruslara karşı biraz direniyorsa, hemen onun karşısına bir sultanı çıkarıyor ve onları kapıştırabiliyordu. Sonra da, hakem

rolüne bürünerek aralarını buluyor ve istediklerini dikte ettiriyordu. Şayet, Kazak ileri gelenlerinden birisi veya bazıları Ruslara karşı halkın haklarını müdafaa etmeye başlarsa, derhal harekete geçilir ve bu insanların itibardan düşmeleri sağlanırdı.

1799 Ağustos'unun 13'ünde neşredilen bir genelge ile Küçük Cüz'de ceza hukuku değiştirilmiştir. Suç işleyenleri Kazak mahkemeleri yerine Rus mahkemelerinin cezalandıracağını bildirdiler[13].

Ruslar, Küçük Cüz bölgesinde bölücülük siyasetlerini de maharetle yürütmüşlerdir. Bu maksatla 1774'de kurulan Orenburg Sınır Komisyonu faaliyet gösteriyordu. Uzun süren ön hazırlıklardan sonra Küçük Cüz'ün kat'i olarak parçalanmasına 1810'da karar verildi ve hemen uygulanmaya başlandı. 25 Mayıs 1810'da Rusya İçişleri Bakanı, Küçük Cüz Hanı'nın, iç ihtilaflardan ötürü yeniden seçilmesine dair emir çıkarttı. Aynı sene han seçimi için 10.000 kişinin bulunduğu Kazak Temsilciler Meclisi Orenburg'da toplantıya çağırıldı. Rusların faaliyetleri ile seçim esnasında iki grup teşkil edildi: Biri, Hazar Denizi Havzası Kazakları (Astrahan civarı), Sultan Bökey Nurali'yi han seçmek istiyordu. Rusların entrikaları ile bir mutabakata varılamadı. Her grup, meclisi kendi hanı ile terk etti. Bu Rus yönetiminin tam arzu ettiği bir gelişme idi. Ruslar, Kazaklar arasında her hangi bir çatışma olmaması için, Küçük Cüz topraklarına bir tümen asker gönderdiler. Bu hadiselerin mimarı Orenburg Valisi Prens Volkovskiy, bu gelişmeleri hükümetine sevinerek şöyle özetliyordu: "Bu gibi ihtilafların, Rusya için faydalı olduğunu; Kazakları ise zayıf duruma düşürdüğünü izaha bilmem gerek var mı?" Rusya, 1845 yılına kadar bu tip entrikalarla Kazakların han seçimini idare etti. Bu tarihten sonra da, yeni han seçimine izin vermedi. Rus subaylarının yönetiminde bazı Kazak ileri gelenlerinin, ki bunlar Rusların seçtiği adamlardı, katıldığı bir "Şûra" teşkil edildi ve bu 1917 ihtilaline kadar böyle devam ettirildi.

Orta Cüz Kazak bölgesindeki Rus idaresine gelince: Küçük Cüz bölgesinde oynanan bu oyunlara Orta Cüz bölgesinde gerek kalmadı. Zira Ruslar, vesayetlerini bu Kazak bölgesinde son derece kısa tuttular. Batı Sibirya Genel Valiliğine bağlanan Orta Cüz bölgesinde, 1819'da Veli

[13] Küçük Orda'da olup bitenler hakkında daha fazla bilgi için bk. B.Hayıt, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975, 51-62.

Han'ın ölümünden sonra verilen emir gereğince yeniden "Han" seçilmesi yasaklandı. 22 Haziran 1822'de Rus hükümeti, 319 maddeden meydana gelen "Sibirya Kazaklarının Statüsü"nü tebliğ etti. Bu tebliğe göre, Orta Cüz'de Han ve Sultanlar tarafından yürütülen idaresi iptal ediliyordu.

İdarî nizam, eskiden beri devam eden kabile esasına dayalı olmaktan çıktı. Eyaletin başına, kendisine "Rus Binbaşısı" rütbesi verilecek bir "Yönetici Sultan" (Ağa Sultan) seçilecekti. Tabi bu seçilen Yönetici Sultan, her şeyden evvel Rusların direktifi ile hareket edecekti. Böylece, Küçük Cüz'den sonra, Orta Cüz'de de Rus idaresi kurulmuş oluyordu. Ne var ki, alınan bu kararlar ve yapılan bu değişiklikler halkın rızası olmadan yapılıyordu. Nitekim çok geçmeden halk, bu değişiklikleri protesto etmeye başladı.

Daha hür ve müstakil bir hayat yaşamak için bozkırları vatan edinmiş olan Kazak Türkleri, Rus hâkimiyeti altında bir kaleye hapsolan insanların durumuna düşmüşlerdi. Kurdukları birliği devam ettirememeleri, Kalmuk ve Jungar istilaları esnasında büyük yaralar almaları ve bunların neticesinde dağılıp yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları, bunu önlemek için de, "suya düşen yılana sarılır" misali Ruslardan yardım istemeleri ve bunun sonuçları Kazakların kaderini ve tarihini acı bir şekilde değiştirmiştir. Daha önce ana hatlarıyla izah ettiğimiz tarihlerinde de görüldüğü gibi, Kazakların, Kalmuk, tehlikesine karşı istedikleri Rus yardımı geçici idi. Karşılaştıkları tehlikelerin bitimine kadardı. Rus hâkimiyetini veya himayesini temelli itemek gibi bir düşünceleri yoktu. Rusların himayesine girmekle Kalmuk tehlikesinden uzaklaşacaklarını veya korunacaklarını ümit etmişlerdi. Bu maksatla istenen Rus yardımı ve himayesi onlara pahalıya malolmuştu. Ruslar, yardım karşılığında önce Kazak topraklarında askerî üs (kale) inşaası hakkını almış, bununla da yetinmeyerek hem müstahkem kale sayısını çoğaltmış ve hem de Kazakların yaşadığı müstakil hayata alt üst ederek onları resmen kendilerine tabi bir halk kitlesi durumuna getirmek istemiştir. Bununla da yetinmeyen Ruslar, Kazakların içtimaî ve iktisadi hayatlarını bozarak Rus prensiplerine göre yeniden tanzim yoluna gitmişlerdir. Bir nevi kolonileştirme hareketine girişmişlerdir. En verimli toprakların zorla alınıp bir kısım Rus göçmenine ve bu arada jandarma olarak kullandıkları vahşi yaradılışlı

Kossaklara verilmesi Kazak Türklerini çileden çıkarmıştır. İşte, hürriyet ve istiklâlinden sonra içtimaî ve iktisadî hayatları alt üst edilen halk, yavaş yavaş bu esaret hayatından nasıl kurtulacağını düşünmeye başlamıştır. Halkının bu düşüncelerini okuyarak ona önderlik edecek yiğitler bir bir ortaya çıkmaya başlamıştır.

D. KAZAK TÜRKLERİ'NİN RUS ESARETİNDEN VE SÖMÜRÜSÜNDEN KURTULMA MÜCADELESİ

Kazak Türkleri'nin isyana sevk eden ve yeniden istiklal mücadelesine sürükleyen en belirgin üç gelişme şunlar idi: a) Verimli Kazak topraklarının işgali, b) İstedikleri yere yeni kalelerin yapılması, c) Haksız yere halktan toplanan ağır vergiler. Bu üç ana konuda Rusların yaptığı işlemler tamamen antlaşmalar hilafına idi. Kazakların, haklarını savunacakları, şikâyette bulunacakları herhangi bir merci yoktu. Rus kumandanlarına yapılan şikâyetler iyice tedkik edilmeden hemen reddediliyordu. Kazaklar, haklarını kendileri almaya kalkınca da üzerlerine acımasız Kossaklar gönderiliyor ve insafsızca cezalandırılıyordu.

Kazakların çektiği bu çileyi, Rus hâkimiyetine düşmüş diğer Türk kavimleri de çekiyordu. Başkurtlar bunlardan biri idi. Onlar da haklarını nasıl arayacaklarını bilemiyorlardı. Rusların, antlaşmalar hilafına gasbettiği toprakların iadesi için başvurmadıkları merci kalmamıştı. Başkurtların, 1734'te Rus makamlarına yazdığı şu şikâyet mektubu durumu açıkça ortaya koyuyordu:

"Rus padişahı bizim muhtariyetimizi tanımış, kendi ülkemizi kendi âdet ve nizamlarımızla kendi bildiğimiz gibi idare etmemizi ve buraya bir tek Rus gönderilmeyeceğini kabul etmişti. Babalarımız bu şartlarla Rus tâbiyetini kabul etmişlerdi... Fakat bu vaadlere siz Ruslar derhal ihanet ettiniz. Yerlerimizi zaptederek kale ve istihkâmlar yapıp, Rus yerleştirmeğe başladınız. Ufa, Samar, Bürü, Tabın istihkâmlarıyla kanmayıp, şimdi Kazaklarla aramızda Or ırmağı kıyısında kale yapmak ve hiçbir Rus ayağı basmayan yere Rus doldurmak istiyorsunuz. Biz, bizim hakkımızda Petersburg'da neler düşünüldüğünü biliyoruz. Artık bize kendi haklarımızı yalnız silahla müdafaadan başka yol yoktur. Siz ahdinizi bozdunuz. Biz de son nefesimize kadar harbedeceğiz"[14]. Prof.

[14] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan* ve *Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, 2. baskı, s. 306.

Togan'a göre, Kazaklar, Başkurtların başına gelen vakıaları görüp bildikleri için, Rusların, bir zamanlar bütün Kazakları etrafında toplamış olan Ablay Han'ın karargâhı olarak kullandığı Kökçe Tav'a gelip kale yapacaklarını biliyorlardı[15].

Rusların hukuk dışı tasarrufları o kadar çoktu ki, Kazaklar hangisi ile mücadele edeceklerini şaşırmışlardı. Sonunda, halk haklarını silah yoluyla korumaya karar verdi. Bu, açıkça Ruslarla savaş demekti. Fakat eşit şartlarda olmayan ve eşit silahlarla yapılmayacak bir mücadeleyi nasıl kabul edeceklerdi? Bu da gösteriyor ki, Kazakların, savaşarak haklarını korumaktan başka çareleri kalmamıştır. Ya açlıktan, perişanlıktan ölecekler, ya da şerefleriyle öz vatanlarında insanca yaşayacaklardı.

Kazak Türklerinin haklarını arama mücadelesini ilk önce Küçük Cüz'de başlattıklarını görüyoruz. Rusların, 1756'da Yayık (Ural) nehrinin sağ kesiminde uzanan verimli otlaklara Kossaklar ile bir kısım Rus göçmenini yerleştirmesi ve Kazakların bu verimli otlaklara girişinin yasaklanması, Kazakları büyük bir infiale sevk etmişti. Ruslar, bu infiali önlemek için o zamanki Küçük Cüz Han'ı Nurali ve ailesine bu otlaklardan istifade hakkı veriyor. Halk bununla tatmin olmadığı gibi, menfaati için Ruslara uşaklık yapmaya başlayan Nurali Han'a ve Ruslara ateş püskürmeye başlamıştı. Fakat bütün bu şiddetli protestolara rağmen Ruslar otlakların sahibi olan halka iadesi için hiçbir şey yapmamaya devam etmiştir. Bunun üzerine halk, kendi hakkını kendi almaya başlamıştır. Yayık nehrinin sağ cenahına geçen halk sürülerini oralarda otlatmaya başlamıştır. Bunu gören Ruslar, o topraklara yerleştirdiği Kossakları müdafaasız halkın üstüne sevk etmiştir[16]. Kossakların halka karşı insafsızca davranması ve sürülerini yağma etmeleri bardağı taşıran son damla olmuştur. Halk büyük bir heyecan içinde isyan etmiştir[17]. Ruslara ait ne varsa hücum eden halk, "ülkemizden defolun, topraklarımızı bize iade edin" diye bağırmışlardır. Ne var ki, Ruslar halkı dinleyecekleri ve bir çözüm yolu arayacakları yerde, vahşice hareket etmekten zevk alan Kossakları Rus birlikleri ile takviye

[15] Togan, *aynı eser*, s. 307.

[16] M. Viatkin, *Oçerki po istorii Kazakhskoi SSR*, Moskova, 1941,1. s. 255-256.

[17] A. Bodger, "The Kazakhs and the Pugachev uprising in Russia 1773-177", in *Papers on Inner Asia*, Indiana, 1988, s. 23.

ederek halkın üstüne saldırtmıştır. Bu dengesiz kuvvetler arasındaki mücadeleyi Kazaklar kaybederek büyük zayiat görmüşlerdir. Fakat Küçük Orda'da başlayan bu hakkını arama hareketi, bütün Kazak illerinde büyük yankılar yapmıştır. Halk, gasbedilen haklarını ve istiklâlini yeniden kazanmanın özlemini ve zaruretini şiddetle hissetmeye başlamıştır. Fakat halkı birleştirecek ve millî mücadelenin önderliğini kim yapacaktı? Çok geçmeden halk, böyle bir önderin çıkışına da şahit olacaktır.

Küçük Orda'nın Yayık ırmağı kenarında başlayan gasbedilen hakları geri alma mücadelesi çok geçmeden mahiyet değiştirerek halkın Ruslara karşı millî isyanına dönüştü. Bunun önderliğini de Sırım Batur adında bir yiğit Kazak yapıyordu. Sırım Batur'u yalnız halk değil, pek çok boyun önderi ve hatta Nurali Han'ın küçük kardeşi Ayçuvak da destekliyordu. Sırım Batur önderliğindeki Kazak Tüklerinin ilk önemli başarısı 1783 sonbaharında Rus ve Kossak birliklerine karşı olmuştur. Düşman birliklerini mağlûp eden Sırım Batur, bu birliklerin komutanını da esir almıştır.

Sırım Batur'un bu başarısı halk arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Ruslara karşı mücadele etmek isteyen halk dalgalar halinde Sırım Batur'un etrafında toplanmaya başladı. Mücahitlerin ikinci başarısı Sağız-Uil ve Temi ırmakları çevresini Ruslardan geri almak olmuştur. Rus hükümeti bu millî ayaklanmayı çevredeki birlikleri ile bastıramadı. Yeni askerî birliklerin gerekeceğini gören Rus yetkililer, hemen taktik değiştirerek diplomatik oyunlara başladılar. Rus hükümeti Orenburg Valisi Baron İgelstrom'u Kazaklara elçi göndererek 1785'te bir "Halk Kurultayı" toplatmıştır. Bu kurultay vasıtasıyla halkın şikâyetlerini dinlemiştir. Kurultayda konuşan halk temsilcileri, Rusların, Kazakların içişlerine karışmamasını istemiştir. Ayrıca, halk meclisi Sırım Batur başkanlığında bir "taht şûrası" oluşturulmasını ve halkın idarî işlerini bu şûranın yürütmesini istemiştir[18]. Rusların istediği, mevcut tansiyonu düşürmekti. Böylece hedeflerine varmış oluyorlardı.

Aradan 5-6 yıl geçtikten sonra, Ruslar gerekli tedbirlerini alarak baskılarını yeniden çoğaltmaya başlamışlardır. Kazaklar arasında

[18] Olcott, *The Kazakhs*, s. 47.

millî ayaklanma düşüncelerinin zayıfladığı düşünülerek halk arasına nifak sokma eylemlerine girişmiştir. Halkın gözünden iyice düşmüş olan Nurali Han'ı azlederek yerine onun küçük kardeşi Erali'yi Han ilan etmişlerdir. Maksat, Sırım Batur başkanlığındaki idare heyetini hiçe saymak veya zayıf düşürmek idi. Rus entrikasını fark eden Sırım Batur, yeni Orenburg Valisi Neutling'e bir mektup yazarak durumu şiddetle protesto etmiştir. Halk arasında ikiliğe sebep olacak hareketlerden vazgeçmediği takdirde millî mücadelenin devam edeceğini söylemiştir[19]. Ruslar, Sırım Batur'un bu kadar kararlı davranacağını tahmin edemedikleri için, onun başlattığı mücadele karşısında ne yapacaklarını şaşırmışlardır. Düşmana karşı iyi bir darbe vurmak için hazırlanan Sırım Batur'a tabiat kanunu en büyük azizliği yapmıştır. 1796-97 kışında ortaya çıkan salgın hastalık, baharda sefer yapmayı düşünen Sırım Batur'un planlarını alt üst etmiştir. Korkunç hastalık Kazakların hayvanlarının çoğunun ölümüne sebep olmuştur. Bu, halkı beklemediği bir ekonomik çöküntüye sürüklemiştir. Neticede, halk, Ruslarla mücadele yerine karnını doyurma savaşına düşmüştür. Çaresizlik içinde kalan Sırım Batur, Ruslara karşı yürüttüğü millî mücadeleyi durdurmak mecburiyetinde kalmıştır. Kahraman Sırım Batur, Kazak bozkırlarının bekçiliğini yaparak ömrünü tamamlamıştır. Tarihçilerin ifadesine göre, Sırım Batur, Ruslara yenilmeden hayatını şerefle tamamladı. Fakat buna rağmen son günleri hâlâ bir meçhul olarak ortadadır[20].

Sırım Batur'un yenilmemesine rağmen ortadan yok olması Rusları son derece ferahlatmıştır. Kendilerine karşı halkın hakkını müdafaa edecek birinin bulunmaması Rusları cesaretlendirmiş ve Kazakları yeniden kontrole almak için entrikalar çevirmeye başlamışlardır. Fakat Rusların entrikalarına, Sırım Batur'un bıraktığı şerefli pozisyonu bozmamak için başa geçen yeni liderlerden hiç biri alet olmadı. Sırım Batur'dan sonra Kazakların başına geçen liderlerin içinde en dikkati çeken simalardan biri de Sultan Arıngazi idi. Armgazi, 1816'dan itibaren Kazak Türklerini şeriat usullerine göre idare etmeye baş-

[19] Viatkin, *Oçerki po istorii Kazakhskoi SSR*, I, s. 202.

[20] A.F. Ryazanov, *Sbroklet bor'by za netsionalnuyu nezavisimost Kazakhskogo naroda 1797-1838*, Trudy Obşçestva izuçaniye Kazakhstana, C.VII/2, Kızıl Orda, 1926, s. 5-83; S. Asfendiarov, *İstoriia Kazakhstana*, Alma-Ata, *1935*,I, s. 127-133; M. Viatkin, *Oçerki Po İstorii Kazakhskoi SSR*, Moskova, 1941,I, s. 210 vd.

ladı. Buhara Hanlığı ile iyi ilişkiler kurdu. Rusların, ülkenin içişlerine karışmasına izin vermedi. Ruslar, o'nu bir hile ile yakalatıp esir etmek suretiyle ancak durdurabilmişlerdir. Bu hadiseden sonra Ruslar, Kazakistan'ın içişlerine karışmaya, kabile reisleri arasında nifak çıkarmaya çalıştılar. Kendilerine karşı kuvvetli bir direnişin olmayacağını görünce de, İlek nehri kenarında yeni askerî kaleler inşaatına başladılar. Rusların, bu müstevlice hareketleri çok geçmeden halk arasında millî duyguları yeniden harekete geçirdi. Colaman Tilence adındaki yiğit bir beyin önderliğinde millî ayaklanma başladı. Üzerine gönderilen iki ayrı Rus kuvvetini yenmeye muvaffak olan Tilence, ayrıca, pek çok Rus askerini de esir aldı. Esirlerin serbest bırakılması için A. Sahmirov adındaki elçiye Tilence şu cevabı verir: "Ben bir şaki değilim. Rusya ile savaş halindeyim. Zaptedilen topraklarımız iade edilmediği müddetçe ve Arıngazi Han serbest bırakılmadıkça Rus kalelerine karşı saldırılara devam edilecektir"[21]. Ne var ki, düşman çok kuvvetli idi. Bütün Kossak birliklerini bölgeye toplayan Ruslar, Kazakistan topraklarını talan etmek ve halkı katletmekle Tilence Bey'i tehdit etmeye başladılar. Çaresizlik içinde kalan Tilence Bey, yeni Kazak toprağı işgal edilmemek şartıyla Ruslarla antlaşma yapmak mecburiyetinde kaldı.

Küçük Orda'da son millî ayaklanmayı yapan İsatay Tayman olmuştur. Rusların Küçük Orda Hanı seçtiği Cihangir'in tam bir Rus uşağı gibi davranması, halka ait umumî otlakları bazı şahıslara satması ve ural hattında yeni Rus kaleleri yapımına izin vermesi halkı yeniden infiale sürüklemiştir. Küçük Orda'nın Berş boyu önderi İsatay Tayman, halkın şikâyetlerini dile getiren bir mektubu Orenburg'un yeni askerî valisi General Petrovski'ye gönderdi. Rus vali, şikâyetleri dinleyeceği yerde reddedince Kazaklar haklarını müdafaa için mücadeleye başladılar. 15 Kasım 1837'de yapılan ilk muharebeyi kazanan Kazak Türkleri, 12 Temmuz 1838'de yaptıkları ikinci savaşı, Rusların topçu birliklerini ustalıkla kullanmaları neticesinde kaybetmişlerdir. Topçu ateşinin verdiği telefat halkı dehşete düşürmüştür. Verdiği şerefli mücadele ile Batur unvanını alan İsatay Tayman, Rusların topçu ateşinden fırlayan şarapnel parçası ateşi ile vurularak şehit olmuştur. Çaresizlik içinde kalan halk, Ruslara boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır[22].

[21] Viatkin, *Oçerki Po İstorii Kazakhskoii SSR*, I, s. 225-226.
[22] Asfendiyarov, *Istoriia Kazakhstana*, I, s. 138-139.

O ana kadar İsatay Batur'un mücadelesini, bizzat harplere girerek, desteklemiş olan şair Muhammet Otemiş, oba oba halkı dolaşarak şiirleri ile onlara moral vermiş, birlik halinde olmalarını tavsiye etmiş ve yeni bir kahraman önderin ortaya çıkacağını ve sonunda Kazakların mutlaka galip geleceklerini bildirmiştir. Beklenen bu kahraman önder çok geçmeden ortaya çıkmıştır. Bu, Sultan Kenasarı Kasımoğlu idi.

Sultan Kenasarı Kasımoğlu ve Kazak Millî Hareketinin En Yüksek Seviyeye Ulaşması

Küçük Orda'da cereyan eden hadiseler, hemen hemen aynı tarzda Orta Orda'da da cereyan etmekte idi. Yani Ruslar, Kazak Türkleri'nin en verimli topraklarını almışlar, Rusya'ya bağlı oldukları için de onlardan ağır bir vergi yükünü çekmelerini istemişlerdi[23]. Kötü kışların geçmesi, kurak mevsimlerin yaşanması dahi Rusların bu sömürü şeklini değiştirmemiştir. Meselâ, 1826-1827 kışının çok kötü geçmesi yüzünden binlerce hayvanı ölen Kazaklar, geri kalanlarını da Rusların işgal ettiği verimli otlaklarda otlatmak isteyince, Ruslar buna izin vermemiştir[24]. Bu yasak yetmiyormuş gibi, Rusların, vergi karşılığında yüzlerce hayvanı Kazaklardan zorla alması, halk arasında huzursuzluğu yeniden yükseltmiştir. Bütün bu olanlardan sonra Rusların, Orta Cüz'ün en güzel ve stratejik yerlerine yeni askerî kaleler yapmaya kalkışması, Kazak Türklerini çileden çıkarmıştır. Sonunda halk, silaha sarılıp hakkını müdafaaya yönelmiştir.

Abılay Han'ın torunu olan Sultan Kenasarı Kasımoğlu, daha gençlik yıllarında halkının uğradığı haksızlığa karşı Ruslarla mücadeleye karar vermişti. Ama o, bunun her şeyden evvel Kazak Türkleri'nin birlik ve beraberlik halinde hareket etmeleri ile mümkün olacağına inanıyordu. Bilâhare nesillerin dilinden düşmeyen şu şiiri onun bu hususta düşüncelerini en güzel bir şekilde dile getiriyordu:

"Ordumuz o kadar çok ki,
Karlı Alatav'ın arası yürüyen bu ordudan,
Kopan toz ile görünmez olmuştur:
Dağlardaki kara ağaç ormanları kadar çok olan Kazakoğlu!

[23] Viatkin, *Oçerki Po Istorii SSR*, s. 247.
[24] Viatkin, *aynı eser*, s. 2-256.

Kendi isteğinle yabancıya kul oldun.
Ovalarda Hokandlılar, bozkırlarda Ruslar ülkemize
Oturarak hâkim oldular.
Bizim Kazak oğulları bir rehberin sözüne
Bakmış olsaydı, kimden dayak yerdi?
Düşmana kazandıran biricik sebep, onun (Kazakların)
Kendi arasında birlik olmayışıdır"[25].

Kenasarı, mücadelesini önce kendi yöresinden başlattı. Ruslar Kenasarı'nın boyunun yaşadığı Kökçetav ve çevresine yerleşmek istiyorlardı. Buna mâni olması için yaşlı babasına yalvaran genç Kenasarı, babasının Rusları durduramadığını görünce bizzat harekete geçmeye karar verdi. Kardeşleri Sarıcan ve Esengeldi'nin yardımları ile halkını silahlandıran Kenasarı, kısa zamanda etrafında çok sayıda insanın toplandığını gördü. Halk ona, gasbedilen haklarını geri alacak ve düşmanı kovacak bir önder gözüyle bakmaya başladı.

1802'de Kökçetav'da doğan Kenasarı, yıllarını Rusların, Kazak halkına yaptığı haksızlıkları görerek ve dinleyerek geçirmişti. Ayrıca, dedesi Abılay Han'ın dillere destan olan akıllı ve cesur politikasını büyüklerinden dinleye dinleye büyümüştü. Dedesi ölünce, halkın önderliğini babası Kasım Bey yapmıştı. O günlerde Rusların Hanlık sistemini lâğvetmesini şiddetle protesto eden Kasım Bey, büyük oğlu Sarıcan ile birlikte Ruslara karşı mücadeleyi açıkça başlatmıştı. Ne var ki halkının otlak olarak kullandığı en verimli toprakların Rusların eline geçmesi, o yıllarda sık sık başgösteren kuraklıklar, Kasım Bey'in etrafına toplanan kalabalık halk kitlelerinin gittikçe azalmasına sebep olmuştur. Bazı önemli ailelerin, otlak vaadi ile kandırılmaları ve pasifize edilmeleri ile Ruslara karşı sürdürülen direniş istenen neticeyi sağlayamamıştır. Fakat Rusların odak vaadlerini tutmamaları, kuraklığa rağmen aldıkları ağır vergilerden vazgeçmemeleri ve bu arada ticarî alışverişte Rus tüccarlarının Kazakları aldatmaya devam etmeleri, halkı yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Bu ayaklanmayı Sarıcan yönetmek istedi ise de, muvaffak olamadı ve bir müddet sonra da küçük kardeşi Kenasarı'ya liderliği bıraktı.

[25] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, 2. baskı, s. 316.

1837'de başlattığı ilk mücadelesinde Kenasarı, etrafına 20.000 kişiye yakın bir silahlı kuvveti toplamaya muvaffak oldu. Rus valisine bir mektup göndererek Orta Cüz'de Hanlık sisteminin, tıpkı dedesi Abılay Han zamanında olduğu gibi, yeniden tesisine izin verilmesini istemiştir. Halkının geçmişte Ruslardan, düşmanlarına karşı sadece askerî himaye istediğini, oysa Rusların, Kazak topraklarının en verimli bölgelerini işgal ettiğini ve stratejik bölgelere kaleler inşa ettiğini belirterek halkının gasbedilen haklarının geri verilmesini ve Kazakların kendi kendilerini idare etmeleri gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, Rus idaresinin yürütülmesinde polis gücü olarak kullanılan Kossakların Kazak halkına çok kötü muamele ettiğini, hayvanlarını yağmalayarak onların ekonomik yönden çöküntüye uğramalarına sebep olduklarını, bunun Rus makamlarınca mutlaka durdurulması gerektiğini söylemiştir[26].

Rusların Kenasarı'nın isteklerini görüşmeyi dahi kabul etmeden reddetmeleri mücadelenin başlangıcını teşkil etti. Sulh yolu ile halkının haklarını alamayan Kazak lideri, silah yolu ile bunu gerçekleştirmeye çalıştı. Üzerine sevk edilen askerî birlikleri geri püskürtmeye muvaffak olan Kenasarı, arkasında Rus ticaret kervanlarının Kazak topraklarından geçişini yasak etti. Rus kaynaklarının ifadesine göre, Kenasarı'nın Rus ticaret kervanlarının Kazak topraklarından geçişini men etmesi yüzünden Ruslar o sene 8 milyon ruble zarar etmişlerdir[27]. Abılay Han'ın torunu Kenasarı'nın bu başarılı ve şerefli hak arayışı yalnız Orta Cüz'de değil, Küçük Cüz halkı arasında da büyük sempati ve heyecan yaratmıştır. Bu ise, Rus yöneticilerini son derece tedirgin etmiştir. Mücadelesinde bir adım daha atan Kenasarı, Kazak topraklarından geçmek isteyen Rus ticaret kervanlarının Kazak hükümetine vergi vermek mecburiyetinde olduğunu ilân etmiştir. Kenasarı'nın aldığı bu hukukî tedbirler Rusları tamamen şaşkına çevirmiştir. Zira Ruslar, o âna kadar hiçbir Kazak liderlerinin kanunlar çerçevesinde haklarını müdafaa için mücadele ettiğine şahit olmamışlardı.

Diğer taraftan Kenasarı, müstakil, bir devlet ve hükümetin sahip olması gereken müesseseleri ve teşkilatlanmayı da tamamlamıştır. Müstakil Hanlık sistemini yeniden tesis eden Kenasarı, kabile reislerinden meydana gelen bir "Aksakallar Meclisi" oluşturmuştur. Hükümetin

[26] E.Bekmakhanov, *Kazakhstan v 2040 gody XIX veka*, Alma-Ata, 1947, s. 227.
[27] E.Bekmakhanov, *Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka*, Alma-Ata, s. 307.

masraflarını karşılayacak geliri de herkesten gücü nispetinde alınan vergiler oluşturuyordu. Memleketin idarî mekanizması da kanunlara göre işletiliyordu. Tauke Han zamanında gerçekleştirilen yarı şeriat yarı töreden (yedi prensip) meydana gelen kanunlar, yeniden düzenlenip yürürlüğe sokulmuştur. Suç işleyen Kazaklar bu kanunlara göre yargılanacaktı. Dinî meselelerle ilgili konularda kadılar, dinî olmayan konularda da Beyler davalara bakacaklardı. Kanunların tatbikatından sorumlu olacaklardı. Ayrıca, halkının gasbedilen haklarını alabilmek için başlattığı silahlı mücadele, ordusunun silah ihtiyacını asgari derecede gidermenin yollarını arayan Kenasarı, Rusların eline esir düşüp bozkırlara sürgüne gönderilmiş ne kadar Polonyalı subay varsa onların yardımı ile tüfenk imalatını hızlandırmıştır. Böylece, Rusların, ateş gücü yüksek olan topçu ve piyade-süvari birliklerinin kullandıkları tüfenklere karşı bu tüfenklerle mukabele etme imkânı bulacaktı. Topçu birliklerinin ateş mevziinden uzakta mücadele ettiği müddetçe bu silahlarla düşmanına karşı başarıyla savaşabilecekti. Nitekim ellerindeki tüfenklerle, aynı silahlara sahip Kossak birliklerine karşı başarıyla savaşan Kazaklar, kısa zamanda üstünlüklerini ortaya koymuşlardır[28]. Ne var ki, bunu gören Rus komutanları, bir müddet sonra askerî birliklerini daha çok topçu birliği ile takviye etmek ihtiyacını duymuş ve neticede yeniden silah üstünlüklerini ellerine geçirmişlerdir.

Halkının gasbedilen haklarını geri alma mücadelesini başlatan Kenasarı'nın 1838'deki başarısı, Ruslar tarafından işgal edilip, Kazaklarca kullanılmasına izin verilmeyen Irgız ve Turgay bölgelerini geri almak olmuştur. Asırlardır otlak olarak kullanılan bu verimli toprakların Ruslardan geri alınması halk arasında büyük sevinç yaratmıştır. Bunun üzerine Ruslar, topçu birlikleri ile takviye ettikleri Kossak süvarilerini Kenasarı'ya karşı gönderdiler. Bu Rus hücumunu geri püskürtmeye muvaffak olan Kenasarı, Rusların daha Kökçetav ve Akmolla civarında inşa etmiş oldukları kalelere hücum etti. Düşmana zayiat verdirmekle beraber bu kaleleri almaya muvaffak olamadı. Kenasarı askerî harekâtına devam ederek Sibirya'dan Taşkent'e giden ticaret yollarını kontrolü altına almaya muvaffak oldu. Kenasarı'nın bu başarısı, Rusların bölgeye yeni askerî birlikler sevk etmesine sebep oldu. Oren-

[28] Bekmakhanov, *aynı eser*, s. 292.

burg ve Sibirya istikametinde ilerleyen Rus birlikleri, ilk defa Kenasarı kuvvetlerini güneye Sır Derya istikametine çekilmeye zorladı.

Kenasarı'nın Ruslara karşı yapağı millî mücadeleyi, bütün uğraşmalarına rağmen üç Orda'ya yayamamıştı. Bilhassa Küçük ve Büyük Orda'da yaşayan Kazak Türkleri, Rusların entrikaları sonunda Kenasarı'ya gerekli desteği verememişti. Kenasarı'nın birleşik Kazak halkı ve Kazakistan için yaptığı bütün çağrılara rağmen istenen netice bir türlü elde edilememişti. Kenasarı'nın yaptığı silahlı millî mücadeleye sadece Orta Cüz'de yaşayan Kazak Türkleri katılmışlardı.

Bu arada, Kenasarı önderliğinde Kazak Türkleri'nin başlattığı millî mücadele ve elde ettiği başarılar Rus yetkililerini oldukça karamsar bir havaya sokmuştu.

Nitekim Orenburg Genel Valisi Obruçev, Rus hükümetine gönderdiği bir raporda "Rusların bozkırlardan kovulmakta olduğunu" gerekli acil tedbirlerin alınmasını istemiştir. Aynı mealde Sibirya Genel Valisinden de raporlar gelince, devrin Rus başbakanı Nesselrode, Kenasarı'nın Çar ile görüştürülmesi ve şikâyet konularını müzakere etmek için Petersburg'a davet edilmesi emrini vermiştir. Fakat Kenasarı, Rusların işgal ettiği Kazak topraklarından çıkmadığı müddetçe böyle bir davete icabet etmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Ruslar, savaş birliklerini yeniden takviye ederek, Kenasarı üzerine birkaç koldan taarruza geçti. Kenasarı bir taraftan Rus birlikleri ile savaşırken, diğer taraftan da Buhara Emirliği ile bir ittifak oluşturdu. 1841-1843 arasında Rus kuvvetleri ile Kazaklar arasında çarpışmalar muhtelif cephelerde devam etti.

Fakat Kenasarı'nın Buhara ile ittifak yapması, Türkistan Hanlıklarını birbirine düşürmüştür ki, bu da en çok Rusların işine yaramıştır. Kazaklar ayrıldıktan sonra Özbek Hanlığı önce Buhara ve Hîve olarak ikiye sonra da 1700 senesinde Hokand Hanlığı'nın kurulması ile üçe ayrılmıştı. Aynı milletin evlatlarının Kazak, Özbek, Hîve ve Hokand Hanlıkları olarak dörde ayrılması elbette bir zaafın ifadesi idi. Kalmuk istilaları sonunda zayıflayan Kazak Hanlığı'nın üç Cüz'e ayrılması ise ayrı bir zaafiyetin ifadesi olmuştur. Kazak halkını bir araya toplamaya çalışan Kenasarı'nın Türkistan Hanlıklarından Buhara ile ittifak kurması ve Hokand'a karşı savaşması büyük bir talihsizlik idi.

Kenasarı'nın Hokand ile de mücadeleye girdiğini gören Ruslar, yeni takviye kuvvetleri ile birlikte tekrar harekete geçtiler. 5 Haziran 1843'de Orks'tan hareket eden General Lebedev komutasındaki Rus birlikleri ile Tobol'dan General Bisyanov komutasında gelen birliklerle birleşerek Kenasarı üzerine yürüdüler. 1844 baharına kadar devam eden çarpışmalarda Ruslar yeniden başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine Ruslar, kendileri ile işbirliği yapan Kazak Sultanlarının ve adamlarının da bulunduğu iki bin civarındaki özel bir birlik ile Kenasarı'ya bir baskın düzenlemeye çalıştılar. Bu baskının yapılacağını zamanında haber alan Kenasarı, 20-21 Temmuz 1844 günlerinde düşmana ve işbirlikçilerine indirdiği serî darbeler ile onları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Baskın birliklerine yardıma gelen Rus kuvvetleri ile 14 Ağustos 1844'de yaptığı savaşı da kazanan Kenasarı'nın şöhreti bir kat daha arttı[29]. Buhara'dan sonra Hîve de Kenasarı'yı Kazakların hanı olarak tanıdı. Sonunda Ruslar, Kenasarı Han ile anlaşma yolları aramaya başladı. 1845 Mayısı başlarında yola çıkan Rus heyeti aynı ayın ortalarında Kenasarı Han'a ulaştı. Orenburg Valisi Obruçev, hükümetinin görüşlerini dile getiren bir mektubu heyet başkanı Albay Dolgov'a vermişti. Obruçev, bu mektubunda "Kur'an'ın esaslarına istinaden Rusya'nın hâkimiyetinin tanınmasını" istiyordu. Kenasarı, Ruslara verdiği cevapta şöyle diyordu:

"Bizden, hükümdarınıza ve hükümetinize tâbi olmamızı istiyorsunuz. Şunu bilmelisiniz ki, bu fikirleriniz bizim anlayışımıza uymamaktadır. Size tâbi olduğum takdirde Allah'ın rızasına karşı gelmiş olurum. Onun gazabından korkar, Müslüman hükümdarların önünde utanırım... Çar, dedeme, ülkesinin hâkimi olması gerektiğine dair söz verdi. Hali hazırdaki hükümdarlar (Rus Çarları), atalarımızın toprakları olan, Esil-Nura, Aktav, Urgat, Karkarali, Karınlık, Yarkain, Ubağan, Tobol, Kuş-Murun, Hayan ve Tursak'ı kalelerin yapımı için Ural'a kadar olan yerleri zaptettiler. Nasıl olmuş ki, eski hükümdarlar (Rus hükümdarları) arazi ölçmek için bir ölçü bulamamışlar. Nasıl oluyor da kaleler inşaatı için orman ve cebir kullanmak için kuvvet bulamıyorlar? Aksine onlar, hepsine sahipti... Çünkü hükümdarın himayesinde bulunan hâlihazırdaki yönetim, arazileri zaptediyor, kaleler inşa ediyor ve bunlarla halkın huzurunu kaçırıyor. Bu yapılanlar, gele-

[29] E.T. Smirnov, *Sultany Kenisary i Sadıke*, Taşkent, 1889, s. 9.

cek için yapılmıyor. Hali hazırdaki hayat için yapılıyor. Hiç kimse bu dünya ebedî yaşamayacaktır. Fakat olabilir ki, bu türlü haksızlıklar, itibar ve şerefin muhafazası için ümit uyandıracaktır[30]".

Bu mektubun muhtevasını tartışan Rus yetkilileri, milletler arası hukuku çiğneyerek işgal ettikleri diğer Türk ülkelerine örnek olmasın diye Kenasarı'nın isteklerinin reddedilmesine ve adamları ile birlikte ortadan kaldırılmasına karar verdiler. Bu, aynı zamanda, hakkını almak için isyan eden veya edecek olanlara da bir nevi ibret dersi olacaktı. Nihayet hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, Orenburg ve Sibirya'daki orduları ile iki koldan Kenasarı üzerine hücum ettiler. 1845 sonbaharına kadar devam eden Rus taarruzlarına dayanamayan Kenasarı kuvvetleri, bulundukları Karatav bölgesini boşaltarak Kök-Köl bölgesine çekilmek mecburiyetinde kaldılar. 1846 baharında yeniden taarruza geçen Ruslar, Kenasarı'yı Kök-Köl çevresinden Alatav istikametine çekilmeye mecbur ettiler. Ne var ki, Alatav bölgesinin bir kısmında Kırgızlar yaşıyordu. Hemen harekete geçen Ruslar, o bölgede yaşayan Kırgızların Dulat boyu reislerinden Cantay ve Orman Beyleri kışkırtarak Kenasarı'ya karşı tavır almalarını sağlamıştır. Kırgız topraklarının Kenasarı tarafından işgal edileceğini, bir müddet sonra da Kırgızların Kazak hâkimiyetine sokulacağını söyleyen Ruslar, Kırgız şeflerini kandırmaya muvaffak oldular. Bu Rus entrikalarına kanan Kırgız şefleri, emirlerindeki adamlarla Kenasarı kuvvetlerine hücum etmişlerdir. Yorgun ve perişan durumda olan ve böyle bir baskını beklemeyen Kenasarı ve adamları, Kırgız topraklarını terk ederek Çu Irmağı'nın yukarı mecrasındaki Mey-Tube vahasına çekilmişlerdir. Fakat bu başarı ile yetinmeyen Kırgız reisleri, yaptıkları âni bir baskınla Kenasarı ve adamlarını esir almışlardır. Kenasarı ve arkadaşları korkunç bir şekilde öldürülmüşlerdir. Fanatik Kırgız şefleri, Kenasarı'nın ölüsünü Rusların Sibirya Genel Valisine hediye olarak göndermiştir[31]. Böylece, Rusların, milletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal ettiği Kazak topraklarının geri alınması mücadelesini şerefle yürüten Kenasarı'nın hayatı dramatik bir şekilde sona ermiştir. Kenasarı'nın, hukuka dayanarak başlattığı

[30] Asfendiryarov, *İstoriia Kazakhstana*, s. 140; N. Sereda, "Bunt Kirgisizkogo Sultana Kenisarı Kasımova 1843-1847". *Vestnik Evropa*, S. Petersburg, 1871, IV., s. 684-685.

[31] N. Sereda, "Bunt Kırgızskogo Sultana Kenisarı Kasımova", 843-1847, *Vestnik* Evropa, IV, s. 688: Istoriia Kırgızia, Frunze, 1963,1, s. 303; Benzing, "Das turkestanische volk im kampf um seine selhstan-digkeit", *Die Welt des İslam*, XIX (1937), s. 98.

millî bağımsızlık hareketinin bir kardeş kavmin elinde böyle hazin bir şekilde sona ermesi ise ayrı bir talihsizlik olmuştur.

Kenasarı'nın trajik bir şekilde sona eren bu şerefli mücadelesi dost ve düşmanları tarafından saygı ile anıldı. Rus tarihçileri, "Bu emsalsiz şahsiyetin hayatı, böylece sona erdi. Hayatı ve yapakları ile Rusya'nın bozkırlarda ve Orta Asya'da takip etmesi gereken siyaset hakkında bizlere ders verdi. Kazakların ve diğer kavimlerin haklarından kolayca vazgeçmeyeceklerini bize gösterdi. Şayet biz, bu bozkırları kolonileştireceksek, Kazakların ve diğerlerinin yaşatmak istedikleri Hanlık sistemini mutlaka ortadan kaldırmalıyız. Onlara müstakilliklerini hatırlatan bir müessese bırakmamalıyız".

Bu hadiseden on sene sonra Orenburg Genel Valiliğinden Rus hükümetine gönderilen bir raporda, Kenasarı hareketinin sona ermesine rağmen "Kazak bozkırlarının Rusya imparatorluğunun bir parçası haline getirilemediği" belirtilerek "Ebu'l-Hayr'dan bu yana, Kazakların 100 senedir Rus tâbisi oldukları zannedildi. Ama tâbilik sözde mevcut idi. Gerçekte, yani fiiliyatta böyle bir şey yoktu. Bizim Ural (Yayık) nehrinin arkasındaki bozkırlarda tesirimiz, istihkâm sınırlarına yakın bulunan kavimler arasından dışarı çıkamadı" deniyordu[32].

Modern Sovyet tarihçileri ise iki değişik yorum getirmişlerdir. Komünizmin yerleşme yılları olarak kabul edilen 1920'li ve 1940'lı yıllar arasında Kenasarı hakkında yazılanlar daha gerçekçi idi. Nitekim Viatkin, 1941'de neşrettiği "Oçerki po istorii Kazakhskoi SSR" adlı eserinde şöyle demiştir: "Kenasarı'nın mücadelesi, belirgin bir sömürgecilik aleyhtarı ve millî kurtuluş harekâtı"dır[33]. Bekmakhanov ise, 1948'de neşrettiği Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka" (XIX. yüzyılın 20. ilâ 40. yıllarında Kazakistan) adlı kitabında Kenasarı Han'ı "Kahraman ve bağımsızlık mücahidi" olarak zikretmiş ve Kazak millî kurtuluş liderlerinin en başta gelenlerinden biri olarak takdim etmişti. Fakat Bekmakhanov'un bu eseri Sovyet yöneticilerini son derece rahatsız etmiştir. Önce, 26 Aralık 1950'de "Pravda" da neşredilen bir makale ile Bekmakhanov'a hücum edilmiş ve sonra da Kenasarı'nın istiklal

[32] V.J. Basın, *O suşçnosti i formakh vzaimootnoşseniy tsarska Rossii i Kazakhstana v XVIII-XIX vekakh, Izvestiia Akademi Nauk Kazakhskoi SSR,* Alma Ata, 1968, (11), s. 33 vd.33.Viatkin, *Oçerki Po İstorii Kazakhskoi SSR,* I, s. 286.

[33] Viatkin, *Oçerki Po İstorii Kazakhskoi SSR,* I, s. 286.

mücadelesi "gerici, ayrılık taraflısı ve millet için zararlı" bir hareket olarak zikredilmiştir. Bununla da yetinmeyen Sovyet yöneticileri, 1951'de tertip ettikleri "Sovyet Tarihçileri" kongresinde Bekmakhanov ve onun gibi gerçekleri yazan diğer tarihçileri tehdit ile daha önce yazdıklarını inkâr eden eserler yazmalarını istemişlerdir[34]. Bu çerçevede yazdırılan ve 1957-1963 tarihlerinde neşredilen umumi Kazak Tarihi adlı iki ciltlik eserde "İstorim Kazakhskoi SSR" C.I, s.320'de Kenasarı Han'ın önderlik ettiği millî bağımsızlık hareketine şöyle yer verilmiştir: "Kenasarı, Kazakistan'ı Rusya'dan koparıp ayırmaya ve Orta Asya feodal devlet tipinde bir Kazak Hanlığı kurmaya çalıştı. Fakat tarihin çarkını geriye döndürmek için yapılan bu reaksiyoner teşebbüs, hiçbir sonuç vermedi. Çünkü Kenasarı istediği Hanlığı kuramadı"[35].

Kenasarı'nın kazakların haklarını müdafaa için verdiği millî mücadele, kendi çapında başka bir liderin olmayışı dolayısıyla, ölümü ile birlikte son derece zayıfladı. Kenasarı'nın bütün mücadelesi esnasında yanından ayrılmayan kardeşi Sultan Sadık, kendilerine bağlı 20.000 ailelik bir Kazak topluluğunu alarak Türkistan (Yesi) ve Karatav bölgelerine yerleşerek Hokand hanlığının hâkimiyetine girdiler. Hokand ordusunda "Pansand" unvanı ile vazifeye başlayan Sultan Sadık, bu hanlığın kuzey sınırlarını Rus sızmasına karşı yiğitçe müdafaa etmiştir. Sultan Sadık'ın cefakârca mücadelesi, ağabeyi Kenasarı'nın Hokand'a karşı lüzumsuz yere yarattığı hasmane havayı düzelttiği gibi, taraflar arasında kardeşliği de pekiştirmiştir. 1860'lı yıllarda Rusların Hokand Hanlığına karşı başlattığı istila hareketlerini durdurmak için mücadele eden Hokand kuvvetlerinin içinde savaşan Sultan Sadık, bu hanlığın yenilmesinden sonra Kaşgar'a geçmiş ve arkadaşı Yakub Bey'in yanına gitmiş ve ona yardımcı olmuştur. Rusların, Hive'yi işgal edecekleri haberini alır almaz da 1873'de Hive'ye giden Sultan Sadık, bu hanlığın müdafaasında da canla başla çalışmıştır.

Rus Çar'ı I. Nikola, 22 Haziran 1854'de bir "UKAZ" (Ferman) neşrederek bütün Kazak topraklarının Rusya hakimiyeti altına geçtiğini

[34] Bekmakhanov, *Spravedlivaia kritika Priznanie voikh oşçibok Kazayuşçikhsia kniği Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka*, Alma-Ata, 1948 ve T. Şoinbaev, *Protiv nationalistiçeskikh izvarşçeniy v osveçenli reaktsionnago geodalno-monarkhiçeşkogo dvijenia Kenasarı Kasımova*, Alma-Ata, 191.

[35] *Storiaa Kazakhskoi SSR*, Moskova, 197,1, s. 320.

ve Kazakların Rus kanunlarına tabi olduklarını ilan etmiştir[36]. Fakat Kazaklar, bu Rus hâkimiyetini yine kabul etmemişlerdir. Muhtelif boy beylerinin önderliğinde Ruslara karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. Bunların içinde Can Hoca, İset Batır, Han Gali Arslan ve İsa Tülenbay en meşhurları idi[37]. 1850-1875 yılları arasında Kazak ayaklanmalarını yürüten yukarıdaki liderlerin hiçbiri Kenasarı çapında değillerdi. Dolayısıyla kendilerini takip eden halk kitleleri de kalabalık değildi. Halkı isyana sevk eden iki ana sebep değişmemişti: o da zorla alınan ağır vergiler ve haksız yere işgal edilen ve Kazakların kullanmasına izin verilmeyen verimli otlaklardır. Halk geçimini temin için sürülerine otlak bulmak mecburiyetinde idi. Bu yüzden kendi otlaklarına hırsız girer gibi girip hayvanlarını otlatmaya çalıştılar. Rusların haksız yere işgal ettikleri eski otlaklarından onlar da faydalanmaya kalkınca çatışmalar kaçınılmaz hale geliyordu. Maddeten yıpranmış ve perişan hale gelmiş halktan Rusların ısrarla vergi almaya kalkışması ise bu huzursuzluğu körükleyen bir başka faktördü. Kazaklar, kendi öz vatanlarında itilip kakılan insanlar durumuna gelmişlerdi. Sonunda, yukarıda adlarını zikrettiğimiz beylerin önderliğinde halk gruplar halinde Rus konvoylarına ve yerleşim merkezlerine sık sık hücum etmeye başladı. Fakat Kazaklar, çoğunlukla kuvvetli Rus birliklerinin direnişi ve takibi ile karşı karşıya kalıyorlardı. Bazen Rus takibinden kurtulmak için ya Hokand veya Hive hanlıklarına sığınıyorlardı. Böyle durumlarda Ruslar, Hive ve Hokand hükûmetlerine haber göndererek, Kazaklara sığınma hakkı tanımamalarını istemeye başladılar. Hokand ve Hive yöneticilerinin haksızlığa uğramış kardeş Kazak halkının mücahidlerine kapılarını kapamaları mümkün değildi. Bu ise, yavaş yavaş Rusya ile Hokand ve Hive Devletlerinin arasını açmaya başladı. Esasında Ruslar, böyle bir sürtüşmeyi kasıtlı olarak körüklüyor ve Türkistan devletlerine karşı girişmeyi düşündükleri işgal hareketleri için bahaneler yaratıyorlardı.

[36] Bekmakhanov, *Prisoedinenie Kazakstana k Rossii*, Moskova, 1957, s. 124.

[37] Togan, *aynı eser*, s. 320-325.

E. TİCARİ KAZANÇLARINI YÜKSELTMEK İSTEYEN RUSYA'NIN, TÜRKİSTAN HANLIKLARINI İŞGALİ

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Rusların, bu haksızlığı bu kadar sürdürmelerinin ve verimli Kazak topraklarını hukuka aykırı bir şekilde ve ısrarla işgal etmeye devam etmelerinin başka sebepleri var mıydı? Bu araştırmanın başlangıcında da ifade edildiği gibi, Rusların en büyük gayesi Orta Asya'yı, özellikle Türkistan devletlerini, işgal etmek, Hint ve Çin'den gelen ticaret kervanlarına ve bu ülkenin zenginliklerine sahip olmaktı.

Ruslar, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bozkırlarını ele geçirdikten sonra, Türkistan'a doğru nasıl ilerleyebileceklerini ve oradaki Hokand, Buhara, Hive, Kaşgar gibi devletleri nasıl kontrolüne alabileceğini düşünmeye ve araştırmaya çoktan başlamıştı. Rusların bu düşüncelerini izah etmeden önce, konu ile yakından ilgili olduğu için, Rusların diğer bölgelerde ne gibi yayılma faaliyetlerinde bulunduklarını hatırlatmakta zaruret vardır. Rusların, devletlerarası hukuku çiğneyerek 1783'de Kırım'ı önce işgal ve sonra da ilhak etmesi onlara Karadeniz ve Kafkaslara doğru yayılma fırsatı vermişti. 1789 Fransız İhtilali ile gelişen hadiseleri kendi menfaatleri için iyi kullanan Rusya, kendi yarattığı harb bahaneleri ile XIX. asrın ilk çeyreği sonlarında Osmanlı Devleti ile İran'a karşı galebe çalmış ve Kafkaslarda bugünkü sınırlarına ulaşmıştı. I. Nikola (1825-1855) önderliğindeki Rusya'nın, bununla da yetinmeyerek sık sık Avrupa ve Orta Doğu işlerine karışması, buralarda menfaatleri olan İngiltere ile Fransa'nın hoşlarına gitmemişti. Sonunda İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin oluşturduğu müttefik cephe Rusya'ya karşı harb açmış ve Rusya'yı yenerek saldırgan tutumuna bir son vermişti. 1854-1856 yılları arasında cereyan eden bu harbden sonra Rusya'nın Avrupa, Karadeniz ve Orta Doğu meselelerine karışması yasaklanmıştı.

Ne var ki, yayılma sevdasından vazgeçmeyen Rusya, Kırım Harbi'nden sonra yaptığı askerî, eğitim ve ekonomik alanlardaki yeni reformlar ile tekrar kendini toparlamış ve yeni planlar yapmaya başlamıştı. Rusların bu seferki yayılma istikametleri Orta Asya idi. Bu yeni yayılma döneminin öncülüğünü ise Çar II. Aleksandır, Çar'ın yeğeni Prens Aleksandır Baryatinski, Harbiye Bakanı D. Milyutin, Kont. N. İgnatiyev ile bir grup ihtiraslı general yapıyordu.

Ruslar, herşeye rağmen Kazakistan'ı tam olarak kontrollerine alamamışlardı. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi, toprakları ellerinden zorla alınan Kazak Türkleri, haklarını aramaktan bir türlü vazgeçmiyorlardı. Ortaya çıkan çarpışmalarda Kazaklar, güç duruma düşünce, Hokand ve Hive gibi kardeş devletlere sığınıyorlardı. Rusya'nın bütün baskılarına rağmen Hokand ve Hive hükümetlerinin Kazaklara sığınma hakkı vermesi, Rus yöneticilerini oldukça kızdırmıştı. Zaten Türkistan'ı işgal etmeyi çoktan kafalarına koymuş olan Ruslar, bu devletleri daha yakından tanımak maksadıyla kalabalık bir resmî heyeti bu ülkelere göndermeye karar verdiler. Rus hükümetinin göndereceği bu tedkik heyetinin başında o zaman Albay rütbesinde olan ve fakat Asya hakkında geniş bilgisi ile nam salan Kont. N. İgnatiyev bulunacaktı. Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıklarınca verilen talimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askeri ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı[38].

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Türkistan Hanlıklarının durumlarını iyice tedkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hîve ve Buhara'nın da önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istilâ edilmeleri gerektiğini bildirmiştir[39]. İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinski ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu[40].

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim 1860 baharında fevkalade yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret antlaşmasını imza-

[38] N. İgnatiyev, *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897, 30-31; A.J. Rieber, *The Politics of Autocracy Letters of Aleksander II to Prince A.I.* Bariatinskii 1857-1864, Paris, 1866.

[39] Ignatiyev, *aynı eser*, 274 ve 278; Rieber, *aynı eser*, s. 81.

[40] Rieber, *aynı eser*, s. 81.

latmaya muvaffak oldu. Bu antlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkanını elde etmiş oluyordu[41].

Diğer taraftan Kafkaslarda, Baryatinski'nin yaptırdığı askerî reformlar ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şamil önderliğinde istiklal için çarpışan müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarılar elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şamil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslara tamamiyla hâkim oldular[42]. Böylece Kafkaslar, Kazakistan'dan sonra, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir üslerinden biri haline geldi.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetli taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığına, İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Milliyetçi fikirlerin sahibi Baryatinski'nin yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksandır'ın da en mutemet adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya memleketlerini istilasında değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştu. Baryatinski'nin yaptığı askerî reformları ile kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudud komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilaflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilafları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletlerarası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazi ve kalelerini cebren işgal etmişlerdir[43]. Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup

[41] R.K.I. Quested, *The Expansion of Russia in East Asia 1857-60*, Singapure, 1869, s. 266-73; M.I.Sladkovskii, *History of Economic Relations betvveen Russia and China*, Jerusalem, İng. terc. 1966, s. 84.

[42] Rieber, *aynı eser*, s. 81 vd.; W.E.D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian battlefields, A History for the Wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921*, Cambridge, 1953, s. 106-108.

[43] 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hîve toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. D.Mac Kenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniav, Univ. of Georgia Press*, 1874, s. 29-31; A.L.Popov, "İz İstorii Zavoevaniya Srednei Azii", *Istoriçeskiye Zapiski*, No. IX, 1940, s. 210-211.

Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümeti sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler[44]. Fakat bir müddet sonra kabahatlı olduğunu söyledikleri komutanları madalyalarla taltif ederek daha önceki sözlerinin ne kadar aldatıcı olduğunu ortaya koydular[45].

Rusların Türkistan Hanlıklarına karşı takip ettiği bu fevkalade enteresan ve milletlerarası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine, Rus hükümeti, Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asya'lılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiç bir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekleri, elde ettiğimiz ticarî menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi..."[46].

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da yanlış idi. Şöyle ki:

[44] S.H. Singh, *A History Of Hokand,* Ed. by C. E. Bates, Lahore, 1878, s. 13

[45] H.C.Rawlinson, *England and Russia in the East,* London, 1875, s. 268.

[46] *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central and her relations with Afghanistan,* s. 2-, F.O. 65/1150, Public Record Office (London).

1. Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı vahşi, teşkilatsız (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi onlar Hokand, Buhara, Hive Hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2. Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır[47].

3. Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istila edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu örnekleri vermekten maksatlarının kendi istilalarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, yukarıdaki bütün çelişkilere rağmen Gorçakov'un bu deklarasyonu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları tarafından ustaca açıklanarak Orta Asya'daki Rus istilasına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Hülasa, bir taraftan Rus diplomatları Orta Asya memleketlerinin işgali için siyasî zemini oluştururken, diğer taraftan da Rus orduları gerekli hazırlıkları yapıyorlardı. Nihayet, Rus orduları hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçmiş, 1865-1885 yılları arasında sırasıyla Hokand, Buhara, Hive ve Türkmenistan'ı işgal etmişlerdir[48]. Rusla-

[47] Rusların Orta Asya devletleri ile münasebetlerinde vuku bulan gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz: 1842'de Rusların Hîve'ye bir delegasyon göndererek Hive Han'ı ile birlikte bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzalamışlardır. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tüccarların çoğunluğu asker şahıslardan müteşekkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hîve Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışamaz hale getirmiştir. Diğer taraftan 1858'de Hive ve Buhara'ya elçilik görevi ile gönderilen Ignatiyev'in esas vazifesinin askerî casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi (N. İgnatiyev, Missiya v *Khivu i Bukharu v 188 g.*, s. 30-31; A.J. Rieber, *The Politic of Autocracy, s. 80-81). Bu* iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya Türk Hanlıklarına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.

[48] M.Saray, *Rus işgali Devrinde* Osmanlı *Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî*

rın, Devletler ve milletlerarası hukuka aykırı olarak yaptıkları bu istila Orta Asya Türk Devletleri tarafından şiddetle protesto edilmiş ve müstevlilerin Türkistan topraklarını terk etmeleri için İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere medenî devletlerden yardım talebinde bulunulmuş ise de, bu feryatlara müspet bir cevap veren olmamıştır. Böylece, Rusların, asırlardır Asya'da uyguladıkları adım adım ilerleme siyaseti Orta Asya'da sona ermiş ve Rusya yalnız Avrupa'da değil, Asya'da da en büyük kuvvetlerden biri haline gelmiştir.

Rusların, Asya'da ilk istila ettikleri memleketlerde, bilhassa Kazan, Kırım, Kafkas ülkeleri, Başkurd ili ve Kazakistan'da yaptıkları ilk iş buralardaki idarî sistemi değiştirmek olmuştur. Bu ülkelerin çoğunda idareciler (Hanlar, Sultanlar, Beğler vb.) ya veraset yoluyla ya da halk temsilcileri olan Aksakallar vasıtasıyla seçilip başa geçiyorlardı. Ruslar bu sistemleri değiştirerek yeni idarecileri kendileri tayin etmeye başladılar.

F. KAZAKİSTAN'DA RUS İDARESİ

Rusların, işgal ettikleri her Türk ülkesinde olduğu gibi, Kazakistan'da da kurmaya çalıştıkları idarenin en büyük özelliği o insanları kendi millî hüviyetinden hızla uzaklaştıran bir idare şeklini oluşturmak olmuştur. Kazakistan ve Başkurtlar ülkesi Orenburg Genel Valiliğine bağlı olarak yürütülürken, Türkistan Hanlıklarının yeni idaresi de "Türkistan Genel Valiliği"ne bağlanmıştır. Rusların, halkın dertleri ile doğrudan doğruya ilgilenmeleri diye bir dertleri olmamıştır. Onların en büyük gayesi yerli halktan ağır vergiler almak ve ülkenin ticarî imkânlarını ellerinde bulundurmak olmuştur. İşgal edilen her Türk ülkesinin başına idareci olarak kendi siyasetlerini uygulayacak yaratılışta yerli idareciler tayin etmişlerdir. Böylece Ruslar, bir taraftan ellerinde tuttukları ülke ticareti, diğer taraftan da başa geçirdikleri idareciler vasıtasıyla topladıkları ağır vergilerle zaten bu işgaller esnasında maddeten yıpranmış olan halkı iyice ezmeye ve bir daha kendilerine başkaldıramayacak hale getirmeye başlamışlardır. Bu maddî işkence ile de yetinmeyen Ruslar, Müslüman Türk ülkelerinde açtıkları özel okullar ile yeni yetişen nesilleri Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak

Münasebetler, 1775-1875, (İstanbul, 1990) adlı araştırmada Rus işgalinin hikayesini kaynaklara dayanarak okuyabilirsiniz.

kampanyası başlatmışlardır. Rusların bu acaip idare şekli hakkında daha fazla bilgi vermek zarureti ortadadır. Önce idare şekilleri, sonra eğitim şekilleri ve en son olarak da sömürge şekilleri hakkında açıklama yapmak ve bu sistemin istenen neticeyi niçin vermediğini, daha doğrusu halkı neden tatmin etmediğini sırasıyla izah etmek durumundayız. Ayrıca, bu çarpık ve adil olmayan idare şeklinin halkı sömürmek için nasıl işletildiğini ve rüşvet ve suistimallerle dolu bir sisteme nasıl dönüştüğünü açıklamak lazım.

Rusların, ilk olarak, XIX. asrın başlarında, 22 Haziran 1822'de neşrettikleri "Sibirya Kırgız (Kazak)larının idaresi" adlı genelgeden yeni idare şeklini şöyle ortaya koyduğunu görüyoruz: 15-20 ailenin oturduğu Aul (köy), 10-12 Aul'un meydana getirdiği Volost (vilayet) ve 20 Volost'un meydana getirdiği Okrug (eyalet). Aul'un başında köy halkının seçeceği bir Aksakal, Volost'un başında Aksakalların seçeceği bir Sultan, Okrug'un başında da biri Kazak ikisi Rus olmak üzere üç kişilik bir heyet bulunacaktı. Kazakların, Rus makamlarının izni olmadan bir yerden başka bir yere gitmeleri, yaylak ve kışlak merkezlerinde hayvanlarını otlatmaları izne bağlı idi[49]. Ruslar, bu sistemi önce Orta Cüz'de sonra da Küçük Cüz'de yaşayan Kazak Türkleri üzerinde tatbik etmeye başladılar. Fakat aynı zamanda Kazakların verimli topraklarını işgal etmeye ve istedikleri bölgelerde kale yapmaya devam ettikleri için, bu haksız tutumlarına karşı halk isyan etmiş ve Kenasarı önderliğinde millî kurtuluş mücadelesine girmişti.

Bu başarısızlık üzerine Ruslar, bu seferde Orenburg Genel Valiliği idaresinde, Kazaklarla ilgili olarak yeni bir idari teşkilatlanmaya gittiler. 14 Haziran 1844'de "Orenburg Kırgız (Kazak) larının İdari Statüsü"nü belirleyen bir fermanı neşrettiler[50]. Bu sistemin tatbikatından Çar hükümetinin Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak kurulan "Asya Departmanı" ve Orenburg Genel Valiliği sorumlu olacaktı. Halkın idari birimleri yine Aul, Volost ve Okrug olarak devam edecekti. İdarî birimlerin başına, bilhassa Volostlara, Rus taraftarı Sultanlar getirilerek öyle yürütülmeye çalışılmıştır. Okrugların başında bulunan Rus ağırlıklı heyet idaresi bir türlü istenen neticeyi vermemiştir. 1858'de İgnatiyev başkanlığındaki bir step komisyonu Türkistan'a gönderilmeden önce

[49] Olcott, *The Kazakhs*, s. 59-61.

[50] *Materialy po istorii politicheskogo stroiia Kazakhstana*, Alma-Ata, 1960,1, s. 216-225.

yapılan bir değerlendirmede bu idare şeklinin kısa zamanda rüşvet ve suistimal idaresine dönüştüğü kanaatine varıldı. Ayrıca, bu idare şeklinin Kazak Türklerinin Ruslara yakınlaşmasına yardımcı olmadığını, bilakis Kazakların Ruslara karşı nefretlerini artırdığı ifade edilmiştir[51].

Rusların, Kazakistan'da kurdukları idare sisteminden ne kendileri ve ne de Kazaklar memnun kalmışlardı. Mesele bir müddet daha sürüncemede bırakıldıktan sonra, 1865'de Taşkent'in işgalini takip eden günlerde yeniden ele alındı. Rus hükümeti, bilhassa Harbiye, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının ısrarı ile bir "Step Komisyonu" teşkil ederek, Kazakistan için en faydalı ve pratik bir idare şekli üzerinde çalışmaya başladı. Uzun tedkiklerden sonra komisyon çalışmalarını 1867 Temmuzunda tamamladı. Bu rapora göre Kazakistan'ın güney bölgeleri Sır-Derya ve Semireç idari bölgeleri olarak 1867'de Türkistan'da kurulan "Türkistan Genel Valiliğine", Kazakistan'ın diğer bölgeleri de Orenburg Genel Valiliğine bağlanıyordu. Orenburg Genel Valisi Krijanovski, ülkenin iki idari sisteme ayrılmasının idari yönden pratik olmayacağı gibi, Kazak halkı için de faydalı olmaktan uzak kalacağını söyleyerek rapora itiraz etti. Ayrıca Krijanovski, sırf Kazakları kontrol etmek üzere ve Orenburg Genel Valiliğine bağlı bir askerî valiliğin kurulmasını istemiştir[52]. Tartışmalar sonunda Kazak toprakları şu iki Oblast'a ayrılmıştır: a) Semireç ve Sır-Derya Oblastı İdari Birimi b) Turgay, Ural, Akmolinsk (Akmolla) ve Semipalatinsk Oblastı İdari Birimi. Birinci bölgenin idare bölgesinin yürürlüğe girişi 11 Temmuz 1867'de, İkinci bölgenin yürürlüğe girişi de 21 Ekim 1868'de olmuştur. Ne var ki, bu idari sistemler hakkında tartışmalar bir türlü durmamış ve 1871, 1872, 1874 ve 1876'da bazı değişiklikler yapılmıştır. Nihayet, 2 Temmuz 1886'da Kazakistan'ın idaresi "Türkistan Bölgesinin İdari Statüsü"nün içine dahil edilmiştir. Fakat mesele bununla da kalmamış, 25 Mart 1891'de yeniden değiştirilen Kazak Türklerinin İdari sistemi şu şekle bürünmüştür: "Akmolinsk, Semipalatinsk, Semireç, Uralsk ve Turgay Oblastı İdari Statüsü". Tabi, her değişiklik Kazaklar için yeni problemler ve yeni sıkıntılar doğurmuş ve halk kime, nasıl kul olacağını şaşırmıştır. Bütün bu idari sistemlerin içinde Kazakistan'da idari birimlerin şöyle

[51] A.I. Masheev, *Istoricheskii obzor Turkestana*, Sn. Petersburg, 1890, s. 114.
[52] Olcott, *The Kazakhs*, s. 77.

bir sıralama içinde kaldığını görüyoruz: Aul, Volost, Yüzd ve Oblast. Burada, Okrug'un yerine Yüzd (Eyalet) terimi konmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Ruslar bu idare sistemini nasıl çalıştırmışlardır? Bu sistemin faydası veya zararı ne olmuştur? 1867 ve 1868 idari sisteminde Kazak bozkırları altı (6) Oblast'a bölünmüştü. Her Oblast'ın başında bir askerî vali bulunuyordu. İki Kazak Oblast'ı, Semireç ve Sır-Derya, Türkistan Genel Valiliğine bağlı idi. 1891'e kadar Kazak Oblastlarının tamamını bir şemsiye altına alan bir idarî merkez yoktu. Ural ve Turgay Oblastları Orenburg Genel Valiliğine Akmolinsk ve Semipalatinsk ise Sibirya Genel Valiliğine bağlı idi. Yukarıda da işaret edildiği gibi iki Oblast da Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştı. Üç ayrı Genel Valilikçe yönetilen Kazak Türkleri büyük güçlüklerle karşılaştı. Ne var ki, bu güçlükleri gidermek için de Rus yetkilileri fazla bir gayret sarfetmediler. Her Oblast Yüzdlere, Yüzdler Volostlara, Volostlar da Aullara ayrılıyordu. Her Aul 100 ila 200 aileden, her Volost 1000 ilâ 2000 aileden meydana geliyordu. Yüzd'lerin ihtiva ettiği Volost sayısı bölgeye göre değişiyordu. Bu durum Oblast içinde aynı idi. Aul ve Volost'un yöneticileri Kazaklardan olacak ve fakat Rus yetkililerince seçilecekti. Oblast'ın başında Rus komutan, Yüzd'ün başında da bir Rus ve iki Kazak yardımcı bulunacaktı. Adlî mekanizma da Rus ve Kazak kanunlarının her ikisi de geçerli idi. Kazaklar arasındaki meselelere Kazak kanunları, cinayet ve siyasî meselelere de Rus kanunları bakacaktı.

Bu idare sisteminin Kazak Türklerine getirdiği en büyük yük vergi idi. Kazaklar, idarenin masraflarını karşılamak için 2,5 ila 3 ruble arasında değişen vergi ödeyeceklerdi. Bu vergi beş senede birer ruble artırılarak 1892'de ödenen vergiler daha öncekilerinin birer katı olmuştur. Ayrıca, Kazak Türkleri, posta yolları ve okullar için de vergi ödemek mecburiyetinde idiler[53]. Burada, Kazaklar için en büyük güçlük, kıtlık zamanlarında dahi bu vergilerin ertelenmeden ödenmesi idi. Bu ise, halka bir nevi zulüm gibi geliyordu. Kıtlık sebebiyle olsun, fakirlik sebebiyle olsun Kazakların ellerinde paraları yoksa, hayvanları alınıyordu.

[53] Olcott, *The Kazakhs*. s. 78.

Bu idare sisteminde vergiden daha ağır olan husus toprak meselesi idi. Bütün topraklar Rusya devletinin malı ilan edildiği için Kazakların toprak sahibi olmaları mümkün değildi. "Kazaklar tarafından işgal edilen topraklar devletin toprağı olup, sadece onlara otlak olarak verilmiştir"[54]. Bu da gösteriyor ki, artık Kazak Türkleri öz vatanlarında kendi topraklarına dahi sahip bulunmuyordu. Bu düpedüz bir milletin "vatan" dediği toprakların gasbedilmesi idi. Yine bu sisteme göre, Kazaklar, toplu olarak kışlak ve yaylaklarına göçüp gidemeyeceklerdi. Hareket edecekleri alan son derece daraltılmıştı. Tarımla uğraşmak isteyene kırk (40) dönüm arazi kira ile verilecekti. Fakat Rus yetkililerin istediği şekilde bu topraklar işletilmiyorsa derhal geri alınacaktı.

Rus idaresi dinî konularda da kısıtlamalar getiriyordu. Dinî eğitim ve cami inşaası Rus yetkililerinin takdirine ve iznine bağlı idi. Bu tedbirleri almalarının en büyük sebebi, Kazaklar arasında İslâm'ın nüfuzunun azalmasını sağlamaktı. Bu arada, camilere ait vakıf arazilerine de el konarak İslâmî faaliyetlerin maddî kaynakları da kurutulmuş oluyordu.

Rusların bu idarî sistemi tatbike başlamaları ile birlikte Kazaklar arasında huzursuzluk artmaya başladı. Giderek ağırlaşan vergiler yoksul Kazak halkını infiale sürüklemiştir. Ayrıca, yaylak ve kışlak bölgelerine gitmelerinin son derece sınırlandırılmış olması, çoğu hayvancılıkla geçinen halkı büyük ölçüde huzursuz etmişti. Nihayet, bu huzursuzluk, 1869 yılında isyana ve ayaklanmaya dönüştü. Orta ve Küçük Cüz'lerde halk isyan ederek Rus konvoylarına ve yerleşim merkezlerine hücum etmeye başladı. Bu sömürü düzeninde iyice fakirleşen halk, hiç bir mania tanımadan isyan edenlere katılmaya başladı. İsyanın bütün Kazakistan'a yayılması üzerine Rus hükümeti zecrî tedbirler almaya başladı. Ural Oblastı askerî valisi General VA. ,'e direktif veren Rus hükümeti, ayaklananların ağır bir şekilde cezalandırılmasını ve bir daha isyan etmeye cesaret edemeyecek şekilde sert davranılmasını istedi. 6.000 kişilik seçme birliklerden oluşan ve 20 topla mücehhez Rus kuvvetleri ellerinde doğru dürüst silah bulunmayan ve sadece ağır vergileri ve topraklarının ellerinden alınmasını protesto eden halkı ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Ayaklananların bir kısmı

[54] Olcott, *The Kazakhs*, s. 78.

öldürülmüş, bir kısmı da uzun süreli hapse mahkûm edilmişlerdir. Bu ayaklanmalara katılan 71.000 aileye ait yüzbinlerce hayvan öldürülerek halk cezalandırılmıştır. Ruslar, bu şekilde davranan Kazak halkına bir nevi gözdağı vermiştir.

2 Temmuz 1886'da Semireç Oblastı Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. Rus hükümeti, 13 Temmuz 1889'da yeni bir toprak kanunu çıkararak, köylülere istedikleri bölgelerde yerleşme ve toprak sahibi olma hakkı vermiştir. Bilhassa imparatorluğun Avrupa topraklarından köylüleri bozkırlara çekmek için çıkarılan bu kanun, Kazaklar için bir nevi ölüm fermanı olmuştur. Bu arada Rus hükümeti, 1891'de Kazak toprakları ile ilgili yeni bir maddeyi (Madde: 120) Kazakistan idarî sistemine ekleyerek Rus yetkililerinin istedikleri şekilde topraklarını işlemeyen Kazaklardan bu topraklar temelli olarak geri alınacaktı. Halkın çoğu hayvancılıkla uğraştığı ve az bir kısmı toprağa bağlı olduğu için, Rusların ortaya koyduğu toprak işletmesi ile ilgili hususları yerine getirmesi oldukça güçtü. Bunu fırsat bilen Rus yetkilileri, zaten Kazak Türklerinin ellerinde azalmış olan toprakları ellerinden alarak, yeni gelmeye başlayan Rus göçmenlerine vermeye başladı. Yukarıda işaret edilen kanun çerçevesinde Kazakistan bozkırlarındaki verimli topraklara yerleşme fırsatı verilen yüzbinlerce Rus köylüsü, imparatorluğun Avrupa bölgelerinden Kazakistan'a gelmeye başladı. 1890'lardan 1910'lara kadar geçen 20 seneye yakın bir devrede 3 milyona yakın Rus köylüsü, Başkırdistan, Kazakistan ve Türkistan topraklarına yerleştirilmiştir. Bu göçmenlerin yarıya yakını Kazakistan topraklarına iskân edilmiştir[55]. Nitekim 1897 nüfus sayımında Kazakistan'da % 15,7 olan Rus veya Slav asıllı insan sayısı, 1916'da % 41,6'ya yükselmiştir. Asırlardır vatan edindikleri Kazakistan bozkırlarında Kazak Türkleri, devamlı gelen Rus göçmenleri sebebiyle çoğunluğu kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Aynı zamanda bu gelişmeler Kazak halkı için tam bir ekonomik darbe olmuştur. Eskiden geçimini hayvancılıkla sağlayan halk, temelli açıkta kalmamak için toprak işlerine, yani ziraatçiliğe doğru kaymaya başlamıştır. Kısmen de olsa halk, Rusların dikte ettirdiği şartlarda kendilerine verilen kısıtlı toprakları işleyerek ülkesine sahip çıkmaya yönelmiştir.

[55] Tafsilat için bakınız, G. Demko, *The Russian Colozation of Kazakhstan*, Bloominton, Ind. Mouton, 1969

Rusların, Kazakistan topraklarına sahip olma gayretlerinin yanısıra, Kazak Türklerini Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarına da yöneldiklerini görüyoruz. Bunu yapmanın en iyi yolu ise eğitim, yani okullardan geçiyordu. Bu işin öncülüğünü Rus hükümetinin bütün imkânlarını arkasına alan Nikolay İlminski yapmıştır. Rus hükümetinin Kazakları Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin kısa bir kronolojisini verdiğimiz aşağıdaki açıklamalardan Nikolay İlminski'nin de kariyeri ve çalışmalarını açıkça görüyoruz. Şöyle ki:

Rus Çarı I. Nikola, 1847'de bir direktif vererek, Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini Müslüman Tatar Türklerine öğretmek için Tatarca'ya tercüme edilmesini emretmişti. Nikolay İlminski tertip edilen tercüme heyetinin içinde bulunuyordu[56].

1859'da seçilen İlminski, başlangıçta tercüman olarak çalışıyordu. Fakat Türk lehçelerine olan aşinalığı dolayısıyla, kısa zamanda Kazakça hakkında geniş bilgi sahibi oldu. Yetkililerin teşviki ile ilk Rusça-Kazakça (Türkçe) lügati hazırladı. İlminski'nin hazırladığı bu lügat 1860-1861 yılında basılıp neşredilmiştir. İlminski'nin bu eseri hem Rus yetkililerini, hem de Kazakları memnun etmişti. Kazaklar memnundu, çünkü Kazak halkına ulaşma yollarından birini bulmuşlardı. Kazaklarla daha iyi diyalog kurabileceklerdi[57].

İşte, tam bu sıralarda genç İlminski'ye uzanan bir himaye elini görüyoruz. Bu, meşhur Oriyantalist V.V. Grigorev'dir. İlminski'yi çok beğenen ve takdir eden Grigorev, Step Komisyonu'nun başkanı olarak kendisine maddî ve manevî bütün imkânları verdiği gibi, fikren de kendisini desteklemeye başlamıştır. Grigorev inanmaktadır ki, şayet Tatar Türklerinin öncülüğünü yaptığı Müslüman zümrenin tesirleri önlenir ise, Kazakları Ortodoks Hıristiyanlığa kazanmak mümkün olacaktır. Bu maksatla her türlü vesikayı eline verdiği İlminski'ye, bunları en kısa zamanda Kazak Türkçesine tercüme etmesi direktifini vermiştir. Fakat yazı dilinde daha gelişmiş durumda olan Tatar Türkçesinin tesiri altında olan Kazak Türkçesine bu vesikaları tercüme etmek o kadar kolay olmaz. Bunun üzerine Grigorev, Kazakları, Tatarların tesirinden kurtarmak için Kazak Türkçesinin yazımında Rus alfabesinin

[56] I.T.Kreindler, *Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia, A Study of İlminskii's System* Colombia Univ., Ph.D.1969, basılmamış Tez.

[57] N.I. İlminski, *Vospominaniia ob Altynsarine*, Kazan, 1891, s. 213-214.

kullanılmasını emreder. Fakat bu yol o günler için pratik görülmediğinden bilâhare tatbik edilmek üzere ileri bir tarihe bırakılır. Grigorev, Kazakları eğiterek onları Hıristiyanlaştırmanın ve Ruslaştırmanın mümkün olacağına inanmaktadır.

Öbür taraftan İlminski, Step Komisyonundaki vazifesini bitirerek Kazak Üniversitesi'nde hocalığa başlamıştır. Grigorev'in tesirinde kalan İlminski, Kazan'da onun fikirlerini tatbike, yani Türkleri hıristiyanlığa sokma çalışmalarına başlamıştır. Fakat bu çalışmaları bu sefer Kazaklar üzerinde değil, Tatarlar üzerinde idi. Kazan Üniversitesine bağlı olarak kurulan "Tatar Vaftiz Okulu" İlminski için tam bir deneme yeri olmuştur. 1863-1870 yılları arasında bu okulda okuyan Tatar çocuklarını Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma fikrini bizzat tatbik imkânına sokmuştur[58]. İlminski, 1864-1866 yılları arasında tanışıp dost olduğu Rus kilisesinin başkanı D.A. Tolstoy'dan bu çalışmaları esnasında büyük malî destek gömüştür. Bir müddet sonra Tolstoy'un Rus hükümetinde Eğitim Bakanı olması, İlminski'nin kaderini ve çalışmalarının istikametini tamamen değiştirmiştir.

Çalışmaları hakkında İlminski ile uzun uzun görüşen Tolstoy, Tatar Vaftiz Okulu'nun emsal alınarak bu tip okulların Tataristan ve Kazakistan'da hızla yayılmasını emretti. Hedef artık belli idi. Rus idaresine zorla sokulmuş, ülkeleri işgal edilmiş olan Türkler, eğitim yolu ile hem Hıristiyanlaştırılacak ve hem de Ruslaştırılacaktı[59]. Bu okullarda yetişen ve Hıristiyan olan çocukların ailelerine yardım yapılacak, Hıristiyanlık kardeşliği çerçevesinde bu insanlar arasında iyi bir dayanışma kurulacaktı[60]. Ayrıca, iyi yetiştirilmiş misyonerler, müslüman bölgelerde çalışacaklar ve bunun faydalarını halka anlatacaklardı.

Kazan bölgesinde Tatarlar arasında tatbik edilip geliştirilen bu eğitim sisteminin 1870'de alınan bir kararla Başkırdistan ve Kazakistan'da da uygulanmasına karar verilmiştir. Nitekim Orenburg eğitim bölgesinde açılan okullara Kazak Türkleri'nin çocukları alınmaya başlandı. Okulların bütün ders kitapları ve programı İlminski tarafından hazırlanıyordu. Bu okullarda daha önce eğitilmiş öğretmenlerle işe baş-

[58] Kreindler, *aynı eser*, s. 67.
[59] Kreindler, *aynı eser*, s. 84-86
[60] Kreindler, *aynı eser*, s. 67.

landı. Arkasından Turgay, Ural ve Akmolla (Akmolinsk) bölgelerinde bu okullar açıldı.

Tam bu sıralarda Tolstoy'un yerine Eğitim Bakanı olan K.P. Pobedonostsev, İlminski'yi daha hararetle desteklemeye başladı. Ne var ki, Rus hükümetinin bütün gayretlerine rağmen, bu eğitim sistemi ile Kazakistan'da istenen netice bir türlü elde edilememiştir. Büyük ümitlerle açılan bu okulların sayısı 1913'de ancak 157'ye ulaşabilmiştir[61]. Ayrıca, bu okullarda yetişen Kazak çocuklarını Hıristiyan ve Rus yapma siyaseti de başarılı olamamıştır. Bunun en büyük sebebi, Kazaklar arasında yetişen Müslüman Türk aydınlarının, Kazak Türkçesini geliştirerek Rusçanın hâkim dil haline gelmesine izin vermemeleridir. Kısaca, Rusların, Kazakları asimile çalışmaları ters tepmiş ve Kazaklar kendi dil ve kültürlerine sahip çıkmaya başlamışlardır. Bu Rus baskısı ayrıca, Kazaklar arasında millî şuurun uyanmasına da tesirli olmuştur. Neticede, Kazak Türkleri, kendi millî kültürlerini yaratma imkânı bulmuştur[62].

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, İlminski'nin önderliğinde geliştirilen bu okullarda okuyan Müslüman çocuklarından kaçta kaçı hıristiyan olmuştur? Rus kaynakları ile Batılı araştırmacıların verdiği istatistiğe göre, XIX. asrın ikinci yarısında 100.000 civarında Müslüman çocuk Ortodoks olarak vaftiz edilmiştir. Fakat bunların 50.000'i sadece resmî kayıtlara göre Ortodoks idi ve esas olarak Müslümanlığı bırakmamışlardı. Bu insanlar ilk fırsatta resmen Ortodoksluğu bırakmak için müracaatta bulunmuşlardır[63]. Bazı devrelerde Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısı, bütün gayretlere rağmen düşük olmuştur. 1881-1894 yılları arasında büyük bir propaganda yapılmasına rağmen ancak 8.544 Müslüman aile çocuğunu Hıristiyan olarak bu okullara kaydettirmiştir[64]. Bu ise, elbette Rusların arzu ettiği netice değildi. Buna rağmen, İlminski Metodu olarak bilinen bu eğitim sistemi ile Rus hükümetinin Müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak gayretleri, Türk ileri gelenlerini, özellikle

[61] Kreindler, *aynı eser*, s. 195-196.

[62] A.Bennigsen-C. Lemercier Quelquejay, *İslam in the Soviet Union*, New York-Washington, 1967, s. 26 ve 46: S. Zenkovsky, *Pan-Türkism and İslam in Russia*, Camridge Mass, 1960, s. 65.

[63] Kreindler, *aynı eser*, s. 199.

[64] Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *aynı eser*, s. 13.

Gaspıralı İsmail Bey'i, eski okulları ıslaha ve yeni metod okulları açma çalışmalarına sevk etmiştir.

1851'de Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğan Gaspıralı İsmail Bey, Rusya'da, Osmanlı Türkiyesi'nde ve Avrupa'da yaptığı çalışmalar ile Türklerin geri kalış sebepleri üzerinde geniş bilgisi olan bir Türk fikir adamıdır. Türklerin geri kalışlarının en büyük sebebi olarak gördüğü verimsiz eğitim sistemini ıslah çalışmaları yapan Gaspıralı İsmail Bey, sonunda bunu başarır. İlk öğretimde yaptığı ıslahatı geliştirerek Yüksek Öğretime yeni Medrese Eğitimine de tatbik eden Gaspıralı bunun iyi neticelerini alarak, bilhassa Rus esaretine düşmüş Türklerin asimile edilmelerine mani olmuştur[65]. Gaspıralı İsmail Bey'in, eğitim sahasında elde ettiği bu başarılı neticeye nasıl geldiği hakkında, yani daha önceki çalışmaları hakkında burada kısaca bilgi vermek zarureti vardır. Gaspıralı, Rusların eğitim yolu ile Türkleri asimile faaliyetleri hakkında yaptığı çalışmaları, 1881 şubatında yazdığı "Rusya Müslümanları" risalesinde şöyle dile getirmiştir:

"Rusya'da yaşayan Müslümanları Ruslaştırmak vâhid bir Rus milleti meydana getirmenin mümkün olmadığı hem Ruslar ve hem de bizim münevverimiz anlamış bulunmaktadır. Bu durumda yapılacak iş, Türk kavimlerine eğitim ve öğretim sahasında gerekli kolaylığı göstermek ve onların kendi kültürleri dâhilinde yetişmelerine müsaade etmektir. Bunun için gerekli matbuat da verilmelidir. Buna mukabil Rus mekteplerinde okumalıdırlar diyeceksiniz, bu, fertler için mümkün ise de kitle için kabil değildir. Rus mektebi Türk halkı için ölü doğmuş bir müessesedir. Rusya'da yüksek tahsil hükümet lisanı olan Rus lisanını bilmekle olur, fakat halk mektepleri ile küçük saat mektepleri Türk lisanında olmalıdır. Bu sayede ilim halk arasında daha sür'atle intişar eder"[66].

Bunun için yapılacak ilk işin medreselerin ıslahı olduğunu ileri süren Gaspıralı, yazısına şöyle devam eder: "Bu işi başarmak çetin olmadığı gibi pahalı da değildir. Rusya'nın büyük Müslüman merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkand, Bakü ve Bahçesaray gibi şehirlerde sekiz on medresede bazı ıslahatlar yapı-

[65] Tafsilat için bak., M.Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu* ve *Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987.

[66] Saray, *aynı eser*, s. 20.

lırsa maksada kâfidir. Sekiz on sene içinde câhil ulema yerine ilim ve fen'den haberdar âlimlere malik olacağımız gibi cahil hocalar yerine de münevver muallimlerimiz yetişecektir".

Fakat Gaspıralı İsmail Bey, her şeyden evvel böyle bir harekete kendi soydaşlarının sahip çıkması gerektiğine inanmaktadır. Bunu sağlamak için de münevver Müslüman gençlerine hitap ederek onlara şöyle seslenmektedir: "Kardaşlar, halk maarifine ait işlere ciddî bir surette sarılın, münevver Rusların da yardımı ve himmetiyle bu işleri başarmak için lâzım gelen en iyi yolları müzakere edelim. Bilmek büyük şereftir, fakat bildiğini başkasına öğretmek daha büyük bir şeref olduğu gibi mukaddes bir vazifedir. Öğrendiğiniz ilimleri yalnız kendiniz için muhafaza etmeyiniz, ırkdaşlarınıza da öğretiniz, faideli Rus eserlerini Türkçeye tercüme ediniz, fakir ve câhil halkımız için eserler yazınız, mektepler açmağa, eski mektepleri ıslaha çalışınız, halka her türlü sanatı öğretmeye gayret ediniz... Kardeşler, bunlar işlerin en namuskâranesi ve en mukaddesidir. Halk sizi şimdi takdir etmezse de bir gün isimleriniz her halde hayırla anılacaktır..." Bundan sonra Rusların takip ettiği eğitim sistemine temas eden Gaspıralı, yazısına şöyle devam etmiştir: "Rusların yaptığı medenileştirme işleri nelerden ibarettir? Kadılar yerine uyezt naçalnikleri, naipler yerine pristavları, belikler yerine vilayetleri, ipek cübbeler yerine zadegân yakalıları ikame etmekle medeniyet yapılamaz... Büyük bir teessüfle şurasını da kaydedeyim ki, Rus hâkimiyeti Türk halkının ilim ve menbaı olan mekteplerini mahv ve perişan etti. Rus hükümetinin takip ettiği siyaset neticesidir ki, Müslümanlar devlet işinden uzak kaldılar, câhil bırakıldılar.

"Şurası muhakkaktır ki, Rus milletinin diğer milletleri temsil kabiliyeti yoktur. Biz şu âna kadar Ruslaştırılmış gayrı Rus insanlara tesadüf edemedik... Rusya'da Türk kavimlerini Ruslaştırmak mümkün olmadığına göre bu milletlere hak, adalet, ilim ve hürriyet vererek Ruslarla eşit duruma getirmek lâzımdır"[67].

Gaspıralı İsmail Bey'in, Müslüman Türk kavimleri arasında hem birlik ve hem de yenileşme hususunda yaydığı fikirler, Rus şovenistlerini ve bilhassa İlminski'yi son derece rahatsız etmiştir. Müslüman-

[67] Saray, *aynı eser*, s. 22-23.

ların kendi millî benliklerini muhafaza ederek uyanmalarına mâni olmak için İlminski, Rus Eğitim Bakanı ve 1880-1900 arasında Rus Ortodoks Kilisesi'nin başkanı olan K.P. Pobedonotsev'e yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamaktır. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus Ortodoksluğu için de büyük bir tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesi Tercüman'ın susturulması gerek. Bunu temin için mutlaka hükümet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın"[68].

İlminski'nin ve diğer Rus şovenistlerinin bütün engelleme gayretlerine rağmen, müslüman Türkler, eğitim hayatlarını ıslah ederek yeni modern okullar açmaya ve kendi dillerinde yaptıkları eğitimle yeni nesilleri daha iyi yetiştirmeye muvaffak olmuşlardır. Rusların menfî tutumlarına rağmen, yeni usul mekteplerin sayısı 1914'de 5.000'i bulmuştu. 1894-1905 yılları arasında modernleştirilen medrese sayısı ise 9 idi. Bu medreselerin çoğu Kazan, Orenburg, Ufa ve Bahçesaray'da bulunuyordu[69]. Modern eğitime kavuşturulan medreselerin sayısı ihtilal öncesinde bir kat daha artmıştı. Böylece, Rusların Türk kavimlerini Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için yaptıkları eğitim faaliyetine karşı Gaspıralı önderliğinde Türklerin verdiği mücadele başarıyla neticelenmiştir. Bunun açık neticeleri bilhassa Kazan, Kırım ve Kazakistan gibi Türk ülkelerinde açık bir şekilde görülmüştür. Kendi eğitim müesseselerinden yetişen Kazaklar, Kırımlılar ve Başkurtlar, millî karakterlerini muhafaza ederek yeni bir aydınlanma devrine girmişlerdir.

Rus İdaresindeki Kazakların Ekonomik Durumu

Çarlık İmparatorluğunun Avrupa kesiminden gelen Rus göçmenlerinin sayısı 1914'de I. Dünya Harbi başlarından evvel 3 milyonu bulmuştu. O zamanlar milyon olan Kazak Türkleri'nin nüfusuna göre, bu Rus göçmenlerinin sayısı büyük bir rakamı oluşturuyordu. Gelen Rus göçmenlerinin % 90'ı ziraatle, diğer % 10'u ise küçük zanaatle ve tica-

[68] Kreindler, *aynı eser*, s. 109-110.

[69] Zekovsky, *Pan-Turkism and Islan Russia*, s. 35; G.Von mende, *Der Nationale Kampf der Rus-landtürken*, Berlin, 1936, s. 39.

retle uğraşan insanlardı. Daha önce anlatıldığı gibi, Rusların toprak politikasında her Kazak ailesine 10 dönümlük bir arazi veriliyordu. Kurallara ve şartlara göre verilen ve pek verimli olmayan bu arazileri hem ziraat sahası ve hem de otlak olarak kullanmak mecburiyetinde olan Kazak ailesi, alışmadığı bu sistemde pek başarılı olamıyordu. Fakat zamanla, Rus göçmenlerinin ziraatçılıkla başarılı olduğunu gören Kazaklar, ziraatçılığı onlar gibi yapmaya başladılar. Fakat Rusların kullandığı araziler verimli, kendilerininki pek verimli olmadığı için istedikleri neticeleri alamıyorlardı. Buna rağmen Kazaklar, inatla çalışarak ziraatın nasıl yapılacağını en az Rus göçmenleri kadar öğrendiler. Fakat arazilerinin verimsiz olması sebebiyle istedikleri kadar mahsûl alamıyorlardı.

Bu arada, Rus göçmenlerinin ziraatte başarılı olmaları ve verimli topraklardan iyi mahsûl almaları, hayvancılıkla uğraşan Kazakların hayvanlarının kış yiyeceğini karşılamaya başlaması ekonomik durumda bir canlanmaya sebep oldu. Bir taraftan Rus göçmenlerinden temin edilen kış yiyecekleri, diğer taraftan Kazakların kendi ürettikleri ziraat ürünleri onların ihtiyaçlarını karşılamaya başlamıştı. Rus işgalinden bu yana Kazaklar, ilk defa yiyecek yönünden bir ferahlama dönemine girmişlerdi. Bu gelişmeler, belki ilk defa Ruslar ile Kazaklar arasında ticarî bir diyaloğun doğmasına sebep olmuştu. Kazaklar Ruslara hayvan ve hayvan ürünleri, Ruslar da Kazaklara ziraat ürünleri satmaya başladılar. Bu alışveriş neticesinde Rusların, Kazakistan üzerinden elde ettikleri ticarî gelirlerde üç misli artış görülmüştür. Meselâ, 1882'de Akmolinsk (Akmolla) oblastında Rusların ticarî geliri 6,6 milyon ruble iken bu gelir 1900'de 18 milyon rubleye ulaşmıştır[70]. Aşağı yukarı aynı gelişmelerin diğer Oblastlarda da gerçekleştiği görülmüştür. Diğer taraftan, Rus hükümetinin madence zengin olan Kazak topraklarında bu asrın başında bazı madenleri işletmeye başlaması, Kazakların hayatında başka bir değişikliğe sebep olmuştur. Rusların işlettiği kömür ve bakır ocaklarında 20 bine yakın kazak Türk'ü işçi olarak çalışmaya başlamıştır[71]. Burada, akla şöyle bir soru gelmektedir: Kendi öz vatanında esarete düşen, verimli toprakları elinden alınan Kazak Türkleri, yine elinden alınan ülkesinin madenlerinde bir işçi

[70] Olcott, *The Kazakhs*, 96.

[71] M.K.Rozhkova, *Ekonomicheskie sviazi Rossi so Srednei Aziei*, Moskova, 1963, s. 242.

olarak çalışırken neler hissetmiştir? Bu araştırmada kullandığımız kaynaklarda Kazakların neler hissettiğini anlatan eserlere rastlanmamış olmakla beraber bunu tahmin etmenin güç olmayacağı da ortadadır. Fakat Kazakların düşünceleri ve hisleri ne olursa olsun bir gerçek vardı ki, o da ülkeleri elinden alınan Kazak Türkleri'nin varlıklarını devam ettirebilmek için gerekli geçim yolları da ellerinden alınmak üzere idi. Büyük bir ihtimalle bu acı gerçeği gören Kazaklar, yavaş yavaş kendilerine yeni geçim yolları bulmaya ve benimsemeye başladılar. Bu yeni hayat mücadelesinde Kazakların şu üç gruba ayrıldıklarını görüyoruz: Kazakların % 70'ini teşkil eden ve oldukça fakir olan kısmı hayvancılığı bırakıp ziraatçılığa başlamıştı. Fakat kendilerine verilen topraklar verimsiz olduğu için yetiştirdikleri ürünler ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzaktı. Bu yüzden bazıları Rusların emrinde işçi olarak çalışıyorlardı. Ziraatle uğraşan Kazakların çoğu yerleşik hayata geçmişlerdi. Bu yüzden ve bilhassa Rus göçmenlerinin sayısının artmasıyla yerleşim merkezlerinin çoğaldığını ve bazılarının şehirleşmeye doğru gittiğini görmekteyiz. İkinci grup Kazaklar nüfusun % 25'ni teşkil ediyordu. Bunlar geçimlerini, Rusların belirli şartlarda verdiği topraklarda hem hayvancılık ve hem de ziraatçılık yaparak temin ediyorlardı. Elde ettikleri gelir, güç de olsa geçimlerine yetiyordu. Üçüncü grup ise, nüfusun % 5'ini teşkil ediyordu. Ruslarla, baştan beri iyi geçinen bu gruba dâhil insanların maddî durumları oldukça iyi idi. Neticeden 1917 Bolşevik İhtilali'nden önce Kazakların ekonomik durumları böyle idi. Fakat burada, hemen şu gerçeği vurgulamakta fayda vardır ki, Kazakları şu iki husus rahatsız etmeye devam etmiştir: Ülkelerinin en verimli topraklarının Rus göçmenlerine verilmesi, buna mukabil kendilerine yarı çorak verimsiz toprakların terk edilmesi ve hayvanlarına yeterince otlak bulamayışları; kuraklık yıllarında dahi Rus makamlarının Kazaklardan almaya devam ettikleri ağır vergiler.

G. RUS ALEYHTARI FİKİRLERİN ÇOĞALMASI VE 1916 MİLLİ AYAKLANMASI

Kazakistan Türklerinin, Ruslara karşı duydukları düşmanca hislerin başlıca sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Haksız yere ülkelerinin işgal edilmesinden sonra, en verimli toprakların ellerinden alınması ve Rus göçmenlerine verilmesi Kazak Türklerinin son derece mağdur duruma düşürmüştü. Bu yetmiyormuş gibi, Rus yönetiminin aldığı

ağır vergiler ve bilhassa bu vergilerin kuraklık ve fakirlik gibi sebepler nazarı itibare alınmadan her sene eksiksiz toplanması Kazakların canına tak etmişti. Bütün bunlara ilaveten Rus yönetiminin yolsuzlukları, idarecilerin rüşvetçi ve ahlaksız olmaları Kazak halkını son derece perişan etmişti. Toprak ve vergi meseleleri üzerinde yapılan haksızlıklar daha önceki sayfalarda yeterince işlendiği için burada bu hususlarda sadece özet bilgi verilecek ve esas olarak yolsuzluk ve kötü idare üzerinde durulacaktır.

a. Kazakistan ve Türkistan'da Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Kazakistan ve Türkistan illerini zorla ve kanlı bir şekilde işgal edip zapteden Rus kuvvetlerinin başında bulunan subaylar, daha ilk gününden itibaren halka tepeden bakmaya ve onlara kötü muamele yapmaya başlamışlardır. Zafer sarhoşluğunu ve yükseklik kompleksini bir türlü üzerinden atamayan bu Rus subayları, üzerlerine aldıkları idarî mekanizmayı da doğru dürüst işletememişlerdir. Daha önce Rus başkentinin balo salonlarında alkole alışmış olan Rus subayları, Kazakistan ve Türkistan'a geldikten sonra kendilerini tamamıyla içkiye vermişler ve her türlü rezalet ve ahlaksızlığın öncüsü durumuna gelmişlerdir. İdaresi altına aldıkları halkın neleri varsa ellerinden alan bu sarhoş subaylar, gözlerine kestirdikleri kadın ve kıza da tecavüz etmekten çekinmemişlerdir. Hakkını aramak isteyenler ise ağır bir şekilde dövülerek cezalandırılmışlardır. Bu arada, sefahat hayatını sürdürebilmek için, daha çok paraya ihtiyaç duyan bu subaylar, maiyetlerindeki vazifelilerden yerli halka kadar uzanan bir rüşvet zinciri yaratmışlardır. Halk, Rusların kötü muamelelerine maruz kalmamak için ister istemez talep edilen rüşveti temin edip Rus subaylarına teslim etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum ise, zaten yoksul düşmüş olan halkı tam bir fakirliğe sürüklemiştir.

Kazakistan'da ve Türkistan'daki bu yolsuzluklar önce yabancılar tarafından ortaya konmuş ve Rus yönetimine duyurulmuştur. Bunu yapan ise, Amerika'nın Petersburg Konsolosu Dr. Eugene Schuyler idi. Rusların 1873'de Hîve'yi işgallerini müteakip Yamud Türkmenlerini kasıtlı olarak nasıl top ve mitralyöz ateşiyle katlettiklerini hemşehrisi Mc Gahan'dan öğrenen Schuyler, meseleyi yerinde tetkik etmek ve diğer Türk ülkelerinde uygulanan Rus idaresini görmek için Kazakis-

tan ve Türkistan'a gitmiştir. Rus yetkililerinin kendisini halkla temas etmekten uzak tutma gayretlerine rağmen Schuyler, görüşebildiği Rus subaylarının itiraflarını ve halkın nasıl bir emperyalizmin pençesinde inlediğini tesbit ederek bir kısmını hükümetine gizli raporlar halinde bildirmiş, bir kısmını da hem Rus yetkililerine söylemiş hem de 1876'da neşrettiği 2 ciltlik 'Türkistan" adlı kitabında bütün dünyaya duyurmuştur[72]. Ne var ki, Rus idarecileri, Schuyler'in ortaya koyduğu acı hakikatleri kabul edip bozuklukları düzelteceklerine, hadiseleri örtbas etme yoluna gitmişlerdir.

Fakat çok geçmeden Ruslar, Kazakistan ve Türkistan illerindeki kötü idarelerini daha fazla örtbas edemeyeceklerini anlayarak ilk reform teşebbüsüne girişmişlerdir. 1882'de Orenburg ve Türkistan Genel Valileri değiştirilerek yerlerine yeni valiler atanmıştır. Aynı zamanda teşkil edilen "Tahkikat Komisyonu"nun başına da Rus Hâriciye Vekili Yardımcısı Giers getirilmiştir[73]. Ne var ki, Giers'in ıslahat için hazırladığı raporun muhtevası ve tatbikatı bir türlü gerçekleşmemiş ve kötü idare olduğu gibi kalmıştır.

Bunun üzerine Rus hükümeti, General Kont İgnatiyev başkanlığında yeni bir Tahkikat Komisyonu göndermiştir. Ne var ki, İgnatiyev, kötü idareyi düzelteceği yerde, Kazakistan ve Türkistan illerinde hüküm süren Rus idaresinin bütün masraflarının yerli ahali tarafından karşılanması gerektiğini savunan bir rapor hazırlamıştır. İgnatiyev'in hazırladığı bu raporu tatbik etmek hemen hemen imkânsız idi. Zira kötü idare yüzünden iyice yoksullaşan halk, Rus yönetimi için ekstra bir vergiyi ödeyecek durumda değildi[74].

Nihayet, 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen ihtilalci faaliyetlerin Kazakistan Bozkırlarına ve Türkistan'a da sıçraması üzerine harekete geçen Rus hükümeti, muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarılarıyla ünlü Alman asıllı Kont K.K. Pahlen'i (Palen) tam selahiyetle Tahkikat komisyonunun başına getirmiştir. Genel Valilerden en küçük personele kadar herkesi mahkeme huzuruna çıkarma

[72] E.Schuyler, *Türkistan: Notes of a Journey in Russian Türkistan Khokand*, Bukhara and Kuldja, London, 1876, I, s. 310-319 ve II, 239-50 C.S. Brown, "Eugene Schuyler, Observer of Russia: His years as a Diplomat in Russia" 1867-1875", Ph.D. Tenesse, 1971, basılmamış tez.

[73] R.A.Pierce, *Russian Central Asia (1867-1917): A Study in Colonial Rule*, Univ. of California Pres, 1960, s. 81-82

[74] Pirce, *aynı eser*, s. 83-86.

yetkisine sahip olan Pahlen 20 yardımcısı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a vararak çalışmaya başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekanizmalarında (özellikle idare, polis, emniyet, mahkeme, hapishane, ticaret ve tarım gibi sahalarda) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları, Rus hükümetine teslim etmiştir. Bugün bu raporlar, o devir Kazakistan ve Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir[75]. Pahlen, Rus idaresinde aksayan hususların nasıl düzeltileceğini açıkça göstermesine rağmen, Rus hükümeti bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek, Kazakistan ve Türkistan halkını sömürmeyi tercih etmiştir.

Bu vesile ile burada, toprak ve vergi adaletsizliği üzerinde de biraz açıklama yapmak zarureti vardır. Üç (3) milyona yakın Rus köylüsünün Kazakistan'a getirilip yerleştirilmesi ve verimli toprakların ve otlakların bu Rus göçmenlerine verilmesi Kazak halkını son derece mağdur duruma düşürmüştü. Hem hayvancılık hem de ziraatle uğraşan Kazak Türkleri, kendilerine bırakılan topraklar verimsiz olduğu için, istenen verimi alamadıkları gibi, yılda ükleniyorlardı. Kaderleri mevsim yağmurlarına bağlı kalmıştı. Yağmurlu mevsimlerde iyi kötü kendilerine yetecek otlak ve ziraat ürünü bulabiliyorlardı. Yağmurlar yetersiz olduğu zamanlar ise ne hayvanlarını doyurabiliyorlar ve ne de ziraatten ürün alabiliyorlardı. Ne var ki, bu kıtlığa rağmen Rus yetkilileri, koydukları ağır vergileri Kazaklardan talep etmeye devam ediyorlardı. Bu ise, halkı son derece sıkıntıya sokuyor ve canından bezdiriyordu. Böyle adaletsiz bir hayat tarzına sürüklenen, baskı ve tehdit ile vergi ödemek durumunda kalan bir toplumda çok geçmeden hoş olmayan gelişmeler meydana gelmeye başladı. Bu ise, yukarıda izah ettiğimiz rüşvet, hırsızlık ve yolsuzluklarla dolu bir hayat şekli idi. böyle bir hayata halkın ebediyyen tahammül etmesi elbette mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Halk uğradığı haksızlıkları dile getirmeye, baskı ve zulmü protesto etmeye başladı. Takdir edileceği gibi, halkın bunu kendi kendine yapması mümkün değildi. Sinesinden çıkardığı aydın evlatları bu işin öncülüğünü yapıyorlardı. Burada akla şöyle bir soru

[75] K.K.Pahlen, *Otchet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy p vysochayshemu poveleniyu senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K.Palenom*, Petersburg, *1910-1911*,19 cilt. Bu kıymetli eserin mutlaka tercüme edilip Türkçeye kazandırılması gerekir. Ayrıca, Türk lehçelerine de çevrilmesinde büyük faydalar vardır.

gelebilir: Acaba, bu aydınlar nasıl yetiştiler de halklarının haklarını müdafaa etmeye başladılar? Bu sorunun cevabını şöyle açıklayabiliriz:

b. Kazakistan Aydınlarının Ortaya Çıkışı

Kazak Türkleri'nin uğradığı haksızlıkları dile getiren aydınlar grubu şu üç zümreden oluşmuştur: Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı usul-î cedidciler, yine Gaspıralı'nın Tercüman gazatesi vasıtasıyla öncülüğünü yaptığı basın ve Rus mekteplerinden yetişen Kazak Türkleri.

Gaspıralı İsmail Bey'in, daha önce temas ettiğimiz, mücadelesinden varmak istediği netice şu idi. Rus idaresine düşen bütün Türklerin, İslama bağlı kalarak, modern bir eğitim sistemine kavuşturulması. Bunu, usulsi cedid (yeni usul) mektep ve medreselerle büyük ölçüde gerçekleştirmişti. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Kazak Türkleri için bir kültür merkezi haline gelen Orenburg'da bu sahada büyük çalışmalar yapılmış, usul-î cedid medresesi ve mektepleri açılmıştı, aynı maksatla Ufa'da, Astrahan'da, Kazan ve Bahçesaray'da açılan medreseler ve mekteplerden pek çok sayıda aydın Türk genci yetişmişti. Bunların arasında önemli sayıda Kazak Türk'ü de bulunuyordu. Ayrıca, müslümanlığı Kazak bozkırlarında kuvvetli bir şekilde yaşatan Nakşibendî Şeyhi Zeynullah Resûl'ün, Kazaklar için Troysk şehrinde açtırdığı "Resuliye" medresesi, Kızılcar'da "Hüsnüddin Halife", "Veli Ahund" ve "Aziz Molla" medreseleri ile Arif Toymat adında zengin bir müslümanın kurduğu ve Seyyid Abdülcelil ile Kardeşi Hasan Panamas'ın idare ettikleri 150 kişilik medresede okuyup yetişen Kazak gençlerinin sayısı oldukça kabarıktı[76]. İşte, Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı usûl-î cedid medreselerinde yetişen bu gençler kendi milletinin haklarını açıkça müdafaa eden birer mücahid haline gelmişlerdir.

Kazak Türklerine rehberlik yapan ikinci grup aydınlar zümresini ise, Rus-Kazak okullarından yetişenler teşkil ediyordu. Rusların, Kazak gençlerini Ruslaştırmak ve hıristiyanlaştırmak maksadiyle açtığı bu okullardan yetişen Kazakların, en az yarısı, okuduktan sonra kendi halkının uğradığı haksızlıkları protesto eden aydınlar haline gelmişlerdir. Okul çağında vaftiz edilip Ortodoks yapılan bu Kazak gençleri, okullarını bitirir bitirmez resmî makamlara baş vurarak yeni-

[76] R.R. Arat, "Kazakistan", *İ.A.*, VI, s. 502.

den İslâm dinini seçtiklerini bildirmişlerdir. Okullarında öğrendikleri Rusça ile idarî meseleleri iyi takip eden bu aydın gençler, Kazak halkının uğradığı haksızlıkları görünce onların müdafi haline gelmişlerdir. Burada, bu Kazak gençlerine uzun süre öncülük yapan bazı şahsiyetlerden de bahsetmek zarureti vardır. Şöyle ki, Rus okullarında yetişen bu gençlerin, aynı zamanda daha önce Rusya'da tahsil gören oryantalist Çokan Velihan (1835-1865) ile İbrahim Altınsarın (1841-1899)'ın kuvvetli tesiri altında olduğunu görüyoruz. "Ruslar olmadan Kazaklar sadece Asyalı bir kavimdir" diyen Çokan Velihan, aşırı Batılılaşma taraftarı bir kimse idi. Bunun içinde Ruslar örnek alınmalı ve onların rehberliğinden istifade edilmeliydi. O'nun gibi düşünen İbrahim Altınsarın ise, bir adım daha ileri giderek İlminski ile işbirliği yapmış ve Kazak gençlerini Rus kültürüne ve Hıristiyanlığa sokmak için açılan "Rus-Kazak Okulları"nın Kazakistan'da yayılmasına yardımcı olmuştur. Her iki Kazak aydını İslâmiyeti Batılılaşmada bir engel olarak gördükleri için isteyerek Ruslarla işbirliği yapmışlardır. Rusların maksadı Osmanlı Türkçesi tesirinde gelişen Kırım ve Kazan Türkçesinin, Kazak Türkçesine de tesir etmesine, dolayısıyle Türkler arasında dil ve kültür birliğinin gelişmesine mâni olmaktı. Neticede Ruslar'ın teşviki ile bu iki Kazak aydını, Gaspıralı'nın arzu ettiği umum Türk dilinden ayrı bir şekilde Kazakçanın gelişmesi için büyük gayret sarf etmişlerdir.

Çokan Velihan ile İbrahim Altınsarın'dan sonra Kazaklar arasında Rus kültürünün yayılmasının faydalı olacağına inanan üçüncü şahıs, şair ve düşünür Abay Kunanbay (1845-1904) olmuştur. İslama ve medrese eğitimine pek rağbet etmeyen Abay, Kazakçanın geliştirilerek, Kazak çocuklarının Kazakça eğitim görmelerini istemiştir.

Fakat 1891-1892 yıllarından itibaren kitleler halinde Rus göçmenlerinin Kazak topraklarına yerleştirmeye başlanması ile bu üç aydının yeni yetişen Kazak gençleri üzerindeki nüfuzları da tedricen kaybolmuştur. Böylece, Rusların ve bu tip aydınların gayreti ile Kazaklar arasında Rus dilinin ve kültürünün yayılması çalışmaları zayıflarken, Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı dil ve kültür birliği içinde ve İslama bağlı kalarak modernleşme fikirleri daha çok rağbet görmeye başlamıştır. Bilhassa 1905'deki meşruti gelişmeler neticesinde diğer Türk toplulukları ile birlikte eğitim özgürlüğü elde eden Kazak Türkleri ara-

sında Türklük ve İslâmlık şuuru içinde modernleşme eğilimleri daha da kuvvetlenmiştir.

Rus idaresine düşen Türkler arasında basın hayatı, Rusların engellemeleri yüzünden maalesef oldukça geç başlamıştır. Türkler arasında basın hayatının öncülüğünü eğitim, dil ve kültür alanında olduğu gibi yine Gaspıralı İsmail bey yapmıştır. Gaspıralı'dan önce Azerî Türklerinden Hasan Zerdabî 1875'de "Ekinci", Celaleddin ve Hacı Said Ünsi kardeşler 1879'da "Ziya" Adlı gazeteleri çıkarmaya başlamışlar ise de bu gazeteler sık sık Ruslar tarafından kapatıldığı için pek tesirli olamamışlardır. Bu arada, yine Azerî Türklerinin çıkardığı "Keşkül" ve "Ziya'ı Kafkasî" adlı mecmualar da kısa süre sonra kapatılmışlardır. Azerî kardeşlerine göre daha temkinli hareket eden Gaspıralı, Rus yetkilileri ile yaptığı uzun müzakerelerden sonra, önce 1881'de "Tonguç"u, bilâhare de uzun süre devam edecek olan meşhur 'Tercüman" gazetesini 1883'de çıkarmaya muvaffak olmuştur.

İlk Kazan gazetesi olan "Dala Vilayetinin Geziti" Rus misyonerleri tarafından 1888'de Omsk'da Rusça olarak çıkarılmaya başlandı. Bunu, Kazan Türkleri'nin 1902'de çıkardığı "Mir'at" ile 1904'de çıkardığı "Nûr" gazeteleri takip etmiştir. Bu arada, Azerî Türklerinin 1903'de çıkardıkları "Şark-ı Rus" ve 1904'de çıkardıkları "Hayat" gazeteleri Türkler arasındaki basın hayatını oldukça zenginleştirmiştir.

Bütün bu gazetelerin ve mecmuaların içinde muhakkak ki en uzun ömürlüsü ve tesirlisi Gaspıralı'nın "Tercüman"ı olmuştur. Türkler için "Dilde, Fikirde ve İşde Birlik" parolası ile çıkan Tercüman gazetesi Türklerin bütün haklarını müdafaa ettiği gibi, Türklerin aydınlanma hareketlerinin de bir meşalesi haline gelmiştir. Öyle ki, Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetinin en büyük mimarı olan İlminski, Tercüman'ı ve Gaspıralı İsmail Bey'i Rus siyasetinin en büyük engeli olarak görmüştür. İlminski, yakın dostu ve 1880-1905 arasında Rus ortodoks kilisesinin başkanı ve bir ara Çar hükûmetlerinin Eğitim bakanı olan K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu.

"Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak iste-

diklerimize ters düştüğü gibi, Rus Ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu te'min için mutlaka hükümet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın"[77].

Bütün bu gelişmeler, Kazak Türkleri arasında millî şuurun uyanmasına ve uğranılan haksızlıklara karşı bir umumî reaksiyonun meydana gelmesinde son derece faydalı olmuştur. Fakat Kazaklar arasında gerçek mânâda millî uyanışın öncülüğünü yapan gazetelerin bilhassa 1905 inkılâbından sonra çıkmaya başladığını görmekteyiz.

c. 1905 Meşrutiyet Hareketi ile Türklerin Elde Ettiği Haklar

Rusların, 1905'de Japonlara yenilmesi ile Rusya'da o ana kadar örtbas edilmiş olan pek çok problem birden bire ortaya çıkmıştı. Çar hükümetlerinin takip ettiği devamlı yayılmacı siyaset, halkı maddî ve manevî yönden büyük sıkıntılara sokmuştu. Bu sıkıntılara dayanamayan halk, Rusya'nın 1905'de Japonya'ya yenilmesi üzerine sokaklara dökülüp daha fazla harp istemediklerini, maddî durumlarının düzeltilmesinin yanısıra manevî haklarının verileceği meşrutî bir idare istediklerini açıkça söylemeye başlamışlardır. Halkın bu baskılarına dayanamayan Çar hükümeti, anayasada değişiklik yaparak dikta rejimine son verdi. Böylece Rus olmayan milletlerin dahi halk temsilcileri kurulacak olan "Duma Meclisi'nde ülke meselelerini rahatça dile getirebileceklerdi. Türkler, "Duma Meclisi'ne 39 temsilci göndereceklerdi. Fakat "Duma'nın birinci açılışı çok kısa sürmüş ve ancak Ufa temsilcisi Ş. Sırtlanov Müslümanlara eşit haklar verilmesini isteyen bir konuşma yapabilmişti[78]. Ruslar, Türklerin, hararetli bir şekilde haklarını müdafaa ettiklerini görünce ikinci "Duma'ya 10 Türk temsilcisi almayı kararlaştırmışlardır. Kazak Türkleri "Duma Meclisi'ne ancak Ural Oblastı'ndan Bahit Can, Besali Karatay, Turgay Oblastı'ndan Ahmed Kurgambek Beremcan, Akmolinsk Oblastı'ndan Şahimerdan Kuşçegul, Semi palatinsk Oblastı'ndan Hacı Temir Ali Norokan, Semireçie Oblastı'ndan Muhammedcan Tınaşbay'ı gönderebilmişlerdir[79]. Rusla-

[77] I.T.Kreindler, *Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia*, s. 109-110.

[78] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia, Cambridge*, Mass., 1960, s. 43.

[79] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 291.

sında Türklük ve İslâmlık şuuru içinde modernleşme eğilimleri daha da kuvvetlenmiştir.

Rus idaresine düşen Türkler arasında basın hayatı, Rusların engellemeleri yüzünden maalesef oldukça geç başlamıştır. Türkler arasında basın hayatının öncülüğünü eğitim, dil ve kültür alanında olduğu gibi yine Gaspıralı İsmail bey yapmıştır. Gaspıralı'dan önce Azerî Türklerinden Hasan Zerdabî 1875'de "Ekinci", Celaleddin ve Hacı Said Ünsi kardeşler 1879'da "Ziya" Adlı gazeteleri çıkarmaya başlamışlar ise de bu gazeteler sık sık Ruslar tarafından kapatıldığı için pek tesirli olamamışlardır. Bu arada, yine Azerî Türklerinin çıkardığı "Keşkül" ve "Ziya'ı Kafkasî" adlı mecmualar da kısa süre sonra kapatılmışlardır. Azerî kardeşlerine göre daha temkinli hareket eden Gaspıralı, Rus yetkilileri ile yaptığı uzun müzakerelerden sonra, önce 1881'de "Tonguç"u, bilâhare de uzun süre devam edecek olan meşhur 'Tercüman" gazetesini 1883'de çıkarmaya muvaffak olmuştur.

İlk Kazan gazetesi olan "Dala Vilayetinin Geziti" Rus misyonerleri tarafından 1888'de Omsk'da Rusça olarak çıkarılmaya başlandı. Bunu, Kazan Türkleri'nin 1902'de çıkardığı "Mir'at" ile 1904'de çıkardığı "Nûr" gazeteleri takip etmiştir. Bu arada, Azerî Türklerinin 1903'de çıkardıkları "Şark-ı Rus" ve 1904'de çıkardıkları "Hayat" gazeteleri Türkler arasındaki basın hayatını oldukça zenginleştirmiştir.

Bütün bu gazetelerin ve mecmuaların içinde muhakkak ki en uzun ömürlüsü ve tesirlisi Gaspıralı'nın "Tercüman"ı olmuştur. Türkler için "Dilde, Fikirde ve İşde Birlik" parolası ile çıkan Tercüman gazetesi Türklerin bütün haklarını müdafaa ettiği gibi, Türklerin aydınlanma hareketlerinin de bir meşalesi haline gelmiştir. Öyle ki, Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetinin en büyük mimarı olan İlminski, Tercüman'ı ve Gaspıralı İsmail Bey'i Rus siyasetinin en büyük engeli olarak görmüştür. İlminski, yakın dostu ve 1880-1905 arasında Rus ortodoks kilisesinin başkanı ve bir ara Çar hükûmetlerinin Eğitim bakanı olan K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu.

"Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak iste-

diklerimize ters düştüğü gibi, Rus Ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu te'min için mutlaka hükümet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın"[77].

Bütün bu gelişmeler, Kazak Türkleri arasında millî şuurun uyanmasına ve uğranılan haksızlıklara karşı bir umumî reaksiyonun meydana gelmesinde son derece faydalı olmuştur. Fakat Kazaklar arasında gerçek mânâda millî uyanışın öncülüğünü yapan gazetelerin bilhassa 1905 inkılâbından sonra çıkmaya başladığını görmekteyiz.

c. 1905 Meşrutiyet Hareketi ile Türklerin Elde Ettiği Haklar

Rusların, 1905'de Japonlara yenilmesi ile Rusya'da o ana kadar örtbas edilmiş olan pek çok problem birden bire ortaya çıkmıştı. Çar hükümetlerinin takip ettiği devamlı yayılmacı siyaset, halkı maddî ve manevî yönden büyük sıkıntılara sokmuştu. Bu sıkıntılara dayanamayan halk, Rusya'nın 1905'de Japonya'ya yenilmesi üzerine sokaklara dökülüp daha fazla harp istemediklerini, maddî durumlarının düzeltilmesinin yanısıra manevî haklarının verileceği meşrutî bir idare istediklerini açıkça söylemeye başlamışlardır. Halkın bu baskılarına dayanamayan Çar hükümeti, anayasada değişiklik yaparak dikta rejimine son verdi. Böylece Rus olmayan milletlerin dahi halk temsilcileri kurulacak olan "Duma Meclisi'nde ülke meselelerini rahatça dile getirebileceklerdi. Türkler, "Duma Meclisi'ne 39 temsilci göndereceklerdi. Fakat "Duma'nın birinci açılışı çok kısa sürmüş ve ancak Ufa temsilcisi Ş. Sırtlanov Müslümanlara eşit haklar verilmesini isteyen bir konuşma yapabilmişti[78]. Ruslar, Türklerin, hararetli bir şekilde haklarını müdafaa ettiklerini görünce ikinci "Duma'ya 10 Türk temsilcisi almayı kararlaştırmışlardır. Kazak Türkleri "Duma Meclisi'ne ancak Ural Oblastı'ndan Bahit Can, Besali Karatay, Turgay Oblastı'ndan Ahmed Kurgambek Beremcan, Akmolinsk Oblastı'ndan Şahimerdan Kuşçegul, Semi palatinsk Oblastı'ndan Hacı Temir Ali Norokan, Semireçie Oblastı'ndan Muhammedcan Tınaşbay'ı gönderebilmişlerdir[79]. Rusla-

[77] I.T.Kreindler, *Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia*, s. 109-110.

[78] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia, Cambridge*, Mass., 1960, s. 43.

[79] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 291.

rın, "Duma Meclisi"nde Türk temsilcilerinin sayısını azaltmaları üzerine Türkler, bilhassa Kırım, Kazan ve Azerbaycan temsilcilerinin gayretleri ile, 15 Ağustos 1905'de Nijni Novgorod'da birinci, 13-23 Ocak 1906'da Petersburg'da ikinci ve 16-21 Ağustos 1906'da yeniden Nijni Novgorod'da üçüncü "Rusya Müslümanları Kongresi"ni yapmışlardır. Bu kongrelerde bütün meselelerini dile getiren Müslüman Türk toplulukları, önce Türklük ve İslamiyetten uzaklaşmadan "Kadet" adıyla maruf ve Rusya'da da geniş taraftarı olan Demokrat Parti ve batıya yönelik ihtilâlci fikirler taşıyan Sosyal Demokrat Parti etrafında toplanmışlardır. Fakat üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi'nden sonra millî bünyelerine daha uygun bir parti kurmaya karar vermişlerdir. Bütün Müslüman Türk topluluklarının etrafında topladığı ve programını benimsediği "Müslüman Birliği (İttifakı) Partisi" bundan böyle bütün Türklerin partisi olacaktı. Bu partinin programı on kısımdan ve altı bölüm olarak yetmiş iki maddeden meydana gelmişti'[80].

Rusya Müslümanları'nın üçüncü kongresinde Gaspıralı İsmail Bey'in müşterek dil ve eğitim konusunda yaptığı şu teklif herkes tarafından hararetle kabul edilmişti: "Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür. İlkokullarda eğitim dili olarak, her kabilenin kendi ana dili (lehçe) kullanılır, orta ve yüksek okullarda umum Türk dilinin kullanılması mecburidir[81].

Kazak aydınlarının, Türk birliğine inanmakla birlikte, Türklüğü birleştirecek olan Gaspıralı İsmail Bey'in bu teklifine biraz soğuk kaldıkları görülmektedir. Kazakistan'da eğitimin her kademesinde Kazak Türkçesinin kullanılmasına daha çok rağbet göstermişlerdir[82]. Bu, belki de ağır bir şekilde hissedilen Rus dil ve kültür baskısına bir reaksiyondan ileri gelmekte idi. Nitekim yukarıda zikredilen meşruti gelişmelerden sonra, Kazak aydınları ve önderleri Rus hükümeti ve Çar II. Nikola'ya başvurarak, hem eğitim ve hem de resmî yazışmalarda Rus dilinin yanısıra Kazak Türkçesinin de kullanılmasını istemişlerdir[83]. Kazak Türkleri, ayrıca, kendilerine "Müslüman Kazaklar" denmesini

[80] Rusya'da yaşayan bütün Türklerin programını benimsediği "Müslüman Birliği Partisi'nin programı bu çalışmanın sonunda EK-1 olarak verilmiştir.

[81] *Rusya Müslümanları Kongresi*, Tutanaklar, neşreden İ.Ilgar, Kültür Bakanlığı Neşri, İstanbul, 1988, s. 145-146.

[82] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 65.

[83] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 65-66.

Kazaklar arasında başka dinlerin propagandasının yapılmamasını, Kazakistan bozkırlarına daha fazla Rus göçmeni yerleştirilmemesini, vakıf arazilerinin dinî idarelere geri verilmesini, Müslümanlara Kazak bozkırlarında toprak ve mal satınlama hakkının verilmesini ve nihayet Kazakların ekonomik yönden sömürülmelerine derhal son verilmesini istemişlerdir[84]. Bundan başka, Kazak aydınlarının demokrat fikirleri temsil eden Kadet Partisi'ne daha sempatik baktıklarını görüyoruz. Böylece, haklarını alabilmek için Rus demokratları ile işbirliği halinde çalışmayı ümit ettikleri anlaşılmaktadır.

1913'de Ali Bükeyhan, Ahmed Baytursun ve şair Miryakub Dulat'ın önderliğinde çıkarılmaya başlanan "Kazak" gazetesi, bilhassa Rus okullarında yetişen kazak gençlerine millî şuuru aşılamak için başarılı neşriyatta bulunmuştur. İşte, bu gençleri kazanan "Kazak" gazetesi muharrirleri bir müddet sonra ülke çapında siyasî bir teşkilatlanmaya gidişin de öncülüğünü yapmışlardır. Nitekim Tınışbay ve Seydal gibi aydınların da aralarında katılmaları ile Kazak aydınları, ileride millî Kazakistan devletinin kuruluşunun çekirdeğini teşkil edecek olan "Alaş-Orda Partisi"nin temelini atmışlardır. Bu faaliyetleri esnasında milliyetçilik fikirleri iyice gelişmiş ve "Kazak" gazetesi muharrirleri umum Türk birliğini isteyen "Müslüman Birliği Partisi" ile işbirliği halinde çalışmışlardır.

"Müslüman Birliği Partisi"nin programı bütün Türk gruplarını ve bu arada Kazak Türklerini de içine aldığı için, bu programın önemli maddelerini burada özetlemek gerekiyor. Program 10 bölümden ve 72 maddeden meydana gelmiştir. Programın I. bölümünün I. maddesinde şöyle deniyordu: "Siyasî, iktisadî, içtimaî ve dinî sahalarda reform yapabilmek için, bütün Müslüman (Türk) kavimlerinin birleştirilmesi gerekir". Programın İnsan Hakları ile ilgili 2. bölümünde ise şu hususlara yer verilmişti: "Bütün insanlar emniyet, din ve milliyet farkı gözetmeden, kanun nazarında beraberdirler (mad.3); kişinin dokunulmazlığı vardır... Her insan hürdür Mahkeme kararı olmadan hiç bir şahıs tevkif edilemez, polis nezaretinde bulundurulamaz, sorguya çekilemez, itham edilemez ve cezalandırılamaz (mad.5); her

[84] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 67.

insan, vicdan ve din hürriyetinden faydalanır (mad.11); herkes, söz hürriyetine sahiptir (mad.12)".

III. Bölümdeki maddelerde Rus devletinin yapısı ortaya konuyor ve devletin, anayasa ve parlamento vasıtasıyla işletilmesi öngörülüyordu. Ayrıca, seçim kanununun, Müslümanların geleneklerini dikkate alarak hazırlanması gerektiği bildiriliyordu. IV. Bölümdeki maddelerde din meselesi ele alınıyordu. "Bütün dinler ve mezhepler, kanun nazarında eşit haklara sahip olup, devlet kontrolünden muaftırlar" deniyordu. V. Bölümdeki maddeler ise millî muhtariyet meselesine hasredilmişti. Bu maddelere göre millî muhtariyet emniyet tedbirleri dahil olmak üzere bütün meseleleri kapsamalıydı. Yani, muhtar makamlara muhtariyet hakkı tanınmalı; muhtar bölgelerin dili, devlet dili olmalı, merkezî hükümet dili olarak da Rus dili geçerli olmalıydı. VI. Bölümdeki maddeler bağımsız yargı organları kurulacağını bildiriyordu. VII. Bölümün maddeleri de eğitime ayrılmış ve herkesin eğitimini kendi anadilinde yapabileceği belirtilmişti. VIII. Bölüm ise malî meselelerin yeniden düzenlenmesi hakkında idi. Malî işlerin muhtar bölgelerin çerçevesi dahilinde, merkezî devlet hazinesi vasıtasıyla ele alınması gerektiği bildiriliyordu. IX. Bölümdeki maddeler toprak meselesi hakkında idi. Köylülere topraklarından tam olarak istifade hakkı tanınıyor ve müsadere edilmiş olan toprakların eski sahiplerine iade edilmesi gerektiği belirtiliyordu. X. Bölüm ise işçi meselelerine ayrılmıştı. İşçilerin haklarını koruyabilmek için, dernekler ve cemiyetler kurma haklarına sahip oldukları belirtiliyordu[85].

Yukarıda bahsettiğimiz aydınlar ve gazeteciler zümresinden sonra Kazak Türkleri arasında millî duyguların uyanmasında muhakkak ki Kazak edip ve şairleri ayrı bir yer işgal ederler. Daha önceleri adını zikrettiğimiz Mehmed Ötemiş, Abay Kunanbay, Ahmed Baytursun, Miryakub Dulat'dan başka Huday Bergen, Ömer Karaş ve yeni nesilden Magcan Cumabay, Sabit Dönentay, Ahmed Mamet, Sultan Mahmud Togayır, Beyimbet Meylî ve Seken Seyfulla'nın şiirleri ve ebedî eserleri ile Kazak Türkleri arasında millî şuurun uyanmasında büyük katkıları olmuştur.

[85] Programın tam metni için bak. İ. Ilgar (neşreden), *Rusya Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara 1988.

Millî uyanış devri olarak bilinen bu yılların edip ve şairleri, yalnız eski umum Türk hayatını idealleştirmekle kalmıyor, Kazak Türklerinin içinde bulundukları kötü durumdan kurtulmaları için çıkış yolları da gösteriyorlardı. Bilhassa "Uyan Kazak" müellifi Miryakub Dulat, Rus göçmenlerinin verimli Kazak topraklarını almalarına mani olmak için, halkın millî hislerini körükleyen ve onları birleşmeye davet eden büyük bir fikir adamı olarak son derece tesirli olmuştur. 1910'da yazdığı "Kazak Toprakları" adlı şiirinde Miryakub Dulat, halkını Rus göçmenlerine karşı şöyle uyarıyordu:

Ey ileri gelen kişiler, şuna dikkat edin. Onlar diyor ki
"Demir tavında dövülür" bu atasözünü takip etmekle,
Gelecek nesillerin gözyaşları için büyük sorumluluk alıyorsunuz
Ah, sevgili, vatanım, tamamıyla Rus göçmenlerinin eline geçtin!
Biz (Rus) vatandaşlığını topraklarımızı vermeden kabul etmiştik.
Biz adaletin gölgesi altında yaşamayı ümit etmiştik.
Şayet biz son topraklarımızı da verirsek hayvanlarımızı kumlar üzerinde otlatmak mecburiyetinde kalacağız.
Onlar seni topraklarından atıp oralara Rusları yerleştirdi.
Sana sadece ziraatle elverişsiz tuzlu göller ve susuz topraklar kaldı.
Kazaklar! Kazak kavminin oluşmasından bu yana yaşadığın topraklar şimdi nerededir?[86]

d. I. Dünya Harbi İçin Rusların, Kazaklardan Yeni Vergi ve Asker Talebine Karşı Tepkiler ve İsyanlar

I. Dünya Harbi başlayınca, Rus hükümeti Rusya imparatorluğu sınırları dâhilinde seferberlik ilan etmişti. Askerî ihtiyaçlar için Kazak Türklerinin ellerindeki bütün hayvanlar müsadere edilip alınmıştır. Bu yetmiyormuş gibi 250.000 kişilik Kazak Türkü Rus ordusunun geri hizmetlerinde çalışmak üzere işçi olarak orduya alınıyordu. Bu istekler Kazak halkını şaşkına çevirmiş ve ne yapacağına karar veremez duruma düşürmüştür. Nitekim Kazak Türklerinin millî hareketinin öncülüğünü yapan "Kazak" gazetesinde çeşitli görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır. Bir kısım Kazak aydını Rus hükümetinin isteklerinin

[86] Şiirin tam metni için bak. E.I.Allworth (Ed.), *Central Asia: 120 years of Russian Rule*, Durham-London, 1989, s. 411-412.

yerine getirilmemesini isterken, diğer bir kısmı da Rus isteklerinin yerine getirilmesini buna karşılık da "Duma"daki Kazak temsilci sayısının artırılmasını savunmuştur. Bir başka grup ise, zaten perişan hale gelmiş olan Kazak halkının askerlikten muaf tutulmasını istemiştir.

Halkın galeyandan patlama noktasına geldiği Temmuz 1916 başlarında A. Bükeyhan, O. Almaz ve Miryakub Dulat başkanlığında toplanan Kazak ileri gelenleri bir seri kararlar alarak bunları Rus makamlarına iletmeye karar vermişlerdir. Kazak Türklerinin aldığı ve Rus hükümetine ilettiği kararlar şunlar idi: Çar hükümeti, Kazak Türklerinin Rus ordusunun geri hizmetlerinde çalışmak üzere askere alma kararını iptal etsin. Eğer bu karar iptal edilmezse geri bırakılsın. Ayrıca, Kazak halkından talep edilen ağır vergiler azaltılsın. Ne var ki, Kazakların bu taleplerine Rus yetkilileri müspet veya menfi hiç bir cevap vermemişlerdir[87].

Sonunda halk, bu haksızlığa karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyanın en şiddetli bir şekilde cereyan ettiği bölge Sır-Derya olmuştur. Bu bölgeye bağlı Evliya Ata'da başlayan isyan, hızla yayılarak Urallara ve Astrahan'a ulaşmıştır. İsyanın kısa zamanda Sonak, Sekel kasabalarına ve oradan da Akmolla vilayetinin Kızılyar, Temir ve Guryev şehirlerine sıçradığı görülmüştür. Kazaklar bu yerleşim merkezlerinde nüfus kayıt ve vergi bürolarını basıp tahrip etmişlerdir. Fakat kısa zamanda askerî birlikleri devreye sokan Rus yetkilileri, ayaklanmaya katılan silahsız halk üzerine yaylım ateşi açarak pek çok kişinin ölümüne sebep olmuşlardır.

Kazakistan'da uzun süren ve şiddetli çarpışmalara sebep olan ayaklanma ülkenin Turgay bölgesinde olmuştur. Bu bölgede yaşayan Kazak Türkleri şu üç uruğa mensup idiler: Kıpçak, Argun ve Nayman. Aralarındaki eski ihtilafları bir kenara bırakarak düşmana karşı müşterek bir cephe oluşturan bu üç Kazak uruğunun başında Abdulgaffar Cambusun (Kıpçak), Osman Solak (Argun) ve Hasan Bek (Nayman) Hanlar bulunuyordu[88]. Turgay bölgesindeki bir birleşik Kazak kuvvetleri başlangıçta Rus birliklerine karşı başarıyla mücadele ettiler. Fakat bir müddet sonra Kazaklar aynı başarıyı gösteremediler. Zira, her Kazak

[87] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 136-137.
[88] Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan...* s. 337.

uruğuna ayrı bir kumandan komuta etmeye başlayınca orada sağlanan birlik bozulmuş ve dolayısıyla da düşmana karşı gösterilen başarılı mukavemet ortadan kalkmıştır. Bu arada, Kazakistan'da bulunan Rus kuvvetleri, Türkistan Genel Valiliği'nden gelen takviye kuvvetleri ile karşı hücuma geçerek 16 Kasım 1916'da Kazak kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğratmıştır. Bu mağlubiyet kabileler arasındaki birliğin de dağılmasına sebep olmuştur. Turgay bölgesinde düşmana karşı verilen bu mücadeleler küçük gruplar halinde bir müddet daha devam etti ise de sonunda halk, Rusların askerî gücüne boyun eğmek mecburiyetinde kaldı. Fakat Kazak aydınları bu Rus baskısını tanımayarak Kazakların haklarını müdafaa mücadelesini başka zeminlerde yürütmeye başlamışlardır. "Alaş-Orda" partisi etrafında toplanan bu aydınlar Kazakistan'ın istiklaline yönelik bir çalışma şekline girmişlerdir.

Kendilerinden haksız yere talep edilen savaş vergilerini ve askerî hizmetleri protesto etmek için isyan eden Kazaklar, yiğitçe direnmelerine rağmen Ruslar karşısında mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Galip Ruslar, halkın elinde neyi varsa hepsini vergi mukabilinde müsadere etmiş ve 100 bine yakın Kazak gencini de Rus ordusunun geri hizmetlerinde çalıştırmak üzere orduya almıştır. Bu arada 40 bin haneye yakın Kazak Türkü isyana katıldı diye çöllere sürülmüştür. İsyana önderlik ettiği için yüzlerce Kazak idam edilmiştir. Rus zulmüne dayanamayan 300 binden fazla Kazak Türkü Doğu Türkistan'a sığınmıştır. Diğer taraftan 200 bine yakın Kazak ve Türkistan Türkü Sibirya ve başka bölgelere sürgüne gönderilmiştir[89]. Kazak Türklerinden alınan araziler Rus göçmenlerine verilmiştir. Halktan zorla alınan ağır vergilerin yanı sıra, hediye şeklinde toplanan mal ve paranın yekûnu milyonlarca rubleyi geçmiştir. Alınan rüşvetlerin yekûnu üç milyon rubleyi, toplanan haksız vergilerin yekûnu ise 20 milyonu geçmiştir. Türkler, tarihte eşine rastlanmayacak şekilde soyulup ezilmişlerdir[90].

e. Bolşevik İhtilali ve Prensipleri

Kazakistan ve Türkistan illerinde Rusların haksız taleplerine karşı isyan eden Türkler, kendileri büyük kayıplara uğramalarına karşılık

[89] Togan *aynı eser*, s. 343-344; Hayıt, *Türkistan*, s. 210-211.

[90] Togan, *aynı eser*, s. 337; E.D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954, s. 154-155.

Rusların da zayiat vermelerine sebep olmuşlardı. Rusların, Türk illerinde uğradığı bu sarsıntıdan daha büyüğü I. Dünya Harbi'nin Alman cephesinde alınmıştı. Almanlara karşı mağlup olan Ruslar, büyük bir sıkıntıya girmişler ve müttefikleri İngilizler ile Fransızlar'dan acele yardım talebinde bulunmuşlardı. Fakat İngilizler ile Fransızların, Ruslara yardım edebilmek için Çanakkale Boğazından geçme teşebbüslerini 1915-1916 yıllarında Türkler tarafından engellenmesi, Rusları son derece müşkül duruma düşürmüştür. Devamlı yayılma politikasının arkasından Çarlık rejiminin Rus halkını I. Dünya Harbine sokması ve bu harbte istediği neticeyi alamaması halkı dayanması güç bir duruma düşürmüştü. Bu perişanlıktan bıkan halk, sonunda Bolşeviklerin tahriklerine kapılarak isyan etmiş ve 1917 ihtilalini destekler bir tavır içine girmiştir. Esasında Rus halkının önemli bir kısmı uzun zamandır Çarlık rejiminin adaletsiz idaresi altında ezilmekte idi. Rus köylüsü "Mujik" adını almış ve üzerinde çalıştığı toprak ile birlikte alınıp satılan bir mal durumuna düşürülmüştü. Bir nevi yarı-kölelik olan "Serflik" sistemi 1861'de ortadan kaldırılmış ise de, zenginler ve toprak ağalarının Çar'ın bakanlarını para ile satın almaları yüzünden bir netice alamamıştır. Bolşevikler, bu köylüler ile büyük bir mağlubiyet içinde çalışan işçiler arasında son derece tesirli olmuşlardır. Nitekim 1917 Bolşevik İhtilalini ilk destekleyen gruplar bunlar olmuştur. Devamlı harplerden bunalan askerlerin de Bolşeviklere katılması ile İhtilalciler köylü-işçi-asker sovyetini kurmaya muvaffak olmuşlardır. Halkın bu perişan halini gören bazı aydınların da bu ihtilali desteklemesi ile Bolşevikler başarılı bir ayaklanma ile Şubat 1917'de Çar hükümetini devirmeye muvaffak olmuşlardır. Kerenski yönetiminde iş başına geçen geçici ihtilal hükümetinin ilk işi idarî kadroda değişiklik yapmak olmuştur. Halka kötü muamele eden idareciler iş başından uzaklaştırılırken, polis ve jandarma teşkilatları da lağvedilmiştir. Ayrıca, bir kararname neşredilerek halkın kanunlar karşısında eşit olduğu ilan edilmiştir. İhtilalin gösterdiği bu hürriyet havası Rusya İmparatorluğu dâhilinde politik faaliyetlerin artmasına, Rus olmayan milletler ve bilhassa Türkler arasında millî politik çalışmaların hızlanmasına sebep olmuştur. Mart ve Nisan aylarında gerekli istişarî çalışmaları yapan Türkler, Mayıs 1917'de büyük kurultayı toplayarak haklarını savunacak kararları alıp yeni bir teşkilatlanmaya girmişlerdir.

Bolşevik İhtilalinin getirdiği hürriyet havasından istifade ile o âna kadar Çar idaresinde ezilen milletlerin ayrılıkçı faaliyetlere girişmesi, Bolşevik yöneticilerini hiç memnun etmemiştir. Ayrıca, umumî gidişattan da memnun kalmayan ihtilalciler Ekim 1917'de yeni bir darbe ile rejimlerinin karakterini daha da netleştirdiler. Daha radikal fikirleri ihtiva eden Ekim İhtilali neşrettiği yeni beyanname ile Rus ve Rus olmayan milletlere daha çok haklar ve hürriyetler verdiğini bildiriyordu. 3 Aralık 1917 tarihini ve Bolşevik ihtilalinin önderlerinden Lenin ve Stalin'in imzalarını taşıyan "Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman Emekçilerine" hitap eden beyannamede şöyle deniyordu:

"Rusya'da büyük vak'alar cereyan etmektedir. Başkalarının ülkelerini taksim etmek için başlanan kanlı harbin sonu yaklaşmaktadır. Bütün dünya milletlerini boyunduruk alana almış olan yırtıcıların hüküm ve saltanatları yıkılıyor... Yeni bir dünya, emekçilerin ve hürriyet isteyenlerin dünyası doğuyor...

Bütün Rusya'daki işçi, asker ve köylü mümessilleri ihtilalci Sovyetlere yayılmıştır. Memlekette hâkimiyet halkın elindedir. Rusya'nın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp-tutuşmaktadır. Şerefli bir sulhun akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkûm milletlere hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olmak.

İşte bu hadiseler karşısında biz, Rusya'nın ve Şark'ın nasibsiz emekçilerine müracaat ediyoruz.

Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları Sibirya ve Türkistan'ın Kırgızları ve Sartları, Kafkasötesi Türkleri ve Tatarları (yani Azeriler), Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar, Rus Çarlarının zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, âdetleri çiğnenmiş olanlar; biz sizlere hitap ediyoruz!

Bundan böyle sizin akide ve âdetleriniz, millî ve medenî bütün mümessilleriniz hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilan oluyor. Yani millî hayatınızı hür ve mümânaatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır. Biliniz ki, gerek sizlerin gerek bütün Rusya'da yaşayan milletlerin hakları ihtilalin bütün kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü mümessillerinin Sovyetleri tarafından korunmaktadır.

Bu inkılâba ve onun hükümetine yardım ediniz.

Ey Şark Müslümanları, Acemleri, Türkler, Araplar, Hindular, asırlardan beri hayatları, mülkleri, hürriyet ve vatanları Avrupalı alçak simsarların ticaret emtiası olan ve harplere başlayan yağmacılar tarafından memleketleri paylaşılmak istenen herkes!

Tahtından indirilmiş Çar'ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski hükûmetinin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine âit gizli anlaşmanın yırtıldığını, yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve onun hükümeti olan Halk Komiserleri Sovyeti (Şûrası), yabancı memleketlerin işgaline karşıdır. İstanbul Müslümanların elinde kalmalıdır. İran'ın taksimine ait muahede de yırtılmış ve yok edilmiştir. Harb hareketleri biter bitmez, askerler İran'dan geri çekilecek ve İranlılara kendi mukadderatlarını tayin etme hakkı temin edilecektir.

Keza Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına âit muahedenin de yırtıldığını ve yok edildiğini ilan ederiz. Askerî hareketler biter bitmez Ermenilere kendilerinin siyasî mukadderatlarını kendilerinin serbestçe tâyin hakkı temin edilmiş olacaktır.

Kulluk ve esaretiniz hiçbir zaman Rusya ve Rusya'nın ihtilâlci hükümeti tarafından istenmemektedir. Köleliğiniz, sizin vatanlarınızı yağma ile sömürge haline sokan alçak Avrupa emperyalizminden gelir.

Memleketimize kölelik getiren bu yağmagerleri defediniz. Savaş ve yıkımları eski dünyanın temellerini sarstığını, emperyalist-istilacılara karşı bütün dünyanın nefret ateşleri tutuştuğu kargaşalığın her kıvılcımın ihtilalin güçlü bir alevi haline geldiği, hattâ, yabancıların esaret boyunduruğu altında ezilip inlemekte olan Hind Müslümanlarının kendi zâlim müstebidlerine karşı ayaklandıkları bir zamanda susmak olmaz. Vakit kaybetmeyin ve memleketinizi yüzyıllar boyunca gasbetmiş olanları omuzlarınızdan silkip atınız. Kendi öz ocaklarınızın yağma ve talan edilmesine imkân vermeyiniz. Kendi memleketinize sahip olmalısınız. Kendi hayat ve maişetinizi kendi arzu ve bünyenize göre tanzim ediniz. Sizin buna hakkınız vardır; çünkü sizin mukadderatınız, kendi elinizdedir.

Biz, bayraklarımızla bütün dünya mazlum milletlerine hürriyet götürüyoruz"[91].

[91] A.N.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 649-652: S. Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 1979, s. 35-37; F. Armaoğlu, "Bolşevik İhtilali ve 'Self-Determination'", *Siyasal*

Bolşevik beyannamesinin muhtevasından da anlaşıldığı gibi, Rusya'daki yeni rejimin önderleri, Ruslara, Rus işgali altında yaşayan yabancı milletlere ve Türkiye başta olmak üzere diğer Müslüman milletlere birçok parlak vaatlerde bulunmaktadırlar. Acaba, Bolşevik liderleri bu vaadleri niçin yapmaktadırlar? Yoksa yeni rejimlerinin yerleşmesine kadar diğer milletleri oyalamak için mi böyle hareket etmektedirler?

Yukarıdaki ihtilâl beyannamesinin neşrinden üç ay sonra, yani 3 Mart 1918'de, Sovyet yöneticileri, Rusya imparatorluğu dâhilinde kendilerine karşı gösterilen direnci kırmak ve ayaklanmaları bastırmak maksadıyla Türkiye ile Brest-Litovsk Muahedesini imzalamışlardır. Bu antlaşmayı diğer ülkelerle yaptıkları antlaşmalar takip etmiştir. Artık Bolşevik yöneticileri rejimlerini Ruslara ve Rus olmayan milletlere kabul ettirmek için mücadeleye girmişlerdir. Fakat bu mücadele öyle kolay bir mücadele olmayacaktır. Zira her millet, neşredilen Bolşevik beyannâmesinde vaat edilen hak ve hürriyetleri istemeye başlamıştır.

f. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı: 1-11 Mayıs 1917

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Şubat 1917 İhtilali ile Çarlık hükümetini deviren Bolşevikler, Kerenski başkanlığında kurdukları geçici hükümet zamanında neşrettikleri bir deklerasyon ile Rusya'da yaşayan bütün milletlere eşit hak ve hürriyet tanıdığını ilân etmişti. Hemen harekete geçen Türk grupları, Mart ve Nisan aylarında kendi mahallî kongrelerini yaparak haklarının neler olduğunu tesbit etmişler ve bunların "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı"nda kat'î karara bağlanmasını sağlayacak delegelerini tesbit etmişlerdi. Daha önceki bölümlerde izah ettiğimiz gibi, Gaspıralı İsmail Bey önderliğinde 1880'lerde başlayan aydınlanma hareketi çok geçmeden meyvelerini vermeğe başlamış ve her Türk ülkesinde kendi millî benliğine yöneliş hareketleri hızlanmış idi. Sonunda, millî şuuru uyanan Türk kavimleri hak ve özgürlükleri için çeşitli mücadele yollarına girmişlerdi. Bütün Türk kavimleri aynı milletin evlatları olduğunu, dolayısıyla müşterek eğitim ve bilim alanında birlikte ilerlemeleri gerektiğini düşünmeye başlamışlardır. Bu birlikte hareket etme düşüncesi bilhassa Rus emperyalizmine karşı

Bilgiler Fakültesi Dergisi, XVH/2(1963), s. 211-250.

hak ve hürriyetlerini korumada daha açık bir şekilde ortaya konmuştu, işte bu düşünceler çerçevesinde hazırlıklarını tamamlayan Müslüman Türk kavimleri 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı"nı tertip ettiler. 1 Mayıs 1917'de Moskova'da Azerbaycanlı Şemsi Asadullah Bey'in evinde 900 delegenin iştiraki ile başlayan toplantının başkanlığını Kuzey Kafkasya Türklerinden Ahmed Salih Bey yapıyordu. İbrami Ahtem, Ayaz İshaki, Ahmed Salih, Halil Dostmuhammed, Ali Merdan Topçubaşı, Fatih Kerim, Abdullah Hoca, Selime Yakub, Hasan Ata Gabesi, İlyas Alkin, Cafer Seyitahmed ve Musa Carullah Bigi'den oluşan Başkanlık Divanı Kurultay'ın başarılı bir şekilde yürütülmesinde büyük gayret göstermiştir. Ayrıca, her oturumun başkanlığını yapan kıymetli Türk aydınları güzel idareleri ile herkesin takdirini kazanmışlardır.

Başkanlık divanının hazırlanıp Kurultay delegelerinin tartışmasına açtığı program şöyle idi:

"1- Rusya Devleti'nin gelecekteki idare şekli, 2- Rusya'da yaşayan milletlerin medenî ve mahallî muhtariyet hakları: a- Dinî ve millî faaliyetlerinin geçici teşkilatları, gelecekte daimî teşkilat kurma esasları; b- Kültür ve eğitim faaliyetleri, bunların müslüman Türk kavimleri arasında yayılması için gereken yollar; c-Mahkeme faaliyetleri; d- Kurucu Meclis'in teşkili meselesi, - Kadın hakları meselesi, 6- İşçi haklan meselesi, 7- Toprak meselesi, 8- Kafkasya, Kazakistan, Türkistan gibi Müslüman Türk ülkelerinde Rusya'nın gerçekleştirmeye çalıştığı kolonileşme faaliyetleri, 9- Askerî teşkilat meselesi, 10- Siyasî teşkilât meselesi, 11-Teşkil edilecek Kurucu Meclis'in teşekkülünde takip edilecek yollar (taktikler), 12- Savaştan zarar görenlere yardım şekilleri, 13- Bütün Rusya Müslümanları'nın Büyük Millî Şûrası (Sovyeti) nı seçmek"[92].

Başkanlık divanının bu programı kurultaya katılan üyeler tarafından derhal kabul edilerek şu konularda komisyonların kurulmasına karar verilmiştir:

"1- Rusya'nın gelecekteki idare şekli komisyonu, 2- İşçi hakları komisyonu, 3- Toprak-Su komisyonu, 4- Kadın haklan komisyonu, 5-

[92] *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanaklar*, Neşr eden İ.Ilgar, Kültür Bakanlığı neşri, İstanbul, 1988, s. 103-104.

Kurucu Meclis'e seçim için hazırlık komisyonu, 6- Savaş ve askerî teşkilât komisyonu, 7- Dinî ve medenî işler komisyonu, 8- Maarif komisyonu, 9- Mahallî idareler komisyonu"[93].

3 Mayıs'ta yapılan görüşmelerde memleketin idare şekli hakkında şu karar alınmıştır:

"1- Müslüman milletlerin menfaatlerini gerçekleştirmek için en uygun rejim millî birlik (ittifak) ve toprak muhtariyetine dayanan ve belli toprakları mevcut olmayan milletlere millî-medenî muhtariyet temin eden halk cumhuriyetidir.

2- Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bütün dinî ve medenî işlerini usûle göre yürütmek ve Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamak için kendileriyle ilgili kanunları çıkarma hakkına sahip Umum Rusya Müslümanlarının bir merkezî teşkilâtı kurulur[94].

4 Mayıs'da Kurultay delegeleri, Rusların kolonileştirme siyasetini ağır bir şekilde tenkit etmişlerdir. Rus hükümetinin, Müslüman Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetinden vazgeçmesini isteyen konuşmacılar, bu siyasete karşı etkin tedbirler alınmasını istemişlerdir. Bu maddeyi takiben tartışılan maarif meselesinin iyi takip edilmesine ve Ruslaştırma siyasetine karşı en büyük direncin millî maarif sistemi olduğu belirtilerek eğitim alanında şu hususların gerçekleştirilmesine karar verilmiştir: "1- Maarif ve kültür işlerinin her halkın kendi idaresi tarafından yürütülmesine, 2- İlkokullarda okuma dili her kabilenin (milletin) kendi anadilinde olur. Ortaokullarda genel Türk dilinin kullanılması mecburidir. 3- Tek tip olan eğitimde dinî ve dünyevi diye ikiye ayrılmaz. 4- Rus dili Türk okullarında ancak yabancı dil olarak okutulur. 5- Türk okullarını bitirenler Rus yüksek okullarına imtihansız girerler. 6- Dinî eğitim, din mekteplerinde ve medreselerinde yapılır"[95].

Bu altı madde, 24 maddeden meydana gelen eğitim reformu ile ilgili alınan kararların en önemlilerini teşkil etmektedir.

[93] *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, s. 105.
[94] *Aynı eser*, s. 151-152.
[95] *Rusya Birinci Müslüman Kongresi*, s. 346-348.

Kurultayın 6 Mayıs'daki oturumunda delegeler din işlerini din adamlarının yürütmesine karar vermişlerdir. Ayrıca, Rus hükümetinin Hıristiyanlık propagandası yapmasının da durdurulması istenmiştir.

9 Mayıs'daki Kurultay tartışmalarında ise toprak meselesi konuşulup karara bağlanmıştır. Alınan karara göre: a- Toprağı emeği ile işlemek isteyen herkese topraktan faydalanma hakkının verilmesi, b- Kazak Türklerinin kanunsuz olarak ellerinden alınan ve Rus göçmenlerine verilen toprakları ve otlakları Kazaklara iade edilmesi uygun görülmüştür.

9 ve 10 Mayıs günlerinde Kurultay'da yapılan görüşmeler sonunda kadınlarla erkekler din ve kanunlar karşısında eşittirler. Her türlü siyasî ve içtimaî faaliyetlere katılabilirler. b- Haftasonu tatil hakkı verilen işçilerin, günlük çalışma saatleri 8 saatten fazla olamayacaktır. Ayrıca, 16 yaşından küçük insanlar iş yerlerinde çalıştırılmayacak, bebekli kadınlara izin verilecek, yaşlı işçilere de emeklilik primi ödenecektir. Müslüman işçiler kendi işçi teşkilâtlarını kurma hakkına sahip olacaklardır. c- Müslüman askerler orduya alındığı zaman, özel birlikler kurulmalı, başlarında Müslüman kumandan bulunmalı ve bu birlikler kendi ülkelerinde vazife görmelidir[96].

Kurultay'ın görüşüp karara bağladığı en önemli konulardan biri de Millî Şûra (Merkezî Müslüman Şûrası) idi. Merkezî Millî Şûra kurmak için 10 maddelik bir karar alınmıştır. Biz buraya en önemli dört maddeyi veriyoruz:

"1- Rusya Müslümanları Kurultayı", Rusya Müslümanlarının bütün siyasî teşekkül ve partilerinin birlikte hareket etmelerini ve aynı yolu izlemelerini gerekli bulmuştur. 2- Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini koordine etmek ve doğrudan doğruya yönetmek maksadiyle bütün zümre ve kabilelerin temsilcilerinden müteşekkil Millî Şûra meydana getirilmelidir. 3- Millî Şûra 30 delegeden teşekkül eder: a- Türkistan, Buhara ve Hîve'den 7, Kafkasya'dan 5, Kırım'dan 2, Kazakistan'dan 5, Litvanya Tatarlarından 1, İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarından 10 kişi; b- Millî Şûra üyelerini, adı geçen gruplardan her biri kendi seçer. c- Kurultay, her bölgenin Millî Şûra'ya imkân nisbetinde kadınları seçmesini gerekli bulmaktadır. 4- Millî Şûra, Kurucu Meclis toplantıya

[96] *Aynı eser*, s. 359-360, 401-404 ve 476-478.

çağırıncaya kadar Müslüman milletlerin birlikte hareket etmelerini sağlamakla görevlidir"[97].

Millî Şûra temsilciliğine Kazakistan'dan şu beş şahsın seçildiğini görmekteyiz: Kurbanali Kuşçugel (Akmolla), Kulmuhammed Uraze (Semipalat), Cihanşah Dostmuhammed (Ural), Veledhan Tanaç (Bökey), Akkağaz Duscan (Turgay)[98]

Kurultay tartışmaları sırasında, Rusların 1916'da Kazakistan'da yaptığı zulümleri pek çok delegenin kınaması, Türk kavimlerinin birbirlerinin dertleri ile ne kadar yakından ilgilendiklerini göstermiştir[99]. Bu ise, millî birlik için iyi bir ortamın kolayca bulunacağı intibaını vermiştir.

1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde toplanan "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı"nda muhtelif konularda alınan kararların özetlerini burada vermeye çalıştık. Dilde, eğitim'de, çalışma'da ve medenî haklarını korumada bütün Türk kavimlerinin birlikte hareket etmek istedikleri açıkça görülüyor. Millî Şûra ile bu görüş daha açık bir şekil alıyor. Tıpkı Gaspıralı İsmail Bey'in savunduğu "Dilde, Fikirde ve İşde Birlik" ülküsünde olduğu gibi.

Ekim 1917 devriminden sonra Bolşeviklerin 3 Aralık 1917'de Ruslara ve Rus olmayan milletlere hitaben neşrettikleri beyannamede vaad edilen hürriyetler ve bilhassa her milletin kendi mukadderatını tayin etme hakkına sahip olduğunun açıklanması, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında cereyan eden "Rusya Müslümanları Kurultayı"nda alınan kararların tatbiki için son derece müsait bir ortam çıkmış oluyordu. İşte, bütün Türk kavimleri, önce kendi millî muhtariyetlerini sağlamak ve Millî Şûra kararları etrafında hareket edebilmek için derhal faaliyete başlamışlardır. Kazak Türkleri de Alaş Orda Partisi etrafında toplanarak kendi millî muhtariyetlerini temin için çalışmalara başlamışlardır.

[97] *Rusya Birinci Müslüman Kongresi*, s. 433-465.
[98] *Aynı eser*, s. 502-503.
[99] Aynı *eser*, s. 92-96 ve 120-126.

H. ALAŞ-ORDA PARTİSİ'NİN KAZAKİSTAN'IN İSTİKLALİNE SAHİP ÇIKMASI

1-11 Mayıs 1917'de bütün Müslüman Türklerin katıldığı kurultayda alınan ve herkesin uyması istenen Millî Şûra maalesef gerçekleştirilemedi. Bunun en büyük sebebi, Türklerin geniş bir coğrafyada birbirlerinden uzak bir şekilde yaşamaları ve bunun yarattığı bazı özel problemler ortaya çıkmış olması idi. Türkistan Türkleri (Özbek, Türkmen, Kırgız v.b.) Millî Şûra etrafında toplanmak, isterken, dağınık durumda olan Tatar Türkleri İdil-Ural Otonom Cumhuriyeti'ni; Başkurtlar ise Otonom Başkurt Cumhuriyeti'ni; Azerî Türkleri, Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'ni; Kırım Türkleri de Otonom Kırım Cumhuriyeti'ni kurmak istiyorlardı. Her Türk toplumunun ileri sürdüğü gerekçe kendine göre bir haklılık taşıyordu. İşte, böyle bir ortamda, Kazak Türkleri de "Otonom Kazak Cumhuriyeti"ni kurmak için "Alaş-Orda Partisi" etrafında toplanmaya başlamışlardır.

Umumen bütün Türk boyları tarafından kullanılan ve bilhassa Kazak Türkleri arasında yaygın olan "Uran", yani halk mânâsına gelen "Alaş" adı Kazak halkının modern hayatındaki ilk demokratik kuruluşun da adı olmuştur. 1905'de Rusya'da gerçekleşen meşruti idare bütün halklara olduğu gibi Kazak Türklerine de yeni hak ve hürriyetler getirmişti. Bu durumu öğrenen Kazak Türkleri, Karkaralı bölgesinde Kuyandı panayırında bir toplantı yaparak dertlerini görüşmeyi kararlaştırmışlardır. 1905 Haziran başlarında 15.000'e yakın bir topluluğun oluşturduğu kalabalık Kazak Türkü toprak, mülk, din hürriyeti, eğitim hakkı ve medeniyet meselelerine ait isteklerini dile getirmiş ve bunu bir rapor halinde Rus yetkililerine vermişlerdir[100]. Bu toplantıda aktif rol oynayan Alihan Bükeyhan, Bahtcan Karatay, Alpısbay, Kaimin, Temir Ali Nar Akın, Ahmed Birimcan, Şahmerder Kuşçıgul bilahere Kazakların "Duma" temsilciliğine de seçilmişlerdir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, "Alaş-Orda Partisi"nin ilk resmî kurultayı 2 Nisan 1917'de Orenburg'da başlamıştı. Bir hafta süren bu toplantıda Kazakları ilgilendiren bütün ana meselelere temas edilmiş ve en kısa zamanda "Birinci Kazak kurultayı"nın toplanmasına karar verilmiştir. Bu maksatla kurulan heyete "Alaş-Orda Partisi"ni temsi-

[100] Togan, *Bugünkü Türkili...* s. 346.

len Alihan Bükeyhan, Ahmed Baytursun, Miryakub Dulat ve Kadirbay Azim gibi önemli şahsiyetler seçilmiştir. Bu hâdiseden bir ay sonra toplanan "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı, 1-11 Mayıs 1917 Kurultayında alınan kararlar çerçevesinde "Birinci Kazak Kurultayı" 21-26 Temmuz 1917 tarihleri arasında toplanmıştır. Alaş-Orda Partisi"nin ve Kazakistan'ın sesi haline gelen meşhur "Kazak Gazetesi", olayı iyi bir şekilde bütün Kazak Türklerine duyurduğu için, ülkenin her tarafından gelen delegelerin iştiraki ile başarılı bir kurultay yapılmıştır. Alaş-Orda Partisi başkanı Alihan Bükeyhan'ın ateşli bir konuşmasıyle başlayan kurultay,

Kazakların tarihine yön vermiştir. Alihan Bükeyhan konuşmasında, "Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasî hedefimiz millî kurtuluştur, Kazakların istiklâlidir." diyerek halkının hissiyatına ve düşüncesine tercüman olmuştur. Özbek Türklerini temsilen Münevver Kârî, Tatar Türklerini temsilen de Fatih Kerimî yaptıkları konuşmalarda "Halkımızın (bütün Türklerin) kurtarılması için ayrı ayrı değil, hepimiz birlikte mücadele etmeliyiz" diyerek birlikte hareket etmenin lüzumuna dikkati çekmişlerdir[101].

İleride Alaş-Orda Hükûmeti'nin programının temelini teşkil edecek olan şu kararlar, "Birinci Kazak Kurultayı"na katılan delegeler tarafından ittifakla alınmıştır.

"1- Rus göçmenlerinin Kazakistan'a ve Türkistan'a getirilmesi hemen durdurulmalı. 2- Rus hükümeti tarafından gasbedilen ve göçmenlere dağıtılmakta olan topraklar derhal Kazaklara geri verilmelidir. 3- Rus ordusunun cephe gerisi için işçi olarak kullanılmak maksadiyle cepheye yollanan Kazaklar ve diğer Türkler hemen memleketlerine geri gönderilmelidir. 4- İşçi olarak cepheye gitmeyi reddettikleri için tevkif edilenler hemen serbest bırakılmalıdır. 5- Kazakistan'da Kazakların ve Rusların idarî işleri ayrı ayrı olmalıdır. 6- Adalet mekanizması yeniden düzenlenmelidir. Kazaklarla ilgili işlere bakacak olan hâkimler Kazakların kendinden olmalı, Rus hâkimler sadece Rusların işine bakmalıdır. 7- Maarif işinde değişiklik yapılmalı, eğitim herkesin ana dilinde olmalıdır. 8-Din işleri ayrı olmalı ve Müslümanlar dinî meselelerini kendileri halletmelidir. 9- Müslüman Türk kadınlarına

[101] M.Çokayoğlu, *1917 nci* Yıl Hâtıra *Parçaları*, Berlin-Paris, 1937, s. 16-17.

da Rusya'da bütün kadınlara tanınan haklar tanınmalıdır. 10- Yedi Su Havzasında Kazak Türklerinin başına gelen trajik hâdiselerde mağdur olanlara derhal yardım yapılmalıdır"[102].

Kazak Türklerinin birinci kurultayında aldığı bu kararlar, Bolşevik İhtilali'ni yapan Komünistleri oldukça tedirgin etmiştir. Sayıları az da olsa Kazak Türkleri arasında komünizme meyleden kişileri kendi saflarına alan Bolşevikler, Kazakların haklarını savunan Alaş-Orda Partisi aleyhinde bir kampanya başlatmışlardır. Fakat Ruslar tarafından haksız yere gasbedilen Kazak topraklarının Kazak halkına iadesi ve halkın sosyal adalet istekleri gibi konularda Bolşeviklerin yapacakları bir itiraz yoktu. Aksi takdirde ihtilâlin prensiplerine aykırı hareket etmiş olacaklardı ki, işin başında böyle bir yanlışa düşmeye de yanaşmıyorlardı. Onların maksadı, Kazakların Türklük şuuru içinde millî haklarına sahip çıkıp otonomi istemelerine mani olmaktı. Ne var ki, Bolşevikler, komünizmi ne Ruslara ne de Rus olmayan milletlere henüz kabul ettiremedikleri için meselenin üzerine de fazla gidemiyorlardı. Sonunda Bolşevikler, Rusları ve Rus olmayan milletleri komünizme ısındırmak ve aynı zamanda bu geçiş dönemini az karışıklıkla atlatabilmek ümidiyle 3 Aralık 1917 Deklarasyonunu ilân ettiler. Daha önceki bölümde tam metnini verdiğimiz ve her millete, kendi mukadderatını tayin etme hakkı başta olmak üzere pek çok hakkın verildiği bu bildiri, Bolşeviklerin düşündüklerinin aksine, Rus olmayan milletlere istiklâllerine kavuşma imkânı ve heyecanı getirmişti. Nitekim Rusların zulmünden ve uğradığı haksızlıklardan bıkan diğer milletler bu beyannameyi bir fırsat bilerek kendi mukadderatını tayin hakkını kullanmaya başladılar.

İşte, bu düşünceler çerçevesinde, Kazakistan'ın ve Kazakların büyük ümidi haline gelen Alaş-Orda Partisi, 8-13 Aralık 1917'de Orenburg'da 3. kurultayını topladı. Başkanlığına Bakıtkerey Kulman'ın, başkan yardımcılıklarına Alihan Bükeyhan, Halil Dostmuhammed, Azilhan Kenesarı, Ömar Karaş'ın seçildiği 3. Alaş-Orda Kurultayı'nın gündeminde şu meseleler bulunuyordu:

[102] Çokayoğlu, *aynı eser*, s. 20-36. Birinci Kazak Kurultayı'nda alınan kararlar ve yapılan konuşmalar hakkında en geniş bilgiyi M.Çokayoğlu'nun bu hâtıralarında bulmak mümkündür.

"1- Sibirya ve Türkistan'ın Otonomisi, Güney-Doğu İttifakı (Türkistan Türkleri ile Kazak ve Sibir Türkleri arasındaki ittifak); 2- Kazak Türkleri ile Kırgız Türklerine Otonomi verilmesi meselesi; 3- Otonom Kazakistan için milis kuvvetleri teşkili 4- Kazak Türkleri için Millî Meclis kurulması meselesi; 5- Eğitim ve öğretimin Kazak Türkçesinde yapılması meselesi; 6- Millî Hazine teşkili meselesi; 7- Müslümanların dinî işleri için bir Müftülük makamının kurulması; 8- Kazak Türkleri için ayrı bir mahkeme ve adliye teşkilâtı kurulması; 9- Köy ve avıl idaresi için yeni teşkilâtlanma meselesi; 10- Kazakistan'ın gıda sorunları, bilhassa kuraklıklar dolayısıyle perişan hale düşen halka nasıl yardım edileceği meselesi"[103].

Yukarıdaki maddeleri uzun uzun tartışan kurultay üyeleri, bu maddelerin tamamını ittifakla kabul etti. Kurultay sonunda üyelerin hareketli alkışları içinde kuruluşu ilân edilen muhtar Alaş-Orda Hükümeti büyük heyecan uyandırdı. Bu modern sistemde kurulan ilk Kazak Hükümeti oluyordu. Başbakanlığına Alihan Bükeyhan'ın, başbakan yardımcılığına Halil Abbas'ın seçildiği Alaş-Orda Kazak Hükûmeti'nin önemli bakanlıklarına şu kişiler getirildiler: Alimhan Ermek (Harbiye Bakanı), Ahmed Birimcan (Adalet Bakanı), Muhammedcan Tınışbay (İçişleri Bakanı ve aynı zamanda Hokand Hükümeti başkanı), Ahmed Baytursun (Millî Eğitim Bakanı), Mustafa Çokay (Dışişleri Bakanı ve Hokand Hükümetinde de aynı vazifeyi yürütüyor), Cihanşah Dostmuhammed ve Halil Dostmuhammed (Alaş-Orda Batı Bölgesi Bakanları). Diğer Bakanlar ise Velihan Tanaş, Aydarhan Turkbay, Sadık Amancol, Bakıtkerey Kalman, Yakub Akbay, Bazarbay Mehmed ve Otınşı Alcan idi. Alaş-Orda Hükümetinin bu 15 kişilik bakanlar kuruluna 15'de yedek seçilmişti[104].

Alaş-Orda Hükümetinin ilk işi Kazakistan'ı savunacak bir ordu teşkiline başlamak oldu. Zira Rusya'da komünist kuvvetler ile komünizme karşı mücadele eden kuvvetler arasında iç harp başlamış idi. Kazak Türklerinin her iki gruba karşı kendilerini müdafaa etme mec-

[103] S. Seyfullin, *Tar Col Tayğaq Keşüv*, "Cazuvşi" bapası, Alma-Ata, 1977, s. 72'den naklen veren H. Oraltay, *Büyük Türkeli*, No. 9 (1985-1986), s. 89.

[104] Seyfullin, *aynı eser*, 2.72-73'den naklen veren Oraltay, *aynı eser*, s. 89-90; Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 369; Hayıt, *Türkistan*, s. 253.

buriyeti vardı. Çünkü her iki grupta Kazak Türklerini ve Kazakistan'ı, değişik amaçla da olsa, sömürmeyi istiyordu.

3 Aralık 1917 Bolşevik Beyannâmesi'nden sonra Muhtariyet (Otonomi) isteyen hükümet ve millet sayısı hızla artmaya başlamıştı. Türkistan'da "Millî Merkez Hükümeti" için çalışmalar devam ederken, Hokand Muhtar Hükümeti de varlığını ilân etmişti. Tatar Türklerinin birleşmesi ile kurulan İdil-Ural Hükümeti faaliyete başlarken, kurulan Başkurdistan Muhtar Hükümeti de Başkurdların haklarını müdafaa için ordu kurmaya başlamıştı. Tehlikeleri görerek, kendilerini ve haklarını müdafaa için ordu kurma çalışmalarını başlatan iki hükümet, Alaş-Orda ile Başkurd Hükümetleri olmuştur. Başkurd Hükümetinin başkanı rahmetli hocam Prof. Dr. A.Z.V. Togan, bu hususta bilâhare yazdığı "Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi" ile "Hâtıralar" adlı kitaplarında şu bilgiyi vermiştir:

"...Başkurdistan Hükümeti, askerî teşkilâtını epeyce ilerletmişti. Aynı zamanda Alaş-Orda da millî ordu kurmak için çalışmalara başlamıştı. Başlangıçta, Başkurdistan gibi, Alaş-Orda askerî teşkilâtının merkezi Orenburg şehri idi. Fakat Alaş-Orda, Orenburg'dan başka Turgay, Kostanay ve Semi'de Kazak millî alayları kurmaya muvaffak olmuştu".

"Gerek Alaş-Orda ve gerek Başkurd Hükümetleri, yeni kurdukları polis teşkilâtlarını ilerletmişlerdi. Ak Ruslar ile Kızıl Rusların mücadelesinden cidden istifade etmek mecburiyetinde idik. Başkurd ve Kazak Hükûmetleri olarak askerî ve iktisadî sahalarda işbirliği yapmayı ve merkez olarak da Orenburg'u düşünüyorduk. Bu hususta müzakerelerde bulunduk. O zamanlar olduğu gibi, sonraları da Özbekistan, Kazakistan ve Başkurdistan arasında ihtilaflı hiç bir mesele olmadı. Dış siyasette birlikte hareket, iç siyasette de işbirliği için gerekli müzakereler yapılarak 12 maddelik bir protokol imzalanmıştı... Bir müddet sonra "Kazak-Başkurd Askerî Mıntıkası" kurma kararımızı Sovyet meclisine kabul ettirmiştik[105].

Alaş-Orda hükümetinin Başkurdistan hükümeti ile birlikte hareket etmesi ve her şeyden evvel millî menfaatlerini gözetmesi, Moskova'daki Bolşevik liderlerini tedirgin etmiştir. Nitekim bir müddet sonra Bolşevik önderleri Lenin ve Stalin'in, A.Zeki Velidi (Togan) ile Ahmed

[105] Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 370.

Baytursun'u görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya davet ettiğini görüyoruz. Bolşevik önderlerinin, Kazak Başkurd liderlerine sözleri şöyle olmuştur:

"Her ikiniz de milliyetçi olduğunuz halde sizi cihan içtimaî inkılâbı idesini, belki bizden biraz farklı olsa da, benimseyebilecek şahsiyetler olarak tanıyoruz. Her ikinizin memleketinde bugün parti hayatı başlamış durumda. Sizi, bunun içinde görmek istiyoruz. Fırka dışı grup ve şahsiyetler teşkilât şeklini almayınca hâdiseler onları geride bırakır, Biz, sizin her ikinizi komünist olmadığınız halde âza olarak görmek ve beraber çalışmak isteriz[106].

Bolşevik liderleri, Kazak ve Başkurd liderlerini açıkça komünist partisine sokmaya ve o şekilde onları kontrol altında tutmaya çalışıyorlardı. Bunu hisseden Zeki Velidi ve Ahmed Baytursun, arkadaşları ile görüşerek kararlarını bildireceklerini ifade etmişlerdir.

Alaş-Orda ve Başkurd hükümetlerinde konu uzun uzun tartışılmıştır. Her iki tarafın askerî teşkilâtlanma ile emniyet sahasında elde ettikleri başarılar küçümsenemeyecek bir seviyeye ulaşmasına rağmen, muntazam Kızıl-Ordu birlikleri ile başa çıkmaları mümkün değildi. Onun için, askerî bir çatışmaya girmemeye karar verildi. Fakat Kazaklar ile Başkurtlar, yanlarına Özbekleri de alarak daha geniş bir cephe (birlik) halinde Bolşeviklerle temas kurup işbirliği yapmayı uygun görmüşlerdir. Bu hususta hocam Togan şöyle yazıyor:

"Aramızda konuştuk. Biz, evvelce "Erk Sosyalist Partisi"ni Komintern'e müstakil âza olarak kabul ettirmek için uğraşmıştık. Şimdi Erk'de Kazakların "Üç-cüz", Özbeklerin "Tüde" Sosyalist Partilerinin bir "Güney Doğu Yerli Komünist Partileri Birliği" olarak birleşip Komintern'e müstakil âza olarak kabul olunmamızı teklif ettik. Stalin, "bu işler kolay" dedi. Ama partimizin Komintern'de müstakil âza olmasını kabul etmediler. Zira Stalin, gizlice, "Türkistan, Kazak ve Başkurt Komünistlerinin kabul edilmemelerini emretmiş"[107].

Bunun üzerine taraflar arasında yeni bir toplantı tertip edildi. Bu toplantıya Kazaklar, Özbekler ve Başkurtların yanısıra Türkistan'da yaşayan Rus Komünistleri ile Tatar komünistleri katıldılar. Bu yapı-

[106] Togan, *Hâtıralar*, s. 286.
[107] Togan, *Hâtıralar*, s. 286.

lan toplantıda birlik yerine parçalanma gerçekleşti. Rus komünistlerinin baskısı ile Tatar komünistler, birlikte hareket edince, Kazakistan-Özbekistan ve Başkurdistan işbirliği bozuldu, yerine, Tatar, Kazak ve Başkurtların önemli kısmını içine alan yeni bir birlik oluşturulmaya çalışıldı. Bu birlik Özbekleri ve Türkmenleri dışladığı gibi, Kazakları ve Başkurtları da parçalıyordu. Rusların gayreti ile gerçekleşen bu parçalanma herkesi bedbinliğe sevk etmiştir. Fitne ve ayrılık tohumları her Türk ülkesine olduğu gibi Kazakistan'a da girmiştir. Ayrıca, bu toplantıda, Kazakistan ve Türkistan'a yerleştirilen Rus göçmenlerinin geri gönderilmesi teklifi de reddedilmiştir.

Kazakistan'da bu devirde üç grubun oluştuğunu görüyoruz: a- Bolşeviklerle işbirliği isteyen ve sayıları oldukça az olan Komünist Kazaklar, b- Başkurt ve Tatarlarla birleşerek yeni bir cephe oluşturmak isteyen grup. Bu grup aynı zamanda Bolşeviklerle dirsek temasını muhafaza ederek hareket etmek istiyordu, c-Üçüncü grup ise doğrudan doğruya istiklâl mücadelesine girmek isteyenlerden meydana geliyordu.

Birinci grubu teşkil eden Kazaklar, derhal bir komünist partisi oluşturmak için hazırlıklara başladılar. Önce, "Kazak İhtilâl Komitesi"ni kurdular. Bu, "Komünist Partisi"nin temelini teşkil edecekti. KIREVKOM denilen bu teşkilât tamamen Sovyetler tarafından yönlendiriliyordu. 10 kişilik bir heyetin yürüttüğü bu KIREVKOM, Ahmed Baytursun'un bütün gayretlerine rağmen Sovyetlerin elinde bir kukla gibi hareket etmekten kendini kurtaramadı. İkinci grubu teşkil edenler, daha çok, Zeki Velidi ile Sultangaliyev'in millî komünizm esasına dayanan mücadelesini yürütmek istiyorlardı. Sovyetlerle açık bir çatışmaya girmeden bu mücadeleyi yürütmek isteyenler, çok geçmeden, Sovyetler tarafından "burjuva milliyetçileri" damgası ile baskı altına alınmaya başlanınca onlarda fazla ileri gidemediler. Daha doğrusu Sovyetler onları da tasfiye yoluna gittiler. Üçüncü grup ise, kurulan askerî teşkilâtı daha da geliştirerek istiklâl mücadelesine atılmayı plânlamaya başlamışlardı. Ne var ki, Çar taraftarı ve komünist aleyhtarı kuvvetlerin komutanı General Kolçak ve Kızıl Ordu birliklerinin komutanı General Frunze, diğer Türk gruplarına olduğu gibi, Kazak Türklerine de İstiklâl hakkı vermeyi reddediyorlardı. Nitekim hem Kızıl Ordu hem de Beyaz Ordu (anti-komünist), 1918'den itibaren Kazak Alaş-Orda hükümetinin faaliyetlerini yasak ettiklerini ilân

etmişlerdir. Fakat Alaş-Orda hükümeti, 1918-1919 arasında bu yasakların hiç birine uymadan programını tatbike ve Kazak Türkünün haklarını müdafaaya devam etmiştir. Alaş-Orda'nın bu başarılı direnişi, Kızıl-Ordu birliklerinin Çar taraftarı kuvvetleri yenmesine kadar devam etmiştir. Ne var ki, Çar taraftarı kuvvetleri yenen Kızıl-Ordu birlikleri, Kazak bozkırlarını işgal etmişlerdir. Alaş-Orda hükümetinin oluşturduğu millî Kazak kuvvetleri kahramanca mücadele etmelerine rağmen, üstün düşman birlikleri karşısında yenilmekten kurtulamamışlardır. Daha fazla zayiat vermemek için Alaş-Orda hükümeti, Kızıl Ordu komutanı General Frunze'den sulh talebinde bulunarak, askerî birliklerini lâğvedeceklerini bildirmiştir. Kızıl-Ordu birliklerinin komutanı Frunze, 20 Aralık 1920'de Lenin'e gönderdiği bir telgrafla Alaş-Orda hükümetinin sulh talebi hakkında Bolşevik liderlerine şu bilgiyi vermiştir: "Kazaklarla görüşmeyi geciktirmemeyi emrettim ve teslim olmalarını istedim. Alaş-Orda'nın askerî ehemmiyeti büyük değildir. Fakat onun politik ve iktisadî sahada etkinliği büyüktür. Teslim olmaları bu sahada bize büyük avantaj sağlar. Çünkü bu sayede mevzilerimiz, Hazar Denizi sahillerine kadar, Bozkır'ın her bölgesinde tahkim edilmiş olacaktır"[108].

Esasında, Sovyet Hükümeti, Alaş-Orda hükümetine karşı giriştiği mücadelede değişik bir strateji uyguluyordu. Sovyetler, şu veya bu cephe yerine, Alaş-Orda ile mücadeleyi doğrudan doğruya merkezden yönetmeye başlamıştı. Bolşevik rejiminin ikinci adamı Stalin, Çarlık döneminde Orenburg Valiliğinde vazifeli olan Muhammed Tungaçin'i, "Milliyetler meselesi Halk Komiserliği'nde "Kazak Meseleleri Müdürlüğü'ne tâyin ederek, ona direktifleri doğrudan doğruya merkezden vermeye başladı. Ayrıca, Çarlık döneminde gizli polislik yapmış olan Kölbay Toguzov'u "Turgay ve Akmolla Bölgeleri Komiserliğine" getirdi. Son olarak da Hıristiyanlığı kabul ederek bir misyoner papazı olan ve bu sahada çalışmış olan Ali Cangeldin'i, "Kazak Eyaleti Fevkalâde Komiserliği"ne atadı. Bolşeviklerin emrinde çalışan bu üç şahsın Alaş-Orda'ya karşı başlatılan mücadelede birer maşa olarak kullanılmaları son derece düşündürücüdür. Nitekim onların başlattığı mücadele son derece yıpratıcı olmuştur. Önce, Tungaçin başkan-

[108] M.V. Firuze, *İzbrannye Proizvodeniya*, Moskova, 1959,1, s. 276'dan naklen veren B.Hayıt, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1976, s. 257.

lığında bir geçici "Sovyet Kazak Hükümeti" kurduran Sovyet liderleri, Alaş-Orda'ya karşı bu kukla hükümeti desteklemişlerdir. Ne var ki, Sovyetler, bütün bu dalaverelerine rağmen istedikleri başarıyı elde edememişlerdir. Bunun üzerine Sovyet hükümeti, General Goloşçek'in komutasındaki birlikleri, Alaş-Orda'nın kurduğu millî kuvvetler üzerine hücum ettirmiştir. Böylece, Sovyet hükümeti ile Alaş-Orda hükümeti arasında değişen bir mücadele tarzı başlamış oluyordu. Neticede, yukarıda arzedilen şekilde Alaş-Orda hükümeti barışa zorlanmış ve Frunze komutasındaki kuvvetlerin gelmesi ile de bu durumu tamamen lehlerine çevirmişlerdir.

Çok dikkat çekici bir durumdur ki, General Frunze komutasındaki Kızıl Ordu kuvvetleri, Alaş-Orda kuvvetlerini yenmesine rağmen, Alaş-Orda'nın halk üzerindeki müspet tesirine mani olamamıştır. Bu da gösteriyor ki, Alaş-Orda hükümeti, Kazak Türklerinin büyük çoğunluğu tarafından şuurlu bir şekilde desteklenmiştir. Halktan aldığı desteğe güvenen Alaş-Orda, Frunze ile varılan sulh antlaşmasına rağmen, Kazakistan'da faaliyetlerine açıkça devam etmiştir. Bunu bilhassa 1920-1924 yılları arasında, yani komünizmin Kazakistan'a yerleştirilmeye çalışıldığı dönemde başarıyla devam ettirmiş ve mümkün olduğu kadar Kazak halkının menfaatlerini müdafaaya çalışmıştır. Bu devirde, KIVERKOM'ın on üyesi arasına Ahmed Baytursun gibi bir liderini sokarak faaliyetlerini yürütmeyi başarmıştır. Böylece, Alaş-Orda'cılar, uzun süre, istedikleri hususların Komünist hükümetin programına alınmasını sağlamışlardır.

Sonuç olarak, Alaş-Orda Hükûmeti'nin, Kazak Türklerinin haklarını ve istiklâlini savunmak için verdiği mücadele, arzu edilen hedefe ulaşamamıştır. Bununla birlikte, Kazak Türkleri ve bütün Türk dünyası var olma mücadelesi içindeydi. İşte, bu acı günleri, pek çok Türk şairinin yaptığı gibi, Kazak Türklerinin millî şairi Magcan Cumabay, 1920 sonlarında yazdığı "Uzaktaki Kardaşıma" (Alısdağı Bavrıma) adlı şiirinde dile getirmiştir. Magcan Cumabay şiirinde şöyle diyordu:

Uzaklarda bu kadar azap çekmekte olan kardaşım,

Solmuş beyçeçek (lâle) haline düşmüş olan kardaşım,

Her taraftan kendisini muhasara eden kalın düşmanın,

Ortasında göz yaşlarını göl gibi dökmekte olan kardaşım,

Bütün tarihi hayatınca yabancılardan cefa çekmiş olan kardaşım,

Kıyafetiyle de menfur gevirler (gâvurlar),

Taş yürekli habis ruhlar,

Diri diri, derilerini yüzmekle meşguldür.

Ya pirim! Altın Altay bizi dünyaya getiren müşterek anamız değil miydi?

Bu dağların yamaçlarında ele avuca girmez taylar gibi serbestçe oynayıp yürümüş değil miydik?

Biz orada beraber olalı "altın saka" ile atışarak oynamamış mıydık?

Biz aynı döşek üzerinde yatarken birbirimizle oynayıp tepişmiş değil miydik?

Altay gibi anamızın ak südünü beraber emerek, onun tadını birlikte almış tatmış değil miydik?

O zaman serin dağ pınarları şarıldayıp kayalar arasından bizim için akmıyor muydu?

Uçan kuşlar gibi sür'atli, kopan fırtınalar gibi delice koşan "tulpar" atlar, bizim için hazır duran birer binek "burak" değil miydiler?

Son Altay çağının altın günlerinde nazlı terbiye görerek pars gibi bir er yetiştin.

Ve beni bırakarak Ak ve Kara denizin ötesine gidip kaldın.

Ben de kuş yavrusu gibi daha kanatlarım çıkmadan,

Ve uçmağa gücüm yetmeden çırpındım durdum.

Yol istikametini gösterecek bir kişi de ortada yoktu.

Bu halde kahpe düşman beni yerinden atmadan bırakır mıydı?

Onun kurşunu genç bağrıma saplandı.

Taze masum kanım su gibi aktı.

Ben kanıksayıp, kuvvetim gidip bayıldım.

Ve beni karanlık hapishaneye aldı kapadı.

Ben burada o zaman (seninle Altay'da beraber bulunduğumuz zaman) gündüzleri gezdiğim kırları ve ovaları da, geceleri gördüğümüz nurlu ay'ı da göremiyorum.

Bizi terbiyeliyen, ipek kundağa sararak büyüten altın anamız Altayı da artık göremiyorum.

Ey pirim! Ne oldu? Yoksa biz (yani Orta ve Önasya'daki Türkler) milletimizin kalın kütlesinden mi, yolbarıs gibi olan Türkün yağıp duran oklarından dönmeyen yüreğinden mi ayrıldık?

Hakikaten biz harblerden bıkmış korkak kul haline mi geldik?

Dünyayı alt üst ederek erki için hamleler yapan Türk

Hakikaten hastalandı ve kuvvetten düştü mü?

Acaba onun yüreğindeki ateşi söndü,

Damarlarında kaynıyan ata kanı kurudu mu?

Kardaşım! Sen o yanda, ben de bu yanda,

Kaygıdan kan yutuyoruz.

Kul olarak yaşamak bizim şerefimize, haysiyetimize yakışır mı?

Gel gidelim Altay'a, atamızdan miras kalan altın tahta gidelim[109]

Yalnız Kazak Türklerinin değil, bütün Türkistan Türklerinin en büyük şairlerinden biri olan Magcan Cumabay'ın bu feryadına, Türkiye Türklerinin yetiştirdiği büyük şair, edip ve fikir adamı Ziya Gökalp, aynı yıllarda yazdığı "Türklük" adlı şiiri ile cevap veriyordu. Daha ziyade Türklüğe moral ve ümit veren Gökalp'in şiiri şöyle başlıyordu:

"Garbın dinler sesini, Garb'e sesler dinletir,

Kalbini de söyletir, kalbini de inletir;

Lâkin asla unutmaz Oğuz Han'ın evlâdı,

Turan denen o yurdu, Turan denen o adı,

Ey Türklüğün düşmanı, kitaplara göz gezdir:

Fârâbîler kimlerdir, Uluğ Beyler kimlerdir?

[109] Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 566-567.

Kimlerdendir unutma büyük İbn Sînâlar,

Kimlerdendir unutma, kahraman Attilâlar...

Türkler bu gün bir kavim, lâkin yarın bir millet,

Ona uymayanlara benden yüce bir lanet...

Türk hiç geriye gitmez, Türk irtica'ı bilmez,

Lâkin büyük kalbinden altın devri silinmez!..."[110].

Türk Aleminin O Yıllardaki Durumu

Yukarıda şairlerin feryadının yükseldiği bu devirlerde, akla şu sorular geliyor: Acaba, Türkiye Türklerinin, Azerbaycan Türklerinin ve Türkistan Türklerinin birbirine karşı tutumları nasıldı? Birbirlerine yardım ediyorlar mıydı?

XX. yüzyılın ilk yirmi yılı bütün Türkler için hem ümitler ve hem de endişelerle dolu olarak geçmiştir. Türkiye Türkleri, I. Dünya Harbi'ni kazanıp diğer Türk kardeşlerine yardıma koşmayı ümit ediyordu. Nitekim bir ara fırsatını bulduğunda Azerbaycan Türklerine yardım göndermiş ve Türkistan Türklerine de yardım göndermeyi planlamaya başlamıştı. Bilhassa Enver Paşa önderliğinde yürütülen bu fiili yardım siyaseti, bilâhare Mustafa Kemal Paşa zamanında diplomatik alana kaydırılmıştır. Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan Türklerine, 1916 milli ayaklanma sonrasında maddî, 1918 sonrasında da diplomatik sahada yardımda bulunulmuştur[111]. Aynı dönemde bazı hamiyetli şahıslar ile kardeşlerimizin kurduğu cemiyetler, Türkiye'nin 1919-1922 arasında verdiği istiklâl mücadelesi esnasında yardım etmeye çalışmışlardır[112]. Bolşevik rejiminin, kardeş Türk illerini de kontrole almasından sonra, 1921 başlarında, Ali Fuad (Cebesoy) Paşa başkanlığında fevkalâde sefir olarak Moskova'ya gönderilen heyetin içinde Tevfik Rüştü (Aras), İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Besim Atalay ve Fuad (Carım) Beylerden oluşan bir ilim heyeti de bulunuyordu ki, bu heyetin vazifesi Rus pençesinde inleyen kardeşlerimizin duru-

[110] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia*, Cambridge Mass 1960, s. 109-110.

[111] Tafsilatlı bilgi için bakınız M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, İstanbul, 1988, s. 1-69.

[112] Saray, *aynı eser*, s. 50 vd; A. Oktay, *Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul 1950, s. 46-47.

munu inceleyip Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine bilgi vermekti[113]. Bu heyet üyelerinden İsmail Suphi Bey, Atatürk'ün direktifi dahilinde Türkistan'a giderek, muhtelif gruplar halinde çalışan Türkistanlı kardeşlerimiz arasında bir birlik kurulmasını sağlamıştır. Bu hususta Togan "Hâtıralar"ında şu bilgiyi vermektedir:

"Temmuz (1921)'da Ankara Büyük Millet Meclisi âzası İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey Buhâra'ya gelmişti. O resmen, güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk Mebusu olarak seyahat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hattâ Hîve'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti. Bu zât Buhâra'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirleriyle rakip durumda olan Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. "Türkistan Millî Birliği"nin yâni "Müşterek Komite"nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, taraftarların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. İsmil Suphi Bey önce taraflarla konuşarak "Müşterek Komite" riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez Komite'nin diğer azaları da orada intihap edildi. Bununla Ağustos 2'de Türkistan Millî Birliği'nin yani Müşterek Komite'nin reisi sıfatıyle faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yani Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir millî mücâdele merkezi kurulmasında kat'î ve nihaî tesirleri oldu"[114].

Ne var ki, Türkiye Türklerinin gayreti ile Türkistan Türkleri arasında sağlanan bu birlik, Sovyetlerin baskısı neticesinde dağılmış ve 'Türkistan Millî Birliği" ve "Müşterek Komite"nin reisi olan Zeki Velidi (Togan) başta olmak üzere bazı üyeler vatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Sulh içinde, Sovyetlerle iyi geçinerek Türkistan Türklerinin haklarını korumaya çalışan 'Türkistan Millî Birliği" ve Müşterek Komite

[113] Saray, *aynı eser*, s. 13 ve *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, 1980, I, s. 154.

[114] A.Z.V. Togan, *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul, 1969, s. 37.

âtıl duruma düşmüştür. Bunun üzerine halk, 1916 yılından beri değişik şiddet ölçülerinde devam eden millî ayaklanmayı yegâne kurtuluş yolu olarak görmeye başlamıştır. Bilhassa, Frunze komutasındaki Kızıl Ordu birliklerinin Kazakistan'ı işgal ettikten sonra Türkistan üzerine yürümesi ve "Türkistan Millî Birliğini"ni lâğvettiğini ilân etmesi, halkı hem dehşete ve hem de kızgınlığa sürüklemiştir. İşte, bu psikolojik ortamda Türkistan Türklerinin arasına, Türkiye'yi I. Dünya Harbi'nde yönetmiş olan Enver Paşa'nın katılması halk arasında büyük heyecan yaratmıştır.

Enver Paşa, I. Dünya Harbi'nde takip ettiği politikada uğradığı talihsizliklere rağmen, Türk dünyasının birliği dâvasına samimiyetle inanan ve bu hususta plânları olan bir şahsiyet idi[115]. O'nun, harbin sonunda Rusya'ya gidişi ve bilahire Sovyetlerle temasları hakkında her ne kadar çeşitli tefsirlerde bulunulmuş ise de, hakkında söylenen ve yazılanların çoğunun bir "spekülasyon"dan ibaret olduğu, devrin şartları ve hâdiseleri belgeleriyle değerlendirildiğinde iyice anlaşılacaktır. Enver Paşa, komünizmi bütün dünyaya hâkim kılmak ihtirasıyla yanan Sovyet idarecilerinden, Türkistan müslümanlarını teşkilâtlandırarak İngilizleri Hindistan sömürgesinden atacağı vaadi ile sıyrılıp Türkistan'a gelmiştir. Daha önce, Eylül 1920'de, Bakü'de "Doğu Milletleri Kongresi"nde kâfi derecede malûmat edindiği Türkistan millî ayaklanmasının, Buhâra'ya vardığında çok kritik bir safhada olduğunu gören Enver Paşa, hiç tereddüt etmeden mücadeleye girmiştir. Muntazam ordulara kumanda etmiş ve harb sanatından anlayan tecrübeli bir şahsiyet olarak O'nun, Türkistan'daki millî ayaklanmayı yönetmeğe karar vermesi bütün mücahitler arasında büyük sevinç yaratırken, bâzı yerli liderler tarafından hoş karşılanmamıştır[116]. Enver Paşa, mücahitlerin arzusuna uyarak, bütün Türkistan Türklerini içine alan bir "Orta Asya İslâm Devleti" kurmak emeli ile Sovyetlere karşı mücadeleyi başlatmıştır. 19 Mayıs 1922'de Sovyet Hükûmeti'ne bir ültimatom vererek Kızıl Ordu'nun Türkistan'ı terk etmesini istemiştir[117]. Sovyetlerin bir cevap vermemesi üzerine taraflar arasında silâhlı mücadele başlamıştır. Top ve makineli tüfeklerden yoksun kırık dökük silâhlara sahip

[115] Tafsilat için bakınız Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 1983, İkinci Baskı, III/4 s. 210 vd.

[116] Togan, *Hâtıralar*, s. 386-92.

[117] A. Park, *Bolsevism in Turkestan*, 1917-1927, New York, 1957, 51.

mücahitler ordusu ile Enver Paşa, Duşenbe'yi alarak ilk zaferini kazanmıştır. Fakat Enver Paşa ve mücahitler, ikinci mücadeleyi Kızıl Ordu'ya karşı kaybetmişlerdir. Müşkül duruma düşen Enver Paşa, Türkistanlı liderlerden yardım istemiş ise de, bu isteği reddedilmiştir[118]. Bütün güçlüklere rağmen sonuna kadar mücadele azminde olan Enver Paşa, Duşenbe yakınlarındaki Belcuvan köyüne çekildi. Etrafındaki mücahitlere son sözü şu oldu: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Alın yazımızda ne varsa o olacaktır, bundan korkmuyoruz. Böyle köpekler gibi Rus zulmünde yaşamaktansa atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır[119].

Enver Paşa ve mücahitleri 4 Ağustos 1922'de ansızın Kızıl Ordu'nun baskınına uğradı. Enver Paşa, yakın muharebeyi kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Atına atlayıp mücahitlerin başında düşmana hücum etti. Kahramanca vuruşarak şehit oldu[120]. O'nun ölümü üzerine Türkistanlı millî şairlerden Çolpan, mersiyesinde şöyle dedi:

"Son nefesini düşmanlar aldı,

Ah, iğrenç zamanlar geldi,

Talihsizliğime, şimdi şeytanlar güler"[121]

Enver Paşa'nın ölümüne rağmen, bu millî ayaklanmadan büyük telâşa kapılan Sovyetler durmadan Kızıl Ordu birliklerini takviye etmişlerdir[122]. Gerekli hazırlıkları yapan Kızıl Ordu, uçakların ve tankların da desteği ile 1923 yazından 1924 kışına kadar millî ayaklanmaya katılan bölgelerin hemen hepsini yeniden işgal etmiştir. Mücahitlerin büyük bir kısmı hayatlarını Sovyetlere karşı mücadelede ya şehit olarak, veya idam edilerek kaybetmişlerdir[123].

[118] R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union; Communism and Nationalism, 1917-1923,* Cambidridge Mass, 1964, s. 29.

[119] O. Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism,* London, 1967, s. 124.

[120] Togan, *Bugünkü Türkili,* s. 451-460; Pipes, *aynı eser,* s. 259; Caroe, *aynı eser,* s. 125.

[121] Togan, *Bugünkü Türkili,* s. 454; Hayıt, *Türkistan,* s. 248

[122] Hayıt, *aynı eser,* s. 284.

[123] A.Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa,* İstanbul, 197, s. 412-436; Hayıt, *aynı eser,* s. 285-292

I. TÜRKLERİN SOVYET CUMHURİYETLERİNE BÖLÜNMESİ VE SOVYET REJİMİNDE MİLLİ MUKAVEMETİN DEVAMI

Giriştikleri hürriyet mücadelesini kaybeden Kazak Türkleri ile Türkistan Türkleri, bu sefer hakları için, komünist rejimi içinde yeni bir mücadele başlatmışlardır. Bu hareketin öncülüğünü Kazaklar'dan Turar Rıskul ile Özbekler'den Münevver Kari yapmakta idiler. Sultan Galiyev ise, aynı maksada Moskova'da çalışmakta idi. Ne var ki, Türklerin, komünist sistem içinde Türk birliği için yaptıkları mücadele, Sovyetleri yeniden telâşlandırmıştır. Kazak, Tatar, Özbek, Türkmen Komünist Partilerinde çalışan Türkler, Sovyetlerin bütün entrikalarına rağmen, kendi millî menfaatlerini korumak için büyük bir gayretle çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Ne var ki, Türklerin, komünist yönetim altında bir 'Türkistan Birliği" veya 'Turan Birliği" yaratma faaliyetleri, Sovyetlerin entrikalarla dolu yeni tedbirleri karşısında önce duraklamaya ve sonra da tartışmalara dönüşmüştür. Moskova'nın emrinde çalışan yerli komünistlerin bazıları devamlı olarak Türk boyları arasındaki eski anlaşmazlıkları körüklemeye ve işi kavmiyetçiliğe dönüştürmeye başlamışlardır. İşler iyice kavmî rekabete sokulduktan sonra da, aynı komünistler, birliğin yürümeyeceğini göstermek için bir Genel Kongre talep etmişlerdir. Mart 1924'de Taşkent'de tertip edilen Kongre'de Sovyetlerin kışkırttığı bir avuç yerli komünist, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmen boyları arasında daha önce vuku bulmuş anlaşmazlıkları ortaya atarak, uyuşma kabul etmez bir tutumla meseleleri tartışma havasından sert münakaşalara dönüştürmüşlerdir. Neticede, Kongre, birlik havasından ziyade, ayrılık havasına bürünmüştür. Bunun üzerine söz alan birlik taraftarı delegelerden Sultan Hoca, Kongre delegelerine hitaben şu konuşmayı yapmıştır: "Türkistan'ı ayrı ayrı Cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Hâlbuki "Kazak", "Özbek", 'Türkmen" vb. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Çünkü bunların hepsi aynı milletin evlâtlarıdır. "Kazak", "Özbek" ve Türkmen" gibi adlar, bizim boy adlarımızdır. Türklüğü parçalamak istiyorlar, buna izin vermeyin" diye onları ikaz edip, dikkatli olmaya davet etmiş

ise de, Sovyetler O'nu hemen tesirsiz hale getirmişlerdir[124]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, ayrı Cumhuriyetler fikrinin propagandasını yaptırmaya başlamıştır. Sovyet yöneticilerinin bu gayretleri, yerli işbirlikçilerinin de desteği ile, kısa zamanda meyvelerini vermiştir. Sonunda Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Karakalpak ve Tacik Komünist Partileri ayrı ayrı Rus Komünist Partisi'ne müracaat ederek ayrı Cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirmiş ve Moskova'nın yardımını istemişlerdir[125]. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi toplanarak durumu görüşmüş ve Türkistan'daki Komünist Partilerin isteklerini kabul ettiğini, Türkistan'da ayrı ayrı Cumhuriyetlerin kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924)[126]. Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler olmuş ise de, bunlar, kendilerini dinleyecek bir merci bulamamışlardır[127].

Ayrı Cumhuriyetlerin kurulacağının ilânından sonra teşekkül ettirilen "Merkezî Toprak Komitesi" bu yeni Cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine başlamış ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak sınırların aşağıdaki şekilde olduğunu tesbit ve ilân etmiştir:

1- Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1936'ya Kadar Muhtar Cumhuriyet): Kazakistan Cumhuriyeti 2.715.100 km²'lik bir alanı içine alıyordu. 20 Vilâyet'den (Oblast) meydana gelen Cumhuriyetin belli başlı yerleşim merkezleri şunlar idi: Aktübe, Alma-Ata, Cambul, Çimken, Guryev, Karaganda, Kızıl Orda, Kökçetav, Kustanay, Semipalatinsk, Cezkazgan, Mangışlak, Pavlodar, Taldı Kurgan, Turgay, Uralsk, Tselinograd.

2- Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: 449.600 km²'lik bir alanı içine alan Özbek Cumhuriyeti 12 Vilâyet'den meydana geliyordu: Çoğu eski Buhara Cumhuriyeti'nin toprakları içinde olan bu vilâyetler şunlar idi: Andıcan, Buhara, Cizak, Namangan, Navoi, Kaşkadar, Semerkand, Surhandar, Sırdarya, Taşkent, Fergana ve Horazm. Başşehri Taşkent idi.

[124] R. Vaidyanath, *The Poundation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi, 1967, s. 167-168; Hayıt, *Türkistan*, s. 298-299.

[125] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 175-176.

[126] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 172.

[127] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 180-185.

3- Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: 488.100 km²'lik bir alana kurulan Türkmen Cumhuriyeti, Hazar kıyılarından Mevr bölgesine kadar uzanan toprakları ve Buhara Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju Vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu. Başşehri Aşkabad idi.

4- Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Karakol bölgesi, Pişkek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bazı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzey kısımları Kırgızistan Cumhuriyeti'ni oluşturuyordu. Bu Cumhuriyetin yüzölçümü 198.500 km²'dir. Önce Muhtar Bölge olarak kurulan Kırgızistan, Ekim 1924'den sonra Cumhuriyete dönüştürülmüştür.

5- Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Kırgızistan gibi önce Muhtar Bölge olan Tacikistan, Ekim 1924'den itibaren Cumhuriyet haline gelmiştir. 143.100 km² yüzölçümü olan Tacikistan ise şu bölgeler üzerinde kurulmuştur: Kurgun-Tube, Kulyab, Duşenbe, Sır Darya bölgesinin bir kısmı, Carm vilâyeti ile Zarafşan bölgesi ve Batı Pamir bölgesi. Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu. Başşehri Duşenbe idi[128].

Amu-Derya ve Harezm yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgesinde ise "Karakalpak Muhtar Bölgesi" tesis edilmiştir.

Her Türk boyunun nüfus durumu göz önüne alınırsa, bu taksimatın oldukça başarılı bir şekilde gerçekleştirildiğini burada belirtmek mecburiyetindeyiz.

Toprak Komitesi'nin bu taksimi, Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her Cumhuriyetin Komünist Partisi'nin ileri gelenleri komiteler kurarak kendi idarî, ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başlamışlardır. Yapılan bütün programlarda her Cumhuriyetin halkının isteyerek Ruslarla birleştikleri tezi ve teması iyi bir şekilde işlenecekti. Nihayet bu çalışmalar 1924 Ekim sonlarında tamamlana-

[128] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 188-191.

rak Moskova'ya bağlı olarak kurulan ve adları yukarıda verilen Cumhuriyetlerin kuruluşu tamamlanmış oluyordu[129].

a. Geçiş Dönemi

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, burada akla şu sorular geliyor: Acaba, Sovyetler, bu Cumhuriyetleri kurdurmakla ne yapmak istiyorlardı? İhtilâl beyannâmesinde her millete vaad edilen kültürel ve ekonomik haklarda eşitlik prensibine tatbikatta sadık kalacaklar mıydı? Yoksa Sovyet şemsiyesi altında bu Cumhuriyetlerin Müslüman Türk halklarını Sovyetleştirmeye yani Ruslaştırmaya mı tâbi tutacaklardı?

Cumhuriyetlerin kuruluşunu takip eden yıllarda, Sovyetlerin takip ettikleri siyaset oldukça başarılı idi. Zira bu cumhuriyetlerin problemlerini ele almada oldukça demokrat bir hava yaratmışlardı. Bu ise, Kazakistan'da Alaş-Orda hareketinin önde gelen liderlerinden Ahmed Baytursun'u oldukça ümitlendirmiş ve hattâ onun rejim lehinde yazılar yazmasına sebep olmuştur. Nitekim A. Baytursun, 1926'da yazdığı bir makalede "Kazak halkının yaşama tarzına yakın olan komünizmi biz herkesten önce kabul ettik" demiştir[130].

Ne var ki, Sovyetlerin tutumundaki bu demokrat hava çok geçmeden yerini tam bir emperyalist siyasete bırakmıştır. Komünist sistemin yerleşme devri olan bu yıllar sona erer ermez Sovyetler, Kazakistan'da şu konularda Sovyetleştirme faaliyetine girişmişlerdir: Memleket çapında yeni bir ekonomik teşkilâtlanma (zoraki kolhoz sistemine geçiş), Kazak Türkçesini, tarihini, kültürünü ve dinini yozlaştırma, tahrip ve tahrif etme. Bu hususlar sırası geldiğinde etraflıca anlatılacaktır.

b. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin İlk Yılları

Yukarıda zikredilen konuların izahına geçmeden önce, Kazakistan'da kurulan Komünist hükümetin işleyiş tarzı hakkında burada bilgi vermek zarureti ortaya çıkıyor. Bütün Sovyet Cumhuriyetleri'nin tek hâkimi Komünist Partileri'dir. Bunların da başında Sovyet Komünist Partisi bulunur. Başka hiçbir siyasî parti veya kuruluşa izin verilmez. Sovyet hükümeti, Komünist Partisi'nin emirlerini yerine getirmekle

[129] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 193-196.

[130] S. Kenzhebaev, *Sovety ve bor'be za postroenie sotsializma*, Alma-Ata, 1963, s. 207.

görevlidir. Komünist Partisi'nin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileridir. En yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis)'tir. Bu Yüksek sovyet, ülkeyi İttifak (Birlik) Sovyeti ve Milletler Sovyeti olmak üzere ikiye ayırır. Her Birlik Cumhuriyeti, Muhtar Cumhuriyetlere, Muhtar Oblastlara ve Muhtar Okruglara ayrılmıştır. Her Cumhuriyeti 32, her Muhtar Cumhuriyeti 11, her muhtar Oblastı ve her Muhtar Okrug'u 1 vekil temsil eder. Yüksek Sovyet'e bu vekillerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlar. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki Prezidyum'u bu Sovyetler seçer. Yüksek Sovyet Prezidyumu "Yönetim Kurulu" 37 kişiden meydana gelir. Prezidyum başkanının dışında 15 yardımcısı (her Cumhuriyetten bir tane), bir sekreter ile 20 üyesi bulunur. Prezidyum başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokar. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisi'nin emirleri ile hareket eder. Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit eder. Komünist Partisi'nin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılır. Rakip olmadığı, daha doğrusu imkân verilmediği için de bu adaylar bazen seçim dahi yapılmadan seçilirler. Her Cumhuriyetteki Komünist Partisi'nin durumu aşağı yukarı aynıdır. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet"e delege göndermekle yükümlüdürler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet"i oluştururlar. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftır. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınır. Sovyet Komünist Partisi, "Yüksek Sovyet" kanalıyla en küçük yerleşim birimi olan köylerden başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutar.

Sovyet Sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Şurası) idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Sovyetine, Birlik Cumhuriyetleri'nin hükümet başkanları da üye idi. Bakanlar Sovyetinin üyeleri Sovyet hükümetinde Bakan veya Devlet Komite ve Teşkilâtlarında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Sovyeti talimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisi'nden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı.

Kazakistan dahil olmak üzere Sovyetler Birliğini oluşturan bütün Cumhuriyetlerin Komünist Partileri, birbirlerine benzemekle birlikte,

Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilâtından ve hükümet şeklinden oldukça değişik bir durum arz ediyordu. Birlik Cumhuriyetleri'nin Komünist Partileri'nin en büyük organları şöyle idi: Merkezi Komite, Komite Bürosu ve Genelsekreterlik, Ayrıca, Komünist Partisi şu şubelere ayrılıyordu: 1- Organizasyon ve Parti faaliyetleri, 2-Endüstri ve Ulaşım 3- Hafif ve Gıda Endüstrisi organları, 4- Yönetim organları, 5- Parti Komisyonu, 6- Propaganda ve ajitasyon, 7- Fen ve Eğitim kuruluşları, 8-Kültür kuruluşları, 9- Köy (Kolhoz) ekonomisi, 10- İmar-İskân işleri ve Yerli ekonomi, 11- Servis müdürlüğü,

Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetlerin Bakanları üç ayrı katagoriye ayrılıyordu: 1- Moskova'da bulunan Bakanların hiç bir Cumhuriyette eşi veya benzeri yoktu. 2- Moskova'da ve Cumhuriyetlerin başkentlerinde bazı karma bakanlıklar bulunuyordu. 3- Sovyet Cumhuriyetleri'nin Bakanları, ki bunların fonksiyonu ancak kendi Cumhuriyetlerinin sınırları dahilinde geçerliydi.

Cumhuriyetlerde Bakanlıkların yetki sahaları şöyle sıralanıyordu: a- Köy (Kolhoz) ekonomisi, b- İçişleri, c- Adalet, d- Eğitim, e- Sosyal Güvenlik, f- Sağlık, g- Yerli ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler). Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinde kalmış, 1936'dan itibaren diğer bakanlık sahaları Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966'da yapılan değişiklik ile eğitim faaliyetleri Moskova'ya, İçişleri de Birlik Cumhuriyetlerine bırakılmıştır. Fakat 1977'de yapılan değişiklik ile Birlik Cumhuriyetleri, eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Kazakistan gibi, diğer Birlik Cumhuriyetlerinin Bakanlıkları yaptıkları icraatın direktifini kendi Komünist Partilerinden, onlar da Sovyet Komünist Partisi'nden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir[131].

Bu izahlardan da görüldüğü gibi, Sovyet sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahip idi. Dolayısiyle, bu karmaşık sistemin düzgün bir şekilde yürümesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Fakat sistemin yürümemesi, yani çalışmaması ile ilgili hususlar düzeltileceği yerde, bunun zorla yürütülmesi yoluna gidildi, insanlar zorla bu aksak ve yanlış sistemde çalıştırılmaya başlandı. İşler zorla yaptırıldığı için

[131] L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1970, s. 652-654.

de istenen verim sağlanamadı. Böylece, iş yapmada hem insanlara bıkkınlık, hem de sisteme tıkanıklık geldi. Bu ise, Sovyet sisteminin sonu oldu. Bütün bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan bir gerçek vardı ki, o da, Kazakistan başta olmak üzere Birlik Cumhuriyetlerinin, Komünist Yönetim tarafından tarihte eşine rastlanmaz bir şekilde sömürüldüğü idi. Bu da, muhakkak ki, sistemin yürümemesinin en büyük sebeplerinden birini oluşturuyordu.

İşte, bu aksak sistemin hâkim olduğu Kazakistan'da ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmeler nasıl oluyordu? sorusu ile Kazakistan'da cereyan eden hâdiselere yeniden dönebiliriz. Fakat burada bir hususu hatırlamada zaruret vardır. Kazakistan'ın etnik yapısı devamlı gelen göçmenler yüzünden değişmiş idi. Ülkenin kaderine sahip çıkan Kazak Türkleri kadar neredeyse Rus nüfus da ülkede oluşmuş idi. İşte, bu Rus nüfusunun Kazakistan Komünist Partisi'nin idaresinde de büyük bir ağırlığı olduğu unutulmamalıdır. Yani, Kazak Türkleri, bu Sovyet devrinde dahi, anavatanlarının idaresinde tam olarak söz sahibi değillerdi. Kazakistan'daki gelişmeleri incelerken bu gerçeğin hiçbir zaman unutulmaması gerektiği kanaatindeyim.

İ. FELAKET YILLARI: 1920-1938, KAZAK TÜRKLERİNİN AÇLIK VE ZULÜMDEN ÖLMELERİ

1920 ve 1921 yılları Kazak Türkleri için yeni bir felaket devri olarak tarihe geçmiştir. I. Dünya Harbi'nin başlaması ile ortaya çıkan ve bilhassa 1916 millî ayaklanmasına sebep olan acı gelişmeler, 1917 Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesi ile başlayan iç harbi takip etmiş ve Alaş-Orda önderliğinde yürütülen İstiklâl mücadelesi de bunlara eklenince, bütün bu olayların yarattığı maddî ve manevî sıkıntılar Kazak Türklerini son derece sarsmıştı. Bütün bu gelişmelere ilâveten, ülkeyi yeniden işgal eden Kızıl Ordu birliklerinin, halkın elinde kalan son yiyecek maddelerini de alması Kazak Türklerini açlıkla karşı karşıya bırakmıştır. 1920 kışının uzaması ise, durumu tam bir felâket haline getirmiştir. Ülkeyi kontrol eden Sovyetler ve Kazak Komünistleri, halkın açlığını giderecek hiç bir tedbir almamıştır. Çaresizlik içinde kalan halk, bir parça yiyecek alabilmek için tren istasyonlarında ve büyük yerleşim merkezlerinin idarî binalarında günlerce eli açık yalvarmışlardır. Ne var ki, açlıktan yalvaran bu insanlara hiç bir yardım eli uza-

tılmamıştır. Yüzbinlerce insan açlıktan ölmüştür. Kimi kaynaklara göre 700 bin, kimi kaynaklara göre 1 milyon Kazak Türkü hayatını kaybetmiştir[132]. Bu faciayı Togan şöyle tasvir etmiştir: "Ölen ahali hep Kazaklardı bundan başka Rus hükümetinin ve bilhassa Bolşeviklerin, yerli ahalinin sıhhatine hiç ehemmiyet vermemeleri, hattâ bazen kasdî olarak ihmal etmeleri yüzünden ölümler çoğalıyordu"[133].

Bu acı kayıpların ardından, Komünist yöneticileri, halka biraz nefes aldırabilmek ve bu arada Sovyet sistemini benimsetebilmek için 1921-1925 ekonomik tedbirlerini almak mecburiyetinde kaldılar. Bu tedbirlerin ana hedefi, halkın ekonomik durumunun behemahal düzeltilmesini öngörüyordu. Eskiden olduğu gibi, yani ihtilal öncesindeki gibi, ziraat yapılan toprakların işletilmesi ve hayvancılığın ilerletilmesi için hayvancılıkla uğraşan Kazak Türklerine mümkün olduğu kadar imkân tanınması idi. Fakat Kazak topraklarının ve otlaklarının en verimli bölgeleri Rus göçmenleri ile Kossaklara verildiği için Kazak Türkleri yine çaresizlik içine düşmüşlerdi. Ellerindeki verimsiz topraklarda ziraatçılık ve hayvancılık yapmak ve bunlardan tam verim almak hemen hemen imkânsız bir işti. Nitekim öyle de oldu. Fakat Sovyetlerin, Kazak Türklerinin ekonomik hayatının düzelmesi için yaptığı bu girişimler, ister istemez Kazak Türklerinin kendilerine getirmeye başlamıştır. Bir taraftan Alaş-Ordacıların, bir taraftan Kazak kabile idarecilerinin tesiri ile Kazak Türkleri, Sovyet rejiminin aksine, millî hüviyetlerini muhafazaya yönelik hareketlere girişmeye başlamıştır. Bu ise, Sovyetlerin hiç de hoşuna gitmemiştir. Sovyet rejiminin yeni lideri Stalin'in emri ile, Kazakistan'ın ve ekonomisinin Sovyetler tarafından tam olarak kontrol edilmesine karar verilmiştir.

Stalin'in direktifi ile Aralık 1925'de beşinci kongresini yapan Kazak Komünist Partisi, Kazak Türklerinin en küçük yerleşim birimi olan Aul (Köy)'u Sovyetleştirmeye karar vermiştir. Bu karara göre, kabîle reislerinin sözünün geçtiği Aul'larda, her şey devletleştirilecekti. Bununla Sovyetler, özel mülkiyet hakkını kaldırıp Aul'da yaşayan Kazakların topraklarını devletleştirirken, aynı zamanda kabîle reislerinin otoritelerine de son veriyordu. Ne var ki, Kazak Türklerine ait toprakla-

[132] Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, s. 17; Olcott, *The Kazakhs*, s. 159; Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 380-381.

[133] Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 381.

rın en verimlileri Rus göçmenlerine verildiği için, Kazak köylülerinin ve kabîle ileri gelenlerinin ellerinden alınıp devletleştirilen topraklardan daha fazla verim almak mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Aul'ların devletleştirilmesi ve ekonomi ile birlikte toplumun zorla Sovyetleştirilmeye kalkışılması, örf ve adetlerine düşkün olan Kazak Türklerini son derece huzursuz etmiştir[134]. Kazak Türklerinin bu şekilde Sovyetleştirilmesine karşı çıkan Ahmed Baytursun gibi eski Alaş-Ordacılar ve bazı vatansever komünist aydınlar, halkı destekledikleri gerekçesi ile Komünist Partisi'ndeki vazifelerinden uzaklaştırılmışlardır[135].

Yapılan zoraki devletleştirme ile Kazak topraklarından istenen verim elde edilemedi. Bunun üzerine yeni tedbirlere başvuran Sovyet yöneticileri, kooperatifler kurdurarak yetişen mahsulü bu yolla kontrole başlamıştır. Fakat yetiştirilen tahıla, devletin verdiği fiyat son derece düşük idi. Yetişen tahıl serbest piyasada daha çok para ediyordu. Bu ise, tarım sahasında çalışanların hevesini kırıyordu. Bu arada, hayvancılığın da devletleştirildiğine şahit oluyoruz. Bütün ailesinin geçimi hayvancılıktan sağlayan Kazak Türkü, elindeki hayvanları devlete vermeyi reddetmiştir. Baskı yolu ile hayvanları ellerinden alınmak istenen halk, ya hayvanlarını öldürmeye başlamış, ya da hayvanları ile birlikte Çin işgalindeki Doğu Türkistan'a veya komşu Özbekistan Cumhuriyeti'ne kaçmışlardır[136].

1925-1929 arasında tatbik edilen bu Sovyetleştirme politikası başarısızlıkla neticelenmiştir. 1915'de bir Kazak ailesine en az 26 baş hayvan düşer iken, bu rakam 1929'da baş hayvana düşmüştür. Aynı şekilde ziraatçılıkta da istenen gelişme olmamıştır. Bunun en büyük sebebi 1927-28, 1928-29 kışının beklenenden de kötü geçmesi, diğer bir sebebi de, hayvancılığa mukabil az kazanç verdiği için, Kazak Türklerinin tarıma pek rağbet etmemeleridir. Daha önce izah edildiği gibi, bunun da sebebi, en verimli toprakların Rus göçmenlerine, en çorak toprakların da Kazak Türklerine verilmiş olması idi. Bu arada, Sovyet politikasında da büyük eksiklikler vardı. Bu eksikliklerin en büyüğü ise, meselenin, yani yapılmak istenen değişikliğin yetkililerce iyi öğre-

[134] Olcott, *The Kazakhs*, s. 167.

[135] Olcott, *aynı eser*, s. 167.

[136] A.B. Tursunbaev, "Torzhestvo kolkhoznogo stroia v Kazakhstane", *Ocerk istorii kollektivizatsii sel'skogo khoziaistva v soinznykh respublikakh*, Moskova, 1963, s. 269.

nilmemiş veya anlaşılmamış olmasıydı. Konuyu anlamayan yetkililerin halka anlatmaları elbette mümkün değildi. Bu olmayınca, halkı zorlayarak devletçi ekonomiye ve hayvan üretimine alıştırmak son derece güçtü. Nitekim zorla kurulan devlet çiftliklerinin çok azı gerçek mânâda devlet çiftliği vasfına sahipti[137]. Çok az sayıdaki bu devlet çiftliklerinden de yeterli verim almak mümkün olmuyordu.

Bu menfi gelişmeler üzerine Stalin, Birinci Beş Yıllık Plân'ın birinci yılı sonunda, yani 1929'da, yaptığı bir açıklama ile, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra devlet çiftlikleri (sovkozynin kolhoz kolhozniki) şekline behemahal dönüştürüleceğini belirtmiştir[138]. Bu arada, Kazakistan'da, Komünist Partisi yetkilileri, ortadaki güçlükleri defalarca Moskova'ya iletmelerine rağmen, durumda her hangi bir değişiklik olmamış ve halkın ancak % 7,4'ünü bu kolhoz sistemine geçirebilmişti. Kazakistan'da durum bu iken, Stalin'in, işin hızlandırılmasını isteyen direktifi gelmiştir. Eğitilmiş rehberlerle yeni bir organizasyona gidilmeden Kazak halkı zorla kolhozlaşmaya sokulmaya çalışılmıştır, ki bu da pek çok sıkıntılara sebep olmuştur[139].

Kazakistan'daki zoraki kolhozlaşmanın şu dört aşamada gerçekleştiğini görmekteyiz: Kasım 1929-Mart 1930, Mart 1930-Ağustos 1932, Eylül 1932-Kasım 1934, Aralık 1934-Aralık 1938. Stalin'in talimatı ile Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi toplanarak kolhozlaşma (collectivization) hususunda komiteler kurulmasına karar vermiştir. Sovyet Komünist Partisi'nin işareti ile toplanan Kazak Komünist Partisi, 11-16 Aralık 1929'da Kazakistan'da kitle halinde kolhoz sistemine geçişi görüşerek neticeye bağlamıştır. Kazak Komünist Partisi yetkilileri, ayrıca, Sovyet hükümetine başvurarak, bu kadar halkın bir araya toplanmasından önce onların ihtiyaçlarını karşılayacak tedbirlerin de alınması gerektiğini, kendilerinin bunu yapacak durumda olmadıklarını bildirmişlerdir[140].

[137] F.I.Kolodin, Tozy v Kazakhstane v gody pervoi i vtoroi piatiletok", *Trudy intituta istorii, arkheologii i etnografii Akademii Nauk Kazakhskoi SSR*, No.2 (1956), s. 146.

[138] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M.B.Olcott, "The Collectivization Drive in Kazakhstan", *Russian Review*, 40/2 (1981), s. 122-142. 139.

[139] Tursunbaev, *"Torzhestvo kolkhoznogo stroia v Kazakhstane"* s. 274.

[140] Tursunbaev, *Pobeda Kolkhoznogo stroia* v *Kazakhstane*, Alma-Ata, 1957, s. 133.

Konu üzerinde çalışmalar ve tartışmalar devam ederken Ocak 1930'da Moskova'dan şu direktif bütün yetkililere ulaşmıştır. Bu direktife göre Sovyetler Birliği üç bölgeye ayrılıyordu. I. Bölge 1931 baharında kolhoz sistemine (collectivization'a) geçecekti. II. Bölge 1932 baharında, III. Bölge ise 1933 sonlarında kolhozlaşmaya geçecekti. Kazakistan'ın tahıl üreten bölgeleri bu ikinci gruba, Kazakistan'ın geri kalan bölgeleri ki, buna hayvancılıkla uğraşan bölgeler de dahildi, giriyordu.

Bu gelen emirlere göre, Ocak 1930'da Kazak halkı Kolhozlara toplanmaya başlandı. 1 Şubat 1930'da halkın % 35,3'ü, 1 Mart 1930'da ise % 42,1'i kolhozlara doldurulmuştu[141]. Halkın elindeki malları zorla alınıp millileştirildi. Toprakları devletleştirildi. Kış mevsiminin ortasında halkın zorla toplama kamplarına yerleştirilmesinde binlerce komünist genç görevlendirilmiştir. Bu gençlerin 25.000'i Moskova'dan özel olarak gelmiş, 3-4 bin kadarı da Kazakistan'da toplanmıştı[142]

Halkın kolhozlara toplanma operasyonu hızla devam etmiştir. Nitekim kolhozlara yerleştirilen halkın oranı gittikçe yükselen grafik çizmeye başlamıştır. Kazakların % 62,7'si Kasım 1931'de, % 70'i de 1932 Aralık sonlarında kolhozlara yerleştirilmiştir.

Bu olayların vesikalarına ulaşan bazı araştırmacıların verdiği bilgilere göre, halkın zorla kolhozlara yerleştirilmesi ve ellerindeki malların alınması esnasında son derece üzücü hadiseler cereyan etmiştir. Halk evlerini, mallarını ve çorak da olsa arazilerini vermek istememiş ve komünist yöneticilere ve emniyet kuvvetlerine karşı şiddetle mukavemet etmiştir. Hatta halk, bu maksatla özel emniyet kuvvetleri dahi oluşturmuştur. Halkın bu emniyet kuvvetleri geceleri kolhozlara baskın yaparak halkı serbest bırakmaya çalışmıştır. Bir kısım halk da kolhozlaşmanın daha yavaş ve insanî şartlarda yürütüldüğü komşu Cumhuriyetlere sığınmaya başlamıştır. Halkın gösterdiği bu reaksiyona sebep olan hataları düzelteceği yerde Sovyet yetkilileri, emniyet güçleri ve komünist militanlar ile halkı sindirmek için her türlü kaba kuvvete baş vurmaktan çekinmemişlerdir. Bu ise, pek çok günahsız insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.

[141] Tursunbaev, *Kollektivizatsiia sel'skogo khoziaistva Kazakhstana*, Alma-Ata, 1967,1, s. 371.

[142] Olcott, *The Kazakhs*, s. 181.

1929'da başlayıp 1933 senesine kadar devam eden bu dramatik gelişmeler, her halde Kazak Türklerinin tarihinde unutulmaz bir facia devri olarak anılacaktır. Bir taraftan sosyalist bir ekonomi düzeni oluşturmak, diğer taraftan da geleneksel Kazak cemiyetini yok etmek için planlanan bu operasyonda yapılan hatalar ve ihmaller o kadar çok ve açık idi ki, bunları insan hafsalasının kabul etmesi mümkün değil. Halkına eşitlik ve iyi gelecek vaad eden bir rejimin yöneticileri vatandaşı olan insanlara bu kadar acımasız ve kaba nasıl davranabilir?

Kazak Türkleri için ne yiyecek stoku yapılmış ve ne de barınacak bir yer inşa edilmişti. Sözde yöneticilerin gözleri önünde yüzbinlerce Kazak Türkü açlıktan ve soğuktan ölmüştür. Yardım gönderileceği vaad edildiği için bir kısım halk da tren istasyonlarında yiyecek beklerken, kimi açlıktan ve kimi de soğuktan hayatlarını kaybetmiştir. Açlığın ve barınaksızlığın yarattığı salgın hastalıklardan ölen Kazak Türklerinin sayısını ise hiç bir yetkili bilmemektedir. Bu faciadan korkan Kazaklar'dan 300 bin'i Özbekistan'a, 44 bin'i de Türkmenistan'a göç etmiştir. Çin işgalindeki Doğu Türkistan'a sığınmak için onbinlerce kişi yollara düşmüş ise de, bunların çoğu hedeflerine varamadan yollarda telef olmuşlardır.

O zamanki istatistiklere göre, yollarda ölen Kazak Türklerinin sayısı 2 milyonu geçmektedir. Bugünkü Kazakistan yöneticilerinin ifadesine göre ölü sayısı 2 milyondan çok fazladır. Esasında, o devrin nüfus sayımlarına bir göz atacak olursak bu eksikliği daha açık bir şekilde görebiliriz. 1926 nüfus sayımına göre Kazakistan'da yaşayan insanlar milliyetlerine göre şöyle idi:

Ruslar	2.164.582	nüfusun	% 34.9'u
Kazaklar	3.627.612	nüfusun	% 58'i
Özbekler	129.429	nüfusun	% 2'si
Diğerleri	274.733	nüfusun	% 4.6'sı

1939'da yapılan nüfus sayımına göre ise, Rusların sayısı: 2.877.000; Kazak Türklerinin sayısı: 2.833.000; diğerleri ise 436.000 idi.

Yukarıdaki rakamlardan da anlaşıldığı gibi, Rus ve diğer unsurların nüfusunda bir artma olurken, Kazak Türklerinin nüfusunda bir mil-

yona yakın bir düşme olmuştur. 13 senelik bu devrede normal şartlarda Kazak Türklerinin nüfusunda bir milyonun üstünde bir artış olması gerekirdi. Bundan da anlaşılmaktadır ki, 1929-1939 arasında Kazak Türkleri 2 milyonun üstünde bir insan kaybına uğramışlardır. Felâket yılları olarak adlandırılan 1920-1938 arasında, Kazak Türklerinin 3 milyona yakın insan kaybına uğradığını görmekteyiz[143]. Modern tarihte, ülke nüfusunun yarısını kaybetme talihsizliğine uğrayan Kazakistan Cumhuriyeti gibi bir ülkeye rastlamak mümkün değildir. Bu olaylar "Katliam" veya "Genocide" değildir de nedir?

Böyle bir haksızlık, o yıllarda hangi millete yapılmıştır? Kazak Türklerinin çilesi bununla da bitmemiştir. II. Dünya Harbi'nin getirdiği sıkıntılar, ölümler ve hastalıklar neticesinde Kazak nüfusunda 20 bin civarında yeni bir düşüş olmuştur. 1940 yılına gelindiğinde Kazakistan'daki nüfus dağılımı şöyle bir tablo göstermekteydi:

Kazakistan'ın toplam nüfusu	6.900.000
Ruslar	3.400.000
Kazaklar	3.000.000
Diğerleri	500.000

Bütün bu facialarn ve soykırımlarının neticesinde Kazak Türkleri, anavatanları olan Kazakistan'da azınlık durumuna düşmüştür ki, kendilerine yapılan ve yapılabilecek olan en büyük haksızlık da bu olmuştur.

İhtilale kadar Rus ve Ukraynalı köylüler Kazakistan'a göç ederek Kazak Türklerinin hem otlaklarından, hem de ekime elverişli topraklarından istifade etmişlerdi. 1920'lerdeki ilk beş yıllık plan devrine kadar bir duraklama olmuştu. Ardından hem kırsal alana, hem de endüstri merkezlerine Rus göçü yeniden başladı. Rus nüfusunun çoğalma nisbetinin artmasına karşılık, Kazak nüfusunda, yukarıda izah ettiğimiz şekilde, büyük düşüşler oldu. Kısaca, bu devrede her üç Kazak Türkünden biri yok oldu. Açlık ve tedhiş sonunda kırıla kırıla sayıları azalan Kazak Türkleri, bu sefer de şehirlere göç etmeye zorlandı. Böylece, Sovyetlerin tabiriyle, yeni bir proletarya meydana geldi. Bu

[143] O.Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1967, s. 163-171'de bu hususta geniş bilgi bulunabilir.

arada, Ruslar ve Ukraynalılardan oluşan gruplar Kazakistan'da ekseriyeti ele geçirdiler.

a. Zulme ve Kırılmaya Karşı Aydınların İsyanı

Bolşevik idaresinin başladığı 1920 yılından II. Dünya Harbi'nin başlamasına kadar geçen 19 senelik devir, Kazak Türkleri için unutulmaz acılarla dolu geçmiştir. Kazak Türklerine yapılan haksızlık insan vicdanında büyük tepkilere yol açacak kadar derin idi. Nitekim o devrin komünist veya antikomünist bütün Kazak aydınları, kendi halklarına karşı yapılan bu zulme ve katliama daha fazla sessiz kalamadılar. Bilhassa toplama kamplarında halkın perişan olup ölmeye başlaması üzerine, Kazak Komünist Partisi ileri gelenleri Moskova'yı protesto etmiş ve halkın durumunun düzeltilmesi için acilen yardım talep etmişlerdir. Ne var ki, yardım için bir miktar para gönderilmesine rağmen, dizginleri Moskova'nın elinde olan gruplar bu parayı harcatmamışlardır[144]

Başlangıçta, Komünist yönetime karşı ılımlı bir tavır içine giren eski Alaş-Orda liderlerinden Ahmed Baytursun, "Bizim de bir Cumhuriyetimiz var. Fakat bu cumhuriyetin muhtevası, bize ait değildir. Onun sahibi biz değiliz, halkımız adına bu yapılanları tasvip etmiyoruz" diyerek yapılanlara karşı açıkça tavır almıştır. Fakat en sert tepki yerli komünistlerden Minbay'dan gelmiştir. Minbay, Sovyet yöneticilerine açıkça şöyle diyordu: "Yedi yıldan beri ezilmeye sabrediyoruz. Bundan böyle, buna katlanamayacağız. Memleketin idaresini bizlere devrediniz. Halkımızın acılarını biz dindiririz"[145]. Bunlara benzer pek çok şikâyet ve eleştiri 1937 sonlarına kadar devam etmiştir. Bu tenkitleri yapan Kazak aydınları "Burjuva milliyetçiliği" ile itham edilerek önce susturulmaya çalışılmış, bu mümkün olmayınca da, Sovyetler, kendileri için tehlikeli gördükleri bu Kazak aydınlarını bir bir ortadan kaldırmaya başlamışlardır. Alaş-Orda liderlerinden Alihan Bukeyhan'ı 1932'de Ahmed Baytursun'u 1937'de ve onların hükümetinde vazife görmüş bakan arkadaşları Muhammedcam Tınışbay'ı 1936'da, Halil Dostmuhammed'i 1937'de ve "Uyan Kazak" şiirinin ünlü şairi Mir Yakub Dulat'ı 1937'de idam etmişlerdir[146]. Kazakistan'da ilk komü-

[144] Olcott, *The Kazakhs*, s. 185.
[145] P.A. Kuçkin, *Sovetizatsiya kazakhskogo* aula *1926-29 gg.*, Moskova, 1962, s. 71 ve 171.
[146] Hayıt, *Türkistan*, s. 257.

nist aydınları arasında seçkin yerleri olan Saken Seyfullin, Turar Rıskulov, Mendeş ve Semagul Sadıvakasev gibi pek çok Kazak aydını Kazak Türklerinin haklarını koruyorlar diye idam edilmişlerdir[147]. Bu dönemde katledilen Kazak aydınlarının sayısı 30'u bulmuştur. Böylece, Kazak Türklerinin uğradığı haksızlığı dile getiren herkes ebediyen sahneden tasfiye edilerek Kazakistan'da tam bir kızıl dikta rejimi kurulmuştur.

b. II. Dünya Harbi Sonrasındaki Gelişmeler

II. Dünya Harbi esnasında Sovyetlerdeki her milletin yaptığı gibi, Kazak Türkleri de paylarına düşen maddî ve manevî ıztırabı yaşamıştır. Ne var ki, her zaman olduğu gibi Kazak Türklerinin payına bu ıztıraptan daha fazla düşmüştür.

Harb yılları esnasında, bilhassa 1943 ve 1944'de, Sovyet maden yataklarının çoğu Alman işgali altında kalmıştı. Maden ihtiyacını karşılamak için Sovyet yöneticilerinin gözlerini Kazakistan'daki madenlere diktiğini görüyoruz. Bilhassa kömür, demir ve alümünyum madenleri başta olmak üzere madenler sahasında büyük istihsal yapılmıştır. Fakat harb hali devam ettiği için işgücünde büyük sıkıntı çekiliyordu. 450 bin Kazak Türkü silah altına alınmış, bir o kadarı da geri hizmetlerde vazifelendirilmişti. Kolhozlardaki ve devlet çiftliklerindeki işleri yürütecek yeterli eleman kalmamıştı. Bunun üzerine Sovyet yöneticileri, 10-15 yaş arasındaki çocukları ve bütün kadınları bu çalışma yerlerinde iş yapmaya zorlamıştır. Bu kadınlardan ve çocuklardan meydana gelen işçi ordusuna bir müddet sonra, Alman işgaline uğrayan Rus bölgelerinden kaçan ailelerinde eklendiğini görmekteyiz ki, bunların bir kısmı Kazakistan'dan bir daha ayrılmamışlardır. Askere alınan Kazak Türklerinin önemli bir kısmı da geri dönmeyince, ülke nüfusunda Kazak Türkleri aleyhinde denge bir defa daha bozulmuştur.

Harb sırasında, madenlerin kullanılmaya başlamasından sonra, çoğu askerî amaçlı pek çok fabrikanın Kazakistan'a monte edildiğine şahit oluyoruz. Bunun en büyük sebebi harb esnasında Kazakistan'ın düşmanın ulaşamayacağı emin bir bölge olmasından kaynaklanıyordu[148].

[147] A. Bennigsen and C. Lemercier Quelquejay, *İslam in the Soviet Union*, London, 1967, s. 160.

[148] Tefsilat için bk., Olcott. *The Kazakhs*, s. 187-192.

Harbin bitmesinden sonra Sovyetler Birliği'ne bağlı Cumhuriyetlerin Komünist Partilerinde de yeni düzenlemelere gidilmiştir. O zamana kadar Komünist Partilerinin başında mutlaka Ruslar bulunurdu. Bu bilhassa Kazak Komünist Partisi için böyle olmuştu. Alınan bir karar ile Komünist Partisi I. Sekreterliğine bir Kazak komünisti getirilmiştir. Bu zat, Z. Şayahmetov idi. 1949'da Kazak Komünist Partisi başkanlığına bir Kazak Türkünün getirilmesinin maksadı, Kazak halkına daha sempatik görünmekti. Ne var ki, bu Kazak Türkü Komünist Partisi'nin Genel Sekreterliğinde ancak beş sene kalabildi. Stalin'den sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçen N. Kruşçev'in "Virgin Lands" (Bakir Topraklar) projesini ortaya atması, Kazakistan'ı ve Kazak Türklerini yeniden sıkıntıya sokmuştur. Halkının yeniden büyük sıkıntılara gireceğini gören Şayahmetov, 1954'de vazifesinden uzaklaştırılarak yerine Leonid Brejnev tâyin edilmiştir. Böylece, Kazakistan Komünist Partisi'nin başına yeniden bir Rus tayin edilmiştir.

Çoğu Kazak Türklerinden oluşan bir milyona yakın insan, çok ağır şartlarda çalışarak 25 milyon hektarlık bir alanı ziraat yapılır hale getirmiştir. Bu bölge içinde kalan tarihî Kazak şehri Akmolla'nın adı değiştirilerek Zeliograd şekline dönüştürülmüştür. Bölgeye yüzbinlerce Rus yerleştirildi. Kazak Türkleri kendi topraklarında karın tokluğuna çalışan ırgatlar durumuna gelmiştir. Uğradığı bütün haksızlığa ve sıkıntılara rağmen Kazak Türkleri, yiğitçe çalışarak bu yeni bölgedeki tahıl üretimini 5 milyon ton gibi rekor bir seviyeye çıkarmışlardı. Bu rakam 1958'de 22, 1972'de ise 27 milyon tona ulaşacaktır ki, bu, bütün Sovyetlerdeki istihsalin yarısını teşkil edecektir.[149]

Zorla gerçekleştirilen "Bakir Topraklar" projesinden sonra, Kazakistan, Sovyetler Birliği'nde, tahıl üretiminde ve askerî endüstride önde gelen Cumhuriyetlerden biri haline gelmiştir. Bu arada, hayvancılık sahasında da yeniden bir canlanma devrine girildiği görülüyor.

Ne var ki, askerî fabrikaların adetinin Kazakistan'da çoğalması ve bu arada Sovyetlerin, Kızıl Çin ile olan rekabetinin hızla artması dolayısıyla Moskova, Kazakistan'ın Çin sınırında büyük askerî kuvvetler bulundurmak mecburiyetinde kalmıştır. Bütün bunlara ilaveten uzay

[149] Z. Katz. "Kazakhstan and the the Kazakhs", *Handbook of Major Sovieti Nationalities*, New London, 1975, s. 215.

çalışmaları istasyonunun Kazakistan'a kurulması ve nükleer denemelerin Kazakların yaşadığı bölgelerde yapılması, Kazak halkı için yepyeni bir tehlikeyi ortaya çıkardı. Bir taraftan ülkenin etnik yapısı hızla Kazaklar aleyhine değişirken, diğer taraftan da uzay çalışmaları ve nükleer denemelerin halkın sağlığını ciddî bir şekilde tehdit ettiği ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler Kazak halkının sosyo-ekonomik hayatını değişik şekilde ve hızla etkilemeye başlamıştır.

Yukarıda özet olarak dile getirilen değişmeler, Kazak halkı arasında tepkilere ve arayışlara sebep olmuştur. Kendi öz vatanlarında azınlık durumuna düşen Kazak Türkleri, her sahada uğradığı haksızlıklar yüzünden ne yapacağını bilemez bir duruma gelmiştir. Fakat bir müddet sonra toparlanan halk, önce idarî makamlarda yükselip, itilip kakılmaktan kurtulmaya çalışmıştır. Bu maksatla önce Komünist Partisi'nin yönetimine sahip çıkmak gerektiğini anlayarak, kitleler halinde partiye üye olmaya başlamışlardır.

1956'da Brejnev'in Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliğinden ayrılmasından sonra, Parti Sekreterliği vazifesi yeniden Kazaklara verilmişti. Kazakistan Komünist Partisi'nin başında en uzun süre kalan kişi ise Dinmuhammed Kunaev oldu. Bunun en büyük sebebi, Kunaev'in tam bir denge siyaseti takip etmesidir. Zaman zaman Sovyet isteklerine, zaman zaman da Kazak halkının menfaatlerine göre hareket eden Kunaev, yeri geldiğinde de tarafsız kalmayı başaran bir şahsiyetti. Kunaev'in en büyük iyiliklerinden biri Kazak Türklerine Komünist Partisi'ne üye olan Kazak Türklerinin %8'i bulmazken, 1960'lı yıllarda bu oran 450 bin üye olan %40'lara ulaşmıştır[150]. Ayrıca, Kazak Türkleri, Komünist Partisi'nin diğer organlarında, nüfuslarına göre, daha fazla temsilci bulunduruyorlardı. Obkom (bölge komitesi), Gorkom (şehir komitesi) ve Raykom (mahalle komitesi) sekreterlerinin en az yarısı Kazak Türklerinin elinde idi. Dolayısıyla Kazak Türkleri, hükümet organlarında kendi nüfuslarına oranla daha fazla sayıda elemanla temsil ediliyorlardı. Bu ise, Kazak Türklerinin daha fazla ezilmelerine mâni oluyordu.

Kazak Türkleri, parti kademelerinde çalıştıkça, hem memleketin nasıl idare edildiğini ve hem de kendilerinin ve ülkelerinin nasıl

[150] Katz, *aynı eser*, s. 221

sömürüldüklerini öğrenmeye başladılar. Kazak Türkleri, sömürüldüklerini tâ işin başından beri biliyorlardı. Fakat bu derece amansız bir sömürü düzeninin pençesinde olduklarını bilmiyorlardı. Ayrıca, dil, din ve kültür yönünden nasıl bir asimilasyon tehlikesi ile karşı karşıya bulunduklarını da görmüşlerdi. Nihayet, 1970'lere gelindiğinde Kazak aydınları uğradıkları haksızlıkları açıkça dile getirmeye başladılar. Ne var ki, onların bu tutumu, Moskova'nın ve onun emrindeki kişilerin büyük tepkisiyle karşılaştı.

Çok enteresandır ki, Kazak aydınları, ekonomik sömürüden önce, kültürel asimilasyona karşı mücadele bayrağını açmışlardır. Zira dil, tarih ve kültürleri yok edilince, Kazak Türkünün millî kimliğini kaybedeceğini anlamışlardır. Kazak halkının tarihini, kültürünü, dilini ve Türklük kökenini müdafaa eden cesur insanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sayıları oldukça kabarık olan bu yiğit insanlar içinde iki tanesi vardır ki, bunlar, Olcas Süleyman ile Askar Kunay'dır. Askar Kunay, Kazak Türklerinin millî tarihinin ortaya çıkmasında, Olcas Süleyman da Kazak Türkçesinin ve kültürünün unutulmamasında büyük emekleri geçen insanlardır.

J. SOVYETLERİN KAZAK TÜRKLERİNİ ASİMİLE SİYASETİ

Daha önce de işaret edildiği gibi, Sovyetler'in, Kazak Türklerini yalnız ekonomik alanda değil, dil, din, tarih ve kültür alanlarında da Sovyetleştirme arzusunda olduklarını belirtmiştik. Burada, akla şöyle sorular gelebilir. Acaba, Kazak Türklerinin konuştuğu dili, Sovyetler, nasıl tahrip etmeye çalışmışlardır? Aynı şekilde Kazak tarihini ve kültürünü nasıl tahrif veya yok etmeğe çalışmışlardır? Müslüman Kazak Türklerinin dinî inançları ile nasıl oynanmaya çalışılmıştır? Bu hususlarda, Sovyetlerin ihtilâl beyannâmesinde her millete tanıdığını ilân ettiği kültürel haklara ne olmuştur? Sovyetler, bu hakları diğer milletlere vermekten niçin vazgeçmişlerdir? Bu ve bunlara benzer soruların cevabını aşağıdaki şekilde vermek mümkündür.

a. Kazakistan'da İslamiyet'i Yok Etme Faaliyetleri

Sovyet idaresinde yaşayan diğer Müslüman Türk toplulukları gibi, Kazak Türkleri de dinî hürriyetlerini hiç bir zaman kullanma fırsatı bulamamışlardır. Çarlık Rusyası'nın işgaline uğradıktan sonra baş-

layan İslam aleyhtarı faaliyetler, Sovyetler döneminde en amansız şekilde devam etmiştir. Ruslar, işgal ettikleri her müslüman Türk ülkesini daha o zamanlarda Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için harekete geçmişlerdi. XIX. asrın son çeyreğinde Nikolay İlminski önderliğinde açtıkları Rus Kazak okullarında Kazak gençlerine ana dilleri yerine Rusçayı, İslamiyet yerine de Hıristiyanlığı öğretmeye başlamışlardı. Bolşevik döneminde ise, Sovyetler, komünizmi yerleştirme dönemini atlatır atlatmaz, açtıkları İslam aleyhtarı kampanya ile Kazak Türklerinin dini inancına hürmet göstermediklerini açıkça ortaya koşmuşlardır. İslam dünyasına büyük hizmetleri geçen Ahmed Yesevî Hazretlerinin torunları olan Kazak Türklerinin dinî ibadeti yasaklanmış, camileri kapatılmış ve İslamî akidelerin tatbikine mani olunmuştur. Bununla da yetinmeyen Sovyet yöneticileri, açtıkları İslam aleyhtarı kampanya ile İslama ağır ve haksız hücumlarda bulunmuşlardır. Sovyetlere göre, "İslamiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir." İslamı bu şekilde kötülemekle kalmayan Sovyetler, müslüman ahaliye yönelik Ateistlik (Allahsızlık) dersleri ve konferanslar tertip ederek, herkesi bu konferanslara katılmaya mecbur tutmuşlardır. Hatta Ateistlik okullarda ders olarak gençlere öğretilmeye başlanmıştır. Sovyetlerin başlattığı bu kampanyanın, Kazak Türklerinin azınlıkta kaldıkları, Rusların ise çoğunlukta bulundukları kuzey ve batı Kazakistan'da son derece tesirli olduğunu görüyoruz. Buralarda yaşayan müslüman Kazak Türkleri İslamî akidelerinden büyük ölçüde kopmuşlardır. Kazak Türklerinin çoğunlukta bulunduğu batı ve güney bölgelerinde ise zaiyat büyük olmakla birlikte islamî duygular halâ yaşamaktadır. Bu kampanyalar ile Sovyetlerin maksadı, dinsiz bir toplum yaratmaktı. Nitekim 1948-1955 arasında 126 çeşit din aleyhtarı kitabı Kazak Türkçesinde basıp halka dağıtmışlardır. Fakat diğer taraftan Kazak Türklerine anadillerinde eğitim yapma ve Kazak Türkçesi'ni resmî dil olarak kullanma hakkını vermeyi reddetmişlerdir.

Ne var ki, Sovyetler, pek çok sahada olduğu gibi, din eğitimi ve ibadet hürriyeti hakkında dış ülkelere karşı son derece aldatıcı ve iki yüzlü bir siyaset takip ediyorlardı, İslam ülkelerinde komünizmi yaymak emelinde oldukları için, İslam ülkelerinden Sovyet sempatizanı din adamlarını müslüman Türk Cumhuriyetleri'ni ziyarete davet etmişler ve bu ziyaretçilere daha önceden hazırladıkları mizansen-

leri gösterip onların halkla temas etmelerine izin vermemişlerdir. Bu arada, Mısır, Libya ve Yemen gibi sosyalizm taraftarı idarecilerin hâkim olduğu ülkelerde yetiştirdikleri bazı din adamlarını bu iki yüzlü siyasetlerinde maşa olarak kullanmışlardır. Ayrıca, Sovyetler, Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nde İslamî hayatın normal bir şekilde yaşandığını gösteren sahte bilgilerle dolu kitaplar ve dergiler neşretmişlerdir. Sadece dış propagandaya yönelik bu kitapları ve dergileri cumhuriyetlerdeki müslümanların hiçbiri görmemiştir.[151]

Sovyetlerin, Kazak Türklerinin dilini, tarihini ve kültürünü tahrif ve yok etmek için uyguladıkları politikaların esas gayesi onları Sovyetleştirmek ve Ruslaştırmak idi. Sovyet Komünist Partisi'nin plan ve programlarında bunu açıkça görebiliyoruz. Sovyetlerin uzun vadeli planlarla bu konularda nasıl çalıştıklarını şöyle izah etmek mümkündür.

b. Dil Kolunda

Bilindiği gibi, Kazak Türkleri, Doğu Türkçesinin kuzey batı ve Kıpçak şubesini teşkil eden Kazak Türkçesini konuşurlar. Rus işgaline düştükleri günden beri Kazak Türkleri dillerini korumak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Gaspıralı İsmail Bey, XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Türk lehçeleri arasındaki farklıkları kaldırarak müşterek bir dil yaratmaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştu[152]. Çarlık döneminde Nikolay İlminski, Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltmak ve onları aynı birer dil gibi geliştirmek ve böylece Türkler arasındaki dil birliğine mâni olmaya çalışmıştı. İlminski projesini gerçekleştiremeden ölünce, Sovyetler, onun fikirlerine dört elle sarıldılar. Hedef, Türkiye Türkleri ile Sovyet idaresinde yaşayan Türkler arasındaki irtibatı kesmek ve onları "böl ve yönet" taktiği ile idaresinde kolayca tutmaktı. İlminski'nin sağlığında başaramadığını Sovyetler kurnazca başarmıştır. Sovyetler Birliği'ni teşkil eden Cumhuriyetler teşekkül ettirildikten sonra her Türk Cumhuriyetini oluşturan halkın kullandığı lehçeleri ayrı birer lisan gibi kullanmaları direktifini vermiştir. Ayrıca, Sovyetler, Türkiye Türkçesi'nden

[151] Tafsilatlı bilgi için bk., A. Kunta, "Sovyetler Birliği'nde Müslümanlığın Gerçek Durumu", *DERGİ*, 35-36. (1964), 26-38; A.Bennigsen, C.Lemergier - Quelquejay, *İslam in the Soviet Union*, London, 1967.

[152] Bak., M. Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993.

geçen kelimeler ile İslamî terimlerin de kullanılmasını yasaklamış ve bunların yerine Rusça kelimeler kullanılmasını istemiştir.

Sovyetlerin ikinci müdahalesi alfabe konusunda olmuştur. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Kazakistan'da da halk, Arap alfabesi ile okuyup yazıyordu. Bazı Türk aydınları bu alfabenin kullanılmasına karşı idiler. Ruslar, bu şahısları öne sürerek 1925'de hazırlattıkları ve 1927'den itibaren kullanılmasını emrettikleri yeni alfabede kiril harflerine de yer vermişlerdi. Bu hadiseden bir müddet önce dil bilgini Polevinov, "Şark İnkılâbı" mecmuasında Rusların ve Türklerin dilleri üzerinde, ve bilhassa Türk dilinin Rusçanın tesirine nasıl alınabileceği hakkında bir seri makaleler yazmıştı.[153]

Yeni alfabe alınırken, Türk lehçelerine uygulanan alfabelerin bazı noktalarda birbirinden farklı olmasına bilhassa dikkat edildi. Sovyetlerin maksadı gayet aşikâr idi: Türk lehçelerini alfabe bakımından da ayırmak, yeni yetişecek nesillerin Arap harfleriyle yazılan ve gayet zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamaktı. Fakat 1928'de Türkiye de Lâtin harflerine geçince, Sovyet idaresindeki Türkler ile Türkiye Türklerinin biraz farklı da olsa müşterek alfabeye sahip olmaları Türkiye'nin kardeş Cumhuriyetlerle olan kütürel ilişkisinin derhal canlanmasına sebep oldu. Bu ise, Sovyetleri son derece tedirgin etmeye başladı. Sonunda, Sovyetler, II. Dünya Harbi başlarken Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetlerin Lâtin alfabesi kullanmalarını yasaklamış ve her Türk lehçesi için birbirinden farklı kril alfabesi uygulamalarını zorunlu tutmuşlardır[154]. Lâtin alfabesi ile yazılan bütün kitaplar ve evraklar imha edilmiştir. Türk lehçelerine ayrı birer dil gibi muamele edilmiş ve yeterli olabilmeleri için de Rusça ıstılahlar ve bazı teknik terimleri kullanmaları istenmiştir. Sovyetlerin, bu kasıtlı müdahaleleri, çok geçmeden bütün Cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da aydınları Türkçeyi müdafaaya sevk etmiştir. Onların bu hareketleri Sovyetlerce, "gerici pantürkist-panturanist" olarak vasıflandırılmıştır.

Çok geçmeden, bir gerçek bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesi'nden ve İslamî terimlerden arındırılan ve bunların

[153] M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul 1975, s. 212.
[154] A. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967, s. 42-45.

yerine de Rusça kelimeler konan Türk lehçeleri eğitim ve bilim dili olarak yetersiz bir hale gelmişti. Bunun üzerine Sovyetler, "biz yoldaşız, sizin ilim ve eğitim sahasında kalkınmanızı, ileri gitmenizi isteriz. Bunun için en iyisi Rusçayı eğitim ve bilim dili olarak kullanın" kampanyasını başlatmışlardır. Neticede, Kazak Türkleri Rusçayı kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Dil sahasında Sovyetlerin, Türk Cumhuriyetleri'ni böyle bir baskı altına sokmaları, bir müddet sonra Türk aydınlarını bilinçli bir mücadeleye sevk etmiştir. Dostum Olcas Süleyman'ın önderliğini yaptığı bu Kazak aydınlar grubu, yazdıkları şiirlerde, hikâye ve romanlarda Kazak Türkçesini yiğitçe savunmaya, Ruslaştırmaya şiddetle karşı çıkmaya başlamışlardır. Kazak edib ve şairleri, yalnız dil mücadelesi vermemişler, millî kültürlerinin ve tarihlerinin de savunuculuğunu yapmışlardır. Olcas Süleyman, yazılarında kendi milletinin geçmişine, kültürüne duyduğu hasreti şöyle ifade ediyor: "Yaşlılar! Ben şehirlerimin nasıl mahvolduğunu bilmek istiyorum. Ben, birçok milletlerin tarihini biliyorum. Şimdi de Kazakların tarihini öğrenmek istiyorum"[155]. Kazak Türklerinin şair ve ediblerinin bu yiğit mücadelesi, bugün iyi bir seviyeye ulaşmış ve Kazak Türkçesinin üzerinde kıymetli çalışmalar hızlandırılmıştır. Bugün, Kazakistan Türk Cumhuriyeti'nin, resmî dili olan Kazak Türkçesi, inanıyorum ki, yakın gelecekte, iyi bir ilim ve eğitim dili haline gelecektir.

c. Kültür Kolunda

Ruslaştırma ve Sovyetleştirme gayretleri dil alanında olduğu gibi, kültür alanında da görülmüştür. Kazak ebediyatında millî ruhu aksettirecek eserler yasak edilmiş ve Türk şivelerinde Sovyet ruhunda, proletarya ve kolhoz edebiyatı yatırılması için edib ve şairlere direktifler verilmiştir. Konu olarak ediblerden, "Büyük Kardeş" Rus milletinin Rus olmayan milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nisbette Rus ediblerinden yapılacak tercümelerin yayınlanması yoluna gidilmesi istenmiştir[156].

[155] B. Rıza, "Kazakistan'da Milliyetçilik", *DERGİ*, 41 (1965), 50-51.

[156] L. Tillet. *The Great Friendship: Soviet Historians on teh Non-Russian Nationalities, N. Caroline*, 1969'da bu hususta geniş bilgi vermektedir.

Millî kültürün, genç nesillerin yetişmesinde yaptığı müspet tesiri gevşetmek ve hatta ortadan kaldırmak için Sovyetlerin kullandığı metodlardan bir de "şekilce millî, muhtevaca sosyalist" bir kültür yaratmak parolasıdır. Bu şu demektir: Millî kültür, millî mazî ile ilgiye dayanarak kendi başına gelişme imkânlarına yer vermemeli, Sovyet okullarının vermek istediği "millî" kültür muhtevası kayıtsız şartsız sosyalist, yani komünist ideolojisine tâbi bir kültür olmalıdır. Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan bütün halklarını bu kültür yoluyla birleştirme çabası, Stalin'den sonraki devirde daha fazla kuvvet bulmuştur. Burada, işin enteresan tarafı şudur ki, birleşme Rus dilinde ve kültüründe olmaktadır, olması istenmektedir. Niçin Kazak dilinde veya Özbek dilinde değil de Rus dilinde birleşme oluyor? Niçin Kazak kültüründe değil de Rus kültüründe birleşme oluyor? Bütün bu gelişmeler ve kampanyalar göstermektedir ki, Sovyetler Birliği'ndeki müslüman milletlerin millî kültürlerini Ruslaştırma hareketi, Sovyetlerin "sosyalistçe" kültür vücuda getirme işine en önemli yeri işgal etmektedir. Sovyet Komünist Partisi ve ona bağlı olarak Kazakistan ve diğer kardeş Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri bunun gerçekleşmesi için büyük çaba harcamışlardır.

Sovyetlerin, bu haksız propagandasına ve tatbikatına, çok geçmeden her Cumhuriyetten itiraz sesleri yükselmeye başlamıştır. Türk Cumhuriyetlerinin itiraz sesleri yükselmeye başlamıştır. Türk Cumhuriyetlerinin müşterek kültür adamları olan "Dede Korkut" "Manas", Ali Şîr Nevâî, Uluğ Bey, Ahmed Yesevî ve Mahdum Kulu üzerinde çalışmalar hızlandırılmıştır[157]. Türk aydınlarının ve bilgilerinin bu cesurane hareketi, çok geçmeden, Türk Cumhuriyetlerinin başında bulunan komünist idarecileri ikiye bölmüştür. Moskova'nın emrinde çalışan komünistler bu harekete karşı çıkarken, millî komünistler de kendi halkının kültürünün savunulmasına destek olmuştur. Bu mücadele sonunda, Kazak Türkleri zaferi ile sonuçlanmıştır. Bugün Kazak kardeşlerimiz kendi yurtlarında, milletlerinin hürriyet ve bağımsızlığı hakkında samimî düşüncelerini rahatça yazabildiği gibi, millî kültürünün büyük simalarını da en maharetli bir şekilde işleyebilmektedir.

[157] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Millî-İdeolojik Eğilimler", *DERGİ*, 23-24 (1961) s. 47 vd.

d. Kazak Türklerinin Tarihini Tahrif Faaliyetleri

Sovyetler, Bolşevik rejimini Rusya İmparatorluğu'na hâkim kıldıktan sonra, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşünceleri telkine çalışmışlardır: Rus olmayan milletlerin Rusya'ya veya Sovyetler Birliği'ne girişleri, tarihî bir zaruretti, müspet bir işti, bu milletler için hayırlı ve faydalı olmuştur. Bu meyanda Sovyet propagandasının bütün vasıtaları, Türk halklarına, Türk ülkelerinin Rusya'ya ilhaklarının, işgal ve emparyalistçe harbler neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulunduğunu isbata gayret etmişlerdir.

Sovyetler, bu sahada hızı-tedricen artan bir program hazırlamışlardır. 1929'da başlayan Sovyet kampanyası, II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar, yukarıda zikredilen görüşleri, Marksist-Leninist bir nokta-i nazarla devam ettirmişlerdir. Bu arada, Marksizm ve Leninizm görüşlerini benimsetebilmek için, Türk Cumhuriyetlerine, biraz ılımlı davranılmış ve bu Cumhuriyetlerin tarihçeleri nisbeten kendi tarihlerini dile getirebilmişlerdi. Bu cesareti gösteren iki kıymetli Kazak tarihçisi görmekteyiz: Prof. Dr. Sancar Asfendiyar ve Prof. Dr. Ermuhan Bekmahanoy.

Kazak Türklerinin yetiştirdiği kıymetli tarihçi Sancar Asfendiyar, yerli yabancı bütün tarihçilerin takdir ettiği bir bilim adamı idi. Kazak Türklerinin haklarını yiğitçe müdafaa ettiği için, 1930'lu yıllardaki aydınlar kıyımı esnasında, millî hisleri tahrik etmekle suçlanarak idam edilmiştir. Sancar Asfendiyar, Kazakistan'ın Rusya'ya ilhakı konusunda şunları söylemiştir:

"Hakikatlar, büyük devlet şovenistleri tarafından yayınlanan Kazaklar'ın Rusya'ya gönüllü olarak birleşmeleri hakkındaki efsanesinin boş olduğunu göstermiştir"[158]. Bu gerçekleri, o günün hoşgörü siyaseti içinde dile getiren yalnız Sancar Asfendiyar değildi. "Büyük Sovyet Ansiklopodesi" de aynı kanaati paylaşıyordu. Ansiklopedi bu onuda şu bilgiyi veriyor: "Şovenistlerin, Kazak halkının Rus hükümdarlığını gönüllü olarak kabul ettiğine dair efsanesi, tam bir yalandır."[159]

[158] S. Asfendiyar, *İstoriia Kazakhstana, Alma-Ata*, 1935, I. s. 116.
[159] *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskova, 1937, C, XXX. 591.

Kazak Türklerinin Rusya'ya gönüllü olarak ilhak etmedikleri, devletler arası kanunlar çiğnenerek kanlı bir şekilde ülkelerinin işgal edildiğine kaynaklara dayanarak daha önce izah ettiğimiz için bu hususta fazla örnekler vermeyi lüzumsuz görüyoruz.

Kazak Türklerinin yetiştirdiği ikinci kıymetli tarihçesi olan Ermuhan Bekmahanov "XIX. Asrın 20-40'lı Yıllarında Kazakistan" adlı eserinde, Sultan Kenasarı Kasım Bey rehberliğinde yürütülen millî istiklâl mücadelesini haklı gördüğü için Pravda Gazetesinin ağır hücumuna uğramıştır[160]. Mart 1951'de Taşkent'te tertip edilen "Orta Asya ve Kazakistan'ın Müstemleke Devrindeki Millî Hareketinin Karakteri" adlı konferansta, müelliften bu görüşlerini inkâr etmesini istemişlerdir. O da, ölmemek için, fikrini değiştirmiştir.

Ermuhan Bekmahanov'un karşılaştığı güçlükleri diğer Türk Cumhuriyetlerinin tarihçileri de yaşadılar. Bunun en büyük sebebi, sözüm ona güler yüzlü Sovyet lideri diye ün salan N. Kruşçev'in şovenist tutumu idi. Kruşçev başa geçtikten sonra ilk verdiği direktiflerden biri Sovyet Tarihçileri'nin toplanması olmuştur. 1954'de Taşkent'de toplanan "Sovyet Tarihçileri Konferansı"nda özellikle Türkler'den daha önce millî tarihleri ile ilgili yazdıkları hususları inkâr etmeleri istenmiştir[161]. Moskova'nın direktifi ile ev sahipliğini yapan Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Peşidov, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerinin istendiğini söylemiştir:

"Daha Önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dahi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar". Reşidov sözüne devam ederek, "bilimsel eserlerde Panislamizm, Pantürkizm, Ceditcilik ve başka burjuva nasyonalism ve ihtilal

[160] B. Hayıt, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bâzı Meseleleri*, İstanbul, 1987, s. 142; L. Tillet, *The Great Friendship: Sovlet Historians on the Non-Russian Nationalities*, N. Caroline, 1969, s. 110-119.

[161] M. Saray, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistanın İşgali", Dr. E. Esin'e Armağan, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1986, s. 85-92.

aleyhtarı akımlarının irticai mahiyetini meydana koymak gerekmektedir" demiştir.[162] Taşkent Konferansı'ndan bir sene sonra Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da neşredilen "Kazakistan SSR Tarihi" adlı anonim araştırmaya şu fikirlerin konması, tarihçiler üzerindeki baskının büyüklüğünü ortaya koymaktadır: "Kazak topraklarının Rusya'ya ilhakı neticesinde, gerici ve arkalarındaki İngiliz müstemlekecileri duran, Hîve, Hokand ve Buhara feodal devletleri tarafından Kazak halkının esaret altına alınması tehlikesine de son verilmiştir[163].

Meselenin bu şekilde olmadığını, Kazak kardeşlerim bendenizin yaptığı şu araştırmaları okudukları zaman anlayacaklarına eminim: "Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasî Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984", "Afganistan ve Türkler, İstanbul, 1987", "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti, İstanbul, 1988" ve "The Turkmens in the Age of Imperialism, Ankara, 1989.

Taşkent Konferansı'nda yapılan eleştirilerin gayri ilmiliği pek çok ilim adamını olduğu gibi, modern Türkistan tarihi uzmanı kıymetli dostum Dr. Baymirza Hayıt'ın da dikkatini çekmiştir. Hayıt, konferans hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Kazakistan'da veya bütün Türkistan Cumhuriyetlerindeki Rusya hâkimiyeti devri, bir ilericilik cereyanı ise, o zaman, ister istemez, Batı Avrupa devletlerinin eski müstemlekelerdeki hâkimiyetleri de esaret altına alman milletler için ilericilik cereyanı olarak mı kabul edilecek sorusu ortaya çıkacaktır. Taşkent'te 1954'de toplanan bir ilmî kurultayda, Hindistan'ın İngiltere'ye ihlakı bir ilericilik midir şeklinde verilen suale "hayır" diye cevap verilmiştir. Bu suale cevap veren tarihçi, "Hindistan ve İngiliz halkları arasında doğrudan doğruya temaslar olmadı. Bunun için Hindistan'ın ihlakı ilericilik olamaz. Orta Asya ve Kazakistan halkları ile Rus halkı her cihetten beraber yaşadı. Bunun içindir ki Türkistan'ın ve Kazakistan'ın ihlakı ilericiliktir" diye başını kurtarmıştır.

Bir milleti diğer bir millet üzerindeki hâkimiyetini hangi şekil, örtü ve usullerde görülürse görülsün esaret altında olan millet için "ileri-

[162] P. Urban, "Sovyetler Millî Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", *DERGİ*, 35-36 (1964), s. 80
[163] *İstoriia Kazakhskol SSR.* Alma-Ata, 1955, C.1. s. 355.

cilik" sıfatında göstermenin ilmî tarihçilik mantığıyla bağdaşamayacağını belirtmek benim için bir şereftir."[164]

Tarih yazıcılığı hakkında Taşkent Konferansı'nda Reşidov'un ağzından dile getirilen Komünist Partisi'nin görüşleri, 6 sene sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansı'nda yeniden ortaya atılmıştır. Sovyet Komünist Partisi Sekreterlerinden ve aynı zamanda akademisyen olan B.N. Ponomaryov, yaptığı açış konuşmasında Sovyet tarihçilerine şu hususları hatırlatıyordu:

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu mânasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır."[165]

Bu direktiften sonra, Türk Cumhuriyetlerinin tarihçileri, bir müddet daha, memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmelerinin halklarının ilerlemesi için iyi bir hadise olduğunu, bunu idrak eden halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejim altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Kardeş" veya "Büyük Birader" sıfatıyla o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdi.

Fakat neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de, tarih yazmak, üstelik hakikatleri aksettirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihçileri için muhakkak ki yapılması son derece zor bir iş idi. Fakat insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca, böyle işleri de yapmak pek âlâ mümkün idi. Nitekim öyle de olmuştur.

[164] B. Hayıt, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bâzı Meseleleri*, s. 144.
[165] P. Urban, "Sovyet Millî Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", s. 80.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbaçev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan Glastnost ve Perestroyka hareketleri ile bunun böyle olmadığını anlamış bulunmaktayız. Şimdi, Rus olmayan her millet kendi milliyetini, kültürünü, dinini ve dilini açıkça savunabilmektedirler. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece mutlu bir hâdise olmuştur. İşte, bundan sonra, Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihi üzerinde gerçek araştırmalar bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet Arşivlerindeki belgeleri görme imkânının verilmesidir. Bütün bu dönemlerde en çok haksızlığa uğramış olan Kazak Türklerinin tarihini de o zaman ortaya koymak mümkün olacaktır. Bu arada, son yıllarda, Kazak Türklerinin tarihini yazmada gösterdiği üstün gayretlerden dolayı sayın Askar Kunay'ı burada takdirle anmak isterim.

K. ASİMİLASYONA KARŞI KAZAK TÜRKLERİNİN DİRENİŞİ

Daha önce izah edildiği gibi, memleketlerinin en verimli toprakları ellerinden alınan Kazak Türkleri, bilhassa Komünist idarenin başa geçmesinden sonra bu durumlarında iyiye doğru bir gelişme olmadığını görmüşlerdi. Dinmuhammed Kunayev'in uzun süre Kazakistan Komünist Partisi'nin başında bulunması ve Kazak Türklerine parti teşkilatında ve idarede daha çok yer vermeye başlaması ile halk, kendilerine yapılan haksızlığı açık bir şekilde görmeye başlamıştı. Bu, halk arasında büyük huzursuzlukların doğmasına sebep olmuştur. Zira halk, yalnız maddî yönden sömürülmediklerini, aynı zamanda dil, din ve kültür yönünden de asimile edilmekte olduklarını görmüştü. Kazak Türkleri, her hususta yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduklarını anlayınca, Komünist Partisi'nde ve ülke idaresinde haklarını daha azimle savunmaya başlamışlardır. Kazak Türklerinin bu azimli tutumu, Ruslar son derece rahatsız etmeye başlamıştır. Çarlık zamanında başlayan ve Sovyet devrinde de bütün hızıyla devam eden Kazakistan'ı kolonileştirme ve Kazak Türklerini asimile siyaseti, Kazak haklarını istemede ve müdafaa etmede gösterdikleri ısrarlı kararlılık

yüzünden büyük bir engel ile karşı karşıya kalmıştı. Bu durum üzerine Sovyet hükümeti, yani Sovyet Komünist Partisi, Kazak Türklerini bu imkânları tanıyan Dinmuhammed Kunayev'i 16 Aralık 1986'da Kazakistan Komünist Partisi'nin başından uzaklaştırmıştır. Fakat uzaklaştırma için halka ve dış dünyaya bir sebep söylenmesi lâzımdı. Sovyetler, onu da buldular: Hırsızlık, rüşvet ve yolsuzluk. Güya Dinmuhammed ve yönetimi, rüşvet ve yolsuzluklarla dolu bir idare şekli getirmişti. O'nu bununla itham ettiler.

Bir müddet sonra bu çirkin ithamla bütün Türk Cumhuriyetleri'ndeki idarecilerin değiştirildiğini görüyoruz. Bütün dünya kamuoyu Sovyetler'deki Türk Cumhuriyetleri'nin başındaki yöneticilerin rüşvet, hırsızlık ve yolsuzluk çamuru içinde yüzdüğünü yazıp tartıştı. Bu tartışmalar için, Sovyet yetkilileri, gerekli malzemeyi de dış basına sızdırmıştı. Hâlbuki gerçek bambaşka idi. Bir defa her şeyden önce, rüşvet ve hırsızlık gibi olaylar bütün Sovyet Cumhuriyetleri'nde vardı. Bu hastalık, rejimin karakterinde var olan haksızlık ve zulümden kaynaklanıyordu. Haksızlığa uğrayan insanların haklarını alacakları veya müdafaa edecekleri bir makam veya merci yoktu. İnsanlar, haklarını almak için, zulümden kurtulmak için yetkililere rüşvet vermek mecburiyetinde kalmıştı. Rejimin totaliter karakteri yüzünden hiç kimse de gelişmeleri düzeltme cesaretini gösteremiyordu. Şayet, bir temizlik yapılacak, bu hususta bir araştırma yapılacak ise, bunun bütün Sovyet Cumhuriyetleri'ni kapsaması gerekirdi. Hâlbuki Sovyet yöneticileri, sadece Türk Cumhuriyetleri'nin başındaki idarecileri yolsuzlukla itham etmiştir. Bu ise, son derece manidar bir durum oluyordu. Gerçekler açıklanmadığı müddetçe bu tip ithamlara karşı bütün Sovyet Cumhuriyetleri'nde âdil bir araştırma ve soruşturma yapılmadıkça, bu ithamlar dünya ilim âleminde istifhamla karşılanmaya devam edecektir.

Kazakistan Komünist Partisi'nin başına, Dinmuhammed Kunayev'in yerine bir Rus olan Gennadiy Kolbin'in getirilmesi son derece manidardır. Kazakistan, yeniden bir Rus idarecinin eline teslim ediliyordu. Bu tâyin, çirkin ithamların arkasındaki oyunları öğrenen Kazak halkı arasında büyük tepkilere sebep oldu. Halk, sokaklara dökülerek, "Kolbin Rusya'ya geri dön", "Muhtariyet İsteriz, İstiklal isteriz", "Kazakistan Kazaklarındır" ve "Kazakistan Birleşmiş Milletler'de temsil edilsin"

sloganları ile Ruslara ve Sovyet rejimine karşı duyduğu nefreti ve kızgınlığı dile getirmiştir. On binlerce kişinin katıldığı bu protesto gösterileri esnasında pek çok öğrenci ve polis hayatını kaybetmiştir. Olayların diğer bölgelere yayılmaması için Alma-Ata şehri 70 bin kişilik bir askerî kuvvet ile kuşatılmıştır. Hadiselerin çıkış sebeplerini incelemek üzere 15 uçak dolusu Sovyet yetkilisi Alma Ata'ya gelmiştir[166].

Gelişmeler karşısında fevkalâde telâşa yapılan Sovyet yönetimi, Kazakistan'daki tansiyonu düşürmek için, 10 Ocak 1987'de Kazakistan Komünist Partisi 2. Sekreterliğine bir Kazak Türkü olan Saidullah Kubaşev'i getirmek lüzumunu duymuştur. Hadiselerin yatışmasını müteakip Sovyetler, KGB vasıtasıyla, olaylara karışanları tevkif ederek hapsettirmiştir. Bütün bu olayların cereyan ettiği günlerde Sovyet yönetiminin başında Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) siyasetinin mimarı ve öncüsü Michael Gorbaçev'in bulunması son derece manidardır.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba Kazak Türklerinin haklarını korumak için, 1986 ayaklanmasında başka olaylar da olmuş muydu? Daha önce Kazak Türklerini dil, din ve kültür yönünden asimile etmek için Sovyetleri'nin gösterdiği gayretlere karşı Kazakların mukavemetinden bahsetmiştir. İşte, adını orada zikrettiğimiz Olcas Süleyman, Kazak Yazarlar Birliği Başkanı olarak 1983'de Kazak Türklerinin millî kültürlerinin ve menşeinin bir an evvel ortaya çıkarılmasını ve böylece asimile olmaktan kurtulması için büyük bir kampanya başlatmıştı. Ayrıca, Olcas Süleyman'ın nükleer denemelerin Kazak halkının sihhatini nasıl tehdit ettiğini belgeleriyle ortaya koyması, Kazak Türkleri arasında kendilerini koruma hususunda millî heyecanın yükselmesine son derece katkısı olmuştu, aynı paralelde, 1986'da Kazak Türklerinin millî tarihini ortaya koyduğu için Askar Kunayev, Sovyet şovenistlerinin ağır hücumlarına uğramıştı.

[166] 1986 Kazakistan olaylarının dünya basınındaki yankılarını ihtiva eden Türkili Dosyasını titizlikle hazırlayıp ilim adamlarının istifadesine sunduğu için sayın Hasan ORALTAY Bey'e burada teşekkür ve takdirlerimi bildiririm.

L. NAZARBAYEV VE MÜSTAKİL KAZAKİSTAN TÜRK CUMHURİYETİ

Modern Kazakistan Devleti'nin ortaya çıkışında Dinmuhammed Kunayev'in büyük rolü olmuştur. Zira Kazak Türklerinin ülke idaresine ve Komünist Partisi'nin yönetimine en çok katılmalarını sağlayan o idi. Kunayev'in teşviki ile Komünist Partisi'ne giren Kazak Türklerinden biri de Nursultan Nazarbayev'di.

Mart 1984'de Kazakistan Endüstrisinden sorumlu Merkez Komitesi Sekreterliğine getirilen Nazarbayev, bu sahada ve ülke meselelerinde gösterdiği başarılı icraat neticesinde Bakanlar Kurulu Başkanlığına (Başbakanlığa) getirilmiştir. Nazarbayev için en kritik günler, Aralık 1986'da Kunayev'in ithamlar altında vazifesinden uzaklaştırılması ve Rus Kolbin'in Kazakistan Komünist Partisinin başına getirildiği günler idi. Bu dönemde Kunayev aleyhine Moskova'nın yürüttüğü kampanya sırasında Sovyetlere yaranma düşüncesinden uzak bir şekilde Nazarbayev'in o devirde yapılan hataları dürüstçe ortaya koyması ve aynı zamanda Kunayev ile iyi ilişkilerini sürdürmesi herkesin takdirini kazandırmıştı[167].

Nihayet Kolbin'in Moskova'da başka bir vazifeye tayini üzerine, Nazarbayev, 22 Haziran 1989'da Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığı'na getirildi. Dış siyasetinde Sovyet lideri Gorbaçev ile Glasnost ve Perestroyka alanlarında fikir ve işbirliği yapan Nazarbayev, aynı zamanda Kazakistan'ın haklarını müdafaa eden, menfaatlerini gözeten bir siyaset takibine başladı. Kazakistan'ın Moskova'dan değil, Alma-Ata'dan yönetilmesi gerektiğini söyleyerek, ülkesinin daha müstakil bir statüye kavuşmasını sağlamıştır[168]. Kazakistan Cumhuriyeti'nin önemine binaen, Sovyet siyasetinde daha çok söz sahibi olması gerektiğini belirten Nazarbayev, cumhuriyetler arasındaki ekonomik alışverişin de âdilâne bir şekilde yapılmasını savunmuştur. Cumhuriyetlerin millî kaynaklarına (petrol, doğalgaz ve madenler vb. gibi) dünya piyasalarına uygun fiyatlar verilmesini açıklayan Nazarbayev'in bu tutumu, diğer Sovyet Cumhuriyetleri'nin, bilhassa Türk Cumhuriyetleri'nin, desteğine mazharolmuştur. Kısa zamanda Nazarbayev, hem Moskova

[167] *Druzhba Larodov*, No. 9,1987, s. 195-209; *Komsolskaya Pravda*, 13 Nisan 1991; *Literaturnaya Gazete*, No. 48, 1990.

[168] *Kazakhstanskaya Pravda*, 17 Ocak 1990.

ve Gorbaçov ve hem de diğer Cumhuriyetler nezdinde büyük bir saygınlık kazanmıştır. Sovyetler Birliği Başkanı Gorbaçov ile Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin'den sonra Sovyet dünyasında üçüncü büyük şahsiyet olarak sivrilmiştir.

Nazarbayev'in, Kazak Türklerinin kalbinde büyük bir lider olarak yerleşmesini sağlayan en büyük olay, lisan meselesi olmuştur. Hem Sovyetlerin uzun zamandır takip ettiği kültürel baskı ve asimilasyon siyaseti, hem de Kazak nüfusu kadar kalabalık bir Rus göçmen nüfusunun Kazakistan'da yerleşmiş olması sebebiyle Rusça, Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak kullanılıyordu. Bu, Kazakları son derece rencide eden bir durumdu. Nazarbayev, Eylül 1989'da aldığı bir karar ile Kazakistan'da resmî dilin Kazak Türkçesi olduğunu ilân etti. O'nun bu kararı, Ruslar tarafından protesto edilmiş ise de, Kazak Türkleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Artık, Kazak Türkü, kendi anavatanında kendi dilini kullanarak işlerini takip edebilecekti. Uzun yıllar Rus dilinin ve kültürünün baskısı altında bunalan ve incinen Kazak Türkleri, kendilerine ana dillerini kullanma fırsatı vererek millî benliklerine kavuşmasını sağlayan Nazarbayev'e büyük bir sevgi ve güven duymaya başlamıştır. Fakat Nazarbayev, Kazak Türklerinin millî haklarını elde etmede taşkınlıklara ve aşırı milliyetçi gösterilere girmelerine de mâni olmuştur. Bu tip aşırı milliyetçi gösterilerin ülkesinde yaşayan diğer azınlıkları, özellikle Rusları, tahrik edeceği ve bununda memlekette huzursuzluk yaratacağı endişesini taşımaktadır. O'nun en büyük arzusu Kazakistan'ın ve Kazakların haklarını gürültü yapmadan ve meşru zeminlerde müdafaa ederek temin etmektir. Ayrıca, ülkesinin ve Sovyetlerin bir istikrar içinde ancak demokrasiye ve serbest pazar ekonomisine geçebileceğini, karışıklığın ve istikrarsızlığın bunu engelleyeceğini düşünmektedir. Onun için, umumî siyasetinde aşırı solculuktan ve aşırı sağcılıktan daima uzak durmuştur. Siyasî ve idarî alanda demokrat ve merkeziyetçi, ekonomik alanda da sosyal adaletçi bir tutum içinde olmuştur[169].

Nazarbayev, ülkesinin serbest pazar ekonomisine geçmesi için gerekli kararı ve tedbirleri aldıktan sonra bunu gerçekleştirmek için iç ve dış gezilere başladı. Halkının, serbest pazar ekonomisinin gereği

[169] *Komsomolskaya Pravda*, 13 Nisan 1991

olarak toprak, iş ve mülk sahibi olabilmesi için gerekli kanunî değişiklikleri yapmıştır[170]. Demokrasinin gereği olan çok partili hayata geçişi de, yeni partilerin kurulmasına izin vererek başlatmıştır[171]. Arkasından çıktığı yurtdışı gezilerde bilhassa A.B.D., Kanada, G. Kore, İngiltere ve Türkiye'de, işadamlarını Kazakistan'da yatırım yapmaya davet etmiştir.

Bu arada, Nazarbayev, Kazakistan'ın ekonomik özgürlüğe sahip olabilmesi için gereken bütün teşebbüsleri yapmıştır. Ülke madenlerinin ve petrolünün Kazak Hükümeti tarafından kontrol edilmesi ve ana payın Kazakistan'da kullanılmasını sağlamıştır. Zira daha önceki ekonomik sistemle, bilhassa Rusların, Kazakistan'ı sömürme şekli dünya tarihinde eşine rastlanmayan ölçüde adaletsiz ve çirkin boyutlara ulaşmıştı. Kazakistan'ın başını ağrıtmadan bu sömürü düzenine paydos demek, yani bunu azaltmak Kazaklar için tarihî önemi olan bir hadise olmuştur. Daha önceki sistem çerçevesinde Moskova yönetimi, Kazakistan'ın nesi varsa ve ne yetiştirirse bunun %91 ile %93'ünü elinden alıyordu. Dünya tarihinde eşine rastlanmayan bu sömürü şekli artık sona eriyordu?. Böylece, Nazarbayev, ekonomik bağımsızlığa doğru ciddî adımlar atmış oldu. Artık sıra siyasî bağımsızlığa gelmişti. Bunun için de hadiseler Kazakistan lehinde gelişiyordu.

Kazakistan'ın istiklale gidişini hızlandıran hadiseler şöyle gelişmeye başladı. Kazakistan Hükümeti aldığı bir karar ile genel seçime gitmiş ve 26 Mart 1990'da Kazakistan Parlamentosu'nun yeni üyelerini seçmiştir. 24 Nisan 1990'da Nazarbayev, Parlamento tarafından ilk Kazak Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Bu seçimlerle daha kuvvetli bir duruma gelen Nazarbayev, ülkesinin ve halkının selâmeti için daha cesur adımlar atmaya başlamıştır. Nitekim aldırdığı bir karar ile Kazak Türklerinin hayatını tehdit eden Sovyet Nükleer deneme bölgesi olan Semipalatinsk Üssü'nü kapattırmıştır. Olcas Süleyman'ın önderliğini yaptığı bir grup Kazak aydının kapatılması için uzun zamandır mücadele ettiği Nükleer denemelerin durdurulması hadisesi Kazak halkını son derece memnun ettiği gibi, millî birliğin kuvvetlenmesine de büyük katkısı olmuştur.

[170] Tafsilat için bk., *Kazakhstankaya Pravdal*, 13,18 Nisan 1991 ve 16, 23 Mart 1991.

[171] B. Brown, "New Political Parties in Kazakhstan", *Report on the USSR, Radio Liberty*, No: 2/35, August 31,1990, s. 10-11

Ne var ki, Kazakistan'ın ve Kazak Türklerinin millî birlik içinde istiklale doğru hızlı adımlarla ilerlemesi, bazı çevrelerin fesatlığını ve düşmanlığını celbetmiştir. Bir zamanlar, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerinde komünizme karşı verdiği mücadele dolayısıyla büyük sempati toplayan Soljenitsin, Sovyet İmparatorluğu'nun dağılmasına tahammül edemeyen Rus şovenistlerinden biri haline gelmiştir. Verdiği sözlü ve yazılı beyanatlarla Rusya Federasyonu'nun Kazakistan'dan toprak talep etmesi gerektiğini belirtmeye başlamıştır. Bundan cesaret alan Rusya Federasyonu Başkanı B. Yeltsin de, Kazakistan'ın tam istiklali halinde bazı sınır ayarlamaları yapılması gerektiğini ileri sürmeye başlamıştır. Rus şovenistlerinin bu emperyalistçe tutumları, başta Nazarbayev olmak üzere bütün Kazak aydınları ve parlamento üyeleri tarafından şiddetle protesto edilmiştir. Kazakistan'ın Kazak Türklerinin ana yurdu olduğu ifade edilerek, ülkenin bütünlüğüne göz diken kim olursa olsun sonuna kadar savaşılacağı belirtilmiştir. Kazak Türklerinin bu haklı ve sert tepkisi karşısında Rus şovenistleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra da, Rusya Federasyonu ile Kazakistan Cumhuriyeti birbirlerinin sınırlarının değişmezliğini kabul eden bir antlaşma imzalayarak meseleyi resmen kapatmışlardır[172]. Bu olaylar da göstermiştir ki, Kazak Türklerinin istiklale giden yollarında tehlikeler her an mevcuttur.

Sovyet Cumhuriyetleri'nin Moskova'nın sömürüsüne daha fazla dayanamayıp bir biri ardından istiklal ilan etmesi ve Gorbaçev'in buna mâni olamaması, eski pozisyonlarını ve menfaatlerini kaybetmekte olan Komünist Partisi, Kızıl Ordu ve K.G.B. yetkililerini son derece rahatsız etmeye başlamıştır. Bu üçlünün önde gelen simaları 19 Ağustos 1991'de darbe teşebbüsünde bulunmuşlar ise de, başta Nazarbayev ve Yeltsin olmak üzere halkın direnmesi yüzünden başarılı olmamışlardır.

Darbenin olduğu günlerde bizzat Alma-Ata ve Moskova'da bulunduğum için, Nazarbayev'in kararlı tutumuna şahit olmuş ve Kazakistan namına sevinmiştim. Darbecilerin başarısızlığından sonra Komünist Partilerinin tamamının kapatılması ve her cumhuriyetin bağımsızlığını ilan etmesi ile Sovyet İmparatorluğu sona eriyordu. Sovyet sisteminde yer alan Türk Cumhuriyetleri'nden Azerbaycan 30 Ağustos

[172] *Report on the USSR*, 1991.

1991'de, Özbekistan ve Kırgızistan 31 Ağustos 1991'de, Türkmenistan 27 Ekim 1991'de ve 16 Aralık 1991'de de Kazakistan İstiklallerini ilan etmişlerdir.

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışının şöyle olduğunu görüyoruz:

1 Aralık 1991 günü yapılan seçim ile Nazarbayev, beş yıl süreyle Kazakistan Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir. Yapılan Cumhurbaşkanlığını yemin töreninde Nazarbayev, eski Kazak töresine göre hareket edip makamına oturmuştur. Eskiden müstakil Kazakistan Hanları vazifeye başlarken, beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamlarına otururlardı. Nazarbayev de Kazak Türklerinin bu eski töresine göre beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamına çıkmış ve Cumhurbaşkanlığı vazifesine başlamıştır.

Nazarbayev'in halkoyu ile Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden 10 gün sonra, yani 10 Aralık 1991'de, Kazak Parlamentosu aldığı bir kararla Cumhuriyetlerinin "Sovyet Sosyalist" adını bıraktığını ve sadece "Kazakistan Cumhuriyeti" olarak anılacağını ilan etmiştir. Nihayet, 6 Aralık 1991'de de Kazakistan tam istiklalini ilan ederek tarihteki şerefli yerini almıştır. Böylece, sözde lider olan ve gerçekte halkın çoğunluğunu temsil etmeyen birkaç Kazak Hanının yardım istemesi ile başlayan Kazakistan'ın işgali sona ermiş oluyordu. Kazak Türklerinin yüzde doksan'ı (%90) hiçbir zaman bu Rus işgalini tasvip etmemiş ve her fırsatta da istiklâli için mücadeleyi sürdürmüş idi. Bugün Kazakistan'da yaşayan ve Kazak Türkü olmayan insanlar, tarihî gerçekleri daima hatırlayarak Kazakistan'ın misafiri olduklarını ümid ederim unutmazlar. Kazakistan Kazak Türklerinin vatanıdır. Bu böyle idi ve böyle de kalacaktır.

Bağımsız Kazakistan'ın büyük önderi Nazarbayev, şu andaki menfaatleri icabı, diğer bağımsız Cumhuriyetler ile "Bağımsız Devletler Topluluğu"na, her sahada eşitlik ilkesine dayanan ve herkesin millî sınırlarına hürmetkar davranılan bir statüde katılmayı faydalı bulmuştur. Müstakil ve demokrat bir ülke olarak Kazakistan Cumhuriyeti, Kazak Türklerinin hakkını ve şerefini başarıyla ve gururla temsil edecektir. Nazarbayev önderliğindeki müstakil Kazakistan Cumhuriyeti, muhakkak ki, "Kazakların Uyanışı" olarak tarih sahnesine çıkmış ve bu asrın başında "Uyan Kazak" diye feryat eden Mir Yakub Dulat ve diğer millî kahramanların ruhunu şad etmiştir."

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ

a. Konumu ve Coğrafî Yapısı

Kırgızistan Türklerinin yaşadığı ülke mânasına gelen Kırgızistan'ın bugünkü yüzölçümü 198.500 km², nüfusu 4,5 milyon (1989'da 4.291.000) ve başkenti Bişkek şehiridir. Kırgızistan: Kazakistan, Özbekistan ve Çin işgalindeki Doğu Türkistan ile komşu bulunmaktadır.

70°-80° Doğu enlemi (Greenwich'e göre) ile 43°,24' - 39°,37' Kuzey arzı arasında bulunan Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın Kuzey-Doğu köşesindeki dağlık bölgede kurulmuş bir müslüman Türk Cumhuriyetidir. Kuzeyinde İli ötesi Ala-Tavı, Küngey, Kırgız Dağları sırtları ve daha ötede, Batı'ya doğru Çu Nehri, Batı'da Tanrı Dağları (Tiyan-Şan) silsilesinin Güney Batı kısımları (5.000 m. yükseklikte), Güney'de İli ötesi dağ sırtları (7.000 m yükseklikte), Doğu'da Tanrı Dağları (Tiyan-Şan)'nın orta kısmı (Han Tengri, 7.000 m.) ve Güney Doğu'da Kâşgar ve Kök-Şal dağları ile hudutlanır. Tanrı dağları (Tiyan-Şan) eteklerinin bir kısmını teşkil eden Çu ve Talas nehirleri vadileri ile Fergana vadisi buraya dahildir.

Dağlık bir bölgede olan Kırgızistan'da çeşitli göller oluşmuştur. Dünyadaki en büyük krater göllerinden biri olan Issık-Köl Kırgızistan'da bulunmaktadır. 6.202 km² bir alana sahip olan Issık-Köl, 702 metrelik derinliği ile büyük bir su rezervine sahiptir. Son-Köl ile Çatır-Köl diğer büyük gölleri teşkil ederler[1].

Bu dağlık ülkede akan nehirlerin en belli başlıları ise şöyle sıralamak mümkündür:

Nann Nehri, Tar Nehri, Kurşab (Sır-Derya'ya akar), Kızıl Su (Amu-Derya'ya kavuşur), Aksu Nehri, Aksay-Kokşul (Tarım'a akar), Mucun Nehri, Çu Nehri, Talas Nehirleri. Bu nehirler üzerinde kurulan sayısız hidroelektrik santrallerinden bol miktarda enerji elde edilir (165-175

[1] T. Shabad, *Geography of the USSR*, New York, Columbia Univ. Press, 1951, s. 371 vd. ; *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Enstitüsü Neşri, Ankara, 1976, s.

milyar kw.). Bu santrallerden elde edilen enerji Kırgızistan'a yettiği gibi, komşu ülkelere de ihraç edilir.

İdarî yönden beş bölgeye ayrılan Kırgızistan'da, bu bölgeler aynı zamanda coğrafi bölge olarak da bilinir. Bu bölgeler şunlardır: Bişkek, Issık-köl, Tanrı Dağları (Tiyan-Şan), Celâlâbâd ve Oş'dur.

İdarî bakımdan olduğu gibi, iktisadî bakımından da ülke bölgelere ayrılmıştır. Bu iktisadî bölgeler şunlardır:

1- Fergana: Ülke nüfusunun %42'sini barındıran bu vadinin pamuk, ziraat ve hayvan üretiminde de başta geldiği bilinmektedir.

2- Çu ve Kebin vadileri ile Ala-Tav etekleri: Bu bölge de ziraat, tütün ve hayvan üretiminde önde gelir.

3- Talas vadisi: Ziraat, tütün ve hayvan beslemede önde gelen bölgelerden biridir.

4- Issık-Köl havzası: Hayvan besleme, afyon ve hardal yetiştirmede önemli bir merkezdir. Tanrı Dağları (Tiyan-Şan) bölgesi hayvancılıkta ve ziraatçılıkta ileri gitmiştir.

b. İklim

Kırgızistan tam bir kara iklimine sahip olduğu için yağış yönünden oldukça fakirdir. Fakat dağlara yağan karların erimesi ile oluşan ırmaklar ve akarsular, irili ufaklı göller meydana getirir ki bunların tamamı mevcut vadileri sulamaya kâfi gelmektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki ısı farkı çok fazladır. Bitki örtüsü iklim ve coğrafi yapıya göre çok değişkendir. Ülkenin yüzde 6'sı ormanlarla kaplıdır. 2000 m. ile 3200 m. arasında çeşitli bitki türlerine rastlanır. Bunlar, ormanlar, otlar ve çalılıklardır.

c. Ekonomi

Kırgızistan Cumhuriyetinin ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma, sanayiye ve enerjiye dayanmaktadır. Ülkenin coğrafî şartlarından dolayı hayvancılık Kırgız Türklerinin en önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. 10 milyonu aşkın sayıda koyun, keçi, sığır ve at üretilen Kırgızistan'da, hayvancılığın yanısıra hayvan ürünleri ile bu ürünlerden oluşan bir ekonomi gelişmiştir. Bu sebepten, Kırgı-

zistan, dışarıya et, deri, yün ve halı ihraç etmektedir. Hayvancılıktan sonra en çok gelişen ekonomi dalı tarımcılıktır. Sulanabilen vadilerdeki tarım alanları 1 milyon hektarı geçmektedir. Bu verimli alanlarda buğday, pamuk, kenevir, tütün, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, mısır, muhtelif meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir. Çalışan nüfusun %34'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmaktadır.

Yeraltı zenginlikleri ve enerji meselesine gelince: Ülkenin başlıca yeraltı zenginliklerini kömür, ham petrol, doğalgaz, ham çelik, civa, antimuan, çinko, kalay ve tungsten teşkil etmektedir. Akarsular üzerinde kurulan sayısız hidroelektrik santrallerinden elde edilen enerji 175 milyar kilowatsaati bulur ki, Kırgızistan bunun önemli bir kısmını komşu ülkelere satar.

Kırgızistan'da sanayi o kadar gelişmemiştir. Ülkenin dağlık coğrafi yapısı dolayısıyla sanayi yükte hafif pahada ağır dallarda gelişmiştir. Elektronik ve elektrik, demir dışı metal, elektrik motorları, ipek, antimuan, gıda ve konservecilik konularında gelişen sanayi arzu edilen seviyede değildir. Zikredilen sanayi dalları içinde gıda sanayii nisbeten daha iyidir. Bu yüzden konservecilikte bir ara Sovyetler Birliği içinde 4.lüğe yükselmiştir. Kırgızistan, komşu cumhuriyetlere konserve ihraç etmektedir. Halk için iyi bir iş sahası oluşturan konservecilik ülkenin belli başlı merkezlerine dağılmıştır. Bişkek, Oş, Tokmak, Rıbaçiye ve Prjevalsk gibi önemli yerleşim merkezlerinde konserve fabrikaları kurulmuştur.

Kırgızistan'ın ürettiği ve iyi kalitesi ile meşhur olan standart atimuan dünya pazarlarında rahatlıkla alıcı bulmaktadır. Orta Asya'nın en büyük ipek fabrikalarının çoğu Kırgızistan'da kurulmuştur. Kırgız Türkleri kendi ihtiyaçlarını rahatça karşıladıkları gibi, komşu ülkelere de ipek ihraç edebilmektedirler. Kırgızistan'da çalışan nüfusun %27'si sanayi ve inşaat sektöründe faaliyet göstermektedir.

Ne var ki, Sovyet idaresinde yaşayan her Türk Cumhuriyetinde olduğu gibi, Kırgızistan'ın istiklâlini ilân ettiği 12 Aralık 1991'e kadar, ürettiği malların, yerüstü-yeraltı, %93'ünü Moskova idaresi alıyor ki, bu rakam dünya sömürgecilik tarihinde ulaşılan en yüksek sömürge düzeyidir. Bugünkü müstakil Kırgızistan Cumhuriyeti, ürettiği malların çoğunu halkına ayırarak istikbale doğru daha ümitli yol almaktadır.

milyar kw.). Bu santrallerden elde edilen enerji Kırgızistan'a yettiği gibi, komşu ülkelere de ihraç edilir.

İdarî yönden beş bölgeye ayrılan Kırgızistan'da, bu bölgeler aynı zamanda coğrafi bölge olarak da bilinir. Bu bölgeler şunlardır: Bişkek, Issık-köl, Tanrı Dağları (Tiyan-Şan), Celâlâbâd ve Oş'dur.

İdarî bakımdan olduğu gibi, iktisadî bakımından da ülke bölgelere ayrılmıştır. Bu iktisadî bölgeler şunlardır:

1- Fergana: Ülke nüfusunun %42'sini barındıran bu vadinin pamuk, ziraat ve hayvan üretiminde de başta geldiği bilinmektedir.

2- Çu ve Kebin vadileri ile Ala-Tav etekleri: Bu bölge de ziraat, tütün ve hayvan üretiminde önde gelir.

3- Talas vadisi: Ziraat, tütün ve hayvan beslemede önde gelen bölgelerden biridir.

4- Issık-Köl havzası: Hayvan besleme, afyon ve hardal yetiştirmede önemli bir merkezdir. Tanrı Dağları (Tiyan-Şan) bölgesi hayvancılıkta ve ziraatçılıkta ileri gitmiştir.

b. İklim

Kırgızistan tam bir kara iklimine sahip olduğu için yağış yönünden oldukça fakirdir. Fakat dağlara yağan karların erimesi ile oluşan ırmaklar ve akarsular, irili ufaklı göller meydana getirir ki bunların tamamı mevcut vadileri sulamaya kâfi gelmektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki ısı farkı çok fazladır. Bitki örtüsü iklim ve coğrafi yapıya göre çok değişkendir. Ülkenin yüzde 6'sı ormanlarla kaplıdır. 2000 m. ile 3200 m. arasında çeşitli bitki türlerine rastlanır. Bunlar, ormanlar, otlar ve çalılıklardır.

c. Ekonomi

Kırgızistan Cumhuriyetinin ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma, sanayiye ve enerjiye dayanmaktadır. Ülkenin coğrafî şartlarından dolayı hayvancılık Kırgız Türklerinin en önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. 10 milyonu aşkın sayıda koyun, keçi, sığır ve at üretilen Kırgızistan'da, hayvancılığın yanısıra hayvan ürünleri ile bu ürünlerden oluşan bir ekonomi gelişmiştir. Bu sebepten, Kırgı-

zistan, dışarıya et, deri, yün ve halı ihraç etmektedir. Hayvancılıktan sonra en çok gelişen ekonomi dalı tarımcılıktır. Sulanabilen vadilerdeki tarım alanları 1 milyon hektarı geçmektedir. Bu verimli alanlarda buğday, pamuk, kenevir, tütün, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, mısır, muhtelif meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir. Çalışan nüfusun %34'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmaktadır.

Yeraltı zenginlikleri ve enerji meselesine gelince: Ülkenin başlıca yeraltı zenginliklerini kömür, ham petrol, doğalgaz, ham çelik, civa, antimuan, çinko, kalay ve tungsten teşkil etmektedir. Akarsular üzerinde kurulan sayısız hidroelektrik santrallerinden elde edilen enerji 175 milyar kilowatsaati bulur ki, Kırgızistan bunun önemli bir kısmını komşu ülkelere satar.

Kırgızistan'da sanayi o kadar gelişmemiştir. Ülkenin dağlık coğrafi yapısı dolayısıyla sanayi yükte hafif pahada ağır dallarda gelişmiştir. Elektronik ve elektrik, demir dışı metal, elektrik motorları, ipek, antimuan, gıda ve konservecilik konularında gelişen sanayi arzu edilen seviyede değildir. Zikredilen sanayi dalları içinde gıda sanayii nisbeten daha iyidir. Bu yüzden konservecilikte bir ara Sovyetler Birliği içinde 4.lüğe yükselmiştir. Kırgızistan, komşu cumhuriyetlere konserve ihraç etmektedir. Halk için iyi bir iş sahası oluşturan konservecilik ülkenin belli başlı merkezlerine dağılmıştır. Bişkek, Oş, Tokmak, Rıbaçiye ve Prjevalsk gibi önemli yerleşim merkezlerinde konserve fabrikaları kurulmuştur.

Kırgızistan'ın ürettiği ve iyi kalitesi ile meşhur olan standart atimuan dünya pazarlarında rahatlıkla alıcı bulmaktadır. Orta Asya'nın en büyük ipek fabrikalarının çoğu Kırgızistan'da kurulmuştur. Kırgız Türkleri kendi ihtiyaçlarını rahatça karşıladıkları gibi, komşu ülkelere de ipek ihraç edebilmektedirler. Kırgızistan'da çalışan nüfusun %27'si sanayi ve inşaat sektöründe faaliyet göstermektedir.

Ne var ki, Sovyet idaresinde yaşayan her Türk Cumhuriyetinde olduğu gibi, Kırgızistan'ın istiklâlini ilân ettiği 12 Aralık 1991'e kadar, ürettiği malların, yerüstü-yeraltı, %93'ünü Moskova idaresi alıyor ki, bu rakam dünya sömürgecilik tarihinde ulaşılan en yüksek sömürge düzeyidir. Bugünkü müstakil Kırgızistan Cumhuriyeti, ürettiği malların çoğunu halkına ayırarak istikbale doğru daha ümitli yol almaktadır.

1988 istatistiklerine göre, Kırgızistan'da üretilen yer altı ve yer üstü ürünlerinin miktarları şöyle idi:

Yıllık hububat üretimi	: 1.571.000 ton
Yıllık ham petrol üretimi	: 230.000 ton
Yıllık kömür üretimi	: 4 milyon ton
Yıllık doğalgaz üretimi	: 285 milyon ton
Yıllık ham çelik üretimi	: 8.900 ton
Yıllık elektrik üretimi	: 175 milyar kilowatsaat.
Yıllık şeker üretimi	: 415.000 ton
Yıllık pamuk üretimi	: 74.000 ton
Yıllık yün üretimi	: 38.000 ton
Yıllık hayvan üretimi	: 10 milyon
Yıllık et üretimi	: 133.000 ton[2]

d. Nüfus

Kırgızistan Cumhuriyetinin nüfusu bugün 4,5 milyonu bulmuştur. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan'ın en verimli topraklarına Rus göçmenleri iskân edilmiştir. Dolayısıyla, hem cumhuriyette olduğu gibi, bugün Kırgızistan'da da önemli sayıda Rus nüfus bulunmaktadır. 250 bin civarındaki Ukraynalılar ile Almanları da ilâve ettiğimiz zaman 1.250.000 civarında Rus nüfusun Kırgızistan'da yaşadığı görülmektedir. Yalnız, burada hemen belirtmekte fayda vardır ki, son üç yılda 160 bin Rusun Rusya Federasyonuna göç ettiği belirtilmektedir. Kırgız Türkleri, diğer Türk grupları ile birlikte ülke nüfusunun üçte ikisini (2/3) teşkil etmektedir. Üç milyon civarındaki bu nüfusun 2,2 milyonunu Kırgız Türkleri teşkil eder.

Ülke nüfusunun 800 bine yakınını da öteki Türk boyları teşkil etmektedir. Bugün, diğer Türk Cumhuriyetlerinde, Doğu Türkistan'da ve Afganistan'da iki milyonu aşkın Kırgızistan Türk'ü yaşamaktadır.

[2] A. Hetmanek, "Kırgızistan and the Kırgız", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, Ed.by. Zev Katz- R. Rogers-F. Harned, New York, 1975, s. 239; *Kırgızistan: Economic Rewiew, International Monetary Fund*, Washington, D.C. May 1992, s. 2-13.

Böylece bugün yeryüzünde 4,5 milyon Kırgız Türk'ünün yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'ın nüfus yapısı (1991 tahmini[3])

Toplam nüfus	:	4.650.420	%100
Kırgız Türkleri	:	2.310.304	%50
Ruslar	:	1.090.137	%23
Özbek Türkleri	:	676.190	%12
Ukraynalılar	:	130.215	%3,1
Almanlar	:	119.300	%2,9
Tatar Türkleri	:	100.210	%2
Uygur Türkleri	:	40.000	%0,8
Kazak Türkleri	:	40.000	%0,8
Diğerleri	:	240.000	%4,8

e. Eğitim ve Kültür

Sovyet döneminden önce Kırgızlar arasında eğitim hayatı oldukça zayıftı. Bunun en büyük sebebi Kırgızların göçebe hayatı yaşamaları idi. Kışlak ve yaylak hayatı sürdüren Kırgız Türkleri okuma-yazma ve bilhassa Kur'an okuma öğretilen mekteplere sahiptiler. Kırgızlar arasında yetişen edip ve şairler ile din adamları Taşkent, Buhara, Semerkand ve Hive medreselerinde tahsil görürlerdi. Fakat bunların sayıları da son derece azdı. Dolayısıyla, halka tesirleri yok denecek kadar azdı.

Kırgızistan'da mektep ve medreselerin yaygınlığı bu asrın başlarına rastlamaktadır. Mektep ve medreselerin sayılarının artmasına ve hattâ öğrencilerin sayılarının da fazlalaşmasına rağmen, Kırgızlar, istedikleri eğitim seviyesine bir türlü ulaşamamışlardır. Bunun en büyük

[3] A. Sheehy, "Russian Share of Soviet Population Down to 50,8 Percent" *Report on the USSR*, 1/42, 20 October 1989.

sebebi, XIX. asrın ikinci yarısında Rus işgaline uğradıktan sonra Rusların, Kırgızistan'da tatbik ettikleri eğitim sistemidir.

Önderliğini ve hocalığını Nikolay İlminski'nin yaptığı Rus eğitim sistemi ve siyaseti çerçevesinde açılan Rus-Tatar, Rus-Kazak ve Rus-Kırgız okullarında müslüman Türk çocuklarının Rusça eğitimi görmeye ve müslümanlığı bırakıp hristiyanlığı kabule zorlanmalarıdır. Nikolay İlminski'nin 1896'da ölmesinden sonra eğitim sahasındaki bu Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma hareketleri kısmen durmuştur. Ayrıca, töresine ve dinine bağlı olan Kırgız Türkleri, Rus okullarına tepki göstermeye başlamıştır. Bu tepkinin gelişmesinde, Rus idaresine düşen Türk kavimlerinin müslümanlığını kaybetmeden modern bir eğitim sistemi ile ilerleyebileceklerini gösteren Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerinin tesiri büyük olmuştur. Buna rağmen, Kırgız Türkleri arasındaki eğitimin, bilhassa mecburi eğitimin başlaması oldukça gecikmiştir.

Kırgızistan'da modern manâda eğitim Sovyet döneminde başlamıştır. Fakat eğitimdeki aksaklıkları düzeltmek oldukça vakit almıştır. Mesela, Kırgızistan'da 7 yıllık ilkokulu bitirme mecburiyeti 1934'te konmuştur. Aynı şekilde, kız çocuklarının tamamını bu okullarda okutma mecburiyeti ise 1950'lerin başında gerçekleşmiştir. Sovyet yönetiminin en çok ihmal ettiği cumhuriyetlerin başında Kırgızistan gelmektedir. Nitekim Kırgızistan İlimler Akademisi dahi 1965 yılında kurulmuştur. Sovyetler, uzun süre Kırgızları hayvan yetiştiren göçebe halk durumunda bırakmış, diğer Sovyet Cumhuriyetlerine götürülen hizmetlerin çok azı Kırgızlara götürülmüştür. Maksat, Kırgızistan'ı Sovyetlerin et ve hayvan stoku yapan bir ambarı durumunda bırakmaktı. Bu yanlış politika neticesinde Kırgız Türklerine eğitim ve ilim alanlarında çok az hizmet götürülmüş, bu ise, onların geri kalmalarına sebep olmuştur. Böylece, Sovyet sisteminin eşitlik ilkesi çok önceden bozulmuş oluyordu. Fakat bu haksızlıklara ve ihmallere rağmen Kırgız Türkleri son 40-50 senede eğitim alanında büyük başarılar elde etmişlerdir.

1971-1972 istatistiklerine göre Kırgızistan'da mevcut okul sayısı 1.810 olup, bu okullara devam eden öğrenci sayısı da 999.000 idi.

İlkokul ve onun seviyesinde olan okulların adedi 1.700 civarında olup, bunların yarısı Kırgız Türkçesinde, diğer yarısı da Rusça eğitim görmektedir. Bu okullara 1972 yılında giden öğrencilerin sayısı 822.000 idi. Bu öğrencilerin öğretmen sayısı ise 41.800 idi. Muhtelif dallar da eğitim veren orta dereceli okulların sayısı 36 olup, bu okullarda 41.500 öğrenci okuyordu.

Yüksek tahsil müesseselerine gelince: 13.370 öğrencisi olan Kırgız Devlet Üniversitesi, muhtelif dallarda 7.000 öğrenciye eğitim verip mezun eden Bişkek Tarım Enstitüsü, Bişkek Sağlık Entitüsü, Bişkek Politeknik Enstitüsü, Bişkek Spor Akademisi, Bişkek Kadınlar Pedegoji Enstitüsü, Oş Pedegoji Entitüsü, Oş Politeknik Enstitüsü başlıca Yüksek Öğrenim müesseselerini teşkil ediyordu. 1971'de bu öğrenim müesseselerinde öğrenim gören talebelerin sayısı 48.900 idi[4].

Kültür meselesine gelince: Türk tarihinin ilk devirlerinde bâzı dramatik gelişmelere karışan Kırgız Türkleri, bilhassa Uygur Devleti'ni yıktıktan sonra kurdukları müstakil Kırgız Devleti (840-920) zamanında kendi kitabelerini dikmişlerdir[5]. O zamanki yazı dilinde olduğu sanılan bu kitabelerin, bugünkü Çin sınırları içinde kalması ve ortaya çıkarılmasına izin verilmemesi, Kırgız Türklerinin kültür ve tarihleri ile ilgili en önemli malzemenin karanlıkta kalmasına sebep olmaktadır. Bazı Sovyet yetkililerinin iddiaları hilâfına Kırgız Türkleri Bolşevik rejiminden önce de yazılı kaynaklara sahip idi. Çarlık Rusyasının işgal ve ilhakına maruz kalan Kırgızistan halkının sinesinden çıkan pek çok edip ve şairi, Rus işgali öncesinde de kültür ve edebiyat alanında güzel eserler vermişti. Bu sessiz kahramanların eserleri bugün Kırgız araştırmacılar tarafından bir bir ortaya çıkarılmaktadır. Sovyet döneminden önce, Gaspıralı İsmail Bey çağında yetişmiş olan Kılıç Manurkan Kırgız Türkçesindeki ilk eserini 1911 yılında neşretmiştir.

Manurkan'ın "Zelzele" adını taşıyan bu eseri, bugün Kırgız kültür tarihinin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bunu, 1913'de Esenkalı Arabay'ın yeni alfabe denemesi ile Osman Sadık ile Manap Sabdan'ın yazdıkları Kırgız tarihleri (1914) takip etmiştir. Bunlardan başka Rus işgalinin, ülkeleri ve insanları üzerinde bıraktığı

[4] Hetnamek, *Kırgızistan and the Kırgız*, s. 251.

[5] Reşit Rahmeti Arat, "Kırgızistan", mad. *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 740.

menfi tesirleri dile getiren Arslanbek, Kalıgul, Bılıkuz gibi şair ve ediplerin yazdığı eserler bugün Kırgız edebiyatının en güzel örneklerini teşkil etmektedirler[6]. Kırgız Türklerinin eski şanlı günlerini idealleştirerek Rus işgaline isyan eden Kılıç, Kalmurza, Toktogul, Sagınbay ve İsak gibi edip ve şairlerin eserleri de Kırgız kültürünün kıymetli unsurlarıdır. Bu edip ve şairler, bütün güçleri ile Kırgız halkının milliyetçilik esasları dahilinde yeniden yapılanması için gayret göstermişlerdir. Kazak Türklerinin millî şairi Magcan Cumabay'ın tesiri ile yazan ve Kazak Türkleri ile Kırgız Türkleri'nin birleşerek kuvvetli ve müstakil yeni bir devlet kurmalarını savunan Sadık Karaç, Kasım Tınıstan, B. Kenasrin ve Ş. Köken Kırgız edebiyatının şahsiyetlerini oluştururlar.

Yukarıdaki edip ve şairlerin hâricinde, bâzı edip ve şairler de, Kırgız Türklerinin dramatik hayatlarını anlatan acıklı, kahramanlıklarla dolu destanlarını, hikâyelerini, masallarını toplayıp bugünkü nesillere aktarmışlardır. Bir araştırmacının da dediği gibi, 'Türk destan edebiyatının en güzel numunelerini Kırgız destanları teşkil eder. Kırgız Türkleri arasında çok inkişaf etmiş olan ve son zamanlara kadar müsait bir muhit ve hava içinde, canlı bir şekilde devam eden destanlar, bir taraftan Kırgızların muhtelif devirlerdeki mücadelelerini tasvir ederken diğer taraftan dinleyicilerini bugünün ve yarının şartları içinde yapılması zaruri olan mücadeleye de hazırlamak suretiyle, bir millî kuvvet kaynağı vazifesini görmüştür. Manas Destanı buna en güzel örneği teşkil etmektedir"[7].

Kırgız Türklerinin edip ve şairleri, Sovyet döneminin ilk yıllarında da eserlerinde millî temayı işlemekten çekinmemişlerdir. 1924'de bugünkü sınırları içinde, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra bâzı neşir organlarının kurulup faaliyet göstermesine izin verilmişti. 1926'da devlet neşriyatının fiilen başlaması ile "Kızıl Kırgızistan" ile "Erkin Tav" (Hür Dağ) dergileri ile "Canı Madaniyat Colunda" (Yeni Medeniyet Yolunda) mecmuasının faaliyete geçmeleri Kırgız Edebiyatının modern manada gelişmesine yardımcı olmuştur. İşte bu yıllarda verimli bir neşriyat hayatına girilmiştir. 1924'de şiirleri ile ortaya çıkan Tokombay'ın 1916 Millî ayaklanmasını canlandıran "Kanlı Yıllar" adlı manzum eseri, aynı konuyu işle-

[6] Arat, *aynı yer.*
[7] Arat, *aynı yer.*

yen Turusbek'in ilk müzikli dramı, Tokombay'ın "Altın Kız", Elebay'ın Kırgız-köy hayatını tasvir eden romanı, Sadıkbek'in, "Ken-Su" romanı, Malik'in Çocuk Hikâyeleri ile Bayalın, Namat, Kırbaş ve Campurcın gibi ediplerin eserleri Kırgız Türklerinin millî kültürünü oluşturmada büyük katkıları olmuştur[8].

II. Dünya Harbi'nden sonra Sovyet rejiminin Rus olmayan Cumhuriyetlere uyguladığı Sovyetleştirme operasyonu, Kırgız edip ve şairlerine güç anlar yaşatmıştır. Kimi edip ve şair bu baskıya dayanamayıp eserlerinde Sovyet tipi insanı canlandırmaya çalışmış, kimisi de Kırgız millî tarihinin ve kültürünün önemli olaylarını cesurca işlemeye devam etmişlerdir. Eserlerinde millî temaları işleyenlerin başında Tolögön Kasımbek ile Cengiz Aytmatov geliyordu. "Singan Kılıç" (Kırık Kılıç) adlı tarihi romanında Hokand Hanlığı'nın Rus işgaline uğramasını anlatan Tolögön Kasımbek, kendisine yapılan bütün baskılara rağmen romanının muhtevasını değiştirmemiştir. Tıpkı Kasımbek gibi, Cengiz Aytmatov da eserlerinde millî konuları işlemekten yılmamıştır. Daha önce bâzı eserlerinde Sovyet tipini canlandıran Aytmatov, Sovyet dünyasında oldukça popüler hale gelmişti. Fakat çok geçmeden Sovyetleştirmenin Kırgız Türklerinin kendilerine mahsus millî kültürleri ile birlikte her şeylerini alıp götüreceğini gören Aytmatov, tutumunu değiştirerek bütün gücüyle ana dilini ve millî kültürünü savunmaya başlamıştır. "Tilim, Ana Tilim" diye Kırgız Türkçesinin varlığını savunduğu serî halindeki yazılarına, konularını Kırgız millî kültürüne dayandıran birbirinden güzel eserlerle devam etmiştir. Aytmatov'un Türkiye Türkçesi ile muhtelif yabancı dillere tercüme edilen eserlerinin bazıları şunlardır: Dişi Kurdun Rüyaları Cemile-Sultan Murat (Hikâyeler), Yıldırım Sesli Manasçı-Yüzyüze-Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek (Hikayeler), Beyaz Gemi, Gün Olur Asra Bedel, Cengiz Han'a Küsen Bulut.

Tolögön Kasımbek ile Cengiz Aytmatov'dan sonra millî ve dinî hisleri kuvvetlendiren eserler veren ünlü edip ve şairlerin başında Ali Tokombayev ile Ramis Rıskulov gelmektedir. 1950'de yazdığı "Kanlı Yıllar" adlı eserinde Kırgız Türklerinin millî ve dinî değerlerine yer verdiği için pan-islamist ve pan-turanist olarak tenkit edilen Tokom-

[8] Arat, *Kırgızistan*, s. 740.

bayev, Kırgız halkının manevî değerlerini cesaretle savunmaya devam etmiştir. Şair Ramis Rıskulov da 1960'lı yıllarında başında yaptığı konuşmalarla Kırgız millî kültürünün Komünist Partisi'nin müdahalesinden ve yönlendirmesinden uzak, serbest bir şekilde işlenmesi gerektiğini ifade etmiştir ki, onun bu cesur tutumu pek çok meslektaşının tasvip ve desteğini görmüştür[9].

B. TARİH

a. Türklerinin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler

Türklerin ilk yurdu hakkında ilim dünyasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında yapılan ilmî araştırmalar ve arkeolojik kazılar Türklerin yurdunu şöyle tasvir etmektedir:

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağlarını ve etrafını Türklerin ilk anayurdu olarak kabul etmişlerdir. Etnologlar ise, İç Asya'nın kuzey bölgelerini Türklerin anayurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız Türklerinin yaşadığı bozkırlar ile Tanrı Dağları (Han Tengri-Tiyan Şan) arasını; Sanat Tarihçileri de Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal Gölü'nün güney-batısını Türklerin anuyurdu olarak göstermişlerdir. Burada, tariflerin çeşitli olmasının sebebi, Türklerin hareketli bir millet olmaları ve kültürlerini gittikleri her yere götürmeleridir. Diğer taraftan, dil bilginlerinin yaptığı araştırmalar, Türklerin anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini göstermektedir. Ayrıca, arkeologların yaptığı araştırmalar ile, M.Ö. devirlerde Türklerin anayurtları hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, kuzey Altayların hemen batısında bulunan Minusinsk bölgesinde ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2.500-1.500) ve Andronovo (M.Ö. 1.700-1.200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının prototipi olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. Buna göre, taş devrinin ilk çağlarından beri Türkler Altay Dağları ile Sayan Dağlarının güney-batı bölgesinde yaşamakta idi.

[9] Hetmanek, *Kırgızistan and the Kırgız*, s. 256.

Muhtelif sebeplerden, Türklerin, çok eski zamanlarda anayurtlarından göç hareketleri fasılalarla devam etmiştir. Ne var ki, M.Ö. vuku bulan bu göçlerin tarihlerini tesbit etmek oldukça güçtür. Bununla beraber, Türklerin Urallarda Arî ırkla komşu olduğu, Uzak Doğu'da Çin ve Moğolistan ile ilişkilerde bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu arada Türklerin bir dalı olan Yakutların Sibirya'ya göç edip yerleştikleri bilinmektedir. Diğer Türk gruplarından ayrı kalan ve kültür teması olmayan Yakutların dilinde daha çok değişiklik görülmektedir. Bunlara ilâveten, M.Ö. 1.300-1.000 yıllarında Türklerin, Türkistan, Hindistan ve İran bölgelerine indikleri; M.Ö. VI.-III. asırlarda İdil (Volga) vadisinde İskitler ile yanyana yaşadıkları ilmî araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

M.S. vuku bulan Türk göçlerini daha ayrıntılı bir şekilde takip etmek mümkündür. Hunlar, IV. asırda Avrupa'ya ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar X. asırda Orhun bölgesinden Seyhun Nehri (Sır-Derya) kıyılarına, sonra da Maveraünnehir üzerinden İran ve Anadolu'ya; Bulgar Türkleri, VII. asırda Karadenizin kuzeyinden Balkanlara ve İdil vadisine; Sabirler, V. asırda Aral Gölü'nün kuzeyinden Kafkaslara; Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzların bir kolu olan Uz'lar, IX-XI. asırlarda Hazar Denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara; Uygurlar, IX. asrın başlarında Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir. Kırgız Türkleri ise, zaman zaman Orhun Nehrinden Altaylara kadar uzanan bölgede yer değiştirmişler ve bugünkü yerlerinde karar kılmışlardır. Bâzı kalabalık Türk boylarından ayrılan grupların da kendilerine yeni vatan edinmek için göç ettiklerine şahit olunmuştur.

Bugün istiklâllerine kavuşan Orta Asya Türkleri, atalarının M.Ö. ve M.S. yaptığı yer değiştirmeleri bilerek kendi millî tarihlerine bakmak durumundadırlar. Daha önce, Sovyet döneminde, siyasî maksatlarla bu hususta verilen bilgilerin yanlışlığını o zaman anlamaları daha kolay olacaktır.

b. Kırgız Türklerinin Tarihi

Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biri de Kırgız Türkleridir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini M.Ö. III. asırda kurmuşlardır. Bu ilk Kırgız devletinin adı "Ki-Ku,

Kie-Ku" idi. Kırgızların bu devleti kurdukları yıllarda bugünkü Kırgızistan topraklarından Doğu'ya ve kuzeydoğu'ya doğru uzanan bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır[10]. Bu sahada araştırma yapan uzmanların "Andronova Kültür" bölgesi dedikleri yerdir ki, Türklerin M.Ö. 3.000'e kadar buralarda yaşadığı ortaya çıkmıştır[11]. Bir müddet sonra bu Kırgız Devleti'nin yıkıldığını ve Kırgızların Hun imparatorluğunun idaresinde yaşayan ve Töles boyları başta olmak üzere diğer boylarla birlikte "Usun Birliği" içinde yaşadıkları görülmektedir[12]. Hun imparatorluğunun Batı kısmında kurulan bu boylar birliği, Hunların zayıflaması ile birlikte dağılmıştır. Bunu takip eden bir kaç asırlık devir, kaynak yetersizliğinden, Türk kavimlerinin tarihlerinin yeterince açıklanmasına izin vermediği için oldukça karanlık görülmektedir. Fakat bir müddet sonra, VI. asrın ikinci yarısında, Kırgız Türklerinin, Göktürk Hakanlığı'nın idaresinde yaşadığını tesbit ediyoruz. Kırgız Türklerinin, bir asır kadar Göktürk Hakanlığı idaresinde yaşadıktan sonra, bilhassa Göktürklerin duraklama devrinde, daha müstakil hareket ettiklerini ve hattâ Çin ile ayrı ilişkiler kurduklarını görüyoruz[13].

Ne var ki, Kırgızların daha müstakil bir hayat için gösterdikleri gayret yeterli olmamış ve II. Göktürk Hakanlığı zamanında yeniden Göktürk idaresine girmişlerdir. Göktürk Kitabelerinden edindiğimiz bilgilere göre Kırgızlar, Göktürk hâkimiyetini kolayca kabul etmemişler ve onları oldukça uğraştırmışlardır[14].

Bundan sonra Kırgızların istiklâl peşinde koşmaktan vazgeçtiklerini ve kendilerini ticarete vererek oldukça zengin bir duruma geldiklerini görüyoruz. Kırgızların yaşadığı bölge ticaret kervanlarının geçtiği bir yer olduğu için çeşitli milletlerin tüccarlariyle temas kurmuşlar ve iş yapmışlardır. Bu vesile ile İranlı, Bizanslı ve Çinli tüccarların Kırgızlar hakkında ilgi çekici görüşleri olduğunu tesbit ediyoruz.

Kırgızistan üzerinden seyahat eden tüccarların verdiği bilgilere göre, Kırgız Türkleri sarışın ve mavi gözlü insanlardı[15]. Ne var ki, son-

[10] Arat, *Kırgızistan*, s. 737.
[11] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 2. baskı, İstanbul, 1984, s. 47-48.
[12] B.Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Sayı 48,1948, s. 795-811.
[13] Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 131.
[14] H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936-1941, IV. s. 162-163.
[15] Arat, *Kırgızistan*, s. 737.

raları, bu bilgilerin Kırgızların Türklük kimliğini yok etmek ve Slavlara akraba göstermek için yanlış olarak yorumlanıp kullanıldığına şahit oluyoruz[16].

II. Göktürk Devleti'nin inkıraza gittiği devirlerde, Göktürklerin, Kırgızları, başlarına bela olmalarından çekindikleri için, o zamanlar yani kurulmakta olan Uygur Hakanlığına bağladıkları görülmektedir. Bu idare değişikliğinin Kırgızları oldukça huzursuz ettiği anlaşılıyor. Bu huzursuzluğun, Uygur Hakanlığının kendilerinden ağır vergi talep etmelerinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Kırgızlar ile Uygurlar arasındaki bu sürtüşme çok geçmeden silâhlı mücadeleye dönüşmüş ve yapılan savaşı Kırgızlar kazanarak Uygur Devletinin kuzey kısmını işgal edip hâkimiyetleri altına almışlardır.

Kırgızların, uzun bir aradan sonra yeniden müstakil hale gelmeleri ve bir devlete sahip olmaları muhakkak ki, kendilerini oldukça sevindirmiştir. 840 yılından başlayıp aşağı-yukarı bir asır devam eden bu ikinci Kırgız Devleti, Kırgız Türklerinin sevindikleri kadar parlak bir devri olmuştur. Bir devlete sahip olmak Kırgız Türklerini, tıpkı Göktürk ve Uygur kardeşleri gibi, bâzı medenî ve kültürel faaliyetlere sürüklemiştir.

Kırgızlar, Göktürkler ile Uygurların kullandıkları yazı dilini kullanarak kendi kitabelerini yazdırıp diktirmişlerdir[17].

Fakat bu kitabelerin bulunma ihtimalinin, bugünkü Çin sınırları içinde kalmış topraklarda olması dolayısiyle, zayıflığı ortaya koyulmaktadır. Zira, Çin hükümeti, Türk kültür tarihinin pek çok önemli eserlerinin gömülü olduğu bölgelerde kazı yapılmasına izin vermemektedir. Bir gün bu Kırgız kitabeleri ortaya çıktığı zaman Kırgız Türklerinin ızdıraplı tarihlerinin nasıl bir seyir takip ettiğini öğrenmemiz mümkün olacaktır.

Çin'e hâkim olan Liao sülâlesi zamanında 920'lerde Çin orduları önce Göktürkler ülkesini, sonra Moğolistan'ı işgal etmiştir. Bu Çin saldırılarından Kırgızlar da nasibini almış ve kurdukları devlet yıkılınca daha batıya, bugünkü Kırgızistan'a doğru çekilmişlerdir. Ne var ki, düş-

[16] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 131.
[17] Arat, *Kırgızistan*, s. 740.

manları Kırgızlara yeniden toparlanma fırsatını bir türlü vermemiştir. Nitekim XIII. asrın başlarında Cengiz Han, devletini kurarken, Kırgızlara komşu olarak yaşayan Merkitler ve Naymanları itaat altına alırken Kırgızları da zorla hâkimeyetine sokmuştur. O zamanki Kırgız Hükümdarı Urus-İnal, Moğollara karşı kahramanca mücadele rağmen, Cengiz Han'ın ordularına mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Bir müddet sonra Kırgızlar, Moğol hâkimiyetine karşı isyan etmiş ise de, bu isyan 1217'de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. İsyan eden Kırgız Türkleri, Moğollar tarafından fevkalâde kötü muameleye tabi tutulmuşlar ve pek çok insan acımasızca öldürülmüştür. Fakat hürriyetlerine düşkün insanlar olan Kırgız Türkleri, çok geçmeden yeniden Moğollara karşı isyan etmişlerdir. Bu sefer yanlarında müttefik olarak Oyratlar bulunuyordu. 1399'da yapılan bu ikinci isyan başarıyla sonuçlanmış ve Kırgız Türkleri yeniden istiklâllerine kavuşmuşlardır.

Ne var ki, o çağlarda Orta Asya'da müstakil kalmak oldukça zorlaşmıştı. Nitekim Cengiz Han'ın imparatorluğunun varisiyim diye devletini genişletmek isteyen Timur'un Kırgızistan'ı işgal etmesi, Moğol kabilelerinin amansız saldırılarının durmaması ve nihayet kuzeyden yavaş yavaş inmekte olan Ruslara karşı durulamaması, Kırgızları oldukça yıpratmıştır. Yukarı da zikredilen, hâdiseler cereyan ederken, aşağıda Kırgızistan'a komşu Fergana vadisinde, ki bu vadi bilâhare Kırgızların da vatanı olacaktır, 1425'de Ebul-Hayr Han tarafından bir Özbek devleti kurulmuştu. Fakat bu devletin Moğol hücumları karşısında acze düşmesi bir grup Türk'ü tedirgin etmiş, "halkının emniyetini sağlayamayan Ebul-Hayr Han'a hükümdarımız diyemeyiz" diyerek bu halk bugünkü Kazakistan bozkırlarına çekilip oraları kendilerine vatan edinmişlerdi. Kazak adını alacak olan bu Türkler ile Kırgızlar yanyana ve iç içe yaşamaya başladılar. Hattâ bu yüzden kendilerine Kazak-Kırgızlar denmeye başlandı.

Kırgız Türkleri birlikte yaşamaya başladıkları Kazak Türkleri ile birlikte bozkırların hâkimi olarak XVII. asrın ortalarına kadar huzur içinde yaşadılar. Ne var ki, kuvvetlenen Moğol kabilelerinin doğu'dan güney'e yayılmakta olan Rusların kuzeyden tehdidi altında kalmaya başladılar. Bu iki tehdid aynı zamanda Kazaklara ve Kırgızlara ulaştı.

1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı işgal eden Ruslar, güneye inmede ilk engel olarak gördükleri Başkurtlar ile Kazaklar ülkesine

doğru ilerlemeye başlamıştı. XVIII. asrın başlarına doğru Başkurtlar ülkesini işgal eden Ruslar, gözlerini Kazakistan'a doğru dikmeye başlamıştı. Hakikatte de, Kazak-Kırgız bozkırlarında Rusların dikkatini çekecek olaylar cereyan ediyordu. Moğolistan'da uzun süredir huzursuzluk içinde bulunan Kalmuk kabilesi, dedeleri Cengiz Han'ın süratli istila hareketlerini gölgede bırakırcasına Kırgız ve Kazak bozkırlarını yıldırım hızıyla işgal etmişlerdir. Fakat bu bir işgal değil, aynı zamanda bir yağma ve katliam hareketi idi. Bu hareket bir müddet sonra Kazakistan'da yoğunlaşmaya başladı. Yağmacı Kalmuklar, herşeyi talan ettikten sonra, Kazakistan'ın batı bölgelerine yerleşmeye ve Kazakları oradan huzursuz etmeye başladılar. Bu Kalmuk işgali, Kazak Türklerinin birliğini de alt üst etmişti. Nitekim bu karışıklık döneminde, halkın itirazına rağmen, sırf kendi makamını ve yakınlarını düşünerek hareket eden Küçük Orda Hanı Ebul-Hayr, Ruslardan yardım istedi. Ruslar, Ebuhayr'ın bu isteğini, Orenburg askerî kalesinin inşasına izin verilmesi şartiyle kabul ettiler. 1730'larda bu şekilde Kazakistan'a giren Ruslar, gayri hukukî olarak Kazak topraklarının en verimli bölgelerini işgal ederek Rus göçmenlerini yerleştirdiler. Bu arada bir kısım Kırgız boyları da Kazak kardeşleri ile birlikte Rus esaretine düştüler. 1848 ve 1856 yıllarında gerçekleştirdikleri işgaller ile Ruslar, Kazakistan'ın tamamı ile Kırgızistan'ın kuzeybatı bölgelerini aldılar. Bu, devletler arası hukuku hiçe sayan Rusların, Orta Asya Türk ülkelerine bir nevi meydan okuması idi.[18]

Bu arada geride kalan Kırgız Türkleri, 1700 senesinde kurulan Hokand Devleti'nin hâkimiyetini kabul ederek kendilerine bir nevi sığınacak yer buldular. Buhara ve Hive devletlerinin mücadelelerinden bıkan bir grup Türk halkı, 1700 senesinde Fergana vadisinde Hokand Devletini kurmuşlardı. Rus ve Moğol işgalinden korkan Kırgız Türkleri, kapı komşusu durumundaki bu yeni kardeş devletin hâkimiyetini gönüllü olarak kabul ettiler ve bir nevi Hokand devletine iltihak ettiler. Çok geçmeden Kırgızlar gördüler ki, Hokand Devleti'nin halkının çoğunluğunu kendileri teşkil etmektedirler. Kısa bir müddet sonra Hokand'ın idaresini Kırgız Türklerinin eline geçti. Bu ise, Kırgız Türklerine yeni ve şerefli bir mücadele sahası açıyordu.

[18] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993.

c. Hokand Devleti'nin Kırgız Tarihindeki Önemi

Fergana vadisinde Hokand Hanlığını kuran ve istiklâlini ilân eden Şahruh İbn Aşur Kul (1700-1721), başlangıçta, bu hareketine en büyük desteği, Buhâra-Hive rekabetinden rahatsız olan ve Fergana'da toplanan insanlardan görmüştür. Esasında 1425 yılında bir tek devlet olarak yine Fergana'da kurulan ve kurucularından dolayı Özbek devleti adını alan bu Türk devleti, Muhammed Şeybani Han önderliğinde XVI. asrın başında bütün Orta Asya Türklerini bir idare etrafında toplamaya muvaffak olmuştu[19]. Fakat Muhammed Şeybani Han'ın, Şah İsmail'e 1510'da yenilmesi ve ülkenin işgale uğraması ile büyük bir sarsıntı geçiren Özbek Devleti, kısa zamanda İran işgalinden kurtulan Hive'nin istiklâlini ilân etmesi (1511) ile fiilen ikiye bölünmüştü. 1512'de Buhara merkez olmak üzere istiklâlini yeniden kazanan esas Özbek devleti, bütün gayretlerine rağmen Hive ile birleşemediği gibi, aralarındaki rekabet de giderek genişlemişti. İşte bu yıpratıcı kardeş rekabetinden hoşlanmayan ve zarar gören insanlar yavaş yavaş Fergana vadisinde toplanmaya başlamıştı. Şahruh İbn Aşur Kul için yapılacak bir tek şey kalmıştı. Bu halkı organize edip Hokand Hanlığı adı ile yeni bir devletin kuruluşunu ilân etmekti. O da bunu yaptı. Bazı tarihçilerin ifadesine göre 1425 yılında kurulan Özbek devleti, geçirdiği sarsıntılardan sonra üçe ayrılmıştı[20]. Bu, görünüşte doğru olmakla birlikte, kurulan devletlerin tabanını oluşturan halklar yüzünden biraz değişik bir manzara arz ediyordu. Meselâ, Hive Hanlığının nüfusunun 1/5'ini Karakalpaklar, 2/5'ini Türkmenler ve 2/5'ini de Özbek adını alan Türkistan Türkleri oluşturuyordu. Buhara'da ise devletin nüfusunun 4/5'ini Özbekler, 1/5'ini de Tacikler ve Sartlar oluşturuyordu. Yeni kurulan Hokand devletinde ise, nüfusun çoğunluğu Özbeklerden ve geri kalanı da diğer gruplardan oluşuyordu. Fakat Kırgız Türklerinin bir müddet sonra Hokand devletine katılmaları ile nüfus oranı değişmiş ve Kırgızlar en kalabalık grubu oluşturmaya başlamışlardır. Ayrıca, Kırgızların, Hokand ordusunun nüvesini teşkil etmeleri, onların devletin idaresinde birinci derecede söz sahibi olmalarını sağla-

[19] Tafsilat için bk., M. Saray, *Rus işgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul, 1984.

[20] H.H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, II/2, s. 817-818.

mıştır. Kısaca, Kırgız nüfusu ağırlıklı Hokand Hanlığı hem askerî ve hem de idarî yönden bir nevi Kırgız devleti durumuna gelmiştir.

Kırgız Türkleri, gönüllü olarak katıldıkları Hokand devletinde tesirlerini yavaş yavaş hissettirmeye başlamıştır. Kırgızlar, bilhassa Hokand devletinin askerî gücünü oluşturmaya başladıktan sonra, hem Hokand devletinin ve hem de yardım isteyen Doğu Türkistan Türklerinin emniyeti için çetin bir mücadeleye girmişlerdir. Kırgızların oluşturduğu Hokand ordusu, çok geçmeden komşu ülkelerde gücünden çekinilen ve saygı duyulan bir kuvvet haline gelmiştir. Buhara ve Hive devletleri, Hokand'a musallat olmaktan çekinir hale gelmişlerdir. Ayrıca, Çinliler, Doğu Türkistan Türklerine eskisi gibi hücum edemez duruma geldiler. Kırgız Türklerinin önderliğindeki Hokand Devleti'nin yarattığı bu saygın durum XVIII. asırın ortalarına kadar devam etmiştir. XVIII. asırın ortalarına doğru 3-4 bin çadırlık bir Kırgız grubunun yaşadıkları Yenisey havalisinden ayrılarak İli vadisine indiklerini ve müstakil bir hayat yaşamak istediklerini görüyoruz. Ne var ki, Türkistan Türklerinin gittikçe kuvvetlenen müstakil devletlerinin sayısından ve varlığından çekinen Çin Devleti, 1757'de gönderdiği kuvvetli bir ordu ile önce Doğu Türkistan'ı sonra da İli havzası ile Hokand Devletini mağlup ve işgal etmiştir. Hokand devleti, aldığı bu mağlubiyetin yaralarını kısa zamanda tamir ederek yeniden eski haline geldi. Fakat kardeşlerinden ayrılan ve İli vadisinde müstakil bir hayat sürmek isteyen Yenisey Kırgızları oldukça perişan bir duruma düştüler. Kırgızistan'a dönmek için mücadele etmişler ise de, bunda muvaffak olamayarak, orada bulunan bir kısım Kazak ve Altay Türkleri ile birlikte Çin idaresinde yaşamaya mecbur kaldılar.[21] Bugün Çin idaresinde yaşayan ve sayıları bir milyona yaklaşan Kırgız Türkleri bu Yenisey Kırgızlarının evlatlarıdır.

Bu arada Doğu Türkistan Türkleri, müstakil bir hayata dönmüşler ise de, Çinlilere vergi vermekten kurtulamamışlardır. Bu durum, Hokand devleti ile Doğu Türkistan Türkleri arasında yardımlaşmayı yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim eski gücüne kavuşan Hokand devleti, Doğu Türkistan'daki kardeşlerine yardım elini yeniden uzatmaya başlamıştır.

[21] Arat, *Kırgızistan*, s. 738.

Doğu Türkistan Türklerinden vergi toplamak için gönderilen Çinli valiyi ve adamlarını kovan Hokand devleti, orada yaşayan kardeşlerinin biraz da olsa nefes almalarına yardımcı olmuştur.

Ne var ki, Hokand Devleti'nin Doğu Türkistan Türkleri nezdinde nüfuzlu bir duruma gelmesi, Buhara Emirliğinin başında bulunan yöneticileri basit bir kıskançlığa sevk etmiştir. XVI. asrın başlarında Doğu-Batı bütün Türkistan illeri Özbek Devletinin sınırları içine alınmıştı. Bu devletin, daha önce de izah edildiği gibi, üçe ayrılması ile Doğu Türkistan'daki Buhara nüfuzu kademe kademe azalmış ve bilhassa Çinlilerin musallatına karşı bir şey yapılamamış olması bu Özbek nüfuzunun sona ermesine sebep olmuştu. Buhâra'nın bıraktığı bu boşluğun Hokand Hanlığı tarafından doldurulmuş olması iki kardeş Hanlık arasında bir rekabete sebep olmuştur.

XIX. asrın ilk çeyreği Buhara Emiri Haydar Şah (1800-1826) ile Hokand Hanı Ömer Han (1809-1822) arasında cereyan eden tatlı bir rekabetin yaşandığı bir devir olmuştur.

Haydar Şah, hükümdarlığının ilk yıllarında tutarsız hareketleriyle içte ve dışta huzursuzluklar yaratan davranışlar içinde bulunmuştur. Belirli bir sahada derin bilgisi olmadığı halde müderrisliğe kalkışması ve bu arada medrese hocalarıyla lüzumsuz tartışmalara girmesi ve onları incitmesi, onların komşu ülkelere ve bilhassa Hokand'a gitmelerine sebep olmuştu. Ayrıca, çoğu kendisinin yarattığı ihtilaflar yüzünden Hokand, Hive, Afganistan ve İran ile harb etme durumuyla karşı karşıya kalmıştı.

Sonunda müşkül duruma düşen Haydar Şah, hepsi müslüman olan komşularına karşı üstünlük sağlayabilmek için, İslâmın Halifesi Osmanlı Padişahı'nın desteğini sağlamaya karar verir. Bu maksatla 1813 yılında İstanbul'a bir elçi göndererek komşularını şikayet etmiş ve "Maveraünnehir, Kazgan, Deşt-i Kıpçak (Fergana dahil), Harezm, Merv-i Şah Cihan, Duğlab, Belh ve Bedahşah memleketleri bütün etrafı ile birlikte bizlerin mülkü olduğu, bütün bu memleketlerin hakimlerinin eskiden beri Buhara Hanı tarafından tâyin ve azl edildiği ve hâlâ da böyle olduğu" Fakat Hokand ve Harezm'in kendisini dinlemediğini, onların da Buhâra'ya tâbi olduklarını bildiren bir fermanın kendisine gönderilmesini, ayrıca Hokand'ın Doğu Türkistan'da hâkimiyet

kurmasına mâni olunmasını rica etmiştir.[22] Fakat Haydar Şah istediği cevabın gelmemesi üzerine oldukça telaşa kapılmış ve İstanbul'a yeni bir elçi ve mektup göndermiştir. Hem ülkesinin mutlak hâkimi durumuna gelmek, hem de ihtilaf halinde bulunduğu komşu ülkelerin hükümdarlarına karşı üstünlük sağlamak emelinde olan Haydar Şah, Osmanlı Devleti'ne biat ettiğini, yâni Osmanlı tâbiyetine girdiğini ilân etmiş ve Osmanlı Padişahından bunun kabulünü rica etmiştir. Buhara Emiri Haydar Şah'ın bu kararı Osmanlı hükümetini oldukça müşkül duruma düşürmüştür. Konu askerî, vükelâ ve meşihat meclislerinde etraflıca görüşülmüş ve Buhara Emirinin maksadının düşmanlarına karşı üstünlük sağlamak olduğu görüşüne varılarak kendisine, gönlünü incitmeyecek şekilde bir red cevabı yazılmıştır[23].

d. Hokand'ın Osmanlı Devleti İle Münasebetleri

Osmanlı Devleti, Buhara Emirinin "biat" kararını henüz halledememişken, yeni bir "biat" hâdisesi ile karşı karşıya kalmıştır. Hokand hükümdarı Seyyid Muhammed Ömer Han (1809-1822), belki de Buhara Emiri Haydar Şah'ın teşebbüslerini öğrendiği için, İstanbul'a gönderdiği elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendi vasıtasiyle "biat" etmek istediğini bildirmiştir.[24] Padişaha karşı duyduğu büyük hürmeti ve bağlılığını dile getiren, bütün ömrünü gaza ve cihada adadığını ifade eden Ömer Han'ın bu "biat" ricası da, tıpkı Haydar Şah'ın müracaatı gibi, Osmanlı meclislerinde etraflıca görüşülmüştür. Fakat Hokand hükümdarının ricasının Osmanlı hükümeti tarafından yerine getirilmediğini görüyoruz. Osmanlı Sadrazamı (Başvekil)'nın meclis görüşmelerinden sonra Padişaha durumu arz eden raporunda şu ifadelere yer verilmektedir:

"Hoten, Hıtay ve Kazgan'dan Kaşgar'a kadar olan sahanın hâkimi Seyyid Muhammed Ömer Han'dır. Bunun gayesi gaza ve cihad'dan ibarettir. Hıtay keferesinin idaresine düşen müslüman ahaliyi dahi kurtarmıştır. (Doğu Türkistan kastediliyor). İfadesine göre bu meşguli-

[22] M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875*, İstanbul, 1984, s. 31-33.

[23] Saray, *aynı eser*, s. 34-36.

[24] Saray, *aynı eser*, s. 36.

yetlerinden dolayı taraf-ı hilâfetpenahiye zamanında mektup yazamamış. Muhaliflerine karşı sizden Tuğ ve Kılıç istemektedir.

Bunlar böyle ama gerek adı geçen Han ve gerek Han'ın memleketi ile aramızda daha önce doğru dürüst ilişkimiz olmamıştır. Bu Han'ı ve memleketini bilenlerden soruşturulup araştırıldığına göre, bu Han'ın ataları, Buhara Hanına muhalif olarak Hokand'ı zaptetmiş ve bu Han'ın kendisi de Kaşgar'a sahip olmak istemiştir. Fakat Kâşgar'ın eskiden beri Buhâra'nın toprağı olduğu bilinmektedir.

Bütün bu hususlar ve elçi Kurban Efendi'nin takrirleri ve mektuplar Meclis'te okundu ve görüşüldü. Bu adı geçen Hokand Hanının istediği bir Nâme ve Bayrak ve Kılıç'tır. Anlaşılan bu Han, Çin tarafından endişe etmektedir. Fakat Buhara ve ona bağlı Kâşgar'ın muarızı (muhalifi) dir. Şayet biz ona nâme gönderirsek, o çıkıp halka, "bak işte Sultan'ın mektubu" diyecek ve müslüman ahali arasında çatışmanın devamına sebep olacak. Diğer taraftan bu Han etrafına iki yüz bin kişilik bir kuvvet topladığını, Çinlilere karşı elde ettiği zaferden sonra şimdi de Ruslara karşı çarpıştığını zikredip Osmanlı Devletinin manevî desteğini istemektedir. Biz onun Osmanlı tabiyetine girmesine evet diyemeyiz. Zira Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında sulh akdedilmiş bulunuyor.

Ayrıca bu Han'ın ülkesi bize çok uzak mesafededir. En iyisi bu Han'a münasip bir lisan ile durum anlatılıp gönlü alınmalıdır"[25]. Sadaretin Meclis-i Mahsus'un görüş ve kararına göre hazırladığı bu rapor, Padişah tarafından uygun görülmüş ve o şekilde bir cevap yazılması için talimat verilmiştir[26].

Yukarıda görüldüğü gibi, Osmanlı hükümeti, iki Türkistan Hanlığının "biat" için yaptığı müracaatları ayrı ayrı değerlendirmiştir. Burada hatıra şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Osmanlı Devleti bu hanlıklara niçin farklı muamele yapmaktadır? Daha önce de zikredildiği gibi, Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıkları ile olan münasebetlerinde Özbek Hanlığı'nın bir nevi devamı olan Buhara Hanlığı'nı esas muhatap olarak kabul etmişti. Ve Türkistan'da parçalanmaya taraftar değildi. Onun için, Özbek Hanlığı'ndan ayrılarak birer müstakil hüvi-

[25] Hatt-ı Hümayun, nr. 36579, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*
[26] Hatt-ı Hümayun, nr. 36547, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

yet kazanan Hîve ve Hokand hanlıklarına pek ehemmiyet vermemişti. Osmanlı Devleti'nin bu iki hanlığı benimsememesinin diğer bir sebebi ise, onlar hakkında aldığı yanlış malûmat idi. Hîve ve Hokand Hanlıkları hakkında bilgisine başvurulan kişilerin çoğunluğunu umumiyetle ulemadan gelen Buhara elçileri teşkil ediyordu. Hive ve Hokand'ın ayrı hanlıklar olarak ayrılmalarını doğru bulmayan bu kişiler, o hanlıklar lehinde şehadette bulunmuyorlardı. Bunun en bariz misalini yukarıda Hokand hükümdarı Ömer Han'ın müracaatı incelenirken, kendisi hakkında malûmat toplamak için başvurulan usûl ve elde edilen tek taraflı bilgiler teşkil etmiştir. Zira Türkistan illerinde cereyan eden olaylar hakkında doğru bilgi verilmemiştir.

XIX. asrın ilk çeyreği, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle mücadale etttikleri bir devirdir. Meselenin ilgi çekici yönü, bu mücadelenin başlamasına Buhâra'daki gelişmelerin sebep olmasıdır.

Haydar Şah, 1800'lerde hükümdarlık makamına geçtiği zaman gayet şüpheci hareket eden bir idareci idi. Bu sebeple, kendisine başkaldırmalarından korktuğu için ne kadar kardeşi, akrabası ve ileri gelen devlet ricali varsa hepsini bir bir öldürmeğe kalkışmıştı. Bunlardan bir kısmı Hive'ye, bir kısmı Hokand'a ve hattâ bir tanesi de İran üzerinden İstanbul'a kaçmıştı[27]. Bu durum Haydar Şah'ın komşulariyle arasının açılmasına sebep olmuştur. Yapılan mücadelelerde Hive'ye karşı başarılı olmasına rağmen, Hokand'ın, Taşkent'i ilhakına mâni olamamıştır[28]. Bunun üzerine Haydar Şah, Osmanlı Devleti ile bir yakınlık kurarak düşmanlarına üstünlük sağlamak ümidiyle yukarıda izah edilen neticesiz teşebbüsü yapmıştır. Bu arada, çaresizlik içine düşen Haydar Şah, bir elçisini de Rusya'ya göndermiştir. Bunu fırsat bilen Ruslar, Buhâra'yı kendi taraflarına çekebilmek için kalabalık bir elçilik heyeti ve onu koruyan bir muhafız kıt'ası ile Haydar Şah'a top ve silah göndermiştir[29]. Bu Rus yardımı ise, Hive ve Hokand'ı gayet tedirgin etmiş ve bunların Buhâra'ya karşı hasmane bir tavır takınmalarına sebep olmuştur.

[27] H.H. Howorth, *Histary of the Mongols*, London, 1880, II/2, S. 781-782; Hatt-ı Hümayun, nr. 36554, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*.

[28] Howorth, *aynı eser*, s. 819.

[29] Howorth, *aynı eser*, s. 784-786.

yeler için gelen Yüzbaşı Conolly ile Albay Stoddart adındaki iki İngiliz temsilciyi, lüzumsuz bir şekilde, üstelik Osmanlı Devleti'nin ikazına rağmen, öldürtmesi, yalnız Buhâra'nın değil, diğer bütün Türkistan Hanlıklarının dış dünyaya menfi olarak tanıtılmasına sebep olmuştur.

Bu arada Hokand'ın başarılı hükümdarı Muhammed Ali Han, etrafındaki menfi gelişmelerden endişelenerek ordusunu kuvvetlendirmeye karar vermiştir. Muhammed Ali Han, 1837 baharında İstanbul'a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca vasıtasiyle, Osmanlı Hükümetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettikten sonra, ordusunun eğitimi için bâzı öğretmenler ile eğitim malzemesi rica etmiştir. Hokand Hükümdarı, Osmanlı Hükümetine bu ricaları elçisinin şifahen arz etmesini istemişti. Bunun için elçi sadarete başvurarak Han'ın ricalarını "Mabeyn-i Hümayun"da şifahen şöyle arzetmişti:

"Hanımızın idaresinde bulunan memleketlerin bir tarafı Buhara, bir tarafı Çin-i Maçin ve diğer tarafı da Rusya devletidir. Buhara ile daima sulh içinde bulunmaktayız. Çin'e karşı hareket ettiğimizde onların da bize yardım edeceği ve biz hareket etmezsek onların da hareket etmeyeceği kanaatindeyiz. Hattâ Kâşgar ve Hoten ile diğer yedi şehir Çinlilerin elinde iken arada kavga çıkmasın diye oralara şeriatla ilgili memurlar bizim tarafımızdan tâyin edilmekte ve hattâ Çin hükümeti bizim hükümdarımıza bir nevi para da vermektedir. Fakat Rusya devleti uzun zamandan beri Deşt-i Kıpçak'ın (Fergana'nın kuzeyi ve güney Kazakistan bozkırları) konar göçer ahalisinin Törelerini (Başbuğ) ve bâzı Hanlarını para ile ve başka türlü hile ile kendi tarafına çekmiştir. Deşt-i Kıpçak Hanlarının bâzıları ise bizim Hanlarımıza bağlı olup vergi verirler. Bâzıları da hiç bir tarafa bağlı olmayıp kendi başlarına gezerler" dedi. Ben de (mülakatı yapan Örfî Efendi) şöyle sordum: "Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu 8 milyondur. Bunun ne kadarı Han hazretlerine, ne kadarı Rusya devletine bağlıdır ve ne kadarı da kendi başlarınadır? Beş on sene kadar önce Hokand'a 20 günlük mesafede Bedencent adlı çölün başında Rusya devleti bir palanga (kale) inşa etmişti. Ve Han hazretleri oraya asker göndererek bu palangayı yıktırmış ve Rus askerini oradan uzaklaştırmıştı. Şimdi durum nasıldır?" Elçi bu sorularıma karşı şunları söyledi: "Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu ve Hanımızla Rusya devletine ne miktarının tâbi olduğu ve ne kadarının kendi başına bulunduğu malûmum değildir. Benim buraya yola çıkışımdan

iki gün önce vaktiyle yıktırıldığı söylenen palanganın yerine Rusların tekrar bir palanga inşa ettikleri gelip giden tüccardan duyulduğundan Hanımız durumu öğrenmek için o tarafa adam göndermişti. İşte sizin de bildiğiniz sakıncaları ortadan kaldırmak gerekti. Bizim askerlerimizin hepsi süvari olup, piyademiz yoktur. Birkaç seneden beri Hindistan'dan gelen Kerim Han vasıtasiyle Avrupa usûlünde piyade ve topçu talimine başladık. Fakat askere cebren değil kendi istekleri ile yazılan 500 piyade neferimiz ve takım olarak "Çarha" topu takımı 12'ye yükselmiştir. İnşaallah Padişahımız sayesinde ahali buna alışıp, sayıları da günden güne artacaktır. Askerin talimi İngiliz usûlüne göre olmaktadır. Hanımızın taraf-ı şahaneden arzusu şunlardır: 1- İki piyade, iki süvari ve iki topçu tâlimcisi (öğretmen) gönderilmesi. Eğer bu mümkün olmazsa, piyade, süvari ve topçu tâlimlerine ve diğer savaş tekniğine dair basılmış ve basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyurulması; 2- Bir serasker veya Başkumandan olarak Padişahımızın yüksek nişanlarına lâyık bulunarak tâbiliğe kabul edildiği 7-8 seneden beri, diğer bağlı olanlar gibi rütbece yüksetilmeye hak kazanmış bulunduğu için göndereceğiniz nâme-i hümayunda Hanımızın Fergana ülkesi, Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Deşt-i Alay Kırgızları'nın "Hanlar Hanı" unvaniyle hitap buyurulması, bu vesileyle, kendi başlarına hareket eden İl Hanlarına nasihat ederek onları itaate davet etmemize müsaade buyurulması; 3- Oniki (12) yaşında tek oğlum ve veliahdım olan Muhammed Emin Han'a dahi İller Hanı unvanının lütuf buyurulması"[33].

Sadaret (Başbakanlık), baştercüman Örfi Efendi'nin elçi ile yaptığı bu mülakatı bir tezkere ile Padişah'ın sır-kâtibine arz ederken şu mütalâda bulunmuştur:

"Mabeyn-i Hümayun'da Örfi Efendi tarafından alınan ifade benim tarafıma verildi. Ve bu nüshalardan bir tanesi de Padişaha arz edildi. Görüldüğü üzere elçinin istediği hususların bir kısmı şu anda içinde bulunduğumuz şartalarda yerine getirilmesi mümkün olmayan şeylerdir.

[33] "Hokand Sefiri Zâhid Hoca daileriyle olan mülakatın suretidir", Hattt-ı Hümayun, nr. 36565-A, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

Ve bir kısmının da düşünülmeye muhtaç şeyler olduğundan aceleye getirilmemesi ve görüşülüp karar verilmesi gerekir. Elçi, Padişahımızın huzuruna çıktığı zaman kendisine Hokand Hanı'nın Padişahımıza bağlılığından memnuniyet duyulduğunun belirtilmesine müsaade buyurulması"[34].

Sadaretin bu tezkeresine Padişah'ın sırkâtibi (özel kalem müdürü) tarafından düşürülen notlar ise şunlar olmuştur:

"Elçiye takririnde talep ettiği hususların Vekiller Meclisi'nde müzakeresinin gerekli olduğu Padişah tarafından irâde buyurulduğu bildirilsin. Ayrıca, bu müzakerelerde ne karar verilir ise yine Padişahımızın izniyle bu kararın yerine getirileceği elçiye anlatılsın. Meclis kararının kısa zamanda alınıp neticenin yine kendilerine bildirileceği ve Hokand Hanı'na da gerekli nâmenin yazılacağı münâsip bir dille izah edilsin"[35].

Bu yazışmalardan sonra meselenin ilgili Vekillerin de iştirakiyle Mecliste müzakere edildiğini Harbiye Nâzırı (Bakan)'nın Sadarete yazdığı şu mektuptan anlamaktayız:

"Bilindiği gibi ve Mecliste müzakere olunduğu üzere Hokand hükümetinin istediği muallimler ile harbe dair kitapların gönderilmesi Osmanlı saltanatının sevketine uygun olacağından istenen muallimler ile kendilerinin işlerine yarayacak birkaç tane harb kitabının gönderilmesi hususunda Padişah'ın izni alınarak daha önce tekaüd olan ve gitmek isteyenlerden muallim seçilip gönderilmesi hususunda sizinle haberleşip gereğinin yapılması ve adı geçen kitaplardan birkaç tanesinin gönderilmesi hususunda Padişah'ın iradesinin çıkmasiyle gereğinin icrası hususunda emir efendimizindir"[36].

Harbiye Bakanı'nın yukarıda belirttiği ve Meclis'in Hokand'a gönderilmesine karar verdiği öğretmenler ile harb tekniği hakkındaki kitapların gönderildiğine dair arşivlerimizde bir kayda rastlanamamıştır. Nitekim memleketlerine dönmek arzusu izhar eden elçilerin bu isteklerini Padişah'a arz eden Sadrazamın telhisinde de bu hususta hiçbir açıklama yoktur:

[34] Sadaret Tezkeresi, bk. Hatt-ı Hümayun, nr. 36565, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

[35] Aynı vesika.

[36] Harbiye Nazırından Sadarete, Cevdet, Hâriciye, nr. 1098.

"Dersaadetlerinde olan Hokand elçileri avdetlerine ruhsat istidasında olduklarından geçen Mecliste evvel emirde istedikleri anlaşılıp sonra gereğine bakılmak hususunda müzakere yapılmış olduğundan Reis Efendi kulları geçen akşam elçileri evine çağırarak ikramlarda bulunduktan sonra onların arzularının bütün müslümanların Halifesi olan Padişah hazretlerine hanları tarafından biat edildiğini bildirmek olduğu anlaşılmıştır. Şimdi isteklerinin Padişah'dan hanlarına bir kılıç ve nişan-ı âlî ihsan edilmesi ve getirmiş oldukları mektuba cevap verilmesi ricasından ibaret bulunduğu anlaşılmıştır. Geçenlerde yapılan müzakerelerde de beyan olduğu üzere dindar müslümanlar olan Hokand ahalisi çok kere Çin-i Maçin mecûsîleriyle gaza ve cihad üzere bulunduklarından ve adı geçen Han'ın bu veçhile hususi bir sefir göndererek hilâfet makamına bağlılığını ifade etmiş olduğundan arzu ettiği nişan-ı âlî ile bir adet kılıcın ihsan buyurulması ve elçilerine de yol masrafı olarak elli bin, yanlarında bulunan yardımcılarına da on bin kuruş verilmesi, gidecekleri mahallin mesafesine göre uygun görülmüştür"[37].

Padişah bu telhisi gördükten sonra şu talimatı vermiştir:

"Benim Vezirim vakıa bu Hokand ahalisi dindar adamlardır; bahusus bu kadar uzak mesafeden sadakatlerini izhar için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve gerek kendi haklarına istedikleri doğrultusunda muamele yapmak münasip olacağından nişanlar ile bir adet kılıç, darbhane-i âmiremizde imal ettirilerek verilmesini uygun bulmaktayım.

Harcırahları dahi becanib-i mîrîden ol vecihle îta olunsun"[38].

e. Hokand'da İç Karışıklık ve Buhara Saldırısı

Ömer Han'dan sonra Hokand tahtına çıkan oğlu Muhammed Ali Han'ın başarılı icraatının yanısıra İstanbul ile de iyi münasebetler kurması Buhara tahtına çıkmış olan Emir Nasrullah'ı son derece kıskançlığa sevk etmiştir. Fakat Nasrullah'ın bu kıskançlıkla başvurduğu her nifak ve entrika Hokand hükümdarı Muhammed Ali Han tarafından başariyle önlenmiştir. Ne var ki, Hokand idarecileri arasında çıkan bir dahilî ihtilafı zamanında öğrenen Nasrullah, rakibine karşı der-

[37] Telhis, bk., Hatt-ı Hümayun, nr. 36550.

[38] Telhis, bk. Hatt-ı Hümayun, nr. 36550, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

hal harekete geçmiştir. 1842 Nisan ayında cereyan eden Hokand'daki dahilî kriz bütün Türkistan müslümanlarının kaderine de tesir etmiştir. Şöyle ki; o zamana kadar ülkesinde başarılı bir idare gösteren Muhammed Ali Han ile veziri ve danışmanı Hak-Kulu arasında 1840'da vuku bulan münakaşa, neticede Hak-Kulu'nun idamı ile sona ermişti. Fakat Hak-kulu'yu tutan ulemâdan ve ileri gelenlerden bir kısım zevat Muhammed Ali Han aleyhinde memlekette propaganda yapmaya ve hattâ onu tahttan indirmek için gizli plânlar hazırlamaya başlamışlardı. Gizli olarak yaptıkları bu faaliyetlerden istedikleri neticeyi alamayan ve bu arada Han'ın da kendilerini affetmeyeceğini bilen bu kişiler, sonunda Buhara Emiri Nasrullah Han'a haber göndererek Hokand'ı ele geçirmesi için teşvik etmeye başlamışlardır. Zaten böyle bir fırsatı kollamakta olan Nasrullah Han, Muhammed Ali Han'ın ordusundan bir kısmının Doğu Türkistan ile ülkenin kuzeyinde bulunmasından da istifade ederek, harekete geçmiş ve 1842 Nisan başlarında Hokand'ı kuşatmıştır.

Müşkül duruma düşen Hokand Hanı Muhammed Ali, Nasrullah Han'a elçiler göndererek istediği şartlarda muahede imzalamaya hazır olduğunu bildirip sulh talebinde bulunmuştur. Fakat Nasrullah Han, müşkül durumda yakaladığı rakibinin bu tekliflerini reddettiği gibi, ordusunu hücuma geçirerek az sayıdaki Hokand kuvvetlerini yenmiş ve şehri askerlerine yağma ettirmiştir. Bununla da yetinmeyen Buhara Emîri, Muhammed Ali Han ve yakınlarını, ileri gelen Hokand ulemasını acımasızca öldürtmüştür.[39] Nasrullah Han'ın yaptığı bu katliam, Hokand halkının kendisine karşı duyduğu nefreti arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Neticede, Hokand Hanlığı, Nasrullah'dan yediği bu ağır darbenin tesirlerinden kısa zamanda kurtulamadığından, birkaç sene sonra başlayan Rus istilâsına karşı kendini gerekli şekilde savunamamıştır.

Buhara Emiri Nasrullah'ın, Hokand'da yaptığı katliamlar halkın büyük nefretine sebep olduğu için, Buhara Emiri geri çekilmek mecburiyetinde kalmış ve Hokand'da bıraktığı 600 kişilik garnizon da Kıpçak ve Kırgız Türklerinin yardımı ile şehir ahalisi tarafından yok edilmiştir.

[39] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 827; E. Schuyler, *Turkestan*, London 1876, s,. 344-345; A. Vambery, *History of Bokhara*, London, 1873, s. 365-391.

Hokand tahtına çıkan yeni hükümdar Şir Ali Han (1842-45), çok iyi bir idareci olmasına rağmen, uğradığı bir suikast neticesinde 1845'de öldürülmüştür[40]. Onun öldürülmesiyle Hokand'da yeniden başgösteren karışıklık 1846'da Şir Ali'nin kardeşi Hudâyar Han'ın başa geçmesiyle biraz durulmuş ise de, Hanlık bir daha kendini toparlayıp eski gücüne kavuşamamıştır. Bütün bu menfi gelişmelere rağmen, Kırgız Türkleri, Hokand devletine bağlı kalmaya devam etmişler ve Rus işgali başladığı zaman da ülkeyi kahramanca savunmuşlardır.

Hokand hükümdarı Hudâyar Han (1846-1858), memleketinde otoriteyi sağlar sağlamaz ulemadan Hacı Rûzi Bey'i 1846 Kasımında İstanbul'a göndererek Padişaha bağlılığını arz etmiş ve memleketin başına gelen felâketi şöyle dile getirmiştir:

"Bundan önce biraderim merhum Muhammed Ali Han, Fergane vilâyetiyle hudud Deşt-i Kıpçak'a tamamiyle hâkim iken bu taraflarda serderân ve serhengan nanımda bulunan bir takım hain ne idüğü belirsiz bâzı kabileler birleşerek fitne ve fesat çıkarmak suretiyle idareyi tedirgin ederek türlü karışıklıklar çıkarmışlar iken, biraderim de bu esnada vefat etmiş olduğundan Buhara hâkimi fırsatı ganimet bilüp

"Fergane memleketine doğru el uzatıp âlim, fâzıl kimselere ve ülkenin büyüklerine hakaretlerde bulunmuş, dîne aykırı bir takım davranışlara girmek cesaretini göstermiş olduğu, bundan dolayı da intikam almak üzere eskiden beri bize sadık olan Kıpçak taifesi ile birlikte üzerlerine yürüyerek tâ Taşkent, İsvicab ve Otrar, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'a kadar her taraf ele geçirilmiş ve bütün o havalide bulunan aşiretler ve kabileler itaatlerini arz etmişlerdir. Halen bu ahalinin hepsi gece ve gündüz sulh ve sükûn içerisinde yaşamaktadır. Bunun yanında İslâm memleketlerinden bâzılarına tecavüzde bulunan Hıtay (Çin) keferesi ile de başarılı mücadeleler yapılmış olup cihad ve gazaya devam olunmaktadır, idarem altında bulunan bölgede Delkan adlı yerde altın, gümüş, yakut, firuze, bakır, kalay ve benzeri madenler pek çok olmakla birlikte bu taraflarda maden işlerinden anlayan kimse bulunmadığından bu hususun halli için zat-ı âlilerinizi rahatsız etmek zorunda kaldık. Vaktiyle pederiniz Sultan Mahmud Han'ın, biraderim merhum Muhammed Ali Han hakkında buyurduğu lütfa benzer bir

[40] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 829; Schuyler, *aynı eser*, s. 347.

yardım sizden bu kullarına yönelmesi dileğiyle madencilikten anlayan 2-3 ustanın memleketimize gönderilmesi hususunda müsadelerinizi rica ederiz. Ülkemizin tanınmış fâzıllarından Hacı Rûzi Bey de kendi isteğine uyularak "Hacc" etmek için tarafınıza gönderilmesi vesilesiyle haddime olmayarak zat-ı âlinize bir mushaf-ı şerif takdim edilmiştir"[41].

Sadaret, pek çok hususların anlatıldığı yukarıdaki mektup ile birlikte "Hokand memalikinin mevki-i coğrafyası ve ahval-i mülkiyesi"ni izah eden bir rapor hazırlattırarak Padişaha arz etmiştir. Hokand hakkında tanzim edilen raporda hülasa olarak şu hususlara yer verilmiştir:

"Hokand memleketi Türkistan'ın kısm-ı şarkîsi olup kırk-üç derece arz-ı şimalî arasında Sir-Derya, veyahut Seyhun tesmiye olunan nehr-i kebirin kenarında vâkidir. Kürsü-i idaresi Hokand şehrine kadimde Fergane denip meşhur beldeleri ve ticaret yerleri Taşkent ve Hocent ile Namangan ve Mergilan kasabalarıdır. Şimalde Siber ve Kırgız memleketi ve garbında Hârezm, yani Hive mülkünden mâ'dud olan Mâverâünnehr çölü ve cenubunda Buhâra'ya tâbi Semerkand ve Hisar sancakları ve Pamir çölü ve şarkında Çin ülkelerinden ve Şarkî Türkistan bulunmaktadır. Ahalisi ekser kütüb-i coğrafyada 800.000 nüfus tahrir olunup bâzı Rusya zabitanı takrirlerinde iki milyon tahmin etmişlerdir. Nâdir Şah'ın Maveraünnehire hücumundan beri Özbekiyye devletine zaaf gelip Hive ve Hisar ve Belh ve Kunduz ve Bedehşan ve Hokand taraflarında olan sergerdeler kesb-i istiklâl ile Hanlık dava ederek bundan 60 sene mukaddem Mangıt kabilesinden Murad Şah namında bir âdem Buhara Emirliğini zapt ve ol vakitten beri etrafta kâh muharebe ve kâh müsalâha eyliyerek Buhara melikleri neşr-i ulûm-i diniyye ve icra-i ahkâm-ı şeriyyeye hasr-ı evkat etmişlerdir. Ancak, Nasrullah Han bundan 21 sene evvel cülus ve askerliğe revaç verip ulemâ ve dervişanın kendisine cihangirlik şöhreti vermelerini fırsat bilerek Belh ve Kunduz ve Bedehşan semtlerini inkıyada getirdi ve birkaç hamlede Hokand şehrine girdi. O esnada Rusya askerinin şimal hududunu ve Hive taraflarını teaddî etmesi, bunun dahi alelacele Buhâra'ya dönmesini mucip olup eski Hanlar hanedanından canlarını kurtarmış olanlar Rusya ile muharebe birle Hokand'a tekrar hükümet etmişler ise de, hâlâ bunlara Buhâra'da âsî nazariyle bakılıp Nasrullah Han bu aralık üzerlerine

[41] Nâme-i Hümayun Defteri, nr. 12, s. 58 ve İrade, Hâriciye, nr. 2206, Lef. 2.

yine hücum tasmimindeki olduğu şüyû bulmuştur, İngiliz seyyahlarının müşahede eyledikleri ifadata bakılır ise Buhara Emirleri bu havaliyi ve Rusya'dan meydan bulduklarında giderek Hive ve Ürgenç memleketlerini yakında tamamen teshir edip bütün Türkistan'a mutasarrıf olmaları aglob-i ihtimaldir"[42].

Görüldüğü gibi bu raporda, Hokand'ın coğrafi mevkiinin hâricinde, siyasî gelişmeler hakkında verilen bilgiler umumiyetle Buhara Emirliği lehinde olmuştur. Bilhassa Nasrullah Han'ın sebep olduğu pek çok önemli hâdiselere hiç yer verilmemiştir. Ayrıca, Türkistan müslümanlarının selâmeti yönünden kimlerin haklı kimlerin haksız olduğu belirtilmemiştir. Bu da, Osmanlı hükümetinin Türkistan'da cereyan eden hâdiseler hakkında tam ve objektif bir bilgiye sahip olmadığını gösteriyor.

Fakat Buhara Emiri Nasrullah Han'ın sebep olduğu bütün menfi gelişmelerden hiç bahsetmeden kanlı icraatını cereyan ettirmesi, Osmanlı hükümetini uyandırmaya yetti. Bilhassa Hokand hükümdarı Hudâyar Han'ın Emir Nasrullah'ın ülkesine yaptığı kanlı baskınları Padişaha şikâyet etmesi üzerine, harekete geçen Osmanlı hükümeti, İstanbul Özbek Tekkesi Şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi Buhara Emirini ikaz etmek üzere Buhâra'ya göndermiştir. Elhac Mehmed Efendi ile gönderilen ve Nasrullah Han'a hitaben yazılan mektupta hulâsa olarak şöyle deniliyordu:

"Bir müddetten beri İstanbul'da bulunan Özbek Tekkesi Şeyhi Şeyh Elhac Mehmed ile dostluğu kuvvetlendirmek için bu nâme gönderilmiştir. İmdi İnşaallah vardıkta dostluğumuzun devam ettiği ve bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kıtaller ve savaşlar malumumuz olmakta ve müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyyet ve merhametine pek ağır gelmekle teessür ve teessüfü mucib olduğunu bilip dindarlığımız ve hamiyyetimiz bu şekli sizin de tecviz etmeyeceğinizden cereyan eden nifakın himmetinizle ittihada değiştireceği emeli teselliye sebep olmaktadır"[43].

[42] İrade, Hâriciye, Nr. 2206, Lef. 1.

[43] Buhara hâkimi Seyyid Emir Nasrullah Mir Haydar Han'a Name-i Hümayun, Name-i Hümayun Defteri, nr. 12, s. 60.

f. Rusya'nın Türkistan'da Yayılması

Türkistan Hanlıklarında yukarıda zikredilen hâdiseler cereyan ederken, Ruslar, Sultan Kenasarı Kasım Bey önderliğinde uzun zamandır devam eden Kazak Türklerinin milli ayaklanmasını bastırmaya çalışıyordu.

Fakat Rusların mağlup edemediği Kenasarı, ihtilafa düştüğü iki Kırgız reisinin âni baskını sonucu 1846'da öldürülünce, Ruslar haksız yere işgal ettikleri Kazak topraklarını istedikleri gibi tasarrufta bulunmaya başlamışlardır. Kenasarı'nın ölümü üzerine 20.000 kişilik taraftarının mühim bir kısmı Hokand'a, geri kalanları da Hive'ye iltica etmişlerdi. Fakat bu Kazak mücahitleri geride kalan arkadaşlarının da yardımı ile zaman zaman Ruslara karşı mücadeleye devam etmişlerdir. Bu ise Ruslara, Kazak mücahitlerini takip etmek maksadiyle Hîve ve Hokand sınırlarına tecavüz etme fırsatını vermiştir. Rusların bu sınır tecavüzlerinden ilk şikayet eden de Hive Hanı olmuştur. Arkasından Hokand hükümeti, bu Rus tecavüzlerini protesto etmiştir. Fakat devletler arası hukuku hiçe sayan Ruslar, 1846 sonbaharında Sır Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde Hokandlıların kurduğu ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini işgal ettiler[44]. Bu Rus işgali, Hokand hükümetine tehlikenin ne kadar yaklaştığını haber veren ilk işaret idi.

Ne var ki, Kazalinsk kalesinin alınışı pek o kadar Hokandlıları ikaz etmişe benzemiyordu. Zira, Hudâyar Han (1846-1858), dedeleri Ömer Han ve Muhammed Ali Han ayarında bir devlet adamı değildi. Bu yüzden, ülkesini yeniden ihya edemediği gibi, mevcut durumu da koruyamadı. İdaresizliği yüzünden Hokand Hanlığını teşkil eden ahali (Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazak) birbirleriyle mücadeleye başlamıştı. Bu mücadele memleketi Nasrullah Han'ın istilâ devri kadar sarsmıştır[45].

Bu arada mağlûp gruplar Buhara Emirliğine sığınarak, Nasrullah Han'a, Hokand'ın iç işlerine karışma fırsatı veriyorlardı.

[44] C.C. Valikhanov, The Russians in Central Asia: Their occupation of the Khırgız Steppes and the line of Syr-Darya: Their political relations With Khiva, Bokhara and Khokand, İng. terc., London, 1865, s. 320-2.

[45] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 830-832.

Hokand'ın bu karışık durumundan istifade eden Ruslar, Türkistan Hanlıkları istikametinde ilerlemeye devam ettiler. Çar Hükümeti, Kazakistan'da kurdukları Orenburg stratejik kalesi ile Sibirya arasındaki bölgenin emniyetini sağlamak maksadiyle bölgedeki komutanlarına direktifler vermeye başladı[46].

Bu direktifler çerçevesinde hareket eden Rus komutanlar zikredilen bölgenin sözde emniyetini sağlamak maksadiyle Turgay ve Irgız nehirleri boyunca askerî kaleler inşaatına başladılar. Fakat Rus komutanlar, Orenburg ile Sibirya kara hattının birleştirilebilmesi için bu iki bölge arasında stratejik ehemmiyeti büyük olan Hokand kalesi Akmescid'in alınması gerektiğini ileri sürerek, bunun tahakkuku için hükümetin iznini istemişlerdir. Çar Hükümetinin gerekli izni vermesi üzerine harekete geçen Orehburg bölgesi komutanı General Perovski, 3.000 kişilik mücehhez bir kuvveti Akmescid'i işgal için göndermiştir. Fakat mütecaviz Rus kuvvetleri, 16 Nisan 1852'de yaptıkları ilk hücumda, Akmescid'i müdafaa eden ve ileride müstakil Kâşgar devletini kuracak olan Yakub Bey karşısında mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat Akmescid'in alınması zaruretine inanmış olan Ruslar, derhal diğer bölgelerden yardımcı kuvvetler getirmişlerdir. Ruslar Akmescid'i dört taraftan kuşatmışlardır. Kale müdafileri, Rus hücumlarını aylarca önlemişler ise de, Yakub Bey'in getirmek ümidiyle gittiği imdat kuvvetleri zamanında yetişemediği için Rusların ağır topçu ateşi sonunda mağlup olmuşlar ve büyük kısmı kalelerini müdafaa ettiklerinden dolayı da, Ruslar tarafından katledilmişlerdir[47]. Stratejik Akmescid kalesinin Ruslar tarafından işgal edilmesi Hokand'da büyük endişe yaratmıştır. Zira bu önemli kale, Hokand'ın kuzey kapısı durumunda idi. O'nu ele geçirenler kolaylıkla Hokand'ı işgal edebilirlerdi. Hokandlılar, Akmescid'i geri almak için ümitsizce bir serî teşebbüste bulunmuşlar ise de, kaleyi yeniden inşa ederek içine mühimce bir kuvvet koyan Ruslar karşısında bir netice alamamışlardır.

Rusları Türkistan istikametindeki ilerleyişini 1853-56 Kırım Harbi geçici olarak da olsa durdurmuştur. Fakat harbten yenik çıkmasına

[46] Valikhanov, *The Russians in Central Asia*, s. 320-322.

[47] B. Hayıt, *Türkistan, Rusya ile Çin arasında*, İstanbul, 1976, s. 66; M.A. Terentyev, *Istoriya Zavoyeveniya Sredney Azii*, Petersburg, 1906, 216-222.

rağmen, Ruslar, yaptıkları askerî ve ekonomik reformlarla kendilerini çabuk toparlamışlardır.

Bu yenileşmeye rağmen Avrupa cephesinde ilerlemeye cesaret edemeyen Ruslar, yayılma hareketine Orta Asya cephesinde hız vermeğe karar vermişlerdir. Bu maksatla Albay İgnatiyev başkanlığında Hîve ve Buhâra'ya bir tedkik heyeti gönderen Ruslar, durumun kendileri için gayet müsait olduğunu tesbit edince hemen Türkistan devletlerini işgal hazırlıklarına başlamışlardır.

Rus Hükümetinin ilk işi, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarıyla sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğunu genişletme ihtirasiyle yanan generalleri komutan tâyin etmek olmuştur. Yapılan askerî reformlarla geniş yetkiler verilen bu komutanlar, kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilaflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkarttıkları anlaşmazlıkları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası, hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazilerini ve kalelerini cebren işgal etmeye başladılar. 1864 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi Hokand kaleleri ile Aral gölü kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi[48]. Mağdur olan Hokand ile Hive devletleri durumu Rus hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup Petesburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudud bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler[49].

Sonra da, bu komutanları yaptıkları işten dolayı madalyalarla taltif ettiler[50].

Rusların Türkistan devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalâde aldatıcı ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine Rus hükümeti, Rusya'nın Orta Asya'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili

[48] A.N. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868*, İng. terc., London, 1964, s. 51.
[49] S.H. Singh, *A History of Khokand*, C.E. Bates neşri, Lahor, 1878, s. 13.
[50] H.C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 268.

Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumi efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacına hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin hâricinde hiç bir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik, veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerde yaptıkları gibi.[51]

Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalade yanıltıcı idi. Şöyle ki:

Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı vahşi, teşkilâtsız ve tamamiyle göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi. Onlar Hokand, Buhara, Hive Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

1- Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.

[51] Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., Correspodence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2-5, F.O. 65/1150, India Office, London.

2- Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istilâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu örnekleri vermekten maksatlarının kendi emperyalist yayılmalarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

3- Rusya cephesinde bu gelişmeler olurken, o sıralarda, Türkistan devletlerinin içinde bulundukları durumu yeniden hatırlatmada zaruret vardır. Hokand'a Hudâyar Han'ın dirayetsizliği yüzünden, önceleri hanlık dahilinde sağlanmış olan kısmî huzur, çok geçmeden yeniden bozulmuştu. Bilhassa Rusların kuzeyden adım adım Hokand aleyhinde genişlemesi ve bu arada kaybedilen Akmescid kalesinin geri alınamaması memlekette huzursuzluğu daha da artırmıştı. Hudâyar Han'ın kardeşi ve Taşkent valisi Malla Bey, halkın da desteği ile 1858 baharında harekete geçerek kardeşini tahttan indirmiş ve ülkenin başına geçmiştir[52]. Bu arada ülkeden kaçan Hüdayar, Buhâra'ya sığınarak Nasrullah Han'dan tahtını geri alabilmesi için yardım istemişti. Birbirlerinin içişlerine karışmamaları için Osmanlı devletinin devamlı ikâzlarına rağmen Nasrullah Han, Hudâyar'ın ricasını fırsat bilerek yeniden Hokand üzerine yürümüştür. Fakat Malla Han'ın Hokand ordusunun başına getirdiği kaabiliyetli birer kumandan olan Kanat Şah ile Âlim Kul'un başariyle karşı koymaları üzerine Buhara Emiri Hokand'dan eli boş dönmüştür. Nasrullah, bu başarısızlığın verdiği kızgınlıkla, o sıralar Buhâra'da bulunan İgnatiyev ile Hokand aleyhinde bir dostluk andlaşması imzalamıştır ki, böyle bir antlaşmaya Orta Asya tarihinde daha önce hiç bir zaman rastlanmamıştır. Bu olaydan iki sene sonra, yani 1860'da, Nasrullah Han vefat etmiş ve yerine oğlu Muzaffereddin (1860-1885) Buhara Emiri olmuştur[53]. Bu arada Hokand'da, Malla Han, başarılı idaresine rağmen, bir suikast neticesinde öldürülmüş ve yerine Hudâyar'ın yeğeni Şah Murad Han ilân edilmiştir[54]. Böylece Hokand, yeni bir karışıklığın içine sürüklenmiş oldu. Zira ordu kumandanı ve sevilen bir şahsiyet olan Âlim Kul, Malla Han'ın katilleriyle uğraşmaya başlamış ve bunu fırsat bilen Hudâyar ise, yeni Buhara Emiri

[52] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 831-832; Schuyler, *aynı eser*, I, s. 350-51

[53] Wambery, *History of Bokhara*, s. 392.

[54] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 835; Schuyler, *aynı eser*, I, s. 351-52.

Muzaffereddin'in de yardımı ile Taşkent'i ele geçirerek Hokand'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bir müddet sonra Hokand şehrini de işgal eden Hudâyar Han, ikinci defa hanlığı eline geçirmiştir[55].

Fakat Hudâyar Han'ın bu ikinci saltanat devri uzun sürmemiştir. Halkın desteğini sağlayan Alim Kul, bir sene sonra, 1863'de, Hudâyar Han'ı yenerek Malla Han'ın 15 yaşındaki oğlu Seyyid Sultan Han (1863-66)'ı Hokand tahtına çıkarmıştır. Hudâyar Han yeniden Buhâra'ya sığınırken, Âlim Kul, ordu kumandanı ve genç hükümdar Seyyid Sultan Han'ın hâmisi olarak, Hokand'ın kontrolünü eline geçirmiştir. Bu arada, hızla nüfuz sahibi olmaya başlayan Yakub Bey'i, Doğu Türkistan Türklerini Çin saldırılarına karşı koruması bahanesiyle Hokand'dan uzaklaştıran Âlim Kul, ülkenin rakipsiz hâkimi haline gelmiştir. Âlim Kul, büyük bir enerji ile bir taraftan perişan hale gelen memleketin yaralarını sarmaya çalışırken, diğer taraftan da Rus istilâsına karşı her tarafta müdafaa hazırlıklarına başlamıştır.

g. Rus İşgali

Ruslara gelince: Yukarıda da zikredildiği gibi, Türkistan Hanlıklarının istilâsı için yaptıkları diplomatik hazırlıklarını askerî sahada da tamamlamışlar idi. İstilânın planlayıcısı olan İgnatiyev, kendisi gibi birer ihtiraslı subay olan General Çernyayev ile General Verevkin'i işgal kuvvetlerinin kumandanlıklarına getirmişti. Bu ihtiraslı Rus kumandanları harb için gerekli bahaneyi çok geçmeden kendileri yaratmışlardır.

Rus-Çin hududunda keşif yapmak bahanesiyle 1 Mayıs 1864'de Hokand'a ait olan Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki sefer tertiplendi. General Verevkin komutasındaki birlikler Türkistan şehrine, General Çernyayev komutasındaki birlikler de Evliya Ata üzerine yürüdüler. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında harb başlamış oldu. Rusların da istediği bu idi. Hokand'ın Rus ilerleyişine karşı çıkmasını fırsat bilen Rus komutanlar, umumî bir taaruza geçtiler. İlerleyen düşman birliklerini durdurmak için Âlim Kul, yanında yetiştirdiği merhum Kenasarı Han'ın oğlu Sultan Sadık Bey komutasında bir öncü kuvveti göndermiş

[55] Howorth, *aynı eser*, II/2, s. 836.

ise de, Sadık Bey'in gösterdiği büyük kahramanlığa rağmen müstevliyi durdurmak mümkün olmamıştır. Ağır kayıplar veren Sadık Bey'in birlikleri Taşkent'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusların ileri harekata devam ettiğini gören Hokand ordusu başkumandanı Alim Kul, 15 Haziran 1864'de Çimkent'e giderek düşmanı burada durdurmak ümidiyle şehri tahkim etmeye başlamıştır. General Çernyayev'in 15.000 kişilik mücehhez bir ordu ile Çimkent'e doğru ilerlediğini gören Alim Kul, bir elçi göndererek memleketinin haksızca işgal edildiğini ve işgal edilen yerlerin boşaltılmasını istedi[56]. Çernyayev ise: "Bu meselenin, hükümetini ilgilendirdiğini, karar alma yetkisinin de sadece ona ait olduğunu" bildirerek, Âlim Kul'un talebini reddetmekle kalmamış ve Çimkent'e taarruz etmiştir[57]. Cereyan eden kanlı çarpışmalarda her iki taraf da ağır kayıplar vermiştir. 22 Temmuz'da karşı taarruza geçen Âlim Kul, Çernyayev'in birliklerini mağlup ederek Çimkent'in 40 kilometre gerisine kadar onları ric'ate mecbur etti. Fakat Âlim Kul, bu zaferini kutlayamadı. Buhara Emiri Muzafferreddin'in, babası Nasrullah gibi, Hokand müslümanlarına Ruslardan önce bir darbe vurmak istercesine, ordusunun başında Hokand'a doğru ilerlediği haberini almıştı. Ülkesinin başkenti Hokand şehrini müdafaa etmek için, kuvvetlerinin bir kısmını alarak derhal güneye hareket etti Ülkesinin iki cepheden taarruza uğraması Âlim Kul'u müşkül duruma düşürmüştü. Hemen bir elçi göndererek İngilizlerin Hindistan Valiliğinden ve Osmanlı Devletinden yardım talebinde bulundu[58]. Bu arada Âlim Kul, Hocent ve Ora Tepe mevkiilerinde Buhara birlikleri ile savaşırken, yeniden hazırlanan General Çernyayev de, Çimkent'e taarruza geçmişti. 18 gün aralıksız devam eden muharebelerin sonunda Ruslar, 22 Eylül'de Çimkent'i Nur Muhammed kumandasında müdafaa eden Hokand birliklerini yenerek şehri işgal etmişlerdi[59].

Çimkent'i işgal ettikten sonra Çernyayev, Taşkent üzerine yürümek için Orenburg Valisi General Krijanovskiy'den müsaade istemiş ise de, bu isteği yerine getirilmemiştir. Rus hükümeti, İngilizlerin tepkisinden çekindiği için işgal kuvvetleri kumandanlarına daha fazla

[56] Hayıt, *aynı eser*, s. 77.
[57] *Aynı eser*, s. 77-78.
[58] M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia, Peşaver, 1963*, s. 43-6.
[59] Singh, *A History of Khokand*, s. 8-9.

güneye doğru ilerlememelerini emretmiştir[60]. Bu arada Rus Hükümeti, aldığı bir kararla işgal edilen yerleri "Türkistan Bölgesi" adı altında ve Orenburg'a bağlı bir askerî valilik haline getirdi. Özel hak ve selahiyetlere sahip bir askeri vali tarafından idare edilecek "Türkistan Bölgesi"nin başına da General Çernyayev getirilmiştir[61].

Nihayet, İgnayatiyev'in nüfuzundaki Rus Hâriciye Vekâleti, 12 Şubat 1865'de Orenburg Valisine gönderdiği talimat ile Türkistan istikametinde askerî harekâta devam edilmesini bildirdi[62]. Yeni birliklerle takviye edilen Çernyayev'in ordusu Nisan sonlarına doğru Taşkent istikametinde ilerlemeye başladı. Rus kuvvetleri, 29 Nisan'da Çırçık Irmağı üzerindeki Niyaz Bey kalesini kuşattılar. Bu kaleyi kontrol eden kuvvet aynı zamanda Taşkent'in ihtiyacı olan suyu da kontrol ederdi. Rusları Taşkent'e doğru ilerlediğini gören Âlim Kul, Buhara kuvvetleri ile mücadeleyi bırakarak hızla Taşkent üzerine yürüdü. Fakat o yetişemeden Çernyayev, Niyaz Bey kalesini bir topçu ateşinden sonra alarak Taşkent'in suyunu kesmişti.

Bunun üzerine düşmana hücum eden Âlim Kul, Rusları mağlup ederek Niyaz Bey'den geri çekilmeğe mecbur etti. Ne var ki, ateş gücü yüksek olan düşman ile 23 Mayıs 1865'de yaptığı ikinci muharebede vurularak ağır yaralanması üzerine, o âna kadar başariyle çarpışan ordusu dağılmış ve Âlim Kul da Taşkent'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı günün akşamında Âlim Kul Taşkent'te ölünce şehir dört cihetten Ruslar tarafından kuşatılmıştır[63].

Taşkentliler, şehirlerini bir ay iki gün Ruslara karşı kahramanca müdafaa etmişlerdir. Nihayet, Ruslar, daha önce satın aldıkları hain iki zengin tüccarın yardımiyle 23 Haziran gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birini açtırmaya muvaffak olunca, ertesi sabah yaptıkları umumî hücumla şehre girmişlerdir. Şehirlerini uzun müddet müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin önemli bir kısmı katledilmek suretiyle cezalandırılmıştır[64].

[60] Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia*, s. 64.

[61] Terentyev, *Istoriya Zavoyevaniya Sredney Azii*, I, s. 306 62.

[62] Terentyev, *aynı eser*, I. s. 309-310.

[63] Sing, *aynı eser*, s. 10; D. MacKenzie, The Lion of Tashkent. The Career of General M.G. Cherniaev, Univ. of Georgia Press, 1974, 55-57.

[64] Anwar-Khan, *aynı eser*, s. 51-53: Sing, *aynı eser*, s. 10-11.

Bu arada Taşkent için Hokand ordusunun Ruslarla savaşmasından istifade eden Buhara Emiri Muzafferreddin, Ora Tepe, Hocent ve başkent Hokand şehrini işgal etmiştir. Hokand'ı alan Buhara Emiri, Hudâyar Han'ı yeniden Han tâyin etti. Fakat buna karşılık da, Hudâyar'ın arzusu hilâfına, Hocent'i Buhâra'ya ilhakını ilân etti. Böylece mühim bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Hokand Hanlığı'nın geri kalanına da Buhara'nın vassalı durumuna gelen Hudâyar Han (üçüncü saltanat devri 1866-1875) hükmedecekti[65].

Bu esnada Muzaffereddin'in Hokand'ın işgali esnasında öldürttüğü eski Hokand Hanı Seyyid Sultan Han'ın yardım için Osmanlı devletine gönderdiği Seyyid Yakub Han Töre ismindeki elçi, Hive ve İran üzerinden uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra 1865 Nisan başlarında İstanbul'a ulaşmıştı[66]. Seyyid Yakub, ülkesine Ruslar ve Buhara Emiri tarafından vuku bulan tecâvüzü Osmanlı hükümetine şikâyet ederek, müstevlilerin Hokand topraklarını terk etmeleri için yardım talebinde bulunmuştur.

Osmanlı Hükümetinin bu ricaları Meclis-i Mahsus'da görüşüldüğü sırada Âlim Kul'un ölümü ve Taşkent'in Rus işgaline uğradığı haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Sadaret bir tezkire hazırlayarak yeni durumu Padişah'a arz etmek ihtiyacını duymuştur. Sadaretin tezkiresi hülâsa olarak şu hususları ihtiva ediyordu:

"Hokand hükûmeti'nin iç anlaşmazlıklarını ve ahalisinin haşin tabiatından hasıl olan fenalıklar hem-hudud oldukları Rusya devletiyle olan ticarî münasebetlerini ihlâl etmiş ve arada harbe sebebiyet vermiş olduğundan Rus müdahalesinin men'i ve kendilerinin durumunu düzeltmek dileğiyle birbiri ardınca İstanbul'a gelen Hokand elçilerinin getirdikleri mektupları takdim etmek ve memur edilmelerine sebep olan meseleleri düşünüp Padişah'a arz olunmak üzere iken kendilerini bu tarafa gönderen hükümetin âzası dağılmış ve hususiyle hükümetin vâsisi olan zât bu savaşta şehid olup Hokand hükümeti yine Buhara Emiri'nin taraftarları eline geçmiş olduğu öğrenilmiş olduğundan adı geçen elçilerin elçilik vazifeleri tabiatiyle bertaraf olduğu gibi Rusların dahi bundan böyle tecavüzden vazgeçeceklerini ilân kılınmış

[65] Schuyler, aynı *eser*, I, s. 354; Vambery, History of Bokhara, s. 400-401
[66] Political and Secret Memoranda 9/121, India *Office*, *London*. 1865.

idüğüne, ve bunca müslümanın şu suretle daimî bir karışıklık içinde bulunmaları dolayısiyle yabancıların tasallutuna hedef teşkil ettikleri hakikaten teessüfe şâyân bulunduğu; kendilerinin uyarılması ve tanzimi ve buna İslâm'ın koruyucusu olan Osmanlı Devleti'nin yardımı cidden arzu edilecek keyfiyyetten iken aradaki mesafenin ziyâde uzaklığı ve arada başka devletlerin bulunması, Buhara, Hive ve Hokand hükümetlerinin aralarında ittifak edip muhafazalarına bakacakları yerde, birbirleriyle devamlı husûmet üzre olduklarından aralarının düzeltilmesi kabil olması sebebiyle bâzı nasihattan başka bir şey yapılamadığı Halife tarafından Buhara Emiri'ne mektup yazılıp içinde ittihad ve intizam lüzumunun beyân edilmesi ve gelen elçilerin memleketlerinin muteber adamları olması hasebiyle kendilerine gayr-i resmî olarak bir defa huzura kabul edilip sonra kendilerine yetmiş beşer bin kuruş harcırah verilerek iade olunmaları hakkında ferman buyurulması...31 Ağustos 1865."[67].

Sadaretin (Başbakanlığın) hazırladığı ve Padişah'a takdim edilen bu tezkire doğrultusunda gereken yapılmıştır. Yukarıdaki bilgileri veren Seyyid Yakub Han Töre, Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan biri idi. Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri üzerine de yakın dostu ve akrabası Kâşgar hâkimi Yakub Bey'in hizmetine girecektir. Türkistan illerinde vuku bulan son üzücü gelişmelere ve Osmanlı hükümetinin yukarıdaki kararına rağmen yılmayan Seyyid Yakub, Osmanlı Devletinin Türkistan müslümanları üzerindeki müsbet tesirini devam ettirmesi için yeniden bâzı teşebbüslere girişti. Osmanlı Devletinin yukarıda verdiği cevabı bir mutemed adamı ile Hokand'a gönderdikten sonra, 18 Rebiülevvel 1282'de Sadarete bir takrir vererek özetle şu hususların yerine getirilmesini rica etmiştir:

"Türkistan müslümanlarının duçar oldukları elîm vaziyetten kurtarılmaları için bu dâilerine dahi bâzı vazifeler düşmektedir. Müslüman ahalinin salâhı her şeyden ve herkesten evvel onların büyük bir sadakatle bağlı bulundukları "din-i mübin olan merkez-i hilâfet uzmanın" lütfuna kalmaktadır. Padişah hazretlerinin emirlerini Türkistan müslümanları tam bir sadakatle yerine getireceklerdir. Tarafınızdan lütfen ve tenezzülen yazılacak nâme-i hümayun da, o civarda birbirlerine

[67] Sadaret Tezkiresi, İrade, Hâriciye, nr. 12493. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

yakın komşu olan İslam devletleri arasında birlik kurmanın ve beraber hareket etmenin lüzumuna dâir tavsiyelerin yer alması mevcut karışıklığı önleyeceği cihetle son derece önemlidir. Kâşgar bölgesinin müstakil hükümdarı olan Yakub Han ile Devlet-i aliyye'ye bağlı bulunan Hudâyar Han'a birer aded nişan-ı Osmanî verilmesi adları geçen zevatı derecesiz sevindirecektir. Bu hususda muvafakatiniz bizi son derece memnun edecektir.

Ayrıca silâhların ıslahı ve askerî durumun tanzimi yoluyla din-i mübini kuvvetlendirmek için iki tane iğneli, iki tane de şişhaneli tüfenk ile örnek olmak üzere ordunuzun neferinden en üst kademedeki subayına kadar giyilen resmî elbiseden birer kat verilmesi. Bunlara ilâveten Dersaadet'ten İskenderiye'ye kadar refakatimde bulunan 20 kişi için gerekli vapur ücretinin ve diğer yol masraflarının tediyesi ve orada da lüzumlu yardımın yapılabilmesi için Mısır Hıdivi'ne ve Bombay valiliğine iki adet tavsiyenâme yazılmasına yüksek müsaadelerini istirham ederim"[68].

Sadaret, Hokand elçisinin bu takririni müzakere ettikten sonra, bir tezkire ile durumu Padişah'a arz etmiştir. Sadaretin, Seyyid Yakub Efendi'nin ricalarını hülâsa ettikten sonra bu isteklerden ancak şu hususların yerine getirilebileceğini ifade ettiğini görüyoruz:

"Oralar halen karışıklık içinde olduğundan ve Hokand hükümeti de henüz istikrara kavuşmadığından onlarla muhabereye lüzum görülmediği için, elçinin arzu ettiği mektup ve nişanların verilmesine ihtiyaç olmadığı, ancak ikişer adet iğneli ve şişhaneli tüfenk ile istenilen nümûne elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki irâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmiş beş bin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Hıdiv'e ve Bombay hâkimine yazılması istenilen tavsiyenâmeler hususunda Padişahımın vereceği karara göre hareket edileceği beyaniyle tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim[69].

Sadaretin bu tezkiresinde zikredilen hususlar Padişah tarafından muvafık görülerek, o şekilde cevap verilmesi ve ayrıca Mısır Hidivi

[68] Seyyid Yakub Efendi'nin takriri, 18 Rebiülevvel 1282, irâde. Hariciye , Nr. 13785, Lef. 1, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi.*

[69] Sadaretin arz tezkiresi, aynı vesika.

ile Bombay hâkimine de birer tavsiyenâmenin yazılması için direktif verilmiştir[70].

Bu arada Hokand Hanı, Hâce Beg Ishak Agasi isminde başka bir elçisini yardım için Hindistan'daki İngiliz Valisine göndermişti. Hokand hükümdarı bu mektubunda ise hülâsa olarak şu hususlara yer vermişti:

"Belki de malumunuzdur, ülkemiz Fergane'nin doğu ve kuzey kısımları Rusya ile hem-hudud idi. Bu hudud üzerinde Rus Çarları ile bu ülkenin hükümdarları bir antlaşmaya varmışlar ve birbirlerinin haklarına hürmet etmeyi, sınır ihlâli yapmamayı kabul etmişlerdi. Fakat ülkemizde, son on beş yıldan beri meydana gelmekte olan iç karışıklıktan istifade eden Rus Çar'ı, ülkemizin güney vilâyetlerinde daima gözü olan dostu Buhara Emiri ile anlaşarak, birlikte bize karşı hasmane bir tutuma girdiler. Şu iki sebepten dolayı Majesteleri İngiltere Kraliçesine dostluk duymaktayız: 1- İngiltere hâkimi ile İstanbul'daki Halifemizin menfaatleri bir ve dostluklarının kadim olduğu aşikârdır. Biz müslüman olduğumuz ve Halifemize bağlı bulunduğumuz için O'nun dostu bizim de dostumuzdur. 2- Benim memleketim İngiltere'den hiç bir kötülük görmemiştir. Bilâkis yardım ve dostluk görmüştür. Bu iki sebepten dolayı Majesteleri Kraliçe'nin hükümetine dostluğumuz sağlam ve devamlıdır. Bu arada, Buhara Emirî ile Rus Çarı'nın İngiltere'ye ne kadar düşman oldukları bilinen bir gerçektir. Benim İngiltere'ye olan dostluğumdan dolayı Buhara Emîri güneyden, Rus Çarı da kuzey ve doğu cenahlarından ülkeme saldırıya geçtiler. İngiltere'nin dostu olmam hasebiyle ülkeme yapılan bu saldırıların durdurulmasına Majestelerinin hükümetinin tavassutta bulunmasını rica ederim"[71].

Ayrıca, Hokand ordu kumandanı Âlim Kul da Hindistan Valisine hitaben yazdığı mektupta yukarıdaki hususları belirttikten sonra şunları bildirmiştir:

Birbirleriyle dost olan Rus Çarı ile Buhara Emîri'nin orduları devletler arası hukuka aykırı olarak ülkemizi işgale başlamışlardır. Ruslar, ülkenin kuzey doğusundaki vilâyetlerimizden Evliya-Ata ile Türkistan (Yesi)'ı işgal ettikten sonra Çimkent'e de saldırmışlardır.

[70] Aynı vesika.

[71] Translation of a letter from the King of Khokand to the Honourable Company (Shawwal 1280 A.H.), Political and Secret Memoranda 5/257, *India Office*, London.

Bizim Çimkent'i Ruslara karşı müdafaa etmeye çalıştığımız bir sırada da Buhara Emîri güney vilâyetlerimizden Hokand'ı işgale teşebbüs etmiştir, İngiliz hükümetinin daimî dostu olan Hokand Devleti'nin uğradığı bu saldırıya mâni olmasını rica ediyoruz"[72]

İngiliz hükümetinin Hindistan Valisi John Lawrance, Hokand Hanı ile Âlim Kul'a verdiği cevaplarda özetle şunları söylemiştir:

"Memleketinizin içine düştüğü dertlerden dolayı çok üzgünüz. İngiltere Kraliçesinin Hindistan'daki temsilcisi olarak, karşılaştığınız güçlükleri halletmede sizlere yardımcı olmamız maalesef mümkün değil. Hokand çok uzak bir mesafede ve oraya ulaşan yollar da çok uzun olduğu için meselenizin hallinde herhangi bir teşebbüste bulunmam imkânsız. Onun içindir ki, bu güçlüklerden kurtulabilmek üzere Majesteleri, kendi halkınıza ve kaynaklarınıza baş vurmaktan başka çareniz yok. Bu ve buna benzer hususları, bana meseleleri şifahen anlatmış olan elçiniz Hâce Beg Ishak Agasi'ye de söyledim... Yukarıda belirttiğim sebeplerden dolayı elçiniz vasıtasiyle talep ettiğiniz topçu ustalarını göndermem de mümkün değil..."[73]

Böylece, Kırgız Türkleri'nin önderliğinde varlığını devam ettiren Hokand Devleti, biraz mesafenin uzaklığından ve biraz da Osmanlı Devleti ile İngilizlerin Hindistan Valiliğinin yanlış değerlendirmelerinden dolayı bu ülkelerden ümit ettiği yardımı alamamıştır. Zaten, ulaşım güçlükleri yüzünden Osmanlı Devleti ile İngiliz temsilcilerine geç ulaşan Hokand temsilcileri, bu bilgileri dahi hükümetlerine ulaştıramadan ülkelerinin Rus işgaline uğradığı haberini almak talihsizliğine uğramışlardı.

Diğer taraftan, Taşkent'in işgali ve müdafiilerinin Ruslar tarafından katledilmesi yalnız Türkistan'da değil, komşu ülkelerde dahi büyük akisler yaratmıştı. Rusların, Türkistan yoluyla güneye doğru yayılmalarını endişeyle takip etmekte olan İngiliz hükümeti, derhal harekete geçerek Taşkent'in işgaliyle ilgili olarak Rus hükümetinden açıklama istemiştir. İngilizlerin bu baskısı üzerine Rus hükümeti, önce bir deklerasyon neşrederek, yegâne isteklerinin Taşkent'in müstakil bir hanlık

[72] From Alim-Kul, the Kokan Minister, to His Excellency the Viceroy of India (Shawwal 1281), Political and Secret Memoronda 5/257, I.O.

[73] From John Lawrance to His Highness the Cheif of Khokand, Dec. 5, 1864 ve February 21, 1865, Political and Secret Memoranda 5/257, I.O.

olması ve oralardaki Rus ticarî menfaatlerinin korunması olduğunu, bunu sağladıktan sonra da Rus kuvvetlerinin Taşkent'i boşaltacaklarını ilân etti[74]. Bu açıklamayı fırsat bilen İngiliz Hâriciye Vekili John Russell, Rus Hâriciye Vekili Gorçakov ile temasa geçerek İngiltere ile Rusya imparatorlukları arasında bulunan Türkistan Hanlıkları ile İran'ın istiklâllerine müştereken saygı duyacaklarına ve bu ülkeler aleyhinde hududlarını genişletmeyeceklerine dair hükümetleri arasında bir antlaşma yapılmasını teklif etmiştir[75]. Gorçakov verdiği cevapta hiç kimsenin emperyal Çar hükümetinin Türkistan Hanlıkları ile İran'ın istiklâllerine gösterdiği hürmetten şüphe edemeyeceğini ve Rusya'nın bu ülkeler aleyhinde genişlemeyi hiçbir zaman düşünmediğini bildirmiştir[76]. Bununla da yetinmeyen Rus Hâriciye Vekili, kendi samimiyetsizliğini örtmek için, General Krijanovskiy ile General Çernyayev'i şiddetle eleştirerek onları hükümetin arzusu hilâfına askerî harekâtta bulunmakla suçlamıştır. Fakat gerçekte Rus Generalleri geri çağrıldığında birer kahraman olarak karşılanmış ve kendileri madalyalarla taltif edilmişlerdir[77]. Bu tartışma esasında, yapılan işgallerin ve oralarda istikbale yönelik kalıcı düşüncelerin İngiliz diplomatlarından saklanması için gerçekleştirilen birer manevra idi. Nitekim General Çernyayev ve diğer kumandanlar, bir müddet sonra Gorçakov gibi düşünmediklerini ve Rus ordularının işgal ettikleri yerlerden çıkmayacağını açıkça ifade etmişlerdir[78].

Rus diplomatları ile Rus Generalleri danışıklı döğüş halinde yürüttükleri Orta Asya Türk ülkelerindeki işgal hareketlerine İngiltere'nin hâricinde pek tepki gösteren olmadı. Devletler arası hukuka aykırı olarak başlatılan Rus işgali, aynı pervasızlıkla devam ettirilmiş Hokand Devleti'nin ardından Buhara Devleti 1867-1868'lerde, Hive Devleti de 1873'de kanlı bir şekilde işgal edilmiştir. Bu işgali 1874-1885 arasındaki Türkmenistan'ın işgali takip etmiş ve Ruslar, Orta Asya Türk ülkelerinin hemen tamamını kontrolleri altına almışlardır.

[74] Correspondence, from 1864 to 1881, concerning the movements of Russia in Central Asia... s. 7, F.O.65/ 1150, *India Office*, London.

[75] Aynı vesika, s. 7-8,

[76] Aynı vesika, s. 12.

[77] Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia*. s. 69.

[78] Terentyev, *aynı eser*, I, s. 326-328.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Hokand Devleti nasıl oldu da bu kadar kolay yıkıldı? Veya Ruslar karşısında çaresiz kaldı? Bunun üç sebebi vardı: 1- Buhâra'nın, bilhassa Rus işgalinden önce Hokand'a gösterdiği düşmanlık ve saldırganlık. 2- Hokand Devletinin etnik yapısı. Hokand halkının önemli bir kısmını teşkil eden Kırgız Türkleri ile Kıpçak Türkleri arasındaki sürtüşmelere onlardan sonra en kalabalık grup olan Özbek Türklerinin karışması ve bilhassa Buhara Emiri'nin beşinci kolu gibi davranmaları ülkenin tam bir huzur için de olmasını engellemiştir. 3- Rusya'nın devletlerarası hukuka aykırı bir şekilde başlattığı istilâ hareketini bâzı İngiliz devlet adamlarının desteklemesi.

Bir emperyalizm çağı olan XIX. asırda hadiselerin akışına tesir eden liderler olmuştur. Bu liderlerden biri de İngiliz Liberal Parti başkanı William Gladstone idi. Gayet mutaassıp bir Hıristiyan olan bu zat, Müslüman Türklerin Hristiyan Avrupa'nın mühim bir kısmını uzun süre kontrollerinde bulundurmalarını bir türlü hazmedememişti. Bu yüzden her fırsatta Türkler aleyhinde bulunmaktan son derece zevk almıştı. Daha önce İngiliz parlâmentosunda yaptığı konuşmalarını 1876'da "Bulgarian Horrors and Russia in Türkistan" adı altında neşrederek, hakikatleri tahrif etmiş ve hâdiselerin dramatik bir şekilde Türkler aleyhinde gelişmesine sebep olmuştu. Bununla da yetinmeyen Gladstone, yaptığı konuşmalarla Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesini şiddetle savunmuştur. O'na göre, Rusya, vahşiliklerle dolu Müslüman Orta Asya'ya "civilization and morality" (medeniyet ve ahlâk) götürüyordu. Bu yüzden Rusya, "insanlık ve medeniyet adına bu işgali yaparken büyük güçlüklerle boğuşmak mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı da takdir ve tebrike mazhar bir devlet" haline gelmişti[79]. Sonunda, Rus sempatizanlığı ve müslüman aleyhtarlığı Gladstone'u, yayılma ihtirasiyle yanan Rus Generallerinin gözünde büyük adam durumuna yükseltmiştir. Nitekim 1880'de Petersburg'u ziyareti esnasında İngiliz gazetecisi Charles Marvin'e bir Rus Generali odasında asılı duran Gladstone'un resmini göstererek "Ona büyük hayranlık duyuyorum" diye konuşmuştur[80].

[79] W.E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and Russia in Türkistan*, Leipzig, 1876, s. 79.
[80] C. Marvin, *Russian Advance Towards Indin*, London, 1880. s. 229.

h. Türkistan'da Rus İdaresi ve Sömürüsüne Karşı Direniş

Rusların Orenburg merkez olmak üzere daha önce kurmuş oldukları Orenburg ve Batı Sibirya Genel Valiliklerinin hâricinde, yeni işgal edilen Türkistan devletlerini içine alan ve merkezi Taşkent olan müstakil bir genel valilik kurulmuştur. 11 Temmuz 1867'de yürürlüğe giren ve ilk Genel Valiliğine de General Kaufman'ın getirildiği "Türkistan Genel Vâliliği'ne oblast (vilâyet) adı altında şu beş bölgenin dahil edildiğini görüyoruz: Sir Derya, Fergana (Hokand), Semerkand, Semirechie, Hazar Ötesi (Türkmenistan).

Ne var ki, bu bölgelerde vazifeye başlayan Rus subayları, zafer sarhoşluğunu ve yükseklik kompleksini bir türlü üzerlerinden atamadığı için, yapakları idare ile ne halkı memnun edebilmişler ve ne de hükümetlerini. Daha önceleri Petersburg'un balo salonlarında alkole alışmış olan bu subaylar, Türkmenistan'a geldikten sonra kendilerini tamamiyle içkiye vermişler ve her türlü rezalet ve ahlaksızlığın öncüsü durumuna gelmişlerdir, idaresi altına aldıkları halkın neleri varsa ellerinden alan bu sarhoş subaylar, gözüne kestirdikleri kadın ve kıza tecavüz ermeye başlamışlardır. Kendilerine karşı gelenleri ise, en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir. Bu arada, sefahat hayatını sürdürebilmek için, daha çok paraya ihtiyaç duyan bu subaylar, maiyetlerindeki vazifelilerden yerli halka kadar uzanan bir rüşvet zinciri yaratmışlardır. Halk, Rusların kötü muamelelerine maruz kalmamak için ister istemez talep edilen rüşveti temin edip Rus subaylarına teslim etmişlerdir. Bu ise zaten yoksul düşmüş olan halkı tam bir fakirliğe sürüklemiştir.

Rus subaylarının bu ahlâksız halleri bir müddet sonra ortaya çıkınca, Türkistan Valisi General Kaufman, inanmak istememiştir. Hattâ bir müddet, "benim subaylarım bu kadar ahlâksız olamaz" diye hâdiseleri tahkik dahi ettirmiştir[81]. Bu ise, Türkistan ülkelerindeki Rus yönetiminin daha da kötüleşmesine sebep olmuştur.

Rusların Türkistan'ı medenileştirmek şöyle dursun, bilâkis sefalete sürüklediklerini ilk ortaya çıkaran kişi Amerika'nın Petersburg Konsolosu Dr. Eugane Schuyler olmuştur. Rusların Hive'yi işgallerin-

[81] R.A.Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Studyin Colonial Rule*, Univ. of California Press, 1960, 69-71.

den sonra Yamud Türkmenlerini kasıtlı olarak nasıl top ve mitralyöz ateşiyle katlettiklerinin hikâyesini hemşerisi gazeteci Mc Gahan'dan öğrenen Schuyler, meseleyi yerinde tahkik için 1874'de Türkistan'a gitmişti. Fakat daha önce kendisi gibi pek çok diplomata, Türkistan'a medeniyet götürüyoruz, diyen Rusların, söylediklerinin tamamen aksini yaptıklarına bizzat şahit olmuştur. Onun bu ziyaretinden hoşlanmayan Türkistan Genel Valisi Kaufman, kendisini halkla temastan uzak tutmağa çalışmış ise de bunda muvaffak olamamıştır. Sonunda Schuyler, görüşebildiği Rus subaylarının itiraflarını ve Türkistan halkının nasıl bir emperyalizm felâketinin pençesine düştüğünün hikâyelerini tesbit ederek bir kısmını hükümetine gizli raporlar hâlinde bildirmiş ve diğer bir kısmını da 1876'da neşrettiği iki ciltlik 'TÜRKİSTAN" adlı kitabıyla bütün dünyaya duyurmuştur[82].

Rusların bu kötü idaresine ilk başkaldıran Türk ülkelerinin başında ilk Rus işgaline uğrayan Hokand olmuştur. Hokand halkını oluşturan Kırgız, Kıpçak ve Özbek Türkleri, hem ülkelerinin yeniden istiklâlini sağlamak ve hem de yaşadıkları zulüm ve sömürü düzeninden kurtulmak için birlikte Rus idaresine karşı isyan ettiler.

Hokand Devleti'nin başına üçüncü defa geçmiş olan Hudayar Han, Rus işgalinden sonra ülkeyi idarede oldukça zor günler geçirmeye başlamıştı. O'nun, halkını düşünmeden Rus isteklerine boyun eğmesi çok geçmeden gözden düşmesine sebep olmuştu. Bundan istifade eden Polat Bey, hükümdarlık için mücadeleye atıldı. 1873-1875 arasında Hokand'da devam eden bu hükümdarlık savaşında Hudayar Han mağlup olarak tahtını Polat Bey'e bırakmak mecburiyetinde kaldı. Fakat bir müddet sonra ayaklanmanın gerçek önderinin Abdurrahman Abtabaçı olduğu ortaya çıktı. Kıpçak Türklerinin reisi olan Abdurahman'ı aynı zamanda Kırgız Türkleri destekliyordu. Ayaklanmanın lideri halka, Rusların İslama ve Müslümanlara yaptığı zulümden ve haksızlıktan bahseden ve düşmanla işbirliği yapan Hudayar'dan şöyle bahsediyordu: "Biz, bütün Müslüman milleti, Han'a cihad açmasını rica ettik. Fakat o, doğru yoldan saparak Ruslarla dost olma yolunu tuttu, bir çok hediyeler gönderdi ve Ak Çarı (Rus Çarı)'dan "Han Hazretleri" unvanını aldı. Ölçüsüzlüğü ile yanıltıcı hayallere kapıldı, rica ve

[82] E. Schuyler, *Türkistan: Notes of a Joumey in Russian Türkistan Khokand, Bukhara and Kuldja*, London, 1876, I, s. 310-319, II, s. 239-250.

nasihatlerimize aldırmadı. Kendini Ak Çar'a vakfetti. Müslümanların memleketlerine yüz çevirdi. Kendi menfaatlerini düşünerek, kâfir Ak Çar'ın eteklerine yapıştı ve nihayet bizden ayrılıp gitti. Bundan sonra biz, bütün din adamları, âlimler, prensler ve halk, oybirliği ile kanuna aykırı bütün tedbirleri kaldırdık ve mutlak kudret sahibi Allah ve yüce peygamberinin rızası için, mukaddes savaşımız aşkına sabık Han'ın oğlu Sait Muhammed Nasreddin Bey'i uğurlu bir anda taht'a çıkardık, onu en büyük âmirimiz olarak kabul ettik ve savaş için kılıç kuşandık. Bu semtte 200.000-300.000 kişi toplanıyor, hepimiz en yaşlımızdan en gencimize kadar Allah'ın yardımına güvenerek, mukaddes savaşı hepimizin bir görevi olarak ilân ediyoruz. Allah razı olursa, son erimize kadar kâfir Ruslarla savaşacağız; hakkın batıla galebe çalacağından hiç kimsenin şüphesi olmasın"[83].

Görüldüğü gibi, bu çağrıda Hudayar Han'a ve onun işbirliği yaptığı Ruslara karşı mücadele açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu durumu haber alan Rusların Türkistan Genel Valisi General Kaufman, emrindeki birliklere Hokand üzerine yürüme emri verdi. Hokand gönüllülerine kumanda eden Abdurrahman Abtabaçı ile General Kaufman kuvvetleri arasında 22 Ağustos 1875'de Mahram Kalesi yakınlarında yapılan savaşı Ruslar kazandı. Abtabaçı geri çekilmek zorunda kaldı[84]. Yeni takviye kuvvetleri alan General Kaufman, 5 Eylül 1875'de ayaklanma önderlerinin bulunduğu Margilan şehrine saldırdı. Savaş günlerce sürdü. Fazla insan kaybına üzülen Nasreddin Han, harbin durdurulmasını rica etti. O'nun bu hareketine güvenen Rus Generali, kendisini Han tâyin etti. Fakat halk arasında Taşkent, Çimkent, Türkistan, Tokmak, Akmescit ve Pişkek'in yeniden Hokand devletine bağlanacağı şeklinde çıkan haberler ve bunun için halkın heyecanlanması Rusları yeniden tedirgin etmiş ve Hokand devletini tamamen kontrolleri altına alacak yeni bir askerî harekâtın hazırlıklarına başlamışlardır. Ayrıca General Kaufman, Valilik sınırlarını Kırgız Türklerini de içine alacak şekilde genişletilmesi için hükümetinden izin istemiştir. Hükümetinden bütün istediği yetkileri ve yardımı alan General Kaufman, Hokand devletini tamamen itaate almak için harekete geçti. 22

[83] J. Benzing, *Das Türkestaniche Volk*, WI 1937, Band 19, s. 101'den naklen veren B. Hayıt, *Türkistan*, s. 87.

[84] Hayıt, *aynı eser*, s. 88.

Eylül 1875'de Rus generali Hokand Hanı Nasreddin'e bir antlaşma dikte ettirdi. Bu antlaşma ile Han, Namangan dâhil olmak üzere Sir Derya'dan Narın Irmağı'na kadar olan bölgeleri Rusya'ya terk etmeyi ve bir defaya mahsus olmak üzere 600.000 ruble tazminat vermeyi ve her yıl da ayrıca 500.000 ruble vergi ödemeyi kabul ediyordu.[85] Fakat ihtiraslı Rus subayları antlaşmanın tatbikine izin vermediler. Rus kuvvetleri 22 Eylül'de Namangan'ı işgal ettiler. Bunun üzerine Hokand kuvvetleri de Andıcan'da Ruslara hücum ettiler. Fakat başarılı olamayıp geri çekildiler.

Bu başarısızlık üzerine, hem Han'a ve hem de Ruslara karşı ayaklanma başladı. Hokand Hanı Nasreddin, Ruslardan önce ayaklananlar üzerine kuvvet sevk etti. Han'ın bu hareketi halkı daha çok galeyana getirdi. Rusların müttefiki olan bu adamı Han olarak kabul edemeyiz diye üzerine yürüdüler. Bir nevi iç harbe başlamış oldu. Bundan istifade eden General Kaufman, Hocent'i işgal etti. 16 Ekim'de ise Hokand'ı aldı. Fakat halkın Hân ilân ettiği Polat Han, 14 Aralık'da Hokand'ı Ruslardan geri almaya muvaffak oldu. Hokandlıların kaderini tayin eden harb 20 Aralık 1875'de Asaka'da başladı General Skolobev komutasındaki Rus kuvvetleri, Abtabaçı ve Polat Han kumandasındaki Hokand kuvvetlerini yenince, Ruslara karşı yürütülen mukaddes harb fikri başarılı olamadı[86]. Bundan istifade eden Nasreddin Han, Rusların yardımı ile Hokand tahtına yeniden çıktı. Polat Han ile Abdurrahman Abtabaçı Rus kuvvetleri tarafından esir edilerek hapsedildiler. Fakat bir müddet sonra kaçmağa muvaffak oldular.

Bu arada, Hokand Devleti'nin kaderi üzerine Rusya başkentinde önemli görüşmeler oluyordu. Petersburg'a çağrılan General Kaufman, Harbiye Bakanı Milyutin ile görüşerek Hokand Devleti'ne son verecek bir askerî harekât için Çar'dan izin almasını rica etti. Milyutin, Çar'dan aldığı izni Kaufman'a iletti. Bu emir kısa zamanda Hokand'da Rus kuvvetlerinin kumandanlığını üstlenmiş olan General Skolobev'e ulaştırıldı. Skobelev, emrindeki kuvvetler ile Abtabaçı ve Polat Han'ın kumanda ettiği Hokand kuvvetlerini yenerek Hokand'a son darbeyi vurdu. Polat Han idam edildi. Abtabaçı ailesi ile birlikte Sibiryaya sürgüne gönderilirken, Ruslarla işbirliği yapmış olan Nasreddin Han

[85] Hayıt, aynı sahife.
[86] Hayıt, *aynı eser*, s. 89.

ise Taşkent'de mecburi ikamete tâbi tutuldu. 17 Şubat 1876'da Çar, Hokand Hanlığı'nın "Fergana Bölgesi" namı altında Türkistan Genel Valiliğine bağlandığını bildiren emirnamesini neşretti[87]. Skobelev'i de bölgenin valisi olarak tâyin etti. Böylece Hokand halkının, Rus işgaline karşı giriştiği kurtuluş mücadelesi neticesiz kaldığı gibi ülke de Rusya'ya temelli olarak ilhak edilmiş oluyordu. Kısaca, Rusya devletlerarası hukuku hiçe sayarak bir Türk ülkesini daha ilhak etmiş oldu.

Ne var ki, Rusya'nın silah üstünlüğü sayesinde elde ettiği bu neticeye Hokand halkı kolay kolay boyun eğmemiştir. 2 Kasım 1876'da Hokand'ı teftiş eden Türkistan Genel Valisi General Kaufman, müslüman Türk halkının Rus idaresini kabul etmediğini açıkça gördü. Skobelev'e emrederek Altay vadisine kadar bütün bölgeyi kontrolü altına almasını istedi. O sırada Altay bölgesinin hâkimi olan Âlim Bey ölmüş, yerine karısı "Dathâ" yani "General" unvanıyla geçmişti. Kurbancan Dathâ unvanıyla ülkesini idare eden ve Kırgız Türkleri'nin Gumçin Boyu'ndan gelen bu kahraman kadına halk "Altay Kraliçesi" olarak büyük sevgi besliyordu.

Kaufman'dan aldığı emirler üzerine hazırlıklarını yapan General Skobelev, 25 Nisan 1876'da Oş'dan başlayarak Altay vadisinde ilerlemeye başladı. Kurbancan oğlu Abdullah Bey'in de yardımı ile Skobelev'e karşı bütün müdafaa tedbirlerini aldı. Ne var ki, bir kadın hükümdarın başarısını çekemeyen İmam Kulu adındaki bir Kırgız Beyi, Kurbancan'ın müdafaa hattını Ruslara ifşa etmek gafletinde bulundu. Kurbancan'ın mevzilerine âni bir baskın düzenleyen Ruslar, bu yiğit kraliçeyi esir ettiler. Bu durum karşısında Abdullah Bey, kardeşleri Mahmud ve Hasan ile ülkelerini savunmaya devam ettiler[88]. Rus Generali Skobelev, Kurbancan'ı hürmetle selâmlayıp kendisine iyi muamele etti. Skobelev, Kurbancan'dan çarpışmaları durdurması için rica da bulundu. O'da ülkesinin iç işlerine karışılmamak şartiyle buna evet dedi. Ruslar ilk defa verdikleri bir sözü tutarak, Kurbancan'ın ülkesine daha fazla karışmadılar ve bu yiğit kraliçenin 1907'de ölümüne kadar ülkesini ve halkını idare etmesine izin verdiler[89].

[87] Hayıt, *aynı eser*, s. 89.
[88] Hayıt, *aynı eser*, s. 90.
[89] Hayıt, *aynı eser*, s. 91.

Fakat Altay Vadisi hâriç Hokand devleti ile diğer Türkistan Devletlerinin sınırları içinde yaşayan müslüman Türk halkı Rusların zulüm ve haksızlıklarla dolu idaresinden pek çok ızdırap çekiyorlardı. Uğradıkları haksızlıkları şikâyet edecek bir makam ve merci de olmadığı için çaresizlik içinde kıvranıyorlardı.

1. Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Türkistan Hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar Hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadiyle General Kaufman 1882'de vazifeden alınarak yerine General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hâriciye Vekili yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a gönderildi[90].

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev'e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idarî mekanizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1,5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875'de Yakub Bey'e sefir olarak gönderilen General Rosenbach tâyin edilmiştir.

Yeni Genel Vali Rosenbach'ın ardından Rus Hükümeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi plânlarını yapan ve bilâhare de İstanbul'daki 11 senelik sefirliği esnasında Balkanlardaki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilâve ettirmek selâhiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra, heyet, Türkistan'da idarî mekanizmanın bir tek askerî vali tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya herhangi bir malî kül-

[90] R. A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917*, s. 81.

fet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı[91]. Ayrıca, askerî meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir asker ve bir de sivil idare mekanizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar-Ötesi ve Semirechie, Vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve askeri idarenin yetki hududları iyi tesbit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Valinin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden şikâyet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha da güç hale geldiği Rus Hükümet çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Valiliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilâyetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir[92].

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddî çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbinden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

[91] Pierce, *aynı eser*, s. 83 ve G.N. Curzon, *Russian in Central Asia in 1889*. 2. baskı, London, 1967, s. 241vd.

[92] Pierce, *aynı eser*, s. 85.

Nihayet, 1905-1907 arasında Rusya'da meydana gelen İhtilâlci faaliyetlerin Türkistan'a da sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam selâhiyetle Türkistan'a göndermeğe karar vermiştir. Bu komisyon'un başına da dürüstlüğü ve daha önce muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarıyla ünlü Alman asıllı Kont K.K. Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve selâhiyetini haiz olan Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekanizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticâret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükümetine teslim etmiştir. Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir[93].

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hattâ bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeğe çalıştığı için o zaman ki Genel Vali General P.I. Mişçenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakmıştır[94].

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tesbit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekârlık ve katillik suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkûm edilmişlerdir[95].

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkânları kullanmayı, yâni bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

[93] K.K. Palen, *Otchet po revizii Turkestanstago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu Senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom*, Petersburg, 1900-1911, L9 Ciltde geniş bilgi verilmektedir.

[94] Pierce, *aynı eser*, s. 88.

[95] Pierce, *aynı eser*, s. 88-89.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraî faaliyetleri tedkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A.V. Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: "Türkistan'da idareyi sivillere devretmenin henüz zamanı gelmemişti. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lâzım olan husus Türkistan'ı kontrolümüz altında tutacak kuvvetli bir askerî idaredir. Askerî idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen'in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan'a kâfi miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdârî mekanizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Her şeyi kendi kontrolümüzde bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır. Hali hazırda Türkistan'da bulunan Rus halkı ve oturdukları yerler büyük bir denizin içindeki küçük adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olur da yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan'ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegâne husus, Türkistan'da vazife yapacak subayları iyi seçmektir.[96]

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bâzılarının iddia ettikleri gibi, Ruslar, Türkistan müslümanlarına medeniyet ve ahlâk götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icabediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan'a hırsızlık, rüşvet ve ahlâksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

i. Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilâtlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek

[96] A.V. Krivosheyn, *Zapiska glavnaoupravliaiuschago zemledetlem izemleustroistvom o poezdke v Turkestanskii krai v 1912 godu*, Petersburg 1912, s. 78-79.

derecede tesirli silah yoktu. Nitekim ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katletmişlerdir. Fakat Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkının bu millî direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andıcan kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira daha önceki ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand devletini yeniden ihya etmeye yönelik idi. Andıcan ayaklanması ise dinî bir mahiyet arzediyordu. Bilahâre "Dukçi İşan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mintepe Camii imamı İşan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telâşlandırdı. İsyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar. Ne var ki, Ruslar onların bu durumunu çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim 17-18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkûm ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hâdiselerden sonra bölgeyi ziyaret eden Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selâmlamaları için halka büyük baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selâmlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibirya'ya sürülmüştür[97].

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silâhlandırmaya başladılar. Meselâ, Yedi Su eyâleti valisi Baron Von Taube, müslüman Kır-

[97] Hayıt, *aynı eser*, s. 191-192.

gız Türkleri'nin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadiyle o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silâh ve mermi dağıtmıştır[98]. Bu tedbirlerle Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkânı bulmuşlardır.

j. Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikrî Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesirleri

Türkistan Türklerinin fikrî uyanışında en büyük katkıyı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonralarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Rus hâkimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi[99].

Maddî zenginlik onları manevî zenginliği aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasî alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey'in yapağı Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliği çağdaş eğitim sistemi ile yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkânını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metod) mekteplerin açılması çığ gibi çoğalmıştır[100]. Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı kısa zamanda 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde millî şuura sahip yeni bir nesil yetişmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın, "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini

[98] Bu hususta tafsilat için bk., A. İnan, "Dükçi İşan İsyanı", *Türk Kültürü*, No.11 (1968), s. 10-13; A. Sheehy, "The Andizhan uprising of 1898 and Soviet Historiography", *Central Asian Review*, Vol. XIV/2 (1966) s. 139-150; E. Federov, *Orta Asya'da Millî-İnkilâbî Hareket Tarihi*, Taşkent, 1925, s. 17-36.

[99] S.A. Zenkovskiy, *Pan-Turkısm and Islam in Russia*, Harward, 1967, s. 18-21.

[100] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 76. 82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987.

sağlamıştır[101]. Gaspralı'nın bu fikirlerini yaymak için neşrettiği 'Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklere olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasbedilen siyasî haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada, Rusya'da, bilhassa 1905'den itibaren gelişen meşruti fikirler Türklerin haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim 1905'de Rusya'da kurulan "Duma" ya (Meclis) Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat Türklerin bu fikrî ve siyasî uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskıların devam ettiği bir sırada I. Dünya Harbi başlamıştır. Fakat harbin ilk yıllarında beklemedikleri yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silah altına alınan Azerî Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayiatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek içini direnişe geçmişlerdir[102].

1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda "Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz" diye bağıran halk kısa zamanda millî bir mücadeleyi başlatmıştır[103]. Ne var ki, böyle bir millî ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız başlayan bu millî ayaklanma çok geçmeden Rus silahları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar, isyanı o kadar gaddarca bastır-

[101] Saray, *aynı eser*, s. 1-45.

[102] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 130.

[103] E.D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954, s. 99-142.

maya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini ise Rus göçmenlere verdiler[104]. Bir sene sonra bu ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk de Sibirya'ya sürülmüştür. 300.000'e yakın Kazak ve Kırgız Türkü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

C. 1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ VE TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Şubat 1917'deki Bolşevik İhtilâlinin Rusya'daki Çarlık rejimine son vermesi, bu idareden çok çekmiş olan diğer milletlerle birlikte Türkleri de çok sevindirmişti. Fakat İhtilâl idaresinin "bütün memurların ve askerlerin bulundukları yerde kalmalarını" isteyen emirnamesi Türklerin sevinci kısa sürdürdü[105]. Zira bu emirname ile getirdikleri on binlerce göçmeni silahlandırarak 1916 Millî ayaklanmasını kanla boğan Rus askerî ve sivil yöneticileri Türk ülkelerinde kalıyordu. Bu insanlar dün Çarlık idaresinin uşaklığını yapmışlardı; bugün de Bolşeviklerin uşaklığını yapmaya hazır idiler. Her iki halde de kendilerini Türk ülkelerinin hâkimi olarak görüyorlardı. Türkistan'daki Rus idarecileri ihtilâl hükümetinin direktifi ile bir "İşçi, Asker ve Köylü Şurası" kurarak memleketi eskiden olduğu gibi yine askerî rejimle idareye başladılar. Fakat çok geçmeden Moskova'dan aldıkları ikinci bir emir ile Türkistan'ın idaresini yeniden düzenleyecek olan "Geçici Hükümet Encümeni"ni kurdular. Türkistan'ı Rus müstemlekesi yapmak için yıllardır çalışan Rus şövenistlerinin çoğunluğu teşkil ettiği bu encümene Türklerden ancak Sadri Maksudi, Muhammedcan Tınışbay ve Ali Han Bökeyhan'ı kabul ettiler[106]. Fakat Türkler o kadar azınlıkta kalıyorlardı ki, encümende ülkelerine faydalı olabilecek hiçbir karar almalarına izin verilmiyordu. Bununla da yetinmeyen "Geçici Encümen Hükümeti" Türkistan Rus idaresine temelli yerleştirmek arzusunda olduğunu açıkça söylüyor ve bu hususta gerekeni hızla yapmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Türkler, ihtilâlin başlangıçta verdiği çok sınırlı serbestlikten istifade ile Nisan 1917'de 'Türkistan Müslüman Kongresi"ni tertip ettiler. Bu kongrede "Geçici Hükümet Encü-

[104] Sokol, *aynı eser*, s. 154-155 ve 168.
[105] E. Allworth (ed.), *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London, 1967, s. 215.
[106] Allworth, *aynı eser*, s. 216; Hayıt, *aynı eser*, s. 216.

meninin faaliyetlerine karşı Türklerin zorla gaspedilen topraklarını geri alacak, Türk ülkelerine göçmen akının durduracak ve müslüman halkların haklarını koruyacak olan bir Türkistan Müslüman Merkez Şûrası'nı kurdular[107].

Bu arada, Türkler, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da "Rusya Müslümanları Kongresi"ni tertip ettiler. Kongre Türklerin nasıl bir yol takip etmesi gerektiğini tartıştı. Rusya'daki Türk boylarının farklı durumlarının sonucu olarak hazin münakaşalar cereyan etti. Türk birliği için ömrünü veren Gaspıralı İsmail Bey'in gösterdiği yoldan yürümeyi başaramadılar. Bu kongre de gösterdi ki, Türkler arasında tam bir gaye birliği teşekkül etmemiştir. Bunun üzerine, birleşmiş Rus devletinin içinde bütün müslümanlara kültür muhtariyeti verilmesi tezini savunanları, Türkler için, belirli bir ülke bütünlüğüne sahip olanlara da millî kültür muhtariyeti tanınmasını savunanlar oylama sonunda 271'e karşı 446 oy ile mağlup ettiler. Aynı kongre bir de "Millî Merkezî Şûrası" kurmayı kararlaştırdı[108].

Ne var ki, kendi aralarındaki karışıklığın yanısıra umumî vaziyet de Türkler için gittikçe kötüleşmeye başlamış bulunuyordu. Nitekim Türkistan'daki Ruslar ihtilâlin verdiği ulaşım sıkıntısı dolayısiyle kendilerini beslettikleri Türklere her hangi bir hak vermeğe yanaşmadıkları gibi, Rus İhtilâlcilerine yardım toplamak bahanesiyle de halkın elinde neyi varsa zorla almaya başlamışlardır. Neticede halk tam bir bir perişanlık içine düşmüştür.

Türkistan'daki "İşçi-Asker-Köylü Şurası" temsilcisi Nikora, "İhtilâl, Rus ihlilâlcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi; bunun için de Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir" diye Türklere her türlü hakkı reddediyordu. Türkistan delegelerinin sözcüsü Şah İslâm ise, "mademki ihtilâli Ruslar yaptılar, o halde onlar Rusya'da bağırsınlar. İhtilâlin kimler tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez. Biz kendi haklarımızı istiyoruz" Nikora'nın konuşmasiyle Ruslar Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak istediklerini teyid etmiş oldular.

[107] A.Z.V. Togan , *Bugünkü Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)*, İstanbul, 1942-47, s. 359; Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 146-150.

[108] Allworth, *aynı eser*, s. 161.

Eğer Şura, Çar rejiminin mirasını korumak niyetinde ise bizim bundan sonuçlar çıkarmamız gerekir" cevabını vermiştir. Türkler ile Bolşevikler arasındaki münasebetler Rusların emperyalistçe tutumları yüzünden çok kritik bir döneme girmiştir. Bunun üzerine Türkistan Türkleri, merkez olarak çalıştıkları Taşkent'ten ayrılarak Hokand'a (Fergana) gitmişlerdir.

Bu arada, Ekim 1917'de Rus ihtilâlcilerin komünist grubu baştaki Kerenski hükümetini devirdikten iki hafta sonra Türkistan'da o âna kadar iş başında bulunan Çarlık ve Kerenski devresindeki Ruslar Taşkent'te kendi kendilerine bir komünist darbesi yaptılar. Böyle hareket etmekle eski mevkilerini korumak istiyorlardı. Zira o sıralarda Türkistan'da komünist fikirlerine sempati duyan bir tek Rus demiryolu işçileri bulunuyordu. Rus memurları ve askerleri arasında komünizmin k'sını bilen kimse yok idi.

Bununla da yetinmeyen Ruslar, bir ay sonra, 15-22 Kasım 1917'de bir kongre tertip ederek 'Türkistan Sovyet Komiserliğini" kurduklarını ilân ettiler. Güya bu komiserlik Türkistan'daki iktidarı temsil ediyordu. Esasında ise, yeni bir diktatörlük idaresinden başka bir şey değildi. Sovyet komiserliğinin tek destekçisi Rus askerleri ile demiryolu işçileri oldu. Bu sözde komünist iktidar temsilcileri, Türkistan üzerinde kontrol ve idarenin sadece kendilerinin hakları olduğunu ileri sürüyorlardı. Ekim İhtilâlinin önderleri Lenin ve Stalin'in 2 Kasım 1917'de neşrettikleri şu beyannameyi hiç hatırlamak istemiyorlardı:" 1- Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hâkimiyet hakkı; 2- Halkların kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri; 3- Halkların millî ve dinî inançlarının serbestçe tatbiki; 4- Rusya'daki millî azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarının olduğunu kabul ve ilân ediyoruz"[109].

Sovyetlerin neşrettikleri bu beyanname esasında Rus olmayan milletleri bir oyalama taktiği idi. Kısa zamanda anlaşıldı ki, yeni Sovyet rejiminin en büyük gayelerinden biri millî esaslara göre gelişmekte olan Türklerin muhtariyet çabalarını önlemek idi, Nitekim Türkistan'daki Sovyetler, Moskova'daki "Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi"nden aldıkları emir ile 1 Mayıs

[109] Allworth, *aynı eser*, s. 161.

1918'de yaptıkları kongrede Sovyetlere bağlı 'Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini" kurduklarını ilân ettiler. Burada işin entresan tarafı şudur ki, Türklerin bu sosyalist cumhuriyetin idaresine ortak olma hakları yoktu. Türkistan Türklerinin milli muhtariyet isteklerinin amansız muhaliflerinden biri olan Safarof 'Rus ihtilâlinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutmak mecburiyeti kaçınılmaz olmuştu" diyerek Rusların maksadını açıkça ortaya koyuyordu[110].

Sovyetlerin gayelerini gerçekleştirmek için Türkistan illerinde seçtikleri ikinci yol, Rus Komünist Partisi"ni kurmak oldu (17 Haziran 1918). Türkler arasında hiçbir komünist bulunmadığı için Türkistan Komünist Partisi'nin ilk üyeleri tamamen Ruslardan meydana gelmişti. Yapılan bir seri kongreler ile Türkistan'da kalmış yabancı harb esirleri ile Türklerden sosyal demokrasi fikrine inanan bâzı şahıslar parti üyeliğine alındılar[111].

Fakat Türkistan Türkleri millî haklarından vazgeçmediği gibi, mücadeleyi daha da hızlandırmaya başladılar. Bu ise, Rusları yeni tedbirler almaya sevk etti. Sovyet yönetimi, hükümet ve Rus Komünist Partisi adına 8 Ekim 1919'da bir "Türkistan Komisyonu" teşkil ederek acilen Türkistan'a gönderdi. Bu komisyon, sahip olduğu diktatörce yetkililerle faaliyetlerini Ekim 1919'dan 1923'ün ortalarına kadar özellikle Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye, Türkistan'ın kat'î olarak Rusya'ya bağlanmasına ve Rus ile Sovyet aleyhtarı eğilimindeki Türkistan millî hareketini yıkmaya sevketti.

En kötü şartlarda dahi hakları için mücadele etmek kararında olan Orta Asya Türkleri, komünist partisine bağlı bir "Müslümanlar Bürosu" kurmayı başararak halkın isteklerini bu büro kanalı ile dile getirmek istediler. "Müslüman Bürosu" gelişerek kısa zamanda Rus ve Türkistan komünist partilerinin rakibi ve halkın ümidi haline gelmiştir. Bunun üzerine bir kısım Türkler, inanmasalar da, komünist partisine girmeye ve "Müslüman Bürosu"na destek olmaya başlamışlardır. Kısa sürede yeterli çoğunluğu elde eden Türkler, 12-18 Ocak 1920'de yapılan komünist partisi kongresinde "Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin adını "Türk Cumhuriyeti" ve Türkistan Komü-

[110] Hayıt, *aynı eser*, s. 236.

[111] G.Safarof, *Kolonialnaia revolyutsiia*, Taşkent, 1922, s. 67.

nist Partisi'nin adını da 'Türk Komünist Partisi" olarak değiştirmeye muvaffak olmuşlardır[112]. Fakat Kızıl-Ordu'nun Türkistan cephesi kumandanı General Frunze'nin ikazı üzerine Rus ve Sovyet yönetimi, Türklerin aldığı bu kararı reddetmiştir. Bunun üzerine Eylül 1920'de yapılan kongrede bütün partiler birleştirilerek bir tek Türkistan Komünist Partisi kurulmasına ve bu partinin Merkez Komitesi nezdinde bir "Millî Şube"nin kurulmasına karar verildi. Kısa zamanda Buhara ve Hive'de de Komünist Partisi'nin şubeleri açılmaya ve komünizmin Türkistan illerinde yayılmasına çalışıldı. Nisan 1920'de kurulan Kazakistan Komünist Partisi ise, Rus Komünist Partisi'nin bir şubesi olarak faaliyete başladı. Bu maksatla Başkırt ve Tatar illerinde de komünist partileri kurulup faaliyete geçtiler.

a. Orta Asya Türklerinin Milli Kurtuluş Savaşı

Rusya'daki komünistler ile komünist olmayanlar arasında bir iç harbin başlaması ve Türkistan'daki Rus komünistlerinin Türklere hiç taviz vermeyen bir tutuma girmeleri, Rus zulmünde inleyen Türklere istiklâlleri için mücadeleye atılma şansını yeniden doğurmuştur. Türklerin daha önce kurdukları ve fakat komünistlerin menfî tutumları yüzünden maksatlarına uygun bir şekilde faaliyet göstermeyen "İslâm Şûrası" ve "Ulema Cemiyeti" çalışmalarını yeniden hızlandırmışlardır. Bilhassa İslâm Şûrası'nın gayretleri ile Hokand merkez olmak üzere Sovyet aleyhtarı bütün milliyetçiler bir araya gelmeye başladılar. Hokand'da başlayan bu millî hareket Kazak ve Kırgız bozkırlarını aşarak Başkırt eline yayıldı.

1917 İhtilâl Beyannâmesi'nin çerçevesi dâhilinde Hokand'da bir "Halk Şûrası" kurularak Türkistan'ın bir "Mahalli Muhtar Cumhuriyeti" olarak ilânına karar verilmiştir. Şir Ali Lâpin başkanlığındaki "Halk Şûrası" 11 Aralık 1918'de hükümet vazifesini görecek olan 10 kişilik "İcra Komitesi"ni seçti. Bu komite yalnız Türkistan'ın değil, aynı zamanda Kırgızistan'ın da idaresinden sorumlu olacaktı. Ayrıca, Halk Şurası, aldığı bir karar ile Başkırt ve bir müddet önce kurulan Alaş-Orda Kazak hükümetlerinin de katılacağı bir federasyon kurulacağını ilân etti[113]. Bu karara Başkırtların lideri A. Zeki Velidi Togan evet

[112] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 244-245.
[113] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 233-234.

demiş. Alaş-Orda hükümet başkanı Bökeyhan ise, Ruslarla bir işbirliği yapma ümidi taşıdığından, bu federasyon kararına müsbet bir cevap vermemiştir. Kuruluş gayeleri aynı olan bu teşkilâtların birleşmeleri için en uygun bu zaman idi. Böyle bir federasyonu Sovyetler kolay kolay dağıtamayacakları için Türklerin haklarını, asgarî derecede, alma imkânı doğacaktı. Hem Alaş-Orda, hem de Hokand hükümetlerinin Dışişleri bakanlığını birlikte yürüten Mustafa Çokay ile Alaş-Orda hükümetinin İçişleri ve Hokand hükümetinin Başbakanlığını yapan Tınışbay'ın bütün gayretlerine rağmen Kazak liderlerinin bu anlaşılmaz tutumları değişmeyince, Zeki Velidi de ayrı bir Muhtar Başkırt Cumhuriyeti kurmak mecburiyetinde kalmıştır[114]. Bu beklenmedik menfi gelişmeye rağmen Hokand'da hükümet ve halk bu Milli Muhtar Cumhuriyetin devlet yapısını sağlamlaştırmaya devam etmişlerdir. Fakat maddî güçlükler Hokand'daki bu millî hükümeti kısa zamanda müşkül duruma soktu. Böyle millî bir hükümetin teşekkülünden son derece tedirgin olan Taşkent'deki Sovyet Komiserliği, Ermenilerle takviyeli bir Rus birliğini hemen Hokand üzerine sevk etti. Kızıl Ordu birlikleri ile Hokandlılar arasındaki kıyasıya mücadele 11 Şubat'tan 22 Şubat 1918'e kadar devam etti.

Silâh üstünlüğü olan Kızıl Ordu birlikleri sonunda Hokandlıları yenerek şehri ellerine geçirdiler ve 10.00 kişiyi katlettiler. Türkistan Türkleri ile birlikte Kırgız Türklerinin giriştikleri bu istiklâl mücadelesi de böylece kanlı bir şekilde bastırılmıştır[115]. Diğer taraftan Türkler, Buhara ve Hive başta olmak üzere Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde millî mücadeleye devam etmişler ise de, dış dünyadan hiç bir yardım alamadıkları ve ellerinde Kızıl Ordu birlikleri ile mücadele edecek çapta silâhları olmadığı için, sonunda onlar da yenilmekten kurtulamamışlardır.

b. Orta Asya'nın Sovyet Cumhuriyetlerine Bölünmesi

Giriştikleri istiklâl mücadelesini kaybeden Kırgızlar ile diğer Türk grupları bu sefer haklarını müdafaa için, komünist rejimi içinde yeni bir mücadeleye atılmışlardır. Türkistan illerinde kurulan diğer komünist partilerde çalışan muhtelif boylara ait Türkler, bu partilerin tam

[114] A.Z.V. Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969, s. 286-290.

[115] Zenkovskiy, *aynı eser* s. 235-236; Allworth, *aynı eser*, s. 227; Hayıt, *aynı eser*, s. 251.

manasiyle Sovyet kontrolüne geçmemesi ve mümkün olduğu kadar millî hak ve menfaatlerin muhafazası için uğraşmaya başlamışlardır. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Kaari, Turar Rıskul ve Sultan Galiyev yapmakta idi. Bu şahısların gayretleri aynı zamanda komünist yönetiminde bir millî 'Türkistan Birliği" yaratmaya matuf idi. Bu millî birlik fikrinin bilhassa 1921'de daha da canlı bir hale geldiğini görüyoruz. 1921 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi ile Buhâra'ya gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in teşebbüsleri ile bir 'Türkistan Millî Birliği" teşkilâtı kuruldu. Birliğin başına da Zeki Velidi getirildi[116]. Fakat Rusların şiddetli baskıları yüzünden Zeki Velidi ile birliğin ileri gelenleri memleketten uzaklaşmak mecburiyetinde kaldılar.

Muhtelif Türk boylarının komünist sistem altında Türkistan'ın birliği için yaptıkları bu mücadele Rusları yeniden telâşlandırmıştır.

Moskova'dan aldıkları direktiflerle Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler arasındaki geçimsizliklerin tekrar ortaya konması için senaryolar hazırlamaya başlamışlardır. Ruslar bu marifetlerini tertip ettikleri bir kongrede ustaca sergilemişlerdir. Mart 1924'de Taşkent'te tertip edilen kongrede Sovyetler, birlik aleyhtarı olan Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen delegeleri kışkırtarak kongreyi tam bir çıkmaza sokmuşlardır. Kongreye birlik havasından çok ayrılık havası hâkim olmuştur. Bu Sovyet oyunlarını iyi takip eden ve Türkistan illerinde mutlaka birliğin kurulmasını arzu eden üyelerden ve Türkistan ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine hitap ederek 'Türkistanı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Hâlbuki "Özbek", "Kırgız" 'Türkmen" gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına, "Özbek", 'Türkmen" ve "Kırgız" sıfatları yakıştırılarak Türkler parçalanmak isteniyor" diye onları dönen dolaplara karşı dikkatli olmaya davet etmiş ise de, Sovyetler O'nun da tesirsiz hâle getirilmesi için gerekeni yapmışlardır[117]. Bunu takiben Ruslar, ayrı cumhuriyetler fikrini daha önce kurdurmuş oldukları komünist partileri içinde işlemeye başlamışlardır. Sovyet yöneticilerinin bu gayretleri kısa zamanda meyvelerini vermiş-

[116] Togan, *Hâtıralar*, s. 375.

[117] Hayıt, *aynı eser*, s. 298-299; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi, 1967, s. 167-168.

tir. Türkistan'daki Komünist Partiler beraberce Rus Komünist Partisine müracaat ederek ayrı Cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirmişlerdi[118] Bu müracaat üzerine

Rus Komünist Partisi durumu görüşerek, Türkistan'daki Komünist Partilerinin isteklerini kabul ettiğini ve Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924)[119]. Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler oldu ise de, bunlar, kendilerini dinleyen bir merci bulamadılar[120].

Bu arada, ayrı cumhuriyetlerin kurulması kabul edildikten sonra teşekkül eden "Merkez Toprak Komitesi" bu cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak sınırları aşağıdaki şekilde tesbit ettiğini bildirmiştir:

1- Özbek Cumhuriyeti: Genellikle eski Buhara Cumhuriyeti topraklarını (Buhara, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehribaz, Baysun, Sarı Asi), Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2- Türkmen Cumhuriyeti: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhara Cumhuriyetinin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Ürgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu.

3- Kazak Cumhuriyeti (1936'ya kadar muhtar Cumhuriyet): Akmescid, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirazçul, Çimkent, Alma-Atı, Carkent, Taldu-Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak bozkırlarını içine alıyordu. Amu-derya ve Harezm yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgelerinden (Bilâhare bu bölge Özbekistan'a bağlandı) meydana gelen Karakalpak Muhtar Bölgesi tesis edildi.

4- Tâcik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet): Kurgan-Tube, Kulyab, Duşanbe, Sir-Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilayeti ile Zarafşan bölgesi ve batı Pamir bölgesi. Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu.

[118] Vaidhyanath , *aynı eser*, s. 175-176.
[119] Vaidhyanath , *aynı eser*, s. 172; Allworth, *aynı eser*, s. 255.
[120] Vaidhyanath , *aynı eser*, s. 180-185.

5- Kırgız Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet) : Karakol bölgesi, Bişkek, Evliya-Ata'nın bir kısmı Namangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bâzı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzeyi Kırgız Cumhuriyetini teşkil edecekti[121].

Toprak komitesinin bu taksimi Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her cumhuriyetin Komünist Partisi'nin ileri gelenleri komiteler kurarak kendi idari, ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başladılar. Yapılan bütün programlarda Türk cumhuriyetlerinin ve Türklerin isteyerek Ruslarla birleştikleri tezi ve teması iyi bir şekilde işlenecekti. Nihayet, bu çalışmalar Ekim 1924'de bitirilerek Ruslara bağlı olarak Türkistan'da kurulan ve yukarıda adları zikredilen cumhuriyetlerin kuruluşları tamamlanmış oldu[122].

D. KIRGIZİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN HÜKÜMET ŞEKLİ VE İCRAATI

Kırgızistan'ı yetmiş yılı aşkın bir süre idare etmiş olan Komünist yani Sovyet rejimi nasıl bir yönetim şekli idi? Bu rejimin işleyişi hakkında burada, ana hatlariyle de olsa, bilgi vermek gerekiyor. Rusya Federasyonu'nun olduğu gibi, bütün Sovyet Cumhuriyetlerinin tek hâkimi Komünist Partileri idi. Bu Komünist Partilerinin başında da Sovyet (Rus) Komünist Partisi geliyordu. Bunların dışında hiçbir siyasi parti veya kuruluşa izin verilmezdi. Moskova'daki Sovyet Hükümeti, Komünist Partisi'nin emirlerini yerine getirmekle görevliydi. Komünist Partisi'nin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileri idi. En yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis) ti. Bu Yüksek Sovyet, "ittifak" (Birlik) Sovyeti" ve "Milletler Sovyeti" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Her Birlik Cumhuriyeti, Muhtar Cumhuriyetlere, Muhtar Oblastlara ve Muhtar Okruglara ayrılmıştı. Her Cumhuriyeti 32, her Muhtar Cumhuriyeti 11, her Muhtar Oblastı 5 ve her Muhtar Okrug'u 1 temsilci temsil ederdi. Yüksek Sovyet'e bu vekillerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlardı. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki "Presidyum"u bu Sovyetler seçerdi. Yüksek Sovyet Presidyum'u "Yönetim Kurulu" 37 kişiden meydana gelirdi. Presidyum başkanının dışında 15 yardımcısı (her cumhuriyetten bir

[121] Vaidhyanath, *aynı eser*, s. 193-196.
[122] Vaidhyanath, *aynı eser*, s. 193-196.

tane), bir sekreter ile 20 üyesi bulunurdu. Presidyum başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokardı. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisi'nin emirleri ile hareket ederdi. Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit ederdi. Komünist Partisi'nin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılırdı.

Rakip olmadığı, daha doğrusu ikinci bir kişinin aday olmasına izin verilmediği için de bu adaylar bazen seçim dahi yapılmadan seçilirlerdi. Bazen de göstermelik bir seçim yapılarak, dış dünyaya karşı komünist rejimde de insanların seçilerek iş başına getirildiği izlenimi verilirdi. Her Cumhuriyetteki Komünist Partisi'nin durumu aşağı yukarı aynı idi. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet'e delege göndermekle yükümlüydüler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet'i oluştururlardı. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftı. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınırdı. Sovyet Komünist Partisi "Yüksek Sovyet" kanaliyle küçük yerleşim birimi olan köylerden ve kolhozlardan başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutardı.

Sovyet sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Şurası) idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Sovyetine, Birlik Cumhuriyetleri'nin hükümet başkanları da üye idi. Bakanlar Sovyeti'nin üyeleri Sovyet Hükümetinde Bakan veya Devlet Komite ve Teşkilâtında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Sovyeti talimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisi'nden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı. Cumhuriyetlerin kendi kendilerine, bilhassa ülkenin şartlarına ve halkın eğilimlerine göre program yapmaları mümkün değildi.

Kırgızistan dahil olmak üzere Sovyetler Birliğini oluşturan bütün Cumhuriyetlerin Komünist partileri, birbirlerine benzemekle birlikte, Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilatından ve hükümet şeklinden oldukça değişik bir durum arzediyordu. Birlik Cumhuriyetleri'nin Komünist Partileri'nin en büyük organları şöyle idi:

Merkezi Komite, Komite Bürosu ve Genel sekreterlik. Ayrıca, Komünist Partisi şu şubelere ayrılıyordu:

1. Organizasyon ve Parti Faaliyetleri,
2. Endüstri ve Ulaşım,
3. Hafif Gıda Endüstrisi Organları,
4. Yönetim organları,
5. Parti Komisyonu,
6. Propaganda ve ajitasyon,
7. Fen ve Eğitim kuruluşları,
8. Kültür kuruluşları,
9. Köy (Kolhoz) ekonomisi,
10. İmar-İskan işleri ve Yerli ekonomi,
11. Servis müdürlüğü.

Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetlerin Bakanları şu üç ayrı kategoriye ayrılıyordu:

1. Moskova'da bulunan Bakanların hiç bir Cumhuriyette eşi ve benzeri yoktu.
2. Moskova'da ve Cumhuriyetlerin başkentlerinde bâzı karma bakanlıklar bulunuyordu.
3. Sovyet Cumhuriyetleri'nin Bakanları ki, bunların fonksiyonu ancak kendi cumhuriyetlerinin sınırları dahilinde geçerliydi.

Cumhuriyetlerin Bakanlıklarının yetki sahaları şöyle sıralanıyordu:

a- Köy (Kolhoz) ekonomisi,

b- İçişleri,

c- Adalet,

d- Eğitim,

e- Sosyal Güvenlik,

f- Sağlık,

g- Yerli ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler).

Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinde kalmış, 1936'dan itibaren diğer bakanlık sahaları Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966'da yapılan değişiklik ile Eğitim faaliyetleri Moskova'ya içişleri de Birlik Cumhuriyetlerine bırakılmıştır. Fakat 1977'de yapılan değişiklik ile Birlik Cumhuriyetleri, eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Kırgızistan gibi, diğer Birlik Cumhuriyetlerinin Bakanlıkları yaptıkları icraatın direktiflerini kendi Komünist Partilerinden onlar da Sovyet Komünist Partisinden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir[123].

Bu izahlardan da görüldüğü gibi, Sovyet sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahip idi. Dolayısıyla, bu karmaşık sistemin düzgün bir şekilde yürümesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Fakat sistemin yürümemesi, yani çalışmaması ile ilgili hususlar düzeltileceği yerde, bunun zorla yürütülmesi yoluna gidildi. İnsanlar zorla bu aksak ve yanlış sistemde çalıştırılmaya başlandı. İşler zorla yaptırıldığı içinde istenilen verim sağlanamadı. Böylece, iş yapmada hem insanlara bıkkınlık, hem de tıkanıklık geldi. Bu ise, Sovyet sisteminin sonu oldu. Bütün bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan bir gerçek vardı ki, o da, Kırgızistan başta olmak üzere birlik cumhuriyetlerinin, komünist yönetim tarafından tarihte eşine rastlanmaz bir şekilde sömürüldüğü ortaya çıktı. Bu da, muhakkak ki, sistemin yürümemesinin en büyük sebeplerinden birini oluşturuyordu.

İşte bu aksak sistemin hâkim olduğu Kırgızistan'da ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmeler nasıl oluyordu? sorusu ile Kırgızistan'da cereyan eden hâdiselere dönebiliriz. Fakat burada bir hususu hatırlatmakta zaruret vardır. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Kırgızistan'a da gelen Rus göçmenler ile ülkenin etnik yapısında önemli değişiklikler olmuştu. Ülkenin kaderine sahip çıkan Kırgız Türkleri kadar neredeyse Rus nüfus da ülkede oluşmuştu. İşte, bu Rus nüfusun Kırgızistan Komünist Partisi'nin idaresinde de büyük bir ağırlığı olduğu unutulmamalıdır. Yâni, Kırgız Türkleri, bu Sovyet devrinde dahi, ana-

[123] Tafsilatlı, bilgi için bk. L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, London 1970, s. 652-654.

vatanlarının idaresinde tam olarak söz sahibi değillerdi. Kırgızistan'ın Sovyet dönemini tarihini incelerken bu gerçeğin unutulmaması gerektiği kanaatindeyim.

Komünist Hükümetin Çalışması:

Kırgızistan'da kurulan Sovyet tipi hükümetin başına ilk getirilen idareci Kasım Tınıstanoğlu oldu. Tınıstanoğlu milliyetçi aydınlardan biri idi. O'nun komünist hükümetin başına getirilmesinin sebebi, Kırgız Türklerine daha önce yapılan haksızlıkları bir dereceye kadar telâfi etmek ve komünist rejimi halka karşı sempatik bir hale getirmekti. Ne var ki, halk ve hatta Kırgız komünistler dahi oynanan bu oyunun farkında idi. Nitekim komünistler, her şeyden evvel kendi halkının menfaatlerini düşünerek hareket etmeye ve bu Sovyet oyununa gelmemeye çalıştılar. Bu ise, Moskova güdümündeki komünistlerin hiç de hoşuna gitmedi. Onların isteği ile Moskova'da bir zirve toplantısı yapıldı. Bu kongrede, Kırgızistan Komünist Partisi'nin lideri Abdülkerim Sıddıkoğlu, Sovyet usûlü eğitim görmemiş Kırgızları Komünist yönetime ortak etmekle suçlandı ve bir grup arkadaşı ile 1925'de sürgüne gönderdiler. Fakat Kırgız komünistleri Moskova'nın bu baskısından yılmadan mücadelelerine devam ettiler.

Nitekim bu hâdiseden bir sene sonra, yani 1926'da, K. Kudaykulov ile D. Babakhanov'un önderliğini yaptığı bir grup Kırgız komünisti, Kırgız idarecilerin yönetimden uzaklaştırılmasını sert bir dille tenkit etmeye başladılar. Moskova'ya karşı kuvvetlenen bu muhalefeti susturmak için, Rus Komünist Partisi yöneticileri, Kudaykulov ile Babakhanov'u, halkı rejim aleyhinde kışkırtmak suçundan özel bir mahkemede yargılayarak onları hapsettirdi.

Nihayet, 1927-1928'den itibaren Stalin'in devrinde kurulan toplama kampları ve kolhozlaştırma programları Kırgızistan'da faaliyete geçtiği zaman halk büyük bir reaksiyon göstermeye başladı. Kazak Türklerinde olduğu gibi, Kırgız Türklerinde de halkın büyük bir çoğunluğu hayvancılıkla uğraşıyordu. Ellerindeki malların zorla alınması halk arasında büyük bir panik yaratmıştı. Bir kısım halk malını vermemek için direnirken, bir kısmı da hayvanları ile birlikte Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a geçmeye başladı. Komünist kuvvetlerin acımasız tutumları halk arasında tam bir panik yaratmıştı. Sonunda kendilerini

müdafaa imkânından yoksun halk kitleleri, büyük zayiat vermelerine rağmen, çaresizlikten kaderlerine boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu zorâkî kolhozlaştırma kampanyası uzun yıllar devam etmiş ve 1933'e gelindiği zaman halkın %67'si bu kolhozlara yerleştirilmiştir. Bu süre içinde Kırgız Türklerinin ne kadar kayıp verdikleri ve ne kadar maddî zarara uğradıkları bilinmemektedir.

Halkın zorla devlet çiftliklerine ve kolhozlara yerleştirilmesinden sonra, Sovyetler, Kırgızistan'da halkın menfaatlerini savunan aydınları tam olarak sindirme kampanyası başlatmışlardır. Kırgızistan hükümetinde vazife yapan, fakat Moskova'nın emrine göre değil de kendi halkının menfaatlerine göre hareket eden bakanlardan Salikhov, Abdurrahmanov, Irakayev ile Kırgız Komünist Partisi'nin önde gelen idarecilerinden Belotskiy, Ammosuv ve Uraz-bekov vazifelerinden azledilerek sürgüne gönderilmişlerdir. Bunları, Karaçoğlu, Kenasarin, Namatov ve Camgircinov gibi yazarların sürgün edilmesi takip etmiştir. Bu durum II. Dünya Harbi'ne kadar böyle devam etmiş ve Kırgız Türkleri tam bir baskı altına alınmıştır.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, bu devirde halkın yararına hiç bir iş yapılmadı mı? Bu soruya bir dereceye kadar müsbet cevap vermek mümkündür. Zira bu devirde Kırgızistan'da endüstrileşmeye doğru ilk adımlar atılmaya başlanmış, halkın eğitim seviyesinde ve sıhhî hizmetlerde bir iyileşmeye doğru gidilmiştir. Fakat Kırgız Türklerinin uğradığı maddî ve manevî kayıplar ile çektiği acılar göz önüne getirilirse, bu hizmetlerin çok pahalıya malolan hizmetler olduğu ve halkı da tatmin etmekten uzak olduğu görülecektir.

II. Dünya Harbi, diğer kardeş Türk halklarına olduğu gibi, Kırgız Türklerine de büyük sıkıntılar getirmiştir. Manen ve maddeten bütün Kırgız halkı büyük bir kayba uğramıştır. Ne var ki, herkesin sıkıntı çekmesi yüzünden Kırgızlar, uğradıkları acıları sineye çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra kendini toparlayan Kırgız Türkleri, Sovyet yönetimine karşı haklarını koruma mücadelesinde daha kararlı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu mücadelenin en çetini kültürel ve ekonomik alanlarda olmuştur. Moskova'nın, kültürel yönden Kırgızları Sovyetleştirme ve Ruslaştırma programları halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Halkın bu hissiyatına tercüman olmak üzere Kırgız edib ve şairleri kendi ana dillerini yaşatmak için ısrarlı ve cesur

bir mücadeleye girmiştir. Ne var ki, Kırgız edib ve şairleri verdikleri bu asil mücadele yüzünden Moskova'nın hışmına uğramışlardır. Büyük bir baskı ve tehdit altına alınan edib ve şairler, kendi millî destanları "Manas" dahi işleyemez hale gelmişlerdi. Bu baskı, sonunda, büyük bir patlamaya sebep olmuştur. Kırgızların bu yiğit evlâtları kendi dillerini ve kültürlerini ısrarla ve açık bir şekilde savunmaya geçmişler. Fakat buna tahammül edemeyen Sovyetler, Kırgız edip ve şairlerini, burjuva-nasyonalistleri ithamiyle bir bir toplayıp onları sürgüne göndermişlerdir. Sürgüne gönderilen aydınların çoğu bir daha geri gelememiş, fevkalade kötü şartlarda hayatlarını devam ettirdikleri toplama kamplarında ölmüşlerdir.

Bu arada, Kırgızistan hükümetinin önemli mevkilerinde Rus idarecilerin bulunması Kırgız Türkleri için ayrı bir talihsizlik olmuştur. Öyle ki, Kırgızistan hükümetinde vazife gören yedi kişilik Bakanlar kurulunda Rusların sayısı 5, Kırgızların sayısı ise 2 olmuştur.

Kırgızistan nüfusunun yüzde otuzunu (%30) teşkil eden Rusların, hem ülkenin imkânlarından, hem de Sovyet rejiminin nimetlerinden Kırgızlara nisbetle daha çok istifade etmeleri halkın vicdanında büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Kırgız Türklerinin Sovyet rejimine karşı yaptığı mücadelenin temelinde bu rahatsızlık önemli bir rol oynamıştı.

Moskova'nın direktifi ile Sovyetleştirilmeye çalışılan Kırgız Türklerinin çektiği çileyi burada bazı örnekleriyle anlatmak mecburiyetindeyiz. Böylece, yanlış anlaşılmalarında önüne geçmek mümkün olacaktır. Kırgızları Sovyetleştirme konusunda en açık delilleri Kırgızistan Komünist Partisi yöneticilerinin yaptığı açıklamalar ile Sovyetskaya Kırgıziya ve Komsomolets Kırgızii gazetelerinin makaleleri oluşturmuştur. Sovyetler, Kırgız Türklerini manen ve kültürel yönden çökertmek için ne gerekiyorsa yapmıştır. Bilhassa Khuruşçev'i başa gelmesinden sonra milliyetçilik ve millî kültür aleyhinde başlatılan kampanya, Stalin devrini aratmayacak derecede şiddetli geçmeye başlamıştır. Khuruşçev, bu hususta verdiği direktifte şunları söylüyordu: "....Komünistler milli ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedileştirmeyeceklerdir. Hatta, millî kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü tam bir Bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulacaktır"[124].

[124] P. Urban "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde milli-ideolojik eğilimler", *Dergi*, sayı: 35-36, 1964, s. 71.

Bunda cesaret alan Komünistler, her Cumhuriyette olduğu gibi Kırgızistan'da da faaliyete geçmiş ve halkın millî değerlerini savunan herkesi yıldırmaya çalışmıştır. 24 Ocak 1960 tarihli Sovyetskaya Kırgıziya gazetesi "Kültür değerlerini Lenin görüşüyle değerlendirme" başlığı ile neşrettiği başmakalede şunlara yer veriyordu: "Kırgızistan'ın bir kısım ilim adamları, edebiyatçıları ve şairleri arasında millî kültürü savunma maskesi altında XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında vücut bulan irtica hareketi ideologlarından Kalıgül Arıstanbey ve Moldo Kılıç gibi şahıslara ait eserlerinde Kırgız halkının edebiyat mirası hazinesine alınmasını isteyen şahısların bulunduğu görülmektedir. Bu adamlar, aynı zamanda burjuva-milliyetçiliğin en ileri gelen ideologlarından K. Tınıstanov'u methetmek cesaretini göstermekte ve onu "Kırgız Sovyet edebiyatı ve dil biliminin kurucusu" olarak öne sürmektedirler" (Sovyetskaya Kırgıziya, 24 Ocak 1960). Yazıda, B. Yunusaliyev, K. Yudahim, B. Kerimcanov, Ali Tokombayev, Ş. Ümmetaliyev, K. Malikov ve Baydılda Sarnogoyev başta olmak üzere ülkenin önde gelen bilginleri, şair ve edipleri ağır bir dille tenkit edilmiştir. Makalede, ayrıca bu adamların, partinin ideolojik meseleler hakkında daha önceleri çıkardığı kararnameleri, bilhassa Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1952'de toplanan XI. plenom kararnamelerini revizyona tâbi tutmağa yeltendikleri belirtilmiştir.

Sovyetskaya Kırgıziya gazetesinde çıkan bir yazıdan aşağı-yukarı bir ay sonra, 26 Şubat 1960'da, toplanan Kırgızistan Komünist Partisi XI. Kongresinde, parti birinci sekreteri I.R. Rezzakov, yukarıda zikredilen hâdiseye şöyle temas ediyordu: "Merkez Komite bürosu, 5 Ocak 1960 tarihli kararnamesinde B. Yunusaliyev, K. Yudahim, B. Kerimcanov, Ali Tokombayev, Ş. Ümmetaliyev, K. Malikov'un hatalı, siyasî bakımdan ise zararlı çıkışlarını takbih etmiş, Moldo Kılıç'ın edebi, yaratacılığını değerlendirme ve K. Tınıstanov'un partice itibarının iade edilmesi hususunda almış olduğu yanlış kararları geri almış ve Moldo Kılıç, K. Tınıstanov'un esasta edebî yaratacılıklarının ve ide istikametlerinin gerçek ve doğru değerini vermiştir. Bu hususta alınan tedbirler, bu yılın Ocak ayında toplanan Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi VIII. plenomunda oy birliği ile tasvip ve tasdik edilmiştir."[125].

[125] *Sovyetskaya Kırgıziya*, 26 Şubat 1960.

Aynı kongrede söz alan Kırgızistan K.P. Merkez Komitesi Sekreteri A. Kazakbayev ise bu konuda şunları söylüyordu: "Acaba, neden bu meseleye (yani burjuva milliyetçiliği meselesine) ciddî, siyasî bir önem veriyoruz? Çünkü, biz Kırgız halkı, kendi saadetimizi, kendi nurlu atimizi, ülkemizdeki kardeş milletlerle olan sarsılmaz dostlukta görüyoruz. Partimizin Lenin yolu üzerinde yürüyen Merkez Komitesi'nin idaresi altında perçinlenmiş bu dostluktur ki, bize millî bir hürriyet elde etmek imkânını vermiş ve başta ağabeyimiz Rus milleti olmak üzere çok milletli Sovyet halklarının tek safında yer alarak ülkemizde komünizm kuruculuğu yolunda galibiyetle ilerlememizi mümkün kılmıştır. Rus aleyhtarlığı, halk aleyhtarlığı ruhu ile beslenmiş M. Kılıç ve K. Tınıstanov'un ebedî yaratıcılığı bu dostluğa aykırıdır" (Sovyetskaya Kırgıziya, 28 Şubat 1960).

Kazakbayev'in bu konuşmasından anlaşılan şu ki, Komünist Partisi, her şeyden önce, milliyetçiliğe, hattâ Rus olmayan milletlerin en ufak millî ruh belirtilerine karşı mücadele yürütülmesini talep etmektedir Bu mücadelede K.P. milliyetçiliğin komünizm ile bağdaşmayacağını kabul etmekle beraber, Rus milletinin Sovyetler Birliğini diğer milletlerine ağabey olduğu fikrini de telkin etmekte ve bu milletlerin dil, kültür, yaşayış tarzları, örf ve adetlerini Ruslaştırmak yolunda çalışmaktadır. Yani, değişik bir şekilde Rus milliyetçiliğini savunmaktadır.

Yukarıdaki ikazları yeterli bulmayan Rezzakov, 21 Mayıs 1960'da yapılan Kırgızistan Aydınlarının I. Kongresinde aynı ikazları şöyle dile getirmiştir: "Kırgızistan'da halâ yaşayan milli kalıntılar, mühim tarihi olaylar aydınlatılırken, yerlilik, milli tecerrüt ve fikir darlığı, maziyi idealize etmek, münferit şahısların rolünü bir taraflı ve süsleyerek ortaya koymak, bâzı "milli özellikleri" süslemek ve aşılamak şeklinde belirtilmektedir.

Kırgız Özbek ve diğer Rus olmayan okullarda Rus dilini öğrenmenin özel bir önemi vardır. Büyük Oktober İhtilâlinden sonra Rus dili bu Sovyet halkları için ikinci bir ana dili haline gelmiştir. Millî aydınlar, Rus dilini iyice mükemmel öğrendikten sonra, büyük Rus ilim, teknik ve kültür hazinesinden feyiz alabilirler. Gelecek ders yılı başlarında rusçanın cumhuriyetin istisnasız her okulun da öğretilmesi için gereken bütün tedbirlere baş vurulmalıdır.

Rus dili öğretimini muhakkak, kalitece yükseltilmesini ve bu yol ile lise mezunlarının gerek serbestçe konuşup anlaşmaları ve gerekse, Rusça yazılmış edebiyattan kolayca faydalanmalarını sağlamalıdır"[126]. Kırgız aydınlarının kendi millî kültürlerini ve dilini savunmalarına tahammül edemeyen Kırgızistan Komünist Partisi yöneticilerinin, Rus dilini ve kültürünü savunmaları, Rus şovenizmini açıkça kabul ettiklerinin en tartışmasız delilini teşkil eder. Burada, akla gelen soru şudur: Acaba, Rus halkına verilen bu hakkın, diğer milletlere de verilmesi gerekmez mi? Sovyet halkları arasındaki eşitlik bunu gerektirmiyor mu? Kırgız aydınlarına bu sebepten dolayı hücum edilmesinin ne kadar haksız bir tutum olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonunda Kırgız aydınlarının bir kısmı bu Sovyet baskısına dayanamayarak millî kültürlerini ve dilini bırakmış ve Rus dilini benimseyerek Sovyet tipi yeni bir nesil yetiştirme mücadelesini başlatmış ve bunları eserlerinde izah etmeye çalışmışlardır. Bu tip yazarlar, Kırgız Türklerinin millî düşünce ve görüşlerini bırakmakla kalmamış ve komünist propagandasının tesiriyle "Sosyalistik realizm" adı altında Kırgızların millî ve manevî değerlerini tahrif eden yazılar yazmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerden son derece memnun kalan Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin yeni I. sekreteri T. Usubaliyev'in şu övgü dolu açıklaması oldukça manidardır:

"Cumhuriyetimiz de en gözde Sovyet nesir yazarı, Lenin ödülünü kazanmış, Cengiz Aytmatov'un eserleri etrafında çok tartışmalar yapılmıştır. O kendi kahramanlarının biçiminde en iyi millî gelenekler, adetler ve özelliklerle beraber genel çizgiler bakımından bütün Sovyet adamları için ortak olan tek Sovyet adamını göstererek, bugünkü Sovyet adamlarını parlak bir şekilde canlandırmıştır. Birçokları, Aytmatov'un eserlerine saldırarak onu, Kırgızların lehçesini tahrif etmekle ve Kırgızları millî özelliklerinden yoksun bırakmakla suçlandırmaktadırlar"[127]. Ne var ki, zaman ilerledikçe, Cengiz Aytmatov başta olmak üzere takip edilen bu yolun Kırgızların millî kültürlerini ve dilini yok etmekte olduğu gerçeği görülmüş ve bundan hızla kurtulmanın yolları aranmaya başlamıştır. Hattâ, Aytmatov, hata ve günahlarını affettirmek istercesine bu yeni mücadelede en ön saflarda

[126] *Sovyetskaya Kırgıziya*, 26 Şubat 1960.
[127] *Kommünist Dergisi*, No. 2, Moskova 1964, s. 20.

yer almıştır. Sovyetleştirmenin Kırgız Türklerinin dil ve kültürlerini yok edeceğini gören Aytmatov, bütün gücü ile ana dilini ve milli kültürünü savunmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, Kırgız Türklerinin, muhtelif bilim dallarını Rus dilinde tahsil etmelerine rağmen kendilerine kasıtlı olarak vazife vermeye başlamışlardır. Hâlbuki başlangıçta Sovyetler, Kırgız Türklerinin Rus dilinde ve komünist ideolojisinde tahsil yapmadıklarını ileri sürerek parti yönetiminde ve hükümette vazife almalarına izin vermemişlerdi. Şimdi ise, Kırgız Türklerinin komünist sistemin arzusuna göre yetişmelerine rağmen, ülkelerine ve halkına hizmet etmelerine müsaade edilmiyordu. Bunun en çarpıcı örneğini adalet mekanizmasında görüyoruz. Kırgızistan cumhuriyet savcısı Kırgızistan hükümetinden değil Moskova'dan emir alarak vazife görüyordu. Buna rağmen, Moskova, Kırgız hâkimlere ve Kırgız mahkemelerine güvenmiyordu. Bu, Stalin devrinde dahi görülmemiş adaletsiz bir tutumdu. Kırgızistan'da cereyan eden bütün hâdiselere Sovyet mahkemeleri bakıyordu. Kırgız hâkimlerin, ideolojik konularda kendi insanlarını korumalarından, onlara daha anlayışla ve şefkatle davranmalarından Sovyetler hiç hoşlanmıyordu. Hâlbuki bu durum, Stalin devrine dönüş sayılarak takbih edilmişti. Nitekim Sovyetler Birliği Yüksek Şurasının kanunlar komisyonu başkanı M.A. Yasnov 1957'de Yüksek Şura toplantısında şöyle konuşmuştu:

"Neden Sovyetler Birliği Yüksek Mahkemesi müttefik cumhuriyetin ilgili mahkemesi tarafından henüz karara bağlanmamış dâvaları incelemektedir? Acaba, cumhuriyet mahkemelerinin başında cumhuriyet yüksek mahkemesi yer almıyor mu? Esasen, taşıdığı ünvan bile yüksek hak ve selâhiyetlere sahip olduğunu göstermiyor mu? Müttefik cumhuriyetlerde şimdi, tecrübeli, iyice hazırlıklı mahkeme kadrosu mevcuttur. Meselâ, Kırgızistan Sovyet Cumhuriyetini ele alalım. Kırgızistan Yüksek Mahkemesinin bütün üyeleri, yüksek hukuk tahsili görmüş adamlardır"[128].

Yüksek Şuranın kanunlar komisyonu başkanının bu açıklamalarına rağmen, Kırgızistan'da yerli Ekonomi Bakanlığına bağlı Alamedin dokuma fabrikası ve "Ekimin 42. Yılı" adlı başka bir fabrika idareci-

[128] *İzvestiya Gazetesi*, Moskova, 13-2-1957.

lerinin ihtilas (para çalma) davasıyla 1962'de ilk merci olarak Sovyetler Birliği Yüksek Mahkemesi meşgul olmuştur. Yerli Hâkimler, hukuki selahiyet bakımından yeterli görülmelerine rağmen Moskova, bunlara karşı siyasî bir itimadsızlık beslediğini göstermiştir. Aynı itimadsızlık, iktisadi alanda çalışan kadrolara karşı da gösterilmiştir. "Frunze-Maş" fabrikası baş mühendisinin aşağıdaki sözleri bu hususu doğrulamaktadır:

"Öyle bir durumdayız ki, kendi başımıza bir adım bile atamıyoruz. Bizi göz altıda bulunduruyor ve kontrol ediyorlar. Sanki biz ancak kanunsuz işler yapmaktayız. Uygulanan sayısız tehditler ve oldukça cılız haklar, bizi bazen iş menfaati hesabına şu veya bu talimatı yerine getirmeme zorunda bırakıyorlar. Şimdi ise müessese müdürü en ufak para tahsisatı için emir vermek hakkından mahrum edilmiştir. Müdür, ancak 5 ruble nakit para sarfetmek hakkına haizdir ki, bu da istihsal üzerine belirli bir şekilde tesirde bulunmak için oldukça önemsiz bir meblağdır"[129].

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Kırgız Türkleri ile Sovyet rejimi arasında devam edegelen daimi ve çetin mücadelenin gerçek sebebi nedir? Bu sorunun cevabını şöyle vermek mümkündür. Kırgız Türklerinin mallarının ellerinden alınması, her şeyin Sovyetleştirilmesi halkı son derece sukutu hayale uğratmıştı. Kendi öz vatanında ellerinden mallarının ve mülklerinin alınması ve başkalarına verilmesi Kırgız Türklerini hiç bir zaman memnun etmemişti. Kimsenin hususi bir mülkü yoktu. Hâlbuki Kırgızistan'a sonradan gelen Slav asıllı insanlar mülk edinme hakkı tanınmıştı. Bunları gören Kırgız Türkleri, Sovyet rejimini kendisine dışarıdan zorla yükletilmiş bir sistem olarak görmeye başlamış bir nevi komünist ideolojiyi red ve inkâr etmek istemiştir ki, bunu fark eden Moskova, Kırgız Türklerine pek güven duymamıştır.

Burada zikredilmeğe değer bir başka gerçek ise, rejimin bütün vaadlerine rağmen insanları memnun edemediği hususu idi. Beklediklerini bulamayan halk, gittikçe fakirleştiklerini görerek kendileri için bir şeyler yapma lüzumunu hissetmeye başlamıştır. Zarurî ihtiyaçlarını karşılayamayan insanlar, bu ihtiyaçlarını karşılayacak yollar bulmaya

[129] *Sovyetskaya Kırgıziya*, 15 Ocak 1963.

başlamıştır. Bilhassa Rus yöneticiler, işin başında olmanın verdiği avantajı kullanarak halktan rüşvet almaya başlamıştır. Sovyet memurları kısa zamanda zenginleştirmeye başlamıştır. Bu rüşvet olayı parti, Sovyet adalet ve polis mensuplarına kadar yayılmıştır. Bunun üzerine Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Usubaliyev, yukarıda adı geçen 1961'deki parti kongresinde "sosyalist mülkiyetini çalma, zenginleşme yolundaki çabalardan, cani elemanlarca satın alınmış bazı memurların ahlâksızlarından" bahsetmiştir. Bâzı bölge parti idarecilerinin "sırf hususi menfaat saikiyle dalavericilerle ortaklık kurdukları" hususunda diğer cumhuriyetlerin parti yöneticileri tarafından parti kongrelerinde dile getirilmiştir.[130]

Şahsi mülkiyet sahibi olmak gayesiyle bir şeyler ele geçirme çabası sade partililer ve yüksek Sovyet memurları arasında değil, kolhozcu işçiler ve memurlar arasında da yaygın hale gelmişti. Kolhozcularda şahsi mülkiyet temayülü kendi ifadesini, hususi çiftliklerini genişletmek yolunda gösterilen devamlı arzuda ve kolhoz işlerini ihmalde bulmuştur. Bununla ilgili olarak bütün cumhuriyetlerde kolhoz idarecilerince kolhozcu köylülere, işçi ve memurlara onların hususi istifadeleri için tesbit edilmiş normların üstünde toprak verme olayları giderek çoğalmaya başlamıştır. Kırgızistan'da "kolhoz topraklarını yağma" meselesi, Mayıs 1961'de Kırgızistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin genel toplantısında müzakere konusu olmuştur. Neticede Merkez Komitesi, bütün parti idarecilerini ve Bakanlar Kurulu başkanı Dikimbayev'i vazifelerinden uzaklaştırılmıştır.

E. KURTULUŞA GİDEN YOL

Ne var ki, rüşvet hastalığı bütün Sovyet toplumuna yayılmıştı. Moskova yönetimi buna bir çare bulmaktan aciz hale gelmişti. Uzun yıllar insanlar, insan hak ve şerefinden yoksun olarak bir ırgat gibi çalıştırılmış ve fakat eline bir şey verilmemiştir. İnsanların göz nuru ve alın teri ile ürettikleri ve yetiştirdikleri malların geliri şuursuzca komünizm propagadasına, yayılıcılığına ve silahlanmaya harcanmıştır. Bu yetmiyormuş gibi, lüzumsuz bir şekilde A.B.D. ile uzay yarışına girilmiş ve Sovyet halklarının emekleri bu pahalı yarışta harcanmıştır. Neticede,

[130] T. Davletşin, Kırgızistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Sayı: 41 (1965), s. 30-31

Sovyet dünyasında yaşayan insanlar gittikçe fakirleşmeye başlamıştır. Bu fakirliğini gidermek için de insanlar işinden çalmaya ve rüşvet almaya yönelmiştir. Buna mani olununca da yaptığı işi yavaşlatmaya ve tam kapasitesiyle çalışmamaya başlamıştır, insanlar yeterince çalışmayınca, istenen ve beklenen verimi almak mümkün olmamıştır. Verimsiz ekonomi ile de büyük harcamalar isteyen propaganda, silahlanma ve uzay rekabeti için gerekli para temin edilemez olmuştur. Bu ise, Sovyet rejimini ekonomi yönünden tam bir çıkmaza sürüklemiştir, insanlara refah veremediği gibi, hürriyet ve adalet de veremeyen Sovyet sistemi kanlı bir şekilde parçalanma tehlikesi ile karşı karşı kalmıştır. Sonunda, Sovyet yöneticileri çıkmaza giren sistemlerini açmaya karar vermişlerdir.

Gorbaçev'ın 1986'da başa geçmesiyle başlayan açıklık (Glasnost) ve yeniden yapılanma (Perestroyka) hareketi herkesin dikkatle izlediği bir hadise olmuştur. Ne var ki, Sovyet sisteminde açıklık döneminin başlamasiyle beraber, Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerin perişan hali bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Esasında Gorbaçev, yeniden yapılanma siyaseti ile bu kokuşmuş sistemi kurtarmaya çalışmış ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Burada bir hususu belirtmede, bir gerçeği ifade etmede zaruret vardır. Gerçi Gorbaçev'in başlattığı hareket Sovyetler Birliğini kurtarmaya yetmemiştir. Fakat bu gönülsüz birliğin kan dökülmeden dağılmasında ve pek çok mazlum milletin esaretten kurtulmasında büyük katkısı olmuştur. Bu fırsattan istifade ederek hürriyet ve istiklâline kavuşan Türk kökenli cumhuriyetlerden biri olan Kırgızistan Cumhuriyeti'nin durumu ayrı bir özelliğe sahiptir. Zira Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek, Türkmen ve Azerî kardeşleri gibi, Kırgızlar da, işin başından beri Sovyet rejimine karşı direnmişler ve bugünlere kadar da şerefli bir mücadeleyi yürütüp gelmişlerdir.

Kırgızlar için en büyük talihsizlik, uğradıkları ekonomik ve kültürel sömürünün yanısıra, ülkelerine hâkim olan bir avuç Rus azınlığın maddî ve manevî baskısı altında kalmasıdır. Kendi öz vatanlarında böyle bir haksızlığa uğramak Kırgız Türklerini bir nevi onur mücadelesine sevk etmiştir. Bu çetin mücadeleyi, Kırgızistan Komünist Partisi'nin başına geçerek ülkeyi Moskova'nın direktifleri doğrultusunda yönetmek bahtsızlığına uğrayan bâzı Kırgız yöneticilere rağmen, Kırgız halkının kazanması tarihte eşine az rastlanan büyük

hadiselerden biri haline getirmiştir. Dünyada uzun bir esaretten sonra, kazanılan bu istiklalin bu başarının kıymeti çok iyi bilinmelidir. Kırgız Türklerinin bu şerefli mücadelelerinin son safhasına gelince:

Kendisi kıymetli bir fizik bilgini olan şimdiki Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in 27 Ekim 1990'da devlet başkanı seçilmesinden sonra hâdiseler hızla Kırgızlar lehinde gelişmeye başlamıştır. Kültürel haklarını alan Kırgız Türkleri, komünist rejimin merkeziyetçi ekonomik sisteminin kendilerine hiçbir fayda getirmediğini acı bir şekilde görmüşlerdir. Daha önce de işaret edildiği gibi, bâzı alt yapı ve eğitim meselelerinin haricinde komünist sistem herkes için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Kırgız halkı kolhozlarda bir köle gibi çalıştırılmış ve yetiştirdiyse hepsi elinden alınarak perişan bir şekilde hayatını devam ettirmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Cumhurbaşkanı Akayev'in ilk işlerinden biri bu merkeziyetçi ekonomik sistemden kurtularak liberal bir ekonomi düzenine nasıl geleceği hususunda araştırma yapmak olmuştur. Araştırmalarını tamamlayan Akayev, gerekli kanunî değişiklikleri yapmaya başlamıştır. Fakat bu değişiklikler henüz tamamlanmamıştır. Bunun en büyük sebebi, Moskova'da 1991 Ağustosunda cereyan eden hâdiselerdir.

Sovyet sistemindeki bu değişiklikleri hazmedemeyen ve ellerindeki sömürü düzenin gitmekte olduğunu gören bazı gruplar birleşerek, 19-20 Ağustos tarihlerinde Moskova'da darbe teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu darbe teşebbüsü Sovyet İmparatorluğunun sonu olmuş ise de, Cumhuriyetlerin idarecilerini daha ihtiyatlı hareket etmeye sevk etmiştir.

12 Aralık 1991 günü istiklâlini ilân eden Kırgızistan Cumhuriyeti tarihteki şerefli yerini almıştır. Bu vesileyle de uzun yıllar ızdırabını çektiği ekonomik sömürüden ve kültürel asimilasyon tehlikesinden ebediyyen kurtulmuştur. Son senelerde yaptığı reformlarla takip ettiği akılcı iç ve dış siyasetle halkının güvenini ve sevgisini kazanan Akayev, Kırgız Türklerinin geleceğe daha güvenle bakmalarını sağlamıştır. Ayrıca Akayev müstakil Kırgızistan Cumhuriyetinin Başkanı olarak yaptığı yurtdışı gezilerle ülkesi menfaatine, çeşitli ülkelerle antlaşmalar imzalamıştır. Bilhassa Türkiye ile her sahada işbirliğini kapsayan ekonomik, kültürel, sosyal, ticari ve teknik antlaşmaları imzalayan Akayev ülkesinin kalkınması için enerjik bir şekilde çalışmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ

a. Ülkenin Coğrafî Konumu

Özbek Türklerinin yaşadığı ülke mânâsına gelen Özbekistan, 4.447.400 km²'lik bir alana ve 19.906.000 (1989) nüfusa sahip bir Orta Asya Türk Cumhuriyetidir. Başkenti tarihî Taşkent şehri olup, 2 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991'de istiklâline kavuşmuştur.

Orta Asya Cumhuriyetlerinin ortasında yer alan Özbekistan'ın kuzeyinde Aral Denizi ile Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan, ve batısında da yine Türkmenistan bulunmaktadır. Özbekistan şu dört coğrafi bölgeden meydana gelir: Zengin topraklara sahip Fergana havzasının biraz da dağlık olan güney kısmı; Çırçık ve Angran vadileri arasında kalan Sır-Derya nehrinin suları ile sulanan Taşkent ovası; Pamir Dağlarının batısında kalan Zerefşan, Semerkand ve Buhara ovaları; Karşı ve Tırmiz nehirlerinin aktığı kendi adlarındaki ovalar ile Amu-Derya vadisinin kuzeyindeki yarı çöl halindeki alanlardan meydana gelmektedir. Ayrıca Özbekistan, Aral Denizinin güneyinde uzanan ve çoğu Türkmenlere ait topraklar üstünde kurulan Özerk Karakalpak Bölgesi'ni de içine almaktadır.[1]

Tipik bir kara iklimine sahip olan Özbekistan'da yazlar oldukça kurak ve sıcak geçer. Temmuz ve Ağustos aylarında gündüzleri sıcaklık 40 ile 50 derece arasında değişir. Akşamları ise nispeten düşer ve 10 ile 20 derece arasında değişir. Kışın ise ısı oldukça düşüktür. Meselâ Ocak ayında gündüzler artı 10 ile eksi 10 arasında ısının değiştiği görülür. Sonbahar ve kışın az miktarda yağan yağmura mukabil, ülkede irili ufaklı 600 kadar olan akarsular vasıtasiyle sulama ihtiyacı giderilir. Bilhassa Amu-Derya ve Sır-Derya nehirleri üzerinde inşa edilen barajlar vasıtasiyle sulama işinde azamî kolaylık sağlanır. Buna

[1] Özbekistan ve Orta Asya coğrafyası ve iklimi hakkında daha geniş bilgi için bk., A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. baskı, 1981, s. 3-20 ve A. Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 13-33.

rağmen, Aral Denizinden güneye doğru uzanan çöl sahanın sulanması mümkün olmamaktadır.

b. Tarım ve Hayvancılık

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde toprakları en çok sulanan cumhuriyetlerden biri de Özbekistan'dır. Amu-Derya, Sır-Derya, Karşı ve Tirmiz nehirlerinin suları ile sulanan ovalarda dünyanın en kaliteli pamuğu yetiştirilir ki, Özbek Türkleri buna "beyaz altın" derler. Özbekistan'da yetişen kaliteli pamuk, daha önceki devirlerde müstevli devletlerin dikkatini çekmişti. XIX. asrın başlarından itibaren Türkistan'da başlayan Rus-İngiliz rekabetinin en önemli sebeplerinden birini pamuk teşkil etmiştir. Nitekim XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesi ve Türkistan devletlerini işgal etmesinde bu bölgede yetişen kaliteli pamuk ve en önemli rollerden birini teşkil etmiştir.

Bugün Özbekistan Cumhuriyetinde pamuk üretilen toprakların genişliği 30 milyon hektarı aşmaktadır. Yıllık pamuk istihsali ise 10 milyon tonu geçmektedir. Bu haliyle Özbekistan, bugün dünyanın belli başlı pamuk üreten ülkeleri arasında ilk sıraları almaktadır. Yetiştirilen pamuğun dörtte üçü 3/4'ü dış ülkelere ihraç edilmektedir. Geri kalan kısmı ise Özbekistan'da işlenmektedir. Özbekistan'da işlenen pamuğun bir tonundan 3 bin metre pamuklu kumaş, 100 litre pamuk yağı ve 150-200 kg. tutarında hayvan yemi ve diğer mahsûller elde edilir.[2] Bu da gösterir ki, pamukçuluk hem ziraî ve hem de sınaî alanda önemli bir hammaddedir. Ne var ki, Sovyet döneminde daha çok pamuk üretebilmek için her türlü imkâna başvurulmuş ve hattâ Aral Denizi'nin suları da bu maksatla kullanılmış, bu ise, Aral'ın sularının azalmasına sebep olmuştur. Su azalmasına ilâveten, kullanılan bol sunî gübre, halkın sağlığını ciddî olarak tehdit etmeye başlamış.

Özbekistan'ın verimli topraklarında yetiştirilen diğer ürünlere gelince: Pirinç, mısır, tahıl (1.5 milyon ton), tütün, her çeşit sebze ve meyve ile ipek yetiştirilmektedir.

[2] B. Rumer, "Central Asia's Cotton: The Picture Now". *Central Asian Survey*, Volume, 6, No.4 (1987), s. 81 vd.

Ne var ki, yetiştirilen bu ürünlerin önemli bir kısmı Sovyetler tarafından alındığı için bir kaç seneye kadar halk, bu sahada sıkıntı çekmekteydi.

Özbekistan'ın, tıpkı diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, önemli kaynaklarından biri de hayvancılıktır. Bugün 8 milyon civarında olan koyun üretiminin yarıdan fazlasını yünleri kıymetli olan "Karakul" koyunu oluşturmaktadır ki, bunun önemli bir kısmı ihraç edilir. Ayrıca, 3 milyondan fazla sığır, 1 milyona yakın keçi ve 400 bine yakın da domuz (Hıristiyan ahali için) yetiştirilmektedir.[3]

c. Tabii Kaynaklar ve Enerji

Özbekistan yerüstü olduğu kadar yer altı zenginlikleri de olan bir Türk ülkesidir. Son yıllarda yapılan araştırmalarla Özbekistan'da bol miktarda doğalgaz ve petrolün varlığı tesbit edilmiş ve çıkarılmaya başlanmıştır.

Ayrıca, Zerefşan vadisinin Muruntav bölgesinde tesbit edilen zengin altın yataklarından yıllık istihsalin 75-80 ton olduğu söylenmektedir. Bulunan ve henüz istihsale başlanmayan yeni petrol yatakları ise, Fergana vadisi ile Surhan Derya'da bulunmaktadır. Bunlara ilâveten Gazlı, Çarkak ve Mübarek'teki doğalgaz yataklarından yılda 34 milyar metreküp gaz çıkarılmaktadır. Angran'da çıkarılan kömür ise 6 milyon tonu aşmaktadır. Bundan başka Almalık ve Koytaş'ta önemli miktarda, bakır, çinko, kurşun ve mobilden çıkarılmaktadır.

Özbekistan'da irili ufaklı 600'e yakın akarsudan istifade edilerek üretilen enerji de halkın elektrik ihtiyacını karşılamada önemli bir yer tutmaktadır. Pamir eteklerinde ve nehirler üzerinde kurulan hidroelektrik santrallerinden 50 milyon kilowatsaat enerji üretilmektedir.

d. Sanayi

Özbekistan'da daha çok tarıma yönelik bir sanayinin geliştiğini görmekteyiz. Bilhassa Sovyet döneminde, ekilebilen arazilerin tamamının pamuk üretimine ayrılmış olması, Özbekistan'ı ziraate dayalı bir

[3] Tafsilat için bk, V. Conolly, *Beyond the Urals: Economic Development in Soviet, Central Asia*, London 1967. ve R. S. Clem, *The Changing Geography of Soviet Nationalities and Its Socio-economic Correlates*, Columbia Univ., Ph.D., 1976, Unpublished Thesis.

endüstrileşmeye sevk etmiştir. Ülkede kurulan fabrikalar ve imalathanelerin önemli bir kısmı traktör, tarım makinaları, pamuk toplama ve işleme makinaları, motor, doğalgaz ve petrol aletleri yapmaktadır. Ayrıca, gıda sanayine yönelik Taşkent, Buhara ve Margelan'da fabrikalar inşa edilmiştir. Bunlara ilâveten hayvan ve hayvan ürünleri işleyen sanayi kolları da gelişmiştir. Bâzı bölgelerde kurulan kimya sanayine ilâveten halıcılığın da oldukça geliştiğini görmekteyiz[4].

e. Eğitim ve Kültür

Sovyet döneminden önce Özbek Türklerinin eğitim müeseselerini, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, mektepler ve medreseler oluşturuyordu. Bu mektep ve medreseler Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı usûl-i cedid hareketi ile yeni bir eğitim ve öğretim şekline girerek Özbek Türklerinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir seviyeye kavuşturulmuştur. 20. asrın ilk çeyreği sonuna kadar bu mektep ve medreselerden yetişen Özbek gençleri, milli benliğin muhafazasında uzun yıllar tesirli olmuşlardır. Fakat Bolşevik İhtilâlinden sonra kurulan eğitim müesseseleri, bilhassa 1924-25'den itibaren, Özbekleri tamamen Sovyetleştirmeye yönelik bir program uygulamaya başlamışlardır. Özbek Türkçesini eğitim ve ilim dili olarak yetersiz gördüklerini ileri süren Sovyet yetkilileri Rusçayı eğitim ve ilim dili olarak kullanmayı mecbur tutmuşlardır.

Resmî yazışmaların yanısıra Rusçanın eğitim ve ilim dili olarak kullanılması ile Özbek Türkleri arasında eğitim ve kültür sahasında büyük bir Sovyetleştirme hareketi başlamıştır ki, bu husus ileride daha geniş bir şekilde anlatılacaktır.

Diğer Türk Cumhuriyetlerine kıyasla Özbekistan'da daha titiz bir şekilde uygulanan Sovyetleştirme siyaseti, eğitim sahasının hâricinde, bilhassa kültürel alanlarda belirgin bir hal almıştır. Özbekistan'ın başkenti Taşkent şehri Sovyetleştirmenin kültürel bir merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1956'da Sovyet tarihçileri toplantısı, sinemacılar ve diğer sanat dallarındaki toplantılar hep Taşkent'te yapılmıştır. Yapılan faaliyetlerin bir tek hedefi olmuştur. O da, yeni tip bir

[4] Tafsilat için bk, A.V. Jr. Goyette, *Ideology and Industrial Development The Case of Soviet Central Asia*, Univ. of North Carolina Ph. D. 1974, Unpublished Thesis.

Sovyet insanı yaratmak. Bunun için yazarlar ve ideologlar faaliyete geçerek eserler vermeye ve bu eserlerinde Sovyet tipi insanı bütün çekiciliği ile canlandırmaya çalışmışlardır. Sovyet rejiminin bu isteklerine uymayan edip ve şairler ise, ya sürgüne gönderilmişler ya da öldürülmüşlerdir.[5]

Fakat burada şu gerçeği de belirtmekte fayda vardır: Bütün baskı ve zulmüne rağmen Sovyet döneminde halk arasında okuma-yazma oranı geçmiş devirlere nisbeten daha yüksek olmuştur. 1977'den itibaren Özbek Türkçesi resmî dil olarak yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Ne var ki, Rusçanın eğittim ve ilim dili olarak kullanılmasına da devam edilmiştir. Bugün dahi Rusça eğitim ve ilim sahalarında ağırlığını hissettirmeye devam etmektedir. Buna rağmen, Özbek Türkleri kendi dillerini her sahada cesurca kullanmaya ve geliştirmeye devam etmektedirler. Neticede, Özbekistan'da iki dilli bir toplum oluşmaya başlamıştır.

Bugün Özbekistan'da eğitim ve öğretim yapan 4 bin kadar okul bulunmaktadır. Bu okullarda okuyan öğrencilerin sayıları ise 4 milyona yaklaşmaktadır. Özbek talebeler okullarda okuyan öğrencilerin %50'sini teşkil etmektedirler. %30'a yakın ise Rus öğrencilerden meydana gelmektedir. Diğer %20'isini ise başka milliyetlere mensup öğrenciler teşkil etmektedir[6].

f. Nüfus

Bugün 22 milyonu geçen Özbekistan Cumhuriyetinin nüfusunun %88'ini Türkler oluşturmaktadır, %12'isini ise Ruslar, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ise %72'yi oluşturur. Ruslar %10, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler %2 nisbetinde nüfusu oluştururlar. Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Karakalpak ve Tacikler ise nüfusun %16'sını meydana getirmektedirler. Bu kardeş kavimlerin nüfusu ile birlikte Özbek Türkleri ülkelerinde etnik yönünden rahat bir ortam oluşturmaktadırlar.

[5] E.A. Allworth, "The Channing Intellectual and Litearary Community" *in Central Asia 120 Years of Rusisan Rule*, Ed. by, E. Allworth, Duke Univ. Press, Durham and London, 1989, s. 380-392.

[6] D.S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks" in *Hand Book of Major Soviet Nationalities*, London-New York. 1975, s. 298-303.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin en büyük şehri olan Taşkent (2 milyonu aşan nüfusu ile) aynı zamanda ülkenin de başkentidir. Buhara, Semerkand, Hokand, Namangan, Andıcan, Ürgenç ve Hive şehirleri ülkenin diğer büyük yerleşim merkezlerini oluştururlar. Özbekistan, idarî yönden de 12 vilâyete veya idare merkezine ayrılmış durumdadır. Bu merkezleri şöyle sıralayabiliriz: Andican, Buhara, Cizak, Kaşkadar, Namangan, Semerkand, Surhandar, Sırdarya, Taşkent, Harezm, Fergana ve Nevaî (Navoi).

1989 istatistiklerine göre tesbit edilen nüfus artış hızına göre bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşayan etnik grupların ve Özbek Türklerinin nüfuslarını şöyle vermek mümkündür:

Özbekler	17.686.240
Ruslar	1.652.179
Kazaklar	780.000
Tatarlar	700.000
Tacikler	690.000
Karakalpaklar	350.000
Kırgızlar	182.000
Koreliler	180.000
Türkmenler	112.000
Ukraynalılar	154.105
Yahudiler	100.000
Toplam:	22.586.524[7]

[7] Tafsilat için bk., A. Sheehy, "Russian Share of Soviet Population Down to 50,8 percent", *Report On the USSR* 1/42, 20 October 1989.

B. TARİH

a. Türklerin İlk Yurdu ve Yayıldığı Yerler

Türklerin ilk yurdu hakkında ilim dünyasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında yapılan ilmî araştırmalar ve arkeolojik kazılar Türklerin yurdunu şöyle tasvir etmektedir:

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağlarını ve etrafını Türklerin ilk anayurdu olarak kabul etmişlerdir. Etnoglar ise, İç Asya'nın kuzey bölgelerini Türklerin anayurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız Türklerinin yaşadığı bozkırlar ile Tanrı dağları (Han Tengri-Tiyan Şan) arasını; sanat tarihçileri de Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal Gölü'nün güneybatısını Türklerin anayurdu olarak göstermişlerdir. Burada, tariflerin çeşitli olmasının sebebi, Türklerin hareketli bir millet olmaları ve kültürlerini gittikleri her yere götürmeleridir. Diğer taraftan, din bilginlerinin yaptığı araştırmalar, Türklerin anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini göstermektedir. Ayrıca arkeologların yaptığı araştırmalar ile M.Ö. devirlerde Türklerin anayurtları hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, kuzey Altayların hemen batısında bulunan Minusinsk bölgesinde ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2.500-1.500) ve Andronovo (M.Ö. 1.700-1.200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal, Türk ırkının porototipi olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. Buna göre, taş devrinin ilk çağlarından beri Türkler Altay Dağları ile Sayan Dağlarının güneybatı bölgesinde yaşamakta idi.

Muhtelif sebeplerden, Türklerin, çok eski zamanlarda anayurtlarından göç hareketleri fasılalarla devam etmiştir. Ne var ki, M.Ö. vuku bulan bu göçlerin tarihlerini tam olarak tesbit etmek oldukça güçtür. Bununla beraber Türklerin, Urallarda Ari ırkla komşu olduğu, Uzak Doğu'da Çin ve Moğolistan ile ilişkilerde bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu arada, Türklerin bir dalı olan Yakutların Sibirya'ya göç edip yerleştikleri bilinmektedir. Diğer Türk gruplarından ayrı kalan ve kültür teması olmayan Yakutların dilinde daha çok değişiklik görülmektedir. Bunlara ilâveten, M.Ö. 1.300-1.000 yıllarında Türkle-

rin, Türkistan, Hindistan ve İran bölgelerine indikleri M.Ö. VI-III. asırlarda İdil (Volga) vadisinde İskitler ile yanyana yaşadıkları ilmî araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

M.S. vuku bulan Türk göçlerini daha ayrıntılı bir şekilde takip etmek mümkündür. Hunlar, IV. asırda Avrupa'ya ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar, X. asırda Orhun bölgesinden Seyhun Nehri (Sır-Derya) kıyılarına sonra da Maveraünnehir üzerinden İran ve Anadolu'ya; Bulgar Türkleri, VII. asırda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve İdil vadisine; Sabirler V. asırda Aral Gölü'nün kuzeyinden Kafkaslara; Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzların bir kolu olan Uz'lar, IX-XI. asırlarda Hazar Denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara; Uygurlar, IX. asrın başlarında Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir. Kırgız Türkleri ise, zaman zaman Orhun Nehrinden Altaylara kadar uzanan bölgede yer değiştirmişler ve bugünkü yerlerinde karar kılmışlardır. Bazı kalabalık Türk boylarından ayrılan grupların da kendilerine yeni vatan edinmek için göç ettiklerine şahit olunmuştur.

Bugün istiklâllerine kavuşan Orta Asya Türkleri, atalarının M.Ö. ve M.S. yaptığı yer değiştirmeleri bilerek kendi millî tarihlerine bakmak durumundadırlar. Daha önce, Sovyet döneminde, siyasî maksatlarla bu hususta verilen bilgilerin yanlışlığını anlamaları o zaman daha kolay olacaktır.

Kaynakların verdiği bilgiye göre tarihte bilinen ilk Türk devleti Hunlar oluşmuştur. Vatan sevgisinin, birliğinin ve kutsallığının sembolü haline gelen ilk Hun hükümdarlarından Mete (veya Mo-Tun) (209-174 M.Ö.) Han bütün Türk kavimlerini idaresi altına alarak devletinin sınırlarını Kore'den Aral Gölüne, Tibet yaylasından Baykal Gölüne kadar genişletmiştir. Bilâhare Asya ve Avrupa Hunları olarak ikiye ayrılan Hunlar, Türk hâkimiyetini Asya'dan sonra Avrupa'ya da taşımışlardır. Avrupa Hun devleti, bilhassa Attilla (434-453) zamanında bütün Avrupa'ya hükmetmiştir.

Hunlardan sonra tarih sahnesinde gördüğümüz ikinci büyük Türk devletini Göktürkler kurmuştur. 552-682 arasında yaşayan I. Göktürk Devleti'ni 682-742 arasında hüküm süren II. Göktürk Devleti takip etmiştir. Bugün Orhun Abideleri başta olmak üzere daha pek çok sanat

ve medeniyet eserini geride bırakmış olan Göktürkler çağı tarihimizin önemli bir devrini teşkil eder. Göktürklerden sonra devlet kuran Uygurlar (745-1209) ise, kültür ve medeniyet alanında büyük eserler bırakmıştır. Ne var ki, bu eserlerin önemli bir kısmı bugünkü Çin sınırları içinde kaldığı ve Çinliler de kazı yapma izni vermediği için hâlâ toprak altında bulunmaktadır.

İslam öncesinde, daha pek çok Türk kavminin devlet kurduğunu bilmekteyiz. Bu devletlerin başlıcaları şunlardır: Kırgızlar, Sibirler, Akhunlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Turgişler, Karluklar, Macarlar, Peçenekler, Uzlar "Oğuzlar" ve Kıpçaklar (Kumanlar).

IX. ve X asırlarda Türklerin İslama girmesi ile birlikte kurulan Karahanlı (920-1212) ve Gazneli (962-1183) Türk devletleri ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157), Türk İslâm tarihinin en önemli devrini teşkil etmişlerdir. Ne var ki, Selçuklular önderliğinde Türklerin önemli bir kısmının Ön-Asya'ya gelmelerini fırsat bilen Moğollar, Cengiz Han (1206-1227) önderliğinde kurdukları imparatorluk ile Orta Asya Türk ülkelerini bir asırdan fazla hâkimiyetleri altında bulundurmuştur. Fakat Timur (1369-1405)'un ortaya çıkışı ile Orta Asya Türkleri yeniden kendi devletlerine kavuşmakla kalmamış, bilhassa Alî Şîr Nevai'nin şahsında Türklük şuuru en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

b. Özbek Türklerinin Ortaya Çıkışı ve Tarihleri

Altın Orda Hanı Özbek (1312-1340)'in ahfadından gelen idareciler tarafından Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplayarak yeni bir devlet kurulmuş ve bu devlete de "Özbek Devleti" adı verilmişti. Halkına da Özbek denmiştir. Tıpkı Osmanlı ve Selçuklu dendiği gibi.

Cengiz Han zamanında Moğol hâkimiyetine girmelerine ve hattâ bazı Moğol unsurlarla iç içe yaşamalarına rağmen kendi millî karakterlerini ve kültürlerini muhafaza eden Türkistan Türkleri, Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra da varlıklarını daha da kuvvetlendirerek devam ettirmişlerdir. Timurlular devrinin esas halk kitlesini teşkil etmelerine rağmen Türkler, o devrin taht mücadelelerine mümkün olduğu kadar az karışmış ve Moğol kabilelerinin tasallutundan da kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru Orta Asya'da bir kuvvet hâline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi

Şeybani ahfadından gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak istiklâlini ilân etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifâde eden Ebu'l Hayr Han, Ebu Sa'id'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.

Fakat Özbek Türklerinin gösterdiği bu başarı, kuvvetli Moğol kabilelerinden Kalmuklar ile Oyratların kıskançlığını celbetmiştir. 1456'da Kalmukların, bir sene sonra da Oyratların hücumlarına uğrayan Özbek Türkleri, büyük zayiat vermişlerdir. Moğol kabilelerine karşı gösterilen başarısızlıklar üzerine, bir kısım Türkler, Ebu'l-Hayr Han'ın gevşek siyasetini tasvip etmediklerini söyleyerek esas cemaatten ayrılmışlar ve kuzeye doğru göç etmişlerdir. Kendi başlarına buyruk hareket eden bu Türkler, bilâhare Kazaklar olarak adlandırılmışlardır. Buna rağmen, ortaya çıkan Özbek-Moğol rekabeti, Moğol saldırganlığı yüzünden, yatışacağı yerde daha da hızlanarak yarım asra yakın devam etmiş ve Özbeklerin son derece yıpranmalarına sebep olmuştur. Sonunda, Ebu'l-Hayr Han 1468'de Moğollarla yaptığı harbi kaybedip ölünce yerine oğlu Şah-Budak Han geçmiştir. Fakat bu hükümdarın da bütün gayretlerine rağmen perişanlıktan kurtulamayan Özbeklerin kaderi, o devrin en büyük âlimlerinden Mevlâna Muhammed Hitayi'den feyz almış olan Şah-Budak'ın oğlu Muhammed Şeybânî'nin Buhara'dan dönmesi ile değişmiştir.

Komşularının bir ara iç mücadelelerle meşgul olmalarından istifade eden Muhammed Şeybani Han (1500-1510), Özbekleri yeniden toparlamış ve Mâverâünnehr'in kuzey kesimini kontrolüne almaya muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra Timurlular'dan Babür Şah (1504-1530)'ın kuvvetlerini de yenen Muhammed Şeybanî Han 1500 senesinde hükümdarlığını ilân etmiştir.[8] Özbek Türklerini XVI. asrın başlarında Timurluların hâkimiyetini ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olmaları Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özbekler, çok kısa bir zamanda hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir kuvvet hâline geldiler.

[8] H.Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880,2/II, s. 695 vd; A Vambery, *History of Bukhara*, London, 1873, s. 253-254.

Fakat aynı yıllarda, İran'da başka bir Türk'ün, Şah İsmail'in (1499-1524), Şiiliği başariyle siyasi bir aksiyon olarak kullanıp kurduğu devlet, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir şekilde gelişmekte idi[9]. İki kuvvet arasında kaçınılmaz, hale gelen harbi, o sıralarda Kırgızlar'ın Şeybânî Han'a karşı isyanından da faydalanan Şah İsmail kazanarak 1510 senesinde Özbeklere büyük bir darbe indirmiştir.[10]

Bundan istifade eden Babür, Şah İsmail'in de yardımı ile Orta Asya'yı yeniden istilâ etmiş ise de, çabuk toparlanan Özbeklere 1512'de tekrar yenilerek Türkistan'ı temelli terk etmiş ve Hindistan hududlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.[11] Diğer taraftan Şah İsmail de, Doğu Anadolu'da Şiî propagandası yaptığı için, Osmanlılarla arası açılmış ve 1514'de Yavuz Sultan Selim'e yenilerek büyük bir darbe yemiştir.

Bundan sonra Özbeklerle Osmanlılar arasında bir işbirliği doğmuş ve İran'daki Şiî hakimiyetine karşı birlikte mücâdele edilmiştir.

Özbeklerin, Horasan cephesinde Şiî İran'a karşı yaptıkları mücâdelede Osmanlılardan harb malzemesi ve askerî yardım aldıkları bilinmektedir.[12] Portekizlilere karşı Hind denizinde çarpışan Seydi Ali Reis, Hindistan'dan dönerken Orta Asya'ya da uğramış ve İstanbul'dan Özbeklere gönderilen Yeniçerilerin nasıl başarılı vazife gördükleri hakkında hâtıralarında geniş bilgi vermiştir[13]. Özbek Hanlar bilâhare İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplarla kızılbaş İranlılara karşı kazandıkları zaferleri zikrettikten sonra işbirliğinin devamını istemişler ise de, Osmanlılar bu istekleri ancak İran seferi gerektiği zamanlar müsbet karşılamışlardır.[14]

1510'da Şah İsmail'e yenilmelerine ve arkasından da Türkistan'ın Babür'ün istilâsına uğramasına rağmen Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişler ise de, aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir. Özbeklerin bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hive (Harezm)

[9] P. Sykes, *History of Persia*, London, 1930, II, s. 159; Vambery, *aynı eser*, s. 167-169.

[10] Howorth *aynı eser*, s. 707-708.

[11] Vambery, *aynı eser*, s. 275; Sykes, *aynı eser*, II, s. 161.

[12] İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949-56, III, s. 254.

[13] Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik*, İstanbul, 1313, s. 64-65; Howorth *aynı eser*, s. *728*.

[14] *Feridun Bey Münşeatı*, II, s. 73 ve 147; Özbek Hanlarından mektuplar, *Topkapı Sarayı Arşivi*, Nr. 5489 ve 9696.

Hanlığını devam ettirmişlerdir.[15] Bu bölünme kısa zamanda menfî neticelerini göstermiş ve Türk hanlıkları hem dış tehlikelerle, hem de birbirleriyle uğraşmak durumunda kalmışlardır. Türkistan Türklerinin bu karışık günlerinde Osmanlılar, yine de kendilerine yardımcı olmaya çalışmışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti, Hindistan'daki Türk hâkimiyetinin başkanı Şah Cihan (1628-1658)'dan Özbek liderleri arasındaki taht kavgalarında arabuluculuk yapmasını rica etmiş ve Şah Cihan da bu isteği yerine getirmiştir[16].

XVII. asrın sonlarına doğru Türkistan'da temin edilen sulh ve sükûn önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilâlariyle yeniden bozulmuştur.

Bilhassa Kalmuk istilası Özbeklerin kuzeyindeki Kazak Türklerini perişan etmiş ve parçalanmalarına yol açmıştır[17]. Türkistan Türklerinin bu karışık durumundan en çok istifade eden de, 1552'de Kazan'ı 1556'da da Astrahan'ı alarak Başkırt Türklerinin memleketinde adım adım ilerleyen Ruslar olmuştur. 1740'da Başkırtlar memleketinin istilâsını tamamlayan Ruslar, Kalmuklar ile Kazakları birbirlerine karşı kışkırtarak onları iyice zayıflatmıştır.[18] Bu sebepten, daha önce Kalmuk istilâsiyle kuvvetini kaybeden ve Büyük Orda, Orta Orda ve Küçük Orda diye üç Orda'ya ayrılan Kazaklar, bilhassa Küçük Orda hanı Ebu'l-Hayr'ın yardım alma ümidiyle Ruslara tâviz vermesi üzerine Kazaklar arasında birliğin tekrar kurulması imkânsız hâle gelmiş ve Ebu'l-Hayr Han tam bir Rus uşağı durumuna düşmüştür[19].

Bütün XVIII. asır boyunca Kazaklar arasındaki Rus entrikaları devam etmiş ve bir kısım Kazaklar ile Kazakistan'ın büyük bölümü Rus hâkimiyeti altına düşmüştür[20]. Geri kalan Kazak Türkleri, Kırgız kardeşleri ile birlikte Buhara ve Hîve Hanlıkları yanısıra 1700'de kurulmuş olan Hokand Hanlığı etrafında toplanarak Ruslara karşı mücâdelelerine devam etmişlerdir.

[15] Howorth, *aynı eser*, s. 276-277; V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, s. 136.

[16] *Feridun Bey Münşeatı*, II, s. 281-282.

[17] A.S. Donnelly, *The Russian Conguest of Bashkiria 1552-1740*, London 1968, s. 42.

[18] Donnelly, *aynı eser*, s. 52.

[19] Donnelly, *aynı eser*, 54-63, Kazak Türkleri hakkında daha fazla bilgi için bk., *İslâm Ansiklopedisi*, Kazakistan maddesi.

[20] Donnelly, *aynı eser*, s. 135-138

Orta Asya Türkleri arasındaki parçalanmalar, ayrıca Kazakistan'ın kuzeydoğusunda Sibirya'ya doğru olan havaliyi kontrollerinde bulunduran Kossakların Çarlık Rusya'sının hâkimiyetini kabul etmeleri, Rusların Türkistan için daha büyük bir ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Ruslar, Türkistan hâdiselerini yerinde inceleyip ne gibi ticarî ve siyâsî menfaatler temin edebileceklerini görmek maksadiyle 1714'de Buhholz ve 1716-1717'de ise Çerkaskiy başkanlığında keşif heyetleri gönderdiler.[21] Fakat bu keşif heyetlerinin bilhassa Hive Hanlığı tarafından etkisiz hâle getirilmesi Rusları oldukça kızdırmış ve Hîve'ye karşı hasmane bir siyaset takibine başlamışlardır.

Türkistan'daki Türk Hanlıklarının kuzeyinde bu gelişmeler olurken, batıdan diğer bir Türk hükümdarı hâkimiyet sahasını yavaş yavaş Orta Asya'ya doğru kaydırıyordu. İran'da idareyi eline geçiren Afşar Türkmenleriden Nâdir Şah (1736-1747), Orta Asya Türk Hanlıklarını birer birer işgal ederek hâkimiyeti altına aldı (1740)[22]. 1747'de Nâdir Şah'ın ölümü ile Türkistan'daki İran hâkimiyeti sona ermiş ve Hanlıklar yeniden toparlanıp kuvvetlenme imkânı bulmuşlardır. Bilhassa Merv ve Horasan bölgesinin hâkimiyeti için İran ile tekrar başlayan mücâdeleler XIX. asrın ikinci çeyreğine kadar devam etmiş ve bu mücâdelelerden en çok zarar gören de o havalide yaşayan Türkmen boyları olmuştur[23]. Fakat XIX. asrın başlarında Hîve ile Buhara arasındaki rekabetin tekrar düşmanlığa dönüşmesi bu iki Türk devleti arasında faydasız ve yıpratıcı bir mücâdele devrini başlatmıştır[24]. Bu mücâdeleye Hîve ve Buhara kendilerini o kadar çok kaptırmışlardı ki, 1819-1820'lerde Türkmen ilinden Hive'ye doğru mühim bir keşif seyahati yapan Rus casusu Muravyev'in maksadını dahi anlayamamışlardır.

İran ve bilhassa Hive ile yapılan mücâdelelerden oldukça bıkan ve tedirgin olan Buhara Emiri Haydar Şah (1801-1826), İstanbul'a elçiler göndererek, Padişah'a biat ettiğini ve Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirerek, ısrarla ricasının kabulünü istemiştir[25]. Osmanlı hükümeti

[21] H. Stumm, *Russia's Advance Eastwards*, London, 1875, s. 3-13.

[22] Sykes, *aynı eser*, II, s. 263-265; Barthold, *Four Studies.*, III. s. 163-164; Howorth, *aynı eser*, s. 913-914.

[23] Barthold, *aynı eser*, III, s. 164-166; Howorth, *aynı eser*, s. 922; Mahtum Kulu, *Türkmenistan SSR*, Akşabad, 1961, s. 289-290; *İstoriya Türkmenskoy SSR*, Akşabad, 1957.

[24] Howorth. *aynı eser*, s. 920-923.

[25] Tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Rus işgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Han-*

müzakerelerden sonra Haydar Şah'a güvenemediği ve devletin başına yeni gaileler açabileceği düşüncesiyle bu ricaları kabul edemeyeceğini münasip bir lisanla Buhara Emirine bildirmiş, Osmanlı Devleti'nin ondan memnun olmakla beraber, Hive ve Hokand ile daima iyi geçinmesini ve Rus tehlikesine karşı birlikte hareket etmelerini tavsiye etmiştir[26].

c. Rus İstilâsı Devrinde Özbek (Türkistan) Türkleri

XIX. asrın ortalarında Çarlık Rusyası'nın hem Avrupa'da, hem de Türkistan'da yayılma ihtirası içinde olduğu görülür. Rusya'nın Avrupa ve Orta Doğu'da takip ettiği cür'etkar yayılma siyaseti, diğer iki emperyalist Avrupa devleti olan Fransa ve İngiltere'yi, ister istemez Rusya'nın karşısına dikmiş ve Osmanlı devleti ile birlikte bu politikaya Kırım Harbi (1853-56)'nde dur denilmiştir. Fakat Rusya'nın Orta Asya'da yayılmak için giriştiği faaliyetleri durduran olmamıştır. 1847'den 1852'ye kadar Ruslar bir taraftan Irgız ve Turgay nehirleri boyunca Türkistan devletlerine ait pek çok kaleyi alarak Aral Gölü kıyılarında da müstahkem mevkiler inşa etmişler, diğer taraftan da Çin ile imzaladığı 1852 Gulça Antlaşması ile Orta Asya'nın istilâsı için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır.[27] Fakat Türkistan'ın kuzeyden işgali için stratejik ehemmiyeti büyük olan Akmescit kalesinin alınması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların 16 Nisan 1852'de yaptıkları ilk askerî taarruzlarını kale kumandanı ve ileride müstakil Kâşgar Devleti'ni kuracak olan Yakub Bey başarıyla önledi. Fakat bu mühim kalenin zaptı zaruretine inanan Ruslar aldıkları büyük takviye kuvvetleriyle General Perovskiy komutasında bir ordu ile Akmescit'i dört taraftan kuşattılar. Perovskiy'nin Akmescit müdafiilerine gönderdiği teslim olun notasındaki muhteva Rusların niyetlerini tam manasiyle açıklıyordu: "Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir, bilâkis ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir"[28]. Kale müdafiileri Rus hücumlarını aylarca kahramanca önlemişler ise

---

lıkları Arasındaki Siyasi Münâsebetler (1775-1875), İstanbul, 1984,s. 31-36.

[26] Saray, *aynı eser*, s. 36-37.

[27] M.A. Terentyev, *İstoriya Zavovaniya Sredney Azii*, Petesburg, 1906, I, s. 88; C.C. Alikhanov, *The Russians in Central Asia*, İng. Terc, London, 1865, s. 320-322; S.A. Singh, *A History of Khokand, Lahore*, 1878 s. 34.

[28] Hayıt, *Türkistan...*, s. 65-66.

de, Yakub Bey'in getirmek için gittiği takviye kuvvetleri zamanında yetişemediği için Rusların ağır topçu ateşine daha fazla dayanamayıp mağlup olmuşlardır.

Müdafiler kalelerini kahramanca müdafaa ettiklerinden dolayı Ruslar tarafından büyük bir kısmı katledilmiş, geri kalanları da esir edilmiştir[29]. Ruslar harab olan kaleyi yeniden inşa edip Akmescit'e büyük bir kuvvet toplayarak Orta Asya Türk Hanlıklarını istilâ için hazırlıklarına devam etmişler ise de, Kırım Harbinin patlak vermesi ve harpte büyük bir mağlubiyete uğramaları üzerine istilâ plânlarını ileri bir tarihe bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat Rusların Kırım Harbi'nde mağlup olmalarına rağmen, harb esnasında mağrur İngiliz ve Fransız kumandanlarının birbirleriyle olan geçimsizlikleri ve Türk kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa'nın, Rusları Kafkasya'dan atmak için yaptığı teklifi ciddiye almamaları ve bilâhare de Şeyh Şâmil'e Türk yardımının önlenmesi yüzünden, Kafkaslar tamamiyle Rus kontrolüne geçmiştir. Rusların Kafkasya'ya yerleşmeleri onların Türkistan devletlerini istilâlarını daha da kolaylaştırmıştır[30].

Kırım Harbi'nden mağlup çıkan, Avrupa ve Orta Doğu da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Alexandır (1855-1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve bilhassa askerî sahalarda köklü reformlara girişti ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, daha önce ilerlemeye başladığı Türkistan bölgesini kendisi için yayılma sahası olarak görmeye başladı. Türkistan devletlerini kolayca ele geçirmenin en önemli yollarından birini ise Kafkaslara tamamiyle hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler, II. Alexandır'ın yakın arkadaşı ve Çarlık hanedanının ileri gelenlerinden biri olan Prens Alexandır İvanoviç Baryatinskiy'i tam selahatiyle Kafkas ordusu Komutanlığına tâyin etti[31].

Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir reformcu olan Prens Baryatinskiy, 1857 yazında Kafkaslardaki vazifesine, Çar'dan

[29] Hayıt, *aynı eser*, s. 66; Terentyev, *aynı eser*, s. 216-222.

[30] H.C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s 263-265; W.E.D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, s. 46-53; *Başbakanlık Arşivi*, İrâde, Hâriciye, Nr. 7327.

[31] AJ. Rieber (Ed.), *The Politics of Autocrachy. Letters of Alexandr II to Prince A.I. Baryatinskiy 1857-1864*, The Hague-Paris, 1966, s. 60.

istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silâhlarla teçhiz ve onları yeniden teşkilâtlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay (General) D.A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslardaki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi: a) Kumanda zincirinin yeniden organize edilmesi, b) bölge komutanlarına geniş selâhiyetlerin verilmesi, c) bütün birliklere iyi bir savaş eğitiminin yaptırılmasını sağlamak[32].

Bartyatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform, Milyutin'in Harbiye Vekilliğine getirilmesi ile 1865'den itibaren bütün Rus ordusunda uygulanmaya başlandı[33].

Bu reformlar neticesinde Ruslar, Türkistan devletleri aleyhinde yapacakları yayılma harekâtının esas hazırlıklarını tamamlamış oldular. Fakat Ruslar, askerî harekâtı başlatmadan evvel bazı askerî casusları Türkistan ülkelerine göndererek bir durum değerlendirmesi yapmak istemiştir. Nitekim Rus hükümeti, 1858-59 yıllarında Türkistan Hanlıklarına Hanikof ve İgnatiyev başkanlığında iki heyeti göndererek bölgede Rus iktisadi ve ticarî menfaatlerinin neler olabileceğini, askerî hazırlıklar için ne gibi tedbirler alınması icabettiğini tedkik ettirerek hazırlıklarını tamamlamışlardır[34].

Rusya cephesinde bu gelişmeler olurken, Türkistan Hanlıkları, maalesef, Osmanlı Devletinin tavsiyelerinin aksine, dostluk ve beraberlikten uzak bir devir yaşıyorlardı. Buhara ile Hîve'nin Merv bölgesi hâkimiyeti için yaptıkları uzun mücâdelenin arkasından bu sefer Buhara ile Hokand arasında başlayan mânâsız rekabet ve birbirlerinin iç işlerine karışma hareketleri başlamış bulunuyordu.[35]

Kapılarına kadar gelip dayanmış olan Rus istilâsına karşı, tavsiye edildiği gibi, birlikte mücâdele yerine, kendi aralarında çekişmeleri Türkistan Türklerinin en büyük talihsizlikleri olmuştur. Rusların bu iç mücâdeleden istifade ile, Buhâra'yı bilhassa Hokand'a karşı destekler

[32] Rieber, *aynı eser*, s. 66.

[33] Rieber, *aynı eser*, s. 68; F.A. Miller, *Dimitri Milyutin and the Reform Era in Russia*, Vanderbilt Univ. Press, 1968, s. 33-35.

[34] N. İgnatiyev, *Missiya vi Khivu i Bukharu vi 1858 g.*, Petersburg, 1897, s. 2-3, 30-31; A.N. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868*, İng. terc., London, 1964, s. 30.

[35] Singh, *aynı eser*, s. 4-6; Vambery, *History of Bukhara*, s. 371-377.

görünmesi, Hokand'da bir grubun Buhara hâkimiyetini istemesi Emir Muzaffereddin (1861-1885)'in bir kısım Hokand arazisini işgal ederek Buhâra'ya ilhak etmesine yol açtığı gibi, Rus işgalinden önce enerjilerini tüketerek zayıf düşmelerine sebep olmuştur.[36]

Fakat Rusların Türkistan Hanlıklarına karşı takip ettikleri bu fevkalade aldatıcı ve devletlerarası hukuka aykırı yayılma siyasetini medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine[37], Rus Hükümeti, Rusya'nın Türkistan istikametindeki yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasiyle dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geriçekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin hâricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketerinin derinliklerine yürüyecektik.

Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de, Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi[38]."

Rus hâriciye vekili Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka

[36] Bu devirdeki Türkistan Hanlıkları arasındaki iç mücâdeleler hakkında geniş bilgi için bk. *Saray, aynı eser,* s. 45-55,59-62.

[37] İngilizlerin Orta Asya'da Ruslara karşı takip ettikleri siyaset hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan,* İstanbul 1981, ve M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia,* Peşâver, 1963.

[38] *Correspondance, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan,* F.O.65/ 1150.S.

Gorçakov'un Orta Asya Türk toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1- Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Ka zak Türkmen, Kırgız ve Uygur Türkleri yarı vahşi, teşkilâtsız ve tamamiyle göçebe hayatı yaşıyan topluluklar değildi. Onlar Hokand, Buhara, Hîve Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti[39] gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2- Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.

3- Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istilâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istilâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat bütün bu hakikatlere rağmen, Ruslar, bu deklarasyonun arkasından giriştikleri diplomatik faaliyetler ile, sonunda, diğer devletlerin bir nevi muvafakatlerini almaya veya onları çekimser bir duruma sokmaya muvaffak olmuşlardır.

Diplomatik ve askerî hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harb için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadiyle 1 Mayıs 1864'de Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük bir rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'de Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zapdetti[40]. Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent

[39] Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha geniş bilgi için bk., M. Saray, "XIX. asırda Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü*, No. 197 (1979).

[40] M.S. Veniukoff, *The Progress of Russia in Central Asia*, Ing. terc. *India Office, Political*

istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeğe mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'de bir cebrî yürüyüşten sonra Taşkent'i aniden kuşatmalarına mâni olamamıştır. Fakat düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Âlim-Kul, toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865'de Hokand'dan ayrılarak 22 Mayıs'ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vukubulan muharebede Alim-Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o âna kadar başariyle çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent'de ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı[41]. Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları hain iki zengin tüccarın yardımiyle 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nm sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'de Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dâhil edildi[42].

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemezler düşüncesiyle, zamanında yerine getiremeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkil duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'den güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi[43].

Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçisi Orenburg askerî makamlarınca tutukla-

---

and Secret Memoranda, C. 17, s. 15-16; Singh, *aynı eser*, s. 8-9.

[41] Singh, *aynı eser*, s. 10; D. Mackenzie, *The Lion of Tashkent; the career of General M.G. Charniaev*, Univ. of Georgia, 1974, s. 55-57.

[42] Singh, *aynı eser* s. 10-11; Terentyev, *aynı eser*, s. 309-314.

[43] D.I. Romanskiy, *Zametki po Sredne-Aziatskomu voprosu*, Petersburg, 1868, s. 37-39. A.I. Maksheyev, *İstoriçeskiy obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh*, Petersburg, 1890, s. 236-237

narak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhara da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi[44]. Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzafferiddin'e, "elçilerimle karşılaşıncaya dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir-Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkum etmişlerdir[45].

Çernyayev bu başarısızlığı üzerine, Rus hükümeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovskiy'yi Türkistan'ı istilâ etmekle görevli birliklerin komutanlığına tâyin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hududlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı'da artırılmıştır[46].

Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhara birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Romanovskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetleri ne hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler[47]. Vambery'ye göre Ircar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti[48]. Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harb tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma metni teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edilmeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler[49]. Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti, fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiltere Kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya'nın milletlerarası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve bu hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya müslüman-

[44] Romanskiy, *aynı eser*, s. 181; Terentyev, *aynı eser*, s. 324; Maksheyev *aynı eser*, s. 238-239.
[45] Terenteyev, *aynı eser*, s. 334-335.
[46] Rawlinson, *aynı eser*, s. 268.
[47] Romanovskiy, *aynı eser*, s. 67; Terentyev, *aynı eser*, s. 354.
[48] Wambery, *aynı eser*, s. 404.
[49] Romanovskiy, *aynı eser*, s. 74-76.

larının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngiliz-ler müsbet bir cevap vermemişlerdir[50]

Buhara elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükümetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhâra'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhâra'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir antlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icabbettiğini bildirmiştir[51]. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tavsiyelerini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücuma geçerek Buhara Emirliğinin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg'da da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Ruslara, o ana kadar Türkistan da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân ettiler (Ağustos 1866). Bir sene sonra da Rus Çar'ı Türkistan Genel Valiliğinin kurulduğunu ve valiliğe de General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu[52].

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emirinin ricasıyla kabul etti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı, sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır[53]. 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklâlini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşid Han, bu son Rus taaruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çık-

[50] Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, *India Office*, Londra.

[51] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875*, İstanbul, 1984, s. 72-78.

[52] Romanovskiy, *aynı eser*, s. 114.

[53] Terentyev, *aynı eser*, s. 426-429, 458460; Maksheyev, *aynı eser*, s. 268.

mış ise de, yarı yola varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır[54]

Rusların dikte ettikleri ve Emir'in de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble harb tazminatı ödeyecek o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhâra'nın üçte ikisi) Rus işgalinde kalacak ve Buhara Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı[55]. Böylece, Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığından sonra Buhara Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığı'nda idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hâkim olmalarında en büyük engeli her zaman Hîve Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hive, Türkmenler ile birlikte Hazar Denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevrili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar, bu hanlığı ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar, bilhassa 1852'de Çinlilerle hudud anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı istilâya Hokand Hanlığı'ndan başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhâra'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hîve üzerine yürümeyi plânladılar. Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhu bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, Fakat yine de anlaşmamız imkân dahilindedir" diye bir sulh antlaşması teklifinde bulunmuş ise'de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır[56].

Rusların memleketini mutlaka istila emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal

[54] G.C. Napier, *Collection of Joumals and Reports received from Captain the Hon.G.C. Naiper, on special Duty in Persia 1874*, London, 1876, s. 176.

[55] Terentyev, *aynı eser*, s. 474 ve 488-489.

[56] H. Stumm, *Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan expedition* İng., terc., London 1874, s. 13-14; N.İ. Grodekov, Khivinskii Pokhod 1873 goda, Petersburg, 1888, s. 8-9.

İstanbul'a ve Hindistan İngiliz Valiliğine elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemiş ise de, tıpkı Buhara ve Hokand Hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu[57].

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hîve üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hîve önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hîve Hanı ile sulh yapmayı reddettiler[58]. Mayıs sonlarında taaruza geçen Ruslar, üstün topçu ateşi sayesinde Hive kuvvetlerini yenerek hanlığın başkenti Hive'yi kuşattılar. Han'ın son sulh isteğini de reddeden Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zaptettiler[59]. Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hâkimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere güya iyi bir ders vermek maksadıyle, Orta Asya'yı istilâları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler[60].

Hive Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive Hanı bir Rus vassalı hâline getirildi. Bu harbin müsebbibi güya Hivelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harb tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi[61]. Bu ağır harb tazminatı yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendilerine gelememişlerdir.

Hive'nin istilası ile Orta Asya'ya hemen hemen hâkim olan Rusları tedirgin eden yegâne engel, 1860'da henüz istiklâllerine kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

[57] Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için, bk., Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları.*, s. 92-97.

[58] Stumm. *aynı eser*, s. 49.

[59] Stumm. *aynı eser*, s. 98-118; J.A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus*, London, *1874*, s. 220-221

[60] MacGahan, *aynı eser*, s. 352-368; E. Scuhyler, *Turkestan*, London, 1876, II, s. 357-362.

[61] MacGahan, *aynı eser*, s. 416-419.

Türkistan'daki Türk Hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardı. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idari yerine, parçalanmış üç-dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükümetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptığı tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca, etrafları hep hasım milletlerle çevrili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla de ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır. Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harb sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silâhlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı-yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendi de şöyle izah etmiştir: "Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyyeye ve top ve tüfenk misilla esliha ve âlat-ı nârriyyeye mâlik olmaması ve mâruz oldukları aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihada sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lâzım iken fecâyi-i hâle ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lâkaydane ile bakub durması Rusya'ya Asya kıt'asında geniş bir saha-i istilâ küşad etmiş..."[62].

d. Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idari sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar memleketi ile Kazakistan'da başladılar. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları Genel Valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın idari sistemlerini yeni baştan düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilalar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi.

[62] *Tarih-i Lütfi*, VIII, s. 320-321. 63- 64- 65-

Şimdi ise, iş başına getirdikleri kukla şahıslar ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilâve olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler[63]. Ayrıca, sayıları önce binleri ve sonra da yüzbinleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar[64]. Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısiyle ağır vergileri ödeyemez hâle gelen Türk halkı Rus makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz, despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar.

Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı. Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir[65]. Fakat Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir.

Rusların Türk memleketlerini kolonişleştirme metodlarından biri de kaleler inşaası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşaası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskân ediliyordu[66].

Fakat bu iskân faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey'in isyanı böyle bir hâdise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin millî istiklal savaşı haline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklal mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücadelesi on yıldan fazla başariyle devam etmiş, Rusların baş edemedikleri

[63] Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria*, s. 153-154.

[64] A.N. Sedelnikov, *Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII*, Petesburg, 1903, s. 176-178; F.V. Shahmatov, *Kazakhskaya pastbischno-kochevaya obschina*, Alma-Ata, 1964, s. 153.

[65] *İstoriya Kazakhskoy SSR.*, Alma-Ata, 1967,1, s. 294.

[66] G.J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916*, The Hauge-Paris, 1969, s. 40-42.

bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir[67]. Fakat bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklâl savaşlarının bir timsali hâline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücadelenin haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir:

"Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya'da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir... Bu ders Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu"[68].

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskân polotikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha başkaldırmalarını önlemek için yüzbinlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar[69]. Fakat toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan Hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları "Türkistan Genel Valiliği" ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da Hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalı ile onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların, ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayar geliyordu. Nitekim Hudayar'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların koyduğu ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabac önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklâl mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silah üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücadele bir müddet sonra mücahitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi

[67] Hayıt, *Türkistan...*, s. 183-185.
[68] Hayıt, *aynı eser*, s. 186.
[69] Hayıt, *aynı eser*, s. 161-162.

bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerle bir etmişler ve mücahidlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.[70]

Ruslar bu hâdiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanaliyle idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasiyle halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlariyle halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da "siz kendinizi idare etmekten âcizsiniz" diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden şikâyet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istilâ ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tedkik etmek isteyen "Türkistan" tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Schuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bâzı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idâresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır[71]. Türkistan'daki Rus idâresinin yolsuzlukları, adaletsiz ve despotça tutumu Rus başkentinde dahi birçok dedikodulara yol açmış ve bu söylentileri önlemek için Rus hükümeti 1882 yılında Veretennikov başkanlığında Türkistan'a bir teftiş heyeti göndermek mecburiyetinde kalmıştır[72]. Fakat bu teftiş heyetinin ortaya çıkardığı haksızlık-

[70] R.A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, Berkeley, 1960, s. 34-36.
[71] E. Schuyler, *Turkestan* , London , 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.
[72] Pierce, *aynı eser*, s. 81-82.

lar bir türlü giderilememiş ve nihayet halk 1898'de Andican'da Rus yönetimine karşı yeniden ayaklanmıştır[73]. Işan Muhammed Sabıroğlu isminde aydın bir din adamının önderliğinde yürütülen ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır[74]. Bunun üzerine Rus hükümeti Kont Pahlen'i fevkalade salahiyetle 1908-1909 arasında Türkistan'a göndermiş ve aksaklıkları tesbit ettirerek Türk halkına daha çok haklar getirecek bir takım idari ıslahat yapmayı vaadetmiştir.[75] Çarlık idâresinin çok sert idaresi yalnız Türkistan Türklerinin değil, aynı zamanda Rus halkını ve Rus olmayan diğer milletleri de ezdiği için 1905 ihtilâli patlak vermiş ve Türkler, geçici de olsa, biraz nefes alabilmişlerdir.

e. Türkistan Türklerinin Manevi ve Kültürel Hayatı

Türkistan Türklerinin Rus hâkimiyetine karşı direnmelerinde iki faktör büyük rol oynamıştır. Bu faktörlerden ilki İslâm dini, diğeri de Türklük şuuru idi. Müslümanlar bütün gayri müslimlere olduğu gibi, Ruslara da "kâfir" gözü ile bakıyorlardı. Kâfirlerin hâkimiyeti onlarca bir nevi "Allah'ın cezası" olarak kabul ediliyordu. Yeniliğe dönük olmalarına rağmen Türkistan'da medreseler ve din adamları müslümanlar üzerinde tam bir nüfuza sahip olduklarından Ruslarla her türlü işbirliğini yasak etmişler ve bunda genellikle başarılı olmuşlardır. Halkı aleyhlerine ayaklandırmalarından çekindikleri için Rus idarecileri din adamlarına bir dereceye kadar ses çıkaramamışlardır[76]. Bilhassa XIX. asrın sonlarına doğru Pan-İslamizm cereyanının Türkistan'a kadar yayılması ile İslâm, Ruslara karşı en büyük direnç kaynağı olmuştur. Rus hâkimiyetine karşı direnme kaynağı olarak Türklük şuuruna gelince: Rus istilâ orduları Türkistan kapılarına dayandığı zaman Türkmen ve Türkistan Hanlıklarının önderleri Ruslara "sizinle hiç bir müşterek tarafımız yok; dilimiz, dinimiz, örfümüz ve taşıdığımız kanlar ayrıdır" diye karşı koyup vatanlarını savunmuşlardı[77]. Türkistan Türkleri arasındaki bu duygu Rus idaresine düştükten sonra daha belirli hale gelmiş ve bilâhare Pan-Türkizm akımıyla birlikte iyice

[73] *İstoriya Uzbekiskoy SSR*, Taşkent, I, K-2, s. 131.

[74] E.D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russia Central Asia, Baltimore, 1954*, s. 56-64; Terentyev, III, *aynı eser*, s. 473-479; *İstoriya Özbekiskoy SSR*, s. 98-101.

[75] K.K. Pahlen, *Mission to Turkestan*, New York, 1964, s. VII-XV.

[76] Hayıt, *Türkistan*, s. 192.

[77] N.İ. Grodekov, *Voina v Turkmenii*, Petersburg, 1883-84, I, s. 164; *Enclosure to Secret Letters from India*, 1867/2, s. 87-93. India Office.

gelişmiş, Ruslara karşı mücadelelerinde İslamiyet ile birlikte en büyük rolü oynamıştır.

Türkistan Türklerinin kültür sahasında uyanmaları ise Rus hâkimiyetine karşı mücâdelelerinde üçüncü faktörü teşkil eder. Türkistan Türklerinin kültürel uyanışına en büyük katkı ise, XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Tatar Türkleri ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Tatar Türkleri tarafından olmuştur.

Zira Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede de iktisaden iyi bir duruma gelmişler idi[78]. Zenginlik onlara modern eğitim ve ilim kapılarını açmıştır. Kültür alanındaki büyük uyanış onların siyasî alanda uyanmalarını sağlamıştır. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Türkistan Türklerine de tesir ederek kültür ve siyaset alanlarında kendini hissettirmiştir. Böylece Tatar Türkleri, Türkistan Türklerinin bir bakıma, batıya ve modern dünyaya açılan pencereleri haline gelmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısında bilhassa Rus işgalinden sonra Türkistan Türkleri arasında tedrisatı yenilemek ve gençliği çağdaş dünya görüşü üzerine yetiştirmek düşünce ve gayretleri hızla gelişmekte idi. Tatar Türklerinin de tesiriyle bu gelişme kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dini ilimler yanısıra modern ilimleri de öğreten "Usul-ü Cedid" (Yeni Metod) mektepleri açılmaya başlanmıştır[79].

Buhara'da teşekkül eden "Genç Buharalılar"ın Ahmet Daniş, Hîve'de teşekkül eden "Genç Hiveliler"in İsmail Hoca önderliklerinde faaliyete geçirdikleri bu yeni usûl mektepler kısa zamanda çoğalarak sayıları 5.000'i buldu. Bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerinin Türkistan'a kadar yayılması bu Usûl-ü Cedid mekteplerinin faaliyetine yeni bir hız ve mânâ getirdi. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası yalnız Türkistan Türkleri için değil bütün Türk dünyası içinde bir uyanış ve bir hareketin başlangıcı oldu[80]. Bu hareket Türklerin bir nevi Türklüğe ve İslama yeniden dönüşlerinin başlangıcını teş-

[78] S. A Zenkovskiy, *Pan-Turkism and İslam in Russia*, Harward , 1967,p. 18-21.

[79] Zenkovkiy, *aynı eser*, s. 76,82-87; Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk. M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, basımda.

[80] Hayıt *aynı eser*, s. 195; Zenkovskiy, *aynı eser*, s, 24-34; Saray, *aynı eser*,

kil eder[81]. Türkler arasındaki bu uyanış kısa zamanda Pan-Turkizm ve Pan-İslamizm akımlarının doğmasına zemin hazırladı.

Gaspıralı'nın fikirleri kendisinin neşrettiği "Tercüman" ve Orenburg' da Kazak Türklerinin çıkardığı "Vakit" gazeteleri vasıtasiyle bütün Türk dünyasına yayılmış ve bu fikirleri bilâhare diğer dergi ve gazeteler geniş bir sahaya yayılmıştır[82].

Rus idaresindeki Türklerin bu kültürel faaliyeti onların politik alanda da uyanışlarını sağlamıştı, bu ise onların gasbedilen haklarını geri alabilmek için bir çok siyasi cemiyet ve parti kurmaya sevketti. Türklerin siyasi alandaki bu teşkilatlanmaları onlara 1905'de Rusya'da kurulan "Duma"ya (Meclis) temsilciler gönderme fırsatını vermiştir. Fakat Türklerin gösterdikleri büyük gayret, Rusları şüpheye düşürmüş ve bu uyanışı baltalayıcı tedbirler almaya sevketmiştir. Böylece, Türklerin dini, kültürel ve politik he türlü eğitim faaliyetlerine karşı amansız bir baskı başlamıştır. Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nm kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Abdürreşid İbrahim başkanlığındaki bir heyet Rus hükümetine müracaat ederek, siyasi ve kültürel haklarının tanınmasını istemiş, ancak bu istek, Ruslar tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Türkler, Kazanlı Yusuf Akçura Bey başkanlığında Azerbaycanlı Hüseyin zade Ali, Kırımlı Mehmed Esat Çelebizâde ve Buhâralı Mukimuddin Begcan'dan müteşekkil bir heyetin temsil ettiği "Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti"ni kurarak milletlerarası sahada haklarının sağlanması için teşebbüslerde bulunmağa karar verdiler. Stockholm'da kurulan "Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti"nin Rusya Müslamanları temsilcisi seçilen Abdürreşid İbrahim ile Yusuf Akçura Beyler, I. Dünya Harbi'nin başlarında Amerikan Başkanı Wilson'a bir muhtıra göndererek Rus hükümetini şikayet etmişler ve hürriyetlerinin tanınması için tavassutunu rica etmişlerdir. Bu muhtırada şu hususlara yer verilmiştir:

"Biz 25 milyon Rusya Müslümanları, bize yapılmakta olan köle muamelesinden şikayetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayr-i kanuni

[81] Saray, zikredilen eseri ve "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey", *Emel Dergisi, sayı:* 135 (1983), s. 114-133.

[82] Hayıt, *aynı eser,* s. 197; Zenkovskiy, *aynı eser,* s. 31-32.

olarak engelllenmektedir. Siyasi takibata maruz kalıyoruz. Arazimiz, iltimaslı ve nüfuslu Ruslara hediye edilmek üzere gasbedildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlamalara tabi tutuluyoruz. Savaş başlayalıdan beri her türlü adalet sükut etti. Takip edilmekteyiz ve kötü muamele görmekteyiz....[83]

Aynı komite üyeleri Yusuf Akçura'nın başkanlığındaki Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyaret ederek Rus baskısını merkezî Avrupa devletlerine anlattıktan sonra Türkistan'ın ve Azerbaycan'ın istiklali için ilgili devletlere birer muhtıra vermişlerdir. Ayrıca Akçura verdiği konferanslarla Türklerin durumunu ve arzularını dile getirerek istiklallerinin tanınmasını talep etmiştir. Ruslar bu Türk taleplerinin hiçbirine cevap vermedikleri gibi, Türkistan'daki baskılarını daha da arttırarak tam korku ve baskı idaresi uygulamaya başlamışlardır. Nihayet, bu adaletsiz ve gaddarca baskılara daha fazla tahümmül edemeyen Türkler, 1916'da Milli İstiklal ayaklanmasını başlatmışlardır.

C. TÜRKİSTAN TÜRKLERİNİN 1916'DAKİ MİLLİ AYAKLANMASI

Ruslar, Türkistan'da kurdukları adaletsiz ve terör saçan idarelerine devam ede dururlarken I. Dünya Harbi başladı. Fakat Harbin ilk yıllarında Ruslar beklemedikleri yenilgilere uğradılar. Bunun üzerine Çarlık hükümeti bir kararname neşrederek Türkistan Türklerinden yarım milyon kişiyi askere alacağını bildirdi[84]. Rus hükümetinin bu kararı Türkler tarafından infialle karşılandı. Daha önce on binlerce Türkmen ve Azeri Türk'ünü Ruslar zorla cepheye götürmüşlerdi. Şimdi de Özbekleri ve Kazakları istiyorlardı, Yıllar yılı bir esaret rejiminde yaşadıkları, hiçbir haklarının tanınmadığı ve uğradıkları bunca haksızlık yetmiyormuş gibi, bir de yarım milyon evlâdını Rusların müdafaası için heba etmelerinin istenmesi Türk halkını haklı olarak isyana sevketti[85]. 1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türkistan'a yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı ve "Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet isteriz!... Biz, İslâm

[83] Hayıt, *Türkistan*, s. 202.
[84] Sokol, *The Revolt of 1916....*, s. 78; Hayıt, *aynı eser*, s. 207.
[85] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 130.

devleti kurmak istiyoruz" parolası ile başlayan isyan tam bir millî ayaklanma hâline döndü[86].

Fakat ne var ki, böyle bir Millî Ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Bir ayaklanma halinde ne gibi tedbirler alınması gerektiğini görüşmek üzere Münevver Kaari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kaari Kâmil ve Abidcan Mahmud'un daha önce yaptıkları toplantıdan hiçbir netice çıkmamış bu ise, büyük bir talihsizlik teşkil etmiştir[87]. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silâhsız bir şekilde isyana katılanlar çok geçmeden Rus topları ve makinalı tüfekleri karşısında erimeye başladılar. Ruslar o kadar gaddarca davranıyorlardı ki, ayaklanmaya katılanların hepsini öldürdükleri gibi, mal ve arazilerini de müsadere ediyorlardı. Ayaklanma buna rağmen altı aydan fazla sürdü. 1917 başlarında ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatlarını kaybetmiş, 168.000 Türk Sibirya'ya sürülmüş ve 300.000'e yakın Türk de Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sayıları bir milyonu geçen bu talihsiz insanların malları ve toprakları, isyanın başarılmasında askerî birliklere yardım eden Rus göçmenlerine dağıtıldı[88]. Ayaklanma tam hasat zamanı başladığından açlık başgöstermiş, Ruslar buna çare bulacağı yerde çıkardıkları bir emirle, Rus hâkimiyetine hürmet ve riayet anlamında halkın bir Rus Subayını gördüğünde durması ve diz çökerek selâmlamalarını istemişlerdir[89]. Modern tarih, insanların alçaltılarak cezalandırıldığını kaydetmemiştir. Nihayet, büyük şikâyetlerden sonra Türkistan Türklerinin niçin ayaklandıklarını araştırmak üzere Duma'da tertip edilen heyetin üyelerinden Kerenskiy, 13 Aralık 1916'da üyelerine hitaben yaptığı konuşmada hükümeti şu şekilde suçlamıştır: "Mevcut savaş cephelerinde bir de Türkistan cephesi ilave edildi. Beyler, Türkistan ve Kazakistan bölgeleri, Tula veya Tambovsky eyaletleri değildir. Bunlara, İngiliz ve Fransızların müstemlekelerine bakmaya alıştıkları gözle bakmak gerekir"[90]. Fakat bu tip ikazların Rusların Türkistan'da takip ettikleri despotça idareye hiçbir tesiri olmamıştır.

[86] Sokol, *aynı eser*, s. 99-142; Hayıt, *aynı eser*, s. 208
[87] Hayıt, *aynı eser*, s. 206.
[88] Sokol, *aynı eser*, s. 154-155, 168.
[89] Hayıt, *aynı eser*, s. 210-211.
[90] Hayıt, *aynı eser*, s. 211.

1916 isyanı göstermiştir ki, Türklerin hürriyetleri uğruna ne kadar cesurane mücadele ederlerse etsinler- Rus imapatorluğunun parçalanması haricinde kendi kendilerine istiklâllerini elde etmeleri oldukça zor olacaktır. Buna rağmen Şubat 1917'de başlayan ve Ekim 1917'de gerçekleşerek Çarlık rejimini deviren Bolşevik İhtilali, başlangıçta, istiklâllerini elde etmek için Türklere yeni ve çok iyi bir fırsat vermiştir.

a. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Türkistan Türkleri

Şubat 1917'deki Bolşevik İhtilâlinin Rusya'daki Çarlık rejimine son vermesi Rus olmayan diğer milletleri olduğu gibi, Türkleri de çok sevindirdi. Fakat ihtilal idâresinin "bütün memurların ve askerlerin bulundukları yerde kalmalarını" isteyen emirnamesi Türklerin sevincini kısa sürdürdü.[91]

Zira, bu emirname ile getirdikleri on binlerce göçmeni silahlandırarak 1916 Milli İsyanı'nı kanla boğan Rus askeri ve sivil yöneticileri Türkistan'da kalıyorlardı. Bu insanlar dün Çarlık idaresinin uşaklığını yapmışlardı; bugün de Bolşeviklerin uşaklığını yapmaya hazır idiler.

Her iki halde de kendilerini Türkistan Türklerinin efendisi addetmeğe ve Türkleri ezmeye kararlı görünüyorlardı. Türkistan'daki Rus idarecileri ihtilâl hükümetinin direktifi ile bir "İşçi, Asker ve Köylü Şûrası" kurarak memleketi eskiden olduğu gibi yine askerî rejimle idareye başladılar. Fakat çok geçmeden Moskova'dan aldıkları ikinci bir emir ile Türkistan'ın idaresini yeniden düzenleyecek olan "Geçici Hükümet Encümeni"ni kurdular. Türkistan'ı Rus müstemlekesi yapmak için yıllardır çalışan Rus şövenistlerinin çoğunluğunu teşkil ettiği bu encümene Türklerden ancak Sadri Maksudi, Muhammedcan Tınışbay ve Ali Han Bökeyhan'ı kabul ettiler[92]. Fakat Türk üyeler o kadar azınlıkta idiler ki, Türklere faydalı olabilecek hiçbir kararı Ruslara kabul ettiremediler.

"Geciçi Hükümet Encümeni" Türkistan'ı Rus idaresine temelli yerleştirmek arzusunda olduğunu açıkça söylüyor ve bu hususta gerekeni hızla yapmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Türkler, ihtilalin başlangıçta verdiği çok sınırlı serbestlikten istifade ile, Nisan 1917'de

[91] E. Allworth (Ed.), *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London, 1967, s. 215.
[92] Allworth, *aynı eser*, s. 216; Hayıt, *aynı eser*, s. 216.

'Türkistan Müslüman Kongresi" tertip ettiler. Bu kongrede "Geçici Hükümet Encümeni"nin faaliyetlerine karşı Türklerin zorla gasbedilen topraklarını geri alacak, Türkistan'a göçmen akımını durduracak ve müslümanlarm haklarını koruyacak "Türkistan Müslüman Merkez Şurası"nı kurdular[93]. Bilâhare "Milli Merkez" olarak ad değiştiren 'Türkistan Müslüman Merkez Şurası" bütün Türkistan'a yayılarak şubeler açmaya ve halkı ilk defa bir teşkilât etrafında toplamaya başladı. "Milli Merkez"de görevli Ahmed Zeki Velidi, Kebir Bekir ve Efendi Zâde Rusça bilen şahıslar olarak Türklerin haklarını ve isteklerini Ruslara anlatmakla vazifelendirildiler. Bu arada 4. Duma'da müslümanları temsil eden Türk liderleri önderliğinde 14-24 Mayıs 1917'de Moskova'da - "Rusya Müslümanları Kongresi" tertip edildi. Kongre Türklerin nasıl bir yol takip etmesini tartıştı. Rusya'daki Türk boylarının farklı durumlarının sonucu olarak hazin münakaşalar cereyan etti. Türk Birliği için ömrünü veren Gaspıralı İsmail Bey'in gösterdiği yoldan yürüyemediler. Sonunda görüldü ki, bütün bu felâketlere rağmen Türkler arasında tam bir hedef birliği teşekkül etmemiştir. Bunun üzerine, birleşmiş Rus devletinin içinde bütün müslümanlara kültür muhtariyeti verilmesi tezini savunanları, Türkler için, belirli bir ülke, bütünlüğüne sahip olanlara milli muhtariyet ve toprak bütünlüğüne sahip olmayanlara da milli kültür muhtariyeti tanınmasını savunanlar oylama sonunda 271'e karşı 446 oy ile mağlup ettiler. Bu neticenin alınmasında Milli Muhtariyet tezini savunan Azerbaycanlı Mehmed Emin Resulzâde ile Ali Topçubaşı, Buhâralı Ubeydullah Hoca ve Başkırt lideri A. Zeki Velidi büyük rol oynadılar[94]. Aynı kongre bir de "Milli Merkezî Şurası" kuruldu.

Millî Merkezî Şûra kongrenin kararlarını Rus hükümetine Ağustos 1917'de Petrograt'da ilettiği zaman Rusların Türklere her hangi bir muhtariyet verme taraftarı olmadıkları anlaşıldı. Bu arada daha önce kararlaştırılan ve Rusların menfi tutumu yüzünden tam bir moral bozukluğu içinde yapılan "Kazan Müslümanları Kongresi" de maalesef birlik yolunda bir ilerleme kaydedemediği gibi, Başkırtlar ile Tatarlar arasında yeni bir ihtilhafın çıkmasına da mani olunamamıştır. Bu

[93] Zenkovsky, *aynı eser*, s. 142-143; A.Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)*, İstanbul, 1942-47, s. 356-362.

[94] Togan, *aynı eser s.* 359; Hayıt *aynı eser*, s. 221-222; Zenkovskiy, *aynı eser, s.* 146-150.

Başkurt-Tatar ihtilafının neticesinde önceleri birlikte bir federasyon kurmayı kabul eden A. Zeki Velidi diğerlerinden ayrılarak tek başına Muhtar bir Başkırt hükümeti teşkil etme yolunu seçmiştir[95]. Kendi aralarındaki karışıklığın yanısıra umumi vaziyet de Türkler için gittikçe kötüleşmeye başlamış, Türkistan'daki Ruslar ihtilâlin verdiği ulaşım sıkıntısı dolayısiyle kendilerini beslettikleri Türklere her hangi bir hak vermeğe yanaşmadıkları gibi, Rus ihtilalcilerine yardım toplamak bahanesiyle de halkın elinde neyi varsa zorla almaya başlamışlardı.

Neticede halk tam bir perişanlık içine düşmüştür. Daha önce Bolşevik İhtilalinin Müslüman Türklere yeni haklar getireceğine inandığı için başlangıçtan beri ihtilal rejimini destekleyen Mustafa Çokay'ın hatıralarında zikrettiği gibi, "sevinç kısa sürdü, hayal kırıklığı ise büyük oldu"[96]

Türkistan'daki "İşçi-Asker-Köylü Şurası" temsilcisi Nikora , "ihtilâl, Rus İhtilâlcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi; bunun içinde Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir" diye Türklere her türlü hakkı reddediyordu. Türkistan delegelerinin sözcüsü Şah İslam ise, "Madem ki, ihtilâli Ruslar yaptılar, o halde onlar Rusya da bağırsınlar. İhtilâlin kimler tarafından yapıldığı bizi ilglendirmez; biz kendi haklarımızı istiyoruz. Nikora'nın konuşmasiyle Ruslar, Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak istediklerini te'yid etmiş oldular. Eğer şura "İşçi, Asker ve Köylü Şurası" Çar rejiminin mirasını korumak niyetinde ise, bizim bundan sonuçlar çıkarmamız gerekir" cevabını veriyordu[97]. Türkler ile Ruslar arasındaki münasebetler Rusların emperyalistçe tutumları yüzünden çok kritik bir döneme girdi. Halk arasında Ruslara karşı duyurulan nefret ve infial son haddine varmış idi. Bu arada son günlerini yaşamakta olan ve daha önce Türklere eşit haklar vermeyi reddeden Kerenski'nin her ne kadar ihtilâl hükümeti, "Anayasa Meclisi'nin hazırlayacağı esaslara göre her milliyete kendi geleceğini tayin etme hakkını tanıyacak ve aynı zamanda milli meseleler için özel bir şura seçecekti" şeklinde bir açıklama yapmış ise de,

[95] Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969, s. 185; H. Namık, *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932, s. 148; A.B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, s. 200.

[96] Hayıt, *aynı eser*, s. 226.

[97] Hayıt, *aynı eser*, s. 226.

bundan hiçbir netice çıkmamıştır[98]. Zira, ihtilalcilerin Bolşevik grubu hazırlıklarını tamamladıktan sonra mevcut hükümeti devirmek için çoktan harekete geçmişler idi.

Ekim 1917'de Rus ihtilâlcilerinin komünist grubu Kerenski hükümetini devirdikten iki hafta sonra Türkistan'da o âna kadar iş başında bulunan Çarlık ve Kerenski devresi Rusları (Sabık Çarlık Memurları, askerler ve subaylar) Taşkent'de kendi kendilerine bir komünist darbesi yaptılar. Böyle hareket etmekle eski mevkilerini korumak istiyorlardı. Esasında komünist fikirlere tek sempati duyan Türkistan'daki Rus Demiryolu işçileri idi. Rus askerleri ve memurları arasında komünist fikirlerinden haberi olan ancak pek az kişi bulunuyordu. Hele Türkistan Türkleri arasında komünizmin K'sını bilen hiç kimse yok idi Onun için, Türkistanlılar, komünist Rusların Taşkent'deki iktidar değişikliğine ve diğer şehirlerdeki hareketlerine katılmadılar.

Ruslar, 15-22 Kasım 1917 arasında yaptıkları kongre sonunda 'Türkistan Sovyet Komiserliği"ni kurduklarını ilan ettiler. Güya bu komiserlik Türkistan'da iktidarı temsil ediyordu. Esasında ise, yeni bir diktatörlük idaresinden başka bir şey değildi. Sovyet Komiserliği'nin tek destekçileri Rus askerleri ile Demiryolu işçileri oldu. Bu sözde komünist iktidar temsilcileri, Türkistan üzerinde kontrol ve idarenin sadece kendilerinin hakları olduğunu ileri sürüyorlardı. Ekim İhtilâlinin önderleri Lenin ve Stalin'in 2 Kasım 1917'de neşrettikleri şu beyennameyi hiç hatırlamak istemiyorlardı:

1- Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hakimiyet hakkı,

2- Halkların kendi mukadderatlarını bizzat tâyin etmeleri,

3- Halkların milli ve dini inançlarının serbestçe tatbiki,

4- Rusya'daki millî azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarının olduğunu kabul ve ilân ediyoruz"[99].

Sovyetlerin neşrettikleri bu beyanname esasında Rus olmayan milletleri bir oyalama taktiği idi. Kısa zamanda anlaşıldı ki, yeni Sovyet rejiminin en büyük gayelerinden biri millî esaslara göre gelişmekte olan Türklerin muhtariyet çabalarını önlemek idi. Nitekim Türkistan'daki

[98] Allworth, *aynı* eser, s. 214.
[99] Allworth, *aynı* eser, s. 161.

Sovyetler, Moskova'daki "Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi"nden aldıkları emir ile 1 Mayıs 1918'de yaptıkları kongrede Sovyetlere bağlı "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ni kurduklarını ilân ettiler.

Bilâhare Türkistanlıların bu sosyalist Cumhuriyetin idaresine ortak olma teklifini de reddettiler. Bununla "Otonom Türkistan" deyiminin hiç bir mânâ ifade etmediği anlaşıldı. Sovyetler bu nevi "Otonom" oyunları ile "Burjuva Milliyetçilerine" (millî haklara sahip çıkmak isteyenler kastediliyor) büyük bir darbe indirmek emelinde idiler[100]. Türkistanlıların milli muhtariyet isteklerinin amansız muhaliflerinden biri olan Safarof, "Rus ihtilâlinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutmak mecburiyeti kaçınılmaz oldu" diyerek Rusların maksadını açıkça itiraf etmiştir.[101]

Türkistan Türklerinin milli haklarından vazgeçmeyip mücâdeleye devam etmeleri Rusları yeni tedbirler almağa sevketti. Sovyet yönetimi, hükümet ve Rus Komünist partisi adına 8 Ekim 1919'da bir "Türkistan Komisyonu" teşkil ederek acilen Türkistan'a gönderdi. Bu komisyon, sahip olduğu diktatörce yetkilerle, faaliyetini Ekim 1919'dan 1923'ün ortalarına kadar özellikle Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye, Türkistan'ın kat'i olarak Rusya'ya bağlanmasına ve Rus ile Sovyet aleyhtarlığı eğilimindeki Türkistan milli hareketini yıkmaya sevketti.

Sovyetlerin gayelerini gerçekleştirmek için Türkistan'da seçtikleri ikinci yol, Rus komünist partisinin bir modeli olan "Türkistan Komünist Partisi"ni kurmak oldu (17 Haziran 1918). Türkler arasında hiçbir komünist bulunmadığı için Türkistan Komünist Partisi'nin ilk üyeleri tamamen Ruslardan meydana gelmişti. Yapılan bir seri kongreler ile Türkistan'da kalmış yabancı harb esirleri ile Türklerden sosyal demokrasi fikrine inanan bâzı şahıslar parti üyeliğine alındılar[102].

En kötü şartlarda dahi hakları için mücâdele etmek kararında olan Türkler, komünist partisine bağlı bir "Müslümanlar Bürosu" kurmayı başararak halkın isteklerini bu büro kanalı ile dile getirmek istediler

[100] Hayıt, *aynı* eser s. 236. 101-

[101] G. Safarof, *Kolonialnaia revolyutsiia*, Taşkent, 1922, s. 67.

[102] Hayıt, *aynı eser s.* 241.

"Müslüman Bürosu" gelişerek kısa zamanda Rus ve Türkistan komünist Partililerin rakibi ve halkın bir ümidi haline gelmeye başladı. Bunun üzerine (komünizme inanmadıkları, daha doğrusu ne olduğunu bilmedikleri hâlde) bir kısım Türkler komünist partisine girmeye ve "Müslümanlar Bürosu"na destek olmaya başladılar. Türkler, kâfi çoğunluğu sağladıktan sonra 12-18 Ocak 1920'de komünist partisi kongresinden "Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin adını 'Türk Cumhuriyeti" ve Türkistan Komünist Partisi'nin adını da Türk Komünist Partisi" olarak değiştirmeye muvaffak oldular[103]. Rus ve Sovyet yönetimi, Türkistan Cephesi Kumandanı General Frunze'nin ikazı üzerine bu kararı reddetti. Ayrıca, 8 Mart 1920'de de Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi bu kararı hükümsüz saydı. Bunun üzerine Eylül 1920'de yapılan bir kongre ile bütün partilerin birleştirilip bir Türkistan Komünist Partisi kurulmasına ve bu partinin Merkez Komitesi nezdinde "Milli Şube"nin kurulmasına (Türkistan yerli komünistleri için) karar verildi. Kısa zamanda Buhara ve Hive'de Komünist Partisi'nin şubeleri açılarak komünizmin bütün Türkistan'da yayılması gayesine gidildi. Nisan 1920'de Kazakistan'da kurulan Komünist Partisi ise Rus Komünist Partisi'nin bir şubesi olarak faaliyete başladı. Bu maksatla Başkırt ve Tatar illerinde de komünist partileri kurulup faaliyete geçtiler.

Komünist Partisi'ne giren Türklerin sayıları günden güne çoğalıyordu. Türklerin Komünist Partisi'ne girmeleri onların komünist felsefesini bildikleri ve inandıkları için değildi; bilakis ya şahsî menfaatleri yüzünden veya kendi millî menfaatleri için çalışmak maksadı ile idi. Zira Türkler için başka çıkar yolları denemek o şartlarda mümkün görülmemekte idi.

Ancak bu şekilde kendi haklarını bir parça da olsa korumayı ümit ediyordu. Türk illerinde kurulan Komünist Partileri üyeleri arasındaki Rus şovenizmi ile Türkler arasındaki milli cereyanları bertaraf edememiş ve komünist yönetimi bu iki tarafın ve görüşlerinin çekişmesi hâlinde uzun müddet devam etmiştir. Bâzı Sovyet iddialarının aksine, bugün bu mesele bütün canlılığı ile devam etmektedir.

[103] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 244-245.

b. Türkistan Türklerinin Milli Kurtuluş Savaşı

Rusya'da komünistler ile komünist olmayanlar arasında bir iç harbin başlaması ve Türkistan'daki Rus komünistlerinin Türklere hiç tâviz vermeyen tutumları yıllardır Rus zulmünden inleyen Türklere istiklâlleri için mücâdelede yeni bir fırsat yaratmıştır. Türklerin daha önce kurdukları ve fakat komünistlerin menfî tutumları yüzünden maksatlarına uygun bir şekilde faaliyet göstermeyen "İslâm Şûrası" ve "Ulema Cemiyeti" çalışmalarını yeniden hızlandırdılar. Bilhassa İslâm Şurası'nın gayretleri ile Hokand merkez olmak üzere Sovyet aleyhtarı bütün milliyetçiler bir araya gelmeye başladılar. Hokand'ın merkez seçilmesi Taşkent'de Rusların asker ve polis kuvveti kullanarak orada bir çalışma imkânı vermemelerinden ileri geliyordu. Hokand'da başlayan bu milli hareket Kazakistan'da ve Başkırt illerinde de devam etti.

1917 İhtilal beyannamesi çerçevesi dahilinde Hokand'da bir "Halk Şurası" kurularak Türkistan'ın bir "Mahalli Muhtar Cumhuriyeti" olarak ilânına karar verildi. Şir Ali Lapin başkanlığındaki "Halk Şurası" 11 Aralık 1918'de hükümet vazifesini görecek olan 10 kişilik "icra komitesi"ni seçti. "Halk Şurası" aldığı bir karar ile Başkırt ve bir müddet evvel kurulan Alaş-Orda Kazak hükümetlerinin de katılacağı bir "Federasyon" kurulacağını ilân etti[104]. Bu karara Başkırtların lideri A. Zeki Velidi evet demiş, Alaş-Orda hükümet başkanı Bökey Han ise, Ruslarla bir işbirliği yapma ümidi taşıdığından, bu federasyon kararına müsbet bir cevap vermemiştir. Kuruluş gayeleri aynı olan bu Türk teşkilâtlarının birleşmeleri için bu en uygun bir zaman idi.

Böyle kuvvetli bir federasyonu Sovyetler kolay kolay dağıtamayacakları için Türklerin haklarını, asgari derecede, alma imkânı doğacaktı. Hem Alaş-Orda, hem de Hokand hükümetlerinin dışişleri bakanlığını birlikte yapan Mustafa Çokay ile Alaş-Orda hükümetinin içişleri ve Hokand hükümet başkanlığını yapan Tınışbay'ın bütün gayretlerine rağmen Kazak liderlerinin bu anlaşılmaz tutumu değişmeyince Zeki Velidi de ayrı bir Muhtar Başkırt Cumhuriyeti kurmak mecburiyetinde kalmıştır.[105] Bu beklenmedik menfi gelişmeye rağmen Hokand'da hükümet ve halk bu Milli Muhtar Cumhuriyetinin devlet yapısını sağ-

[104] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 233-234.
[105] Togan, *Hâtıralar*, s. 286-290.

lamlaştırmaya devam ettiler. Fakat maddi güçlükler Hokand'daki bu milli hükümeti kısa zamanda müşkül duruma soktu[106]. Böyle milli bir hükümetin teşekkülünden son derece tedirgin olan Taşkent'deki Sovyet Komiserliği, Ermenilerle takviyeli bir Rus birliğini hemen Hokand üzerine sevk etti. Kızıl birliklerle Hokandlılar arasındaki kıyasiye mücadele 11 Şubat'tan 22 Şubat 1918'e kadar devam etti. Silâh üstünlüğü olan kızıl birlikler sonunda Hokand'ı ele geçirerek 10.000 kişiyi katlettiler. Türklerin milli istiklâl için giriştikleri bu mücadele de böylece kanlı bir şekilde bastırıldı[107].

Kazak Türklerinin kurdukları hükümete gelince: Kazaklar 1906'da kurdukları "Kazak Anayasal Demokratik Partisi" vasitasiyle Şubat 1917 ihtilâline kadar halk arasında millî şuurun uyanmasına ve ellerinden alınan topraklarının geri alınmasına çalışmışlar idi. Bu arada Kazakların millî şuurunun uyanmasında "Uyan Kazak" şiirinin şâiri Mir Yakub Dulat'ın büyük rolü olmuştur[108]. Temmuz 1917'de Kazak Anayasal Demokratik Partisi'nin adını "Alaş-Orda" olarak değiştiren Kazaklar hızla istiklâlleri için harekete geçtiler.

"Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasi hedefimiz milli kurtuluştur" parolasiyle hareket eden Kazak Türkleri Ali Han Bökey başkanlığında "Alaş-Orda" veya "Kazak Muhtar Hükümeti"ni kurdular (26 Aralık 1917). Fakat başta Bökey Han olmak üzere Kazak liderlerinin arasında oldukça radikal düşüncede olan pek çok kimseler vardı. Hokand'da kurulan Türkistan hükümetinin ısrarla birleşme tekliflerini Bökey Han, Türkistanlıların aşırı muhafazakâr görüşte olduklarını ileri sürerek reddetti. Başkırtlar ile Tatarların birlikte bir federasyon kurma tekliflerini de olumlu karşılamayan Bökey Han, Rus İhtilâl hükümetiyle anlaşma yolunu tercih ettiğini söyledi.

Orta Asya Türklerinin Rus hâkimiyetinden kurtulma mücadelesinde Kazak liderlerinin Türkistan'daki millî güçlerle işbirliğini reddedip Rus ihtilâl hükümetiyle anlaşma yolunu tercih etmeleri hazin bir dönüm noktasını teşkil eder. Alaş-Orda hükümeti Sovyet hükümetinin kendi aleyhlerine dönebileceğini göremeyecek kadar basiretsiz olma-

[106] Allworth, *aynı eser*, s. 227.
[107] Hayıt, *aynı eser*, s. 251; Zenkovskiy *aynı eser*, s. 235-236.
[108] Hayıt, *aynı eser*, s. 252.

yacakları şüphesizdir. Buna rağmen Sovyetlerle işbirliğine teşebbüs etmelerinin sebeplerini anlamak Türkistanlılar için çok güç olmuştur.

Baytursun başkanlığındaki Alaş-Orda heyeti Ocak 1918'de Moskova'da Stalin ile görüşerek kendilerine vaad edilen muhtariyet sözünden dönülmemesini rica etti. Stalin, heyete, hükümetinin Kazak-Kırgız Muhtar Hükûmeti'ni tanıyacağına dair teminat verdi[109]. Rusya'daki iç harbi düşünen Stalin, Kazak heyetini iyi karşılamış ve esas düşüncelerini söylememiştir. Kazak heyeti Moskova'dan ayrıldıktan sonra da Sovyetlere bağlı Rus köylüler, askerler ve işçiler şurasına 28 Ocak 1918'de şu telgrafı göndermiştir: "Halihazırda, burjuva milliyetçileri ile müzakereleri kabul etmek zorundayız. Alaş-Orda'yı protesto etmeleri için her vasıtaya başvurarak ve şehirlerde 20-30 kişiyi bir araya toplayarak tedbirler almalısınız ve Sovyet iktidarını ilan etmelisiniz"[110]. Stalin'in bu emirleri yerine getirilir getirilmez kızıl birlikler Alaş-Orda hükümetini devirmek için yola çıktılar. Alaş-Orda hükümet kuvvetleri üstün silâhlara sahip kızıl birlikler karşısında tutunamamışlar ve böylece Kazak Türkleri liderlerinin anlaşılmaz tutumları yüzünden ağır bir şekilde cezalandırılmış oldular[111].

Sovyetler, Kazakistan'da kurulan yeni hükümette, devam etmekte olan iç harbi gözönüne alarak, Kazaklara da yer vemişler ve bu şekilde Kazakistan'da çıkabilecek karışıklıkların hem önüne geçmişler, hem de memleketi kontrolleri altına almışlardır[112]. Hokand ve Kazakistan'da oynanan Sovyet oyunları Buhara ve Hîve'de de tekrarlandı.

Buhara Emirliği Mart 1918'e kadar iç işlerinde serbest olarak Rusya hâkimiyeti altında kalmıştı. "Genç Buhâralılar" adı altında 1910'lardan beri hazırlıklarını yapan bir grup yenilikçi 1917 ihtilâlinden istifade ederek Emir Mir Alim Han'ı devirmek için harekete geçtiler. Fakat hareketleri Emir tarafından öğrenilip tesirsiz bırakıldı. Bunun üzerine reformistler, çok yanlış olarak, Buhârayı kontrollerine almak isteyen Sovyet komiserliğinden yardım istediler[113].

[109] Allworth, *aynı eser*, s. 238-239.

[110] Hayıt, *aynı eser*, s. 255.

[111] Hayıt, *aynı eser*, s. 256

[112] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 218-221.

[113] B. Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia; Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge Mass, 1968, s. 265-268.

Buhâralı reformistlerle Sovyetlerin müştereken giriştikleri darbe hareketi de Emir tarafından başariyle önlendi. Bu olaydan, sonra 25 Mart-1918'de Sovyet hükümeti Buhâra'nın istiklâlini tanımaya mecbur kaldı[114]. Emir'e karşı başarısızlığa uğrayan yenilikçiler ikiye bölündüler: bir kısmı Sovyetlerle tam bir işbirliğine giderken, Osman Hoca önderliğindeki diğer grup da reformcu ve milliyetçi bir Buhara Cumhuriyeti kurmaya kalkıştılar.

"Sovyet hükümetinin, istiklâlini tanımak mecburiyetinde kaldığı Buhara'nın varlığı Türkistan'daki Sovyet Komiserliğini ve Kızıl Ordu komutanı Frunze'yi son derece tedirgin etti. Buhara Emirinin komonistlere karşı takip ettiği tâviz vermez politika Frunze'yi Buhâra'yı işgal için bahaneler aramaya sevketti.

Sovyetlerin kurduğu Buhara komünist partisinin isteklerini kabul etmesi için Frunze, Emir'e baskı yapmaya başladı. Sonunda Lenin'in tasvibini de alan Frunze, 28 Ağustos ile 2 Eylül 1920 arasında Buhâra'yı bir yıldırım harekâtı ile işgal ediverdi[115]. 6 Ekim 1920'de "Buhara Halk Kongresi" toplanarak "Buhara Halk Cumhuriyeti"ni ilân etti. Fakat halkın Ruslara ve komünistlere karşı duyduğu nefretten bir an için gözleri yılan Sovyetler, Buhâra'nın idaresini yine Buhâralılara bırakmak mecburiyetinde kaldılar, içinde Sovyet taraftarlarının da bulunduğu fakat çoğunluğunu milliyetçi reformcuların teşkil ettiği Buhara Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir "ittifak" antlaşması yapan Ruslar Buhâra'nın istiklalini yeniden tanıdılar. Fakat Rusların Buhâra'yı Sovyetleştirme emellerinden vazgeçmemesi Buhâra-Sovyet münasebetlerini yeniden kötüleştirdi. Bunun üzerine Sovyetler karşı direnme mücadelesini bizzat başlatan Buhâra'nın yeni devlet reisi M.A. Muhiddin zorla istifa ettirilerek yerine daha ılımlı olduğu sanılan Osman Hoca getirildi. Fakat Osman Hoca Sovyetlere hiç tâviz vermediği gibi bilâkis tam istiklâl için Türkistan'a gelmiş olan Enver Paşa ile işbirliği yaparak Ruslara karşı mücadeleyi daha da hızlandırdı. Türklerin bu istiklâl mücadelesi 1924'de Kızıl Ordunun Türkistan'ı tekrar işgaline kadar devam etmiştir. Şimdi sıra Hîve Hanlığına gelmişti.

[114] Hayıt, *aynı eser*, s. 262.

[115] Seymour *aynı* eser s. 291-294; Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 248-249.

Hîve Hanlığı da tıpkı Buhara gibi Rus işgalinden sonra içişlerinde serbest ve Rusya'ya bağlı bir devlet olarak varlığını devam ettiriyordu. 1917'de Bolşevik İhtilâli başladığı zaman Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Hîve'de Han ile "Genç Hiveliler" olarak bilinen yenilikçi grup anlaşarak ülkede ıslahatçı ve demokratik bir idare tarzını kurmuşlar idi[116]. Fakat Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasındaki an'ânevî rekabetin yeniden patlak vermesi Hîve'nin bu kritik günlerinde en büyük talihsizliği olmuştur. Türkmen-Özbek anlaşmazlığının halledilememesi üzerine Türkmenlerin önderi Cüneyid Han etrafındaki Türkmen kuvvetleri ile Hîve üzerine yürüyerek şehri kuşattı.

Bu karışıklıktan istifade eden Sovyetler bir Kızıl Ordu birliğini Hîve'ye göndererek Cüneyid Han'ın kuşatmasını kaldırmayı sağlamışlardır[117]. Fakat Ruslardan hiç hoşlanmayan ahali, Kızılordu, birlikleri yerine Türkmenleri Hive'de görmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim bir müddet sonra Cüneyid Hanın Ruslarla işbirliği yapan İsfendiyar Hanı öldürterek Hîve'ye hâkim olmasına ses çıkartmamıştı. Ne hazindir ki, büyük bir mücahid olmasına rağmen Cüneyid Han'ın bâzı kışkırtmalara aldanarak Özbeklere karşı katı davranmaya başlaması Özbekleri kendinden uzaklaştırmakla kalmamış, hattâ onların Sovyetlerle işbirliği yapmalarına sebep olmuştur. Bu ise, Ruslara tekrar Hîve'nin içişlerine müdahale için yeni bir fırsat vermiştir. Durumun ciddiyetini kavrayan Cüneyid Han, Ruslarla anlaşma yolunu tercih etmek mecburiyetinde kalmış ve onlarla bir barış anlaşması yapmayı o şartlarda en ehven çıkar yol olarak görmüştür[118]. Böyle bir antlaşma ile Sovyetler, Hîve'de kendi fikirlerine uygun bir zemin hazırlamayı tasarlıyorlardı. Fakat Hîve'de hiçbir komünist olmadığı için bu fikirlerini tatbik etmede son derece güçlük çekiyorlardı. Sonunda, Hîve'deki Rus askerleri Cüneyid Han'dan kaçan muhalif Özbeklerle bir "Hîve İhtilâl Taburu" kurarak Hîve'de bir Sovyet hükümeti kurulmasını talep ettiler. Hîve İhtilâl Taburu'nun yardım istemesi üzerine Sovyetler Türkistan'daki Kızıl Ordu birliklerinden bir kısmını Hîve'ye sevk ettiler. Güya "Cüneyid Han'ın ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hîve emekçilerini kurtarmak" maksadiyle 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 arasında

[116] Hayıt, *aynı* eser, s. 268.
[117] Allworth, *aynı eser*, s. 242.
[118] Seymour, *aynı eser*, s. 285.

Kızıl Ordu birlikleri Hîve'yi işgal ettiler[119]. Bu Sovyet işgali ile sözüm olan "Hîve Halkının İhtilâli" gerçekleşmiş oluyordu. Hîve'de komünist olmadığı için Sovyetler idareyi "Genç Hîveliler"e devretmek mecburiyetinde kaldılar.

Kurulan "Hîve İhtilâl Komitesi" Hanlık sistemini lağvederek "Harezm Halk Cumhuriyetini" ilân etti. Sovyet hükümeti 13 Eylül 1920'de "Harezm Halk Cumhuriyeti" ile bir "İttifak" antlaşması imzalayarak Harezm'in güya istiklâlini tanıdı. Bir müddet sonra Sovyetler Harezm Komünist Partisi'ni kurarak faaliyete geçirdiler[120].

Bilâhare Sovyetler Harezm Halk Cumhuriyetinin komünist aleyhtarı bir tutuma girdiğini ileri sürerek Genç Hîvelileri baştan uzaklaştırmış ve Ekim 1921'de kurdukları komünist hükûmetle Hîve'yi kontrollerine almışlardır. Böylece, binbir entrika sonunda Sovyetler, Hîve'de de komünist iktidarını gerçekleştirmiş oluyorlardı.

Bu sıralarda Kara-Kum'a çekilen Cüneyid Han, Sovyetlere karşı mücadeleyi yeniden teşkilatlandırarak hızlandırdı. Bu seferki mücâdelesinde kendisine diğer Türkmen boylarının yanısıra bir zamanlar lüzumsuz yere fikirlerine karşı çıkmış olan fakat bilâhare Sovyetlerin hakikî niyetlerini anlayan Hîveliler de katılıyorlardı.

Türkistan Türklerinin kültürel ve politik alanda uyanmalarına çok büyük emekleri geçen Tatar Türklerinin âkibetleri de Türkistan Türklerininkinden farklı olmamıştır. Rus hâkimiyetine düşen Türk boylarının içinde en uyanık ve kültür sahasında en ileri gitmiş bir Türk boyu olan Tatarların istiklâllerine kavuşamamalarında şu iki faktör büyük bir rol oynamıştır: 1- Tatarların dağınık oluşu bir kısmının Kırım'da bir kısmının Kazan'da ve diğer kısmının Volga boylarında yaşamaları onların bir araya gelip müstakil devlet kurma şanslarını büyük ölçüde azaltmıştır. 2- Tatarların yaşadıkları bölgelerin merkezî Rusya'ya yakın oluşları dolayısiyle de her türlü faaliyetleri Ruslar tarafından sıkı bir şekilde takip edilmesine sebep olmuştur. Bütün bu aleyhteki faktörlere rağmen Tatar Türkleri yılmamış ve bilhassa Kazan merkez olmak

[119] Allworth, *aynı eser*, s. 242; Seymour, *aynı eser*, 288; A. Sheehy, The End of the Khanate of Khiva", *Central Asian Rewiew*, 1967, Sayı: 1, s. 12-14.

[120] Allworth, *aynı eser*, s. 243; Sheehy, *aynı eser*, s. 15-16; *İstoriya Uzbekskoy SSR*. Taşkent, 1967-68, III, s. 268-271.

üzere bir "Muhtar Tatar Cumhuriyeti" kurmak için büyük bir mücâdeleye girmişlerdir.

Fakat 1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra çıkan iç harbde Kazan'ın önce komünist aleyhtarı Rus birlikleri ve bilâhare de kızıl birlikler tarafından istila edilmesi Tatarların mücâdelesini sonuçsuz bırakmıştır[121]. Bunun üzerine Tatarlar, Başkırtlar ile birleşip bir "Muhtar-Tatar-Başkırt Cumhuriyeti" kurmayı denemişler ise de, liderlik hususunda çıkan anlaşmazlık ve Sovyet baskısı neticesinde bir sonuç alamamışlardır. Bütün mücadelelerine rağmen millî muhtariyet hakkını elde edemeyen Tatarlar sonunda Sovyet modelinde kurulan "Tatar Komünist Partisi"nin idaresinde bir Otonomiyi kabul etmek durumunda bırakılmışlardır[122].

Rus hâkimiyetine düşmüş Türk boylarının içinde milli muhtariyet için 1917 İhtilâlinden sonra en başarılı ve aynı zamanda en hazin mücâdeleyi verenlerin başında Başkırtlar gelir. İhtilâlden önce Başkırtların iki gayesi vardı: Birincisi, Ruslar tarafından gasbedilen topraklarını geri almak, ikincisi ise "Muhtar Başkırt Cumhuriyeti" kurmak, İlk isteklerini yerine getirme imkânı bulamayan Başkırtlar, Bolşevik İhtilâli'nden bir ay sonra "Başkırt Otonom Cumhuriyeti"ni ilân ederek ikinci arzularına kavuştular (15 Kasım 1917)[123].

Başkırt Türklerinin millî muhtariyet için yaptıkları bu büyük mücâdelenin lideri Ahmet Zeki Velidi idi. Zeki Velidi'ye bu başarılı mücadelenin başlangıcında en çok yardımı dokunan şahıs ise sonradan aşırı bir komünist olan Manat olmuştur. Nitekim Manat, çok geçmeden Stalin ile işbirliği yaparak Başkırt Cumhuriyetinden ayrılınca Zeki Velidi Başkırtların tek millî lideri olarak kalmıştır.

Türk boylarını giriştikleri istiklal mücadelelerinde yöneten diğer liderlerin aksine Zeki Velidi daha gerçekçi bir tutumla mücadelesine muntazam bir ordu kurarak başlamıştır[124]. Fakat Başkırtlar da Tatarlar gibi merkezî Rusya'ya yakın oldukları için Zeki Velidi'nin bu faaliyetleri Rusların hemen dikkatini çekmiştir.

[121] Zenkovskiy, *aynı* eser, s. 186-190. 122- 123- 124- 125-

[122] Zenkovskiy, *aynı* eser, s. 192-194. Tafsilât için bk., *İslâm Ansiklopedisi*, Kazan, Kırım ve Başkırt maddeleri.

[123] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 197; Togan, *Hâtıralar*, s. 185.

[124] Togan, *Hâtıralar*, s. 207.

Nitekim iç harbte komünist aleyhtarlığı kuvvederin kumandanı Kolçak, "Milli Muhtar Başkırt Cumhuriyeti"ni istemediğinden memleketi istilâ ederek yenice kurulmuş olan Başkırt ordusunun silâhlarını toplatmıştır[125]. Çaresiz kalan A. Zeki Velidi, büyük emeklerle kurduğu Başkırt Cumhuriyeti'nin muhtariyet için komünist liderlerle anlaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Lenin ve Stalin, Başkırt ordusunun istendiği zaman Sovyetler emrine verilmesine şartiyle Başkırt Muhtariyetini tanımışlardır[126]. Sovyetlerle işbirliği yapmanın sonunu iyi görmeyen Zeki Velidi, Kazak Türkleri ile beraber daha kuvvetli bir federasyon kurmak için teşebbüse geçti ise de, Kazak liderlerini ikna edemediğinden bir netice alamadı[127].

Çaresizlik içinde tekrar Sovyetlere dönen Zeki Velidi, onlarla işbirliğini daha da geliştirip Başkırt Cumhuriyeti'nin muhtariyetini garanti etmek ümidiyle 150 arkadaşı ile birlikte Başkırt Komünist Partisini kurarak faaliyete geçirdi[128]. Fakat Sovyet taraftarı bazı aşırı komünistlerin hükümet işlerine sık sık karışması üzerine hükümetin emri ile Başkırt ordusu komünistleri tevkif etti. Komünist aleyhtarı Kolçak kuvvetlerini yenen Frunze'nin Kızıl Ordu'su Başkırt ilini istila ederek komünistleri serbest bıraktırdı (Ocak 1920). Başkırt ordusu Rus subayların komutasına geçtiği için hiç bir müdahale bulunamadığı gibi bir müddet sonra büyük bir kısmı, daha önceki anlaşma gereğince, Lehlilere karşı çarpışmak üzere Ukrayna ve Lehistan cephesine gönderildi. 19 Mayıs 1920'de Sovyet hükümeti "Muhtar Başkırt Cumhuriyeti"ni feshederek yerine komünist bir idare kurduğunu ilan etti. Bütün bu hâdiseler olurken Zeki Velidi Moskova'da idi. Sovyet Komünistlerinin hiç bir sözüne güvenilmeyeceğini bir kere daha görerek Basmacı harekâtı adı altında Türkistan'da devam etmekte olan millî istiklâl mücâdelesine katılmak üzere Moskova'yı terk etmiştir[129].

[125] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 198-199.

[126] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 200.

[127] Togan *Hâtıralar*, s. 286-290.

[128] Zenkovskiy, *aynı eser*, s. 201.

[129] Zeki Velidi ve Başkırtların muhtariyet mücâdelesi hakkında daha fazla bilgi için bk., A. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969.

c. Basmacılık: Türklerin Son Millî Ayaklanması

Rus hâkimiyetine düşen Türkistan Türklerinin Çarlık rejiminde maruz kaldıkları adaletsiz ve sömürü idaresinden kurtulmak ve eşit haklara sahip daha insanca bir hayat tarzı için giriştikleri her mücâdele Ruslar tarafından kanlı bir şekilde önlenmiş idi. 1917 İhtilâli ile Rus imparatorluğunda yaşayan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendilerini idare etme hakkı vaad eden yeni Sovyet rejiminin de sözlerinde samimi olmadığı ve Çarlık'dan daha katı bir dikta idaresi kurarak sömürgecilik siyasetine devam etmek emelinde olduğu kısa zamanda acı bir şekilde bütün Türklerce öğrenilmişti. Her türlü maddî varlıkları ellerinden alınan ve ezilen Türk halkı, Ruslara karşı büyük bir nefret hissiyle doldu. Millî Muhtariyet teşebbüslerinin Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde boğulması onlardaki istiklal ve hürriyet aşkını söndürememiştir.

Nitekim hürriyet ve istiklâl aşkıyla yanan halktan birçok kişi silâhını alıp mücâdele için dağlara çıkmıştır. Bu silâhlı kişilere halkın da katılmasiyle Ruslara karşı yeni bir istiklâl mücâdelesi başlamıştır. Türkistan Türklerinin giriştikleri bu hürriyet ve milli istiklal mücadelesi Sovyetler tarafından dünya milletlerine önemsiz bir olay gibi Basmacılık (basan-haydutluk edenlerin) harekâtı olarak tanıtılmak istendi[130]. Sovyet iddialarının gülünçlüğünü Türkistan'daki Kızıl Ordu birliklerinin komutanı Frunze'nin askerlerine verdiği şu emirden anlamak mümkündür: "Yoldaşlar, Türkistan'ın incisi olan Fergana, iki yıldan fazla bir zamandır kanlı bir savaş meydanı halindedir... Türkistan'daki Sovyet iktidarı, ilk kuruluşu zamanında, Avrupalı (Rusya'lı demek istiyor) ve yerli geniş işçi, köylü kitlelerini, kendine çekecek yerde, emekçi halkı kendinden uzaklaştırmak için elinden geleni yaptı... İstihsalin millileştirilmesi yerine sadece burjuvazinin malları değil, orta halli köylülerinki bile yağma edildi.

Burada faaliyet gösteren Kızıl Ordu birlikleri, ihtilâli savunan önderlerin bazıları ve emekçi halk tarafından istibdat aracı olarak kullanıldı.... Basmacı Harekâtı olarak bilinen o hareket, bu temel üzerinde meydana geldi ve gelişti. Basmacılar, basit haydutlar değildir. Böyle

[130] H.C. Ellis, *The Transcaspian Episode*, London, 1963, s. 165.

olsalardı, onların çoktan bertaraf edilebilecekleri aşikârdır[131]. Büyük Sovyet Ansiklopedisi ise 1927 basımında bu mevzuuda şunları kaydeder: "Basmacı harekâtının, mantıkî olarak yürütülen siyasî ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri vardı. Bu hareket, üç cumhuriyette (Türkistan, Buhara ve Harezm'de) , köylü halkın kitle hareketine dönüşüverdi"[132]. Türkistan'da vazife gören bir Sovyet otoritesi de Basmacılık hakkında şunları yazmaktadır: "Basmacı hareketi, Türkistan halkının yabancıların hakimiyetine karşı millî ayaklanması olarak ortaya çıktı"[133].

Türkistan'daki bu millî ayaklanmanın gücünü köylüler teşkil ediyordu. Bunlara esnaf ile san'atkârlar, din adamları ve reformistler de katılmışlardır. Ayaklanmanın yeteri kadar lideri olduğu hâlde maalesef merkezî bir teşkilâtlanmadan yoksun idi. 1918 yazına kadar ayaklanmanın liderliğini Ergaş Korbaşı yaptı. Ergaş'den sonra liderliğe getirilen Şîr Muhammed Beğ-Hacı Koşakoğlu'nun kontrolünde sekiz bölge komutanlığı kurularak teşkilat genişletilmeye çalışıldı[134]. Millî ayaklanmayı yöneten kuvvetler Kasım 1919'a kadar Fergana'nın büyük bir kısmını kontrollerine aldılar. Telaşa kapılan Sovyet yöneticileri önce 5 (beş) kişilik bir Fergana İhtilal Komitesi sonra da 3 (üç) kişilik bir "Fergana Cephesi" kurarak bu milli ayaklanmayı bastıracak tedbirler almağa başladı. Fakat bu komiteler ve Kızıl Ordu ayaklanmayı bastırmaktan aciz kaldılar. Bunun üzerine adları geçen komiteler fesh edilerek Fergana'da bir askerî diktatörlük kurdular.

Millî ayaklanma Fergana'dan sonra Buhara ve Harezm (Hîve)'de de hızla yayıldı. Eskiden olduğu gibi Ruslar bu ayaklanmaları da küçük çapta askeri birliklerle bastırıp ayaklanmanın elebaşlarını cezalandıracaklarını ümid etmişlerdi. Bu maksatla Buhara ve Harezm'e gönderilen birlikler başarıya ulaşamadıkları gibi kendilerine duyulan nefretten dolayı daha çok halkın ayaklanmaya iştirak etmesine sebep oldular[135].

[131] M.V. Frunze, *Izbrannye proizvodeniya*, Moscow, 1957, I, s. 313; Hayıt, *aynı* eser, s. 277-278.

[132] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Moskova 1927, V, s. 35.

[133] Hayıt, *aynı eser*, s. 78; G. Skalov, "Sotsialnaia prioda basmachestva v Turkestane", *Zhizn Natsional'nastei*, Nr. 3-4 (1923), s. 51-61.

[134] Hayıt, *aynı eser, 279*, Basmacı Liderleri hakkında daha fazla bilgi için bk., A. Bademci, *Korbaşılar, 1917-1934 Türkistan Milli Harekâtı ve Enver Paşa*, İstanbul 1975.

[135] A. Park, *Bolshevism in Turkestan: 1917-1927*, New York, 1957, s. 40.

Bu esnada Cüneyid Han ile diğer liderlerin Harezm'de Sovyet hakimiyetine karşı silâhlı mücadeleleri hızla gelişirken Buhara'da da milliyetçi reformistlerin önderliğinde Ruslara karşı silâhlı mukavemet başladı. Türkistan'daki millî mücadelenin bu üç merkezde hızla gelişmesi Sovyetlerin Türkistan'daki hâkimiyetlerini tehlikeye soktu. Ne var ki, Kızıl Ordu birlikleri Ağustos 1919'da komünist aleyhtarı Beyazordu'nun Orenburg hatanı yararak duruma müdahele etmiştir. Buna rağmen Sovyetler bu milli ayaklanmayı Türkistan'daki kuvvetleriyle bastırmakta yine aciz kalınca, hâkimiyetlerini yeniden tesis maksadiyle bir Türkistan Cephesi açtılar[136]. Cephe komutanlığına tâyin edilen Frunze, 3 Eylül 1919'da Türkistan'ın tekrar işgali için gerekli hazırlıkların tamamlanması emrini verdi. Kendisi de maiyyeti ile birlikte Taşkent'e gelerek millî ayaklanmayı bastıracak plânlar üzerinde çalışmaya başladı (22 Şubat 1920)[137].

Türkistan Türklerinin giriştikleri milli ayaklanma bütün engellere rağmen başariyle devam etmiş, ancak, yeterli derecede silâh olmayışı ve merkezi bir idareden mahrumiyet sebebiyle Kızıl Ordu birlikleri karşısında ağır kayıplar vermişlerdir. Otorite eksikliğini gidermek üzere Fergana'daki kurtuluş savaşı liderleri 24 Eylül 1919'da Mehmed Emin Beğ başkanlığında Fergana hükümetini kurdular[138]. Bu arada silâh temini için Afganistan'a ve Hazar Denizi'nin doğusundaki komünist aleyhtarı Ruslara yardım etmek isteyen İngiliz birlikleri komutanına elçiler gönderildi ise de, İngilizler ile Afganlıların müstereddit tutumları dolayısiyle bir netice alınamadı[139].

Fergana hükümetinin teşekkülüne rağmen millî ayaklanmayı idare eden liderler arasında bir birlik temin edilememiş ve her liderin kendi bölgesinin hükümdarıymış gibi hareket etmelerinin önüne geçilememiştir. Üstelik işin içine bir de kabilecilik ve bölgecilik dâvaları karıştırılmış idi[140]. Bunlardan da anlaşılıyor ki, Türkistan mücâhitleri

[136] Park, *aynı eser*, s. 42; Hayıt, *aynı eser*, s. 280.

[137] Frunze, *aynı eser*, s. 235-236; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union; Communism and Nationalism*, 1917-1923, Cambridge Mass, 1964, s. 183.

[138] Hayıt, *aynı eser*, s. 281.

[139] Park, *aynı eser*, s. 42; P.T. Etherton, *in the Heart of Asia*, London 1925, s. 230.

[140] Park, *aynı eser*, s. 51; M. Çokay, "The Basmajı movement in Turkestan" *The Asiatic Review*, Nr. 24, (1928), s. 284-285.

geçmişin acı hadiselerinden ders almadan, mücâdelelerini birlik ve organizasyondan uzak bir şekilde yürütüyorlardı.

İşte tam bu sırada Enver Paşa'nın Türkistan'da görülmesi ve liderliği kabul etmesi bu millî mücâdeleye yeni bir yön ve hız vermiştir.

Enver Paşa, I. Dünya Harbi'nde takip ettiği politikada uğradığı talihsizliklere rağmen, Türk dünyasının birliği dâvasına samimiyetle inanan ve bu hususta plânları olan bir şahsiyet idi[141]. Enver Paşa'nın harbin sonunda Rusya'ya gidişi ve bilâhare Sovyetlerle temasları hakkında her ne kadar çeşitli tefsirlerde bulunulmuş ise de, hakkında söylenen ve yazılanların çoğunun bir "spekilasyon"dan ibaret olduğu devrin şartları incelendiği ve hâdiseleri değerlendirildiği zaman, ayrıca O'nun Türkistan'da takip ettiği siyaset tedkik edildiğinde iyice anlaşılacaktır. Enver Paşa, komünizmi, bütün dünyaya hâkim kılmak ihtirasıyla yanan Sovyet idarecilerinden, Türkistan müslümanlarını teşkilâtlandırarak İngilizleri Hindistan sömürgesinden atacağı vaadi ile sıyrılıp Türkistan'a gelmiştir. Daha önce, Eylül 1920'de, Bakü'deki "Doğu Milletleri Kongresi"nde kâfi derecede malumat edindiği Türkistan milli ayaklanmasının Buhâra'ya vardığında çok kritik bir safhada olduğunu gören Enver Paşa, hiç tereddüt etmeden mücadeleye girmiştir. Muntazam ordulara kumanda etmiş ve harb sanatından anlayan tecrübeli bir şahsiyet olarak, Türkistan'daki milli ayaklanmayı yönetmeğe karar vermesi bütün mücahitler arasında büyük bir sevinçle karşılanırken, maalesef buna bir kısım liderlerin iştirak etmedikleri görülür. Enver Paşa'nın liderliğine muhalefet edenlerin başında Zeki Velidi, eski Buhara Emiri, ile Veziri ve bir kısım muhafazakar kabile liderleri ile bâzı Sovyet taraftarı şahsiyetler bulunuyordu. Bilhassa Zeki Velidi'nin, "Bolşevikler, milli bir Kızıl Ordu esası üzerine millî bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına razı olursa, Sovyetlerle birleşebiliriz" demesi[142] bütün acı tecrübelere rağmen Rusya'da komünist rejimini kuranların hakikî niyetlerini anlayamadığını gösteriyordu. Türklük dâvasına büyük hizmetleri geçen Zeki Velidi'nin binbir emekle kurduğu ve sonunda Sovyetlere vermek mecburiyetinde kaldığı Başkırt ordusunu Enver Paşa'nın emrine tahsis edeceği yerde ona tekrar Sovyetlerle işbirliği yapabileceği ihtimalinden bahsetmesi

[141] Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, III/4*, Ankara 1983, 2. baskı, s. 210 vd.
[142] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 435 ve aynı müellif, *Hatıralar*, s. 386-92.

muhakkak ki, Enver Paşa'nın ve Türkistanlıların Sovyet hakimiyetine karşı giriştikleri bu son milli mücadele de menfi bir rol oynamıştır.

Enver Paşa'ya karşı gösterilen bu muhalefete biraz da kendisinden önce Türkistan'a gelmiş olan Cemal Paşa'nın bilhassa muhafazakârlar hakkında ileri-geri konuşmaları sebep olmuştur[143]. Zira, Cemal Paşa'nın bu davranışından gocunan Buhara Emiri ile taraftarları Enver Paşa'nın liderliğine muhalefet etmişlerdir. Ancak, bu ümid edilmedik duruma rağmen Enver Paşa, mücahitlerin arzusuna uyarak; bütün Türkistan Türklerini içine alan bir "Orta Asya İslâm Devleti" kurmak emeli ve gayesiyle Sovyetlere karşı mücadeleyi başlattı. 19 Mayıs 1922'de Sovyet hükümetine bir ültimatom vererek Kızıl Ordu'nun Türkistan'ı terk etmesini istedi[144]. Sovyetlerin Türkistan'dan çekilmeyecekleri anlaşılınca taraflar arasında savaş kaçınılmaz hâle geldi.

Top ve makineli tüfeklerden yoksun kırık dökük silâhlara sahip Enver Paşa'nın mücahitler ordusunun ilk zaferi Duşanbe'yi Ruslardan kurtarmak oldu[145]. Fakat Enver Paşa, Türkistanlı liderlerin kendisine yardımı reddetmelerinden dolayı, her türlü modern silahlarla teçhiz ve takviye edilmiş Kızıl Ordu birliklerine karşı 15 Haziran 1922'de yaptığı ikinci savaşı kaybetmekten kurtulamamıştır. Bundan sonra çok müşkül duruma düşen Enver Paşa, tekrar Buhâralı liderlerin yardımlarını istemiş ise de, hiçbir karşılık alamadığı gibi kendisine yardım etmek isteyen bir grup Afganlıya da mani olunmuştur[146]. Bütün güçlüklere rağmen sonuna kadar mücadele etmek azminde olan Enver Paşa, Duşanbe yakınlarındaki Belcuvan köyüne çekildi. Etrafında kalan bir avuç mücahitle gözyaşları içinde son sözleri şu oldu: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehit oluruz. Alın yazımızda ne var ise o olacaktır, bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktansa atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır"[147].

[143] O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1967, s. 120.

[144] Park, *aynı eser*, s. 51; Pipes , *aynı eser*, s. 258; Hayıt, *aynı eser*, s. 283; J. Castagne, *Les Basmachis*, Paris, 1925, s. 50.

[145] Pipes, *aynı eser*, s. 258; C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s. 155.

[146] Pipes, *aynı eser*, s. 259.

[147] Caroe, *aynı eser*, s. 124.

Belcuvan'a çekilen Enver Paşa ile mücahitleri 4 Ağustos 1922'de ansızın Rusların baskınına uğradılar. Agabekov isimli komünist bir Ermeni ile Abdürrahman isimli bir Tacik'in yol gösterdiği Kızıl Ordu birlikleri Kurban Bayramı'nın ikinci günü Enver Paşa'nın karargâhına hücum ettiler[148]. Enver Paşa, yakın muharebeyi kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Atına atlayıp mücâhitlerinin başında düşmana hücum etti. Bizzat 11 düşmanı hakladıktan sonra makineli tüfek ateşiyle şehit oldu[149].

Şehit Enver Paşa 20.000'den fazla bir mücahit topluluğunun gözyaşları ile toprağa verildi. O'nun ölümü üzerine Türkistanlı milli şairlerinden Çolpan, mersiyesinde şöyle dedi:

"Son nefesini düşmanlar aldı,

Ah, iğrenç zamanlar geldi,

Talihsizliğime, şimdi şeytanlar güler"[150].

Enver Paşa'nın kahramanca şehadeti, Türkistan'daki kurtuluş savaşı meşalesinin söndüğü mânasına gelmemektedir, bununla beraber, bu meş'alenin zayıflayacağı da muhakkaktır. Enver Paşa'nın ölümüne rağmen bu milli ayaklanmadan büyük bir telâşa kapılan Sovyetler durmadan Kızıl Ordu birliklerini takviye ettiler[151].

1923'de Kızıl Ordu baş komutanı Kamanev bizzat Türkistan'a gelerek milli ayaklanmayı temelden yok edecek plânlar hazırladı[152]. Kızıl Ordu, uçakların ve tankların da desteği ile 1923 yazından 1924 kışına kadar milli ayaklanmaya katılan bölgelerin hemen hemen hepsini işgal etti[153] Mücâhitlerin büyük bir kısmı hayatlarını Ruslara karşı mücadelede şehit olarak veya idam edilerek kaybettiler. Geri kalanların bir kısmı teslim olmak mecburiyetinde kalırken çok az bir kısmı da İbra-

[148] G.S. Agabekov, *ÇK za rabotoy*, Berlin, 1931, s. 52-68; Hayıt, s. 283.

[149] Hayıt, *aynı eser*, s. 284; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 451-460; Pipes *aynı eser*, s. 259; Caroe, *aynı eser*, s. 125. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk. F. Kandemir, *Enver Paşa'nın son günleri*, İstanbul, 1943; L. Fishe, "The End of Enver Pasha", *Virginia Quarterly Review*, April 190, 232-50 "Enver Paşa'nın Ölümü", *Resimli Ay Mecmuası*, İstanbul 1950; A.R. Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1945; Ş.S. Aydemir. *Mekedonya'da Orta Asya'ya; Enver Paşa*, İstanbul, 1972, Cilt III., s. 150-153.

[150] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 454; Hayıt, *aynı eser*, s. 248.

[151] Hayıt, *aynı eser*, s. 284.

[152] Pipes *aynı eser*, s. 260.

[153] Hayıt, *aynı eser*, s. 285.

him Beğ önderliğinde Afganistan'a çekilmek zorunda kaldılar. İbrahim Beğ bir avuç mücahidi ile 30 Mart 1931'de vatanına dönerek mücadeleyi tekrar başlattı. 3 Nisan-19 Nisan 1931 arasında Kızıl Ordu birlikleri ile yaptığı son savaşı da kaybedince, Türkistan Türklerinin millî istiklâlleri için giriştikleri bu mücâdelenin de sonu gelmiş oldu. İbrahim Beğ 23 Haziran 1931'de maiyeti ile birlikte idam edildi[154].

Türkistan Türklerinin bu millî kurtuluş savaşının başarısızlıkla sona ermesinde üç büyük faktör rol oynamıştır: Birinci faktör, Türkistanlı liderlerin birlik ve beraberlik içinde Enver Paşa'yı desteklememeleridir. Enver Paşa'nın millî ayaklanmaya önderlik edişi Sovyet yöneticilerini son derece endişelendirmişti. Enver Paşa için "İngiliz casusudur" "Doğu milletlerinin düşmanıdır", "Onu takip etmezseniz istediğiniz her şeyi vereceğiz" diye Sovyetlerin yaptıkları bütün propagandalar halk üzerinde çok az tesir yapmıştı[155]. İkinci faktör, Enver Paşa'nın kumanda ettiği mücahitler ordusunun modern silâhlara sahip olan Kızıl Ordu ile mukayese kabul edemeyecek derecede zayıf oluşu idi. Mücahitlerin hiç topçu gücüne sahip olmayışları çok büyük bir dezavantaj teşkil etmiştir[156]. Üçüncü faktör ise, Enver Paşa'nın şehadeti ile mücahit kuvvetlerinin lidersiz kalışıdır. Mücâhitlerin halk tarafından desteklenmesini önlemek için Sovyetlerin, daha önce zorla işgal ettikleri vakıf topraklarını geri vereceğini, yasakladıkları müslüman okulları ile şer'î mahkemelerin tekrar açılacağını ve iç ticaretin serbest olacağını vaad ve bu vaadlerini, bir taktik icabı, bir müddet tutmuş olmalarıdır[157].

d. Türkistan'ın Cumhuriyetlere Bölünmesi ve Sovyet Rejiminde Milli Mukavemetin Devamı

Giriştikleri istiklâl savaşını kaybeden Türkistan Türkleri bu sefer hakları için, komünist rejimi içinde yapılagelmekte olan yeni bir mücâdeleye katıldılar. Harezm ve Buhara Halk Cumhuriyeti başta olmak üzere Türkistan'da kurulan diğer komünist partilerde çalışan

[154] A. Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975, s. 412-436.

[155] Hayıt, *aynı eser*, s. 287-292.

[156] Park, *aynı eser*, s. 54; 157- 158- 159-

[157] Pipes *aynı eser*, s. 259; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi 1967, s. 116-117; Park, aynı *eser*, 214.

Türkler bu partilerin tam mânasiyle Sovyet kontrolüne geçmesi ve mümkün olduğu kadar milli hak ve menfaatlerin muhafazası için uğraşmaya başladılar. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Kaari ile Turar Rıskul yapmakta idiler. Sultan Galiyev ise aynı maksatla Moskova'da çalışmakta idi[158]. Bu şahısların gayretleri aynı zamanda komünist yönetiminde millî bir "Türkistan Birliği" yaratmaya matuf idi. Bilhassa bu millî birlik fikri 1921'de daha da canlı bir hâle gelmişti. 1921 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi ile Buhâra'ya gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in teşebbüsleri ile bir "Türkistan Millî Birliği" teşkilâtı kuruldu[159]. Birliğin başkanlığına da Zeki Velidi getirildi[160]. Fakat Rusların şiddetli baskıları yüzünden Zeki Velidi ile birliğin ileri gelenlerinden Osman Hoca ve Müfti Sadruddin Han memleketten uzaklaşmak mecburiyetinde kaldılar. Birliğin Türkistan'daki üyelerinden Feyzullah Hoca bu mücâdeleyi 1937 senesine kadar devam ettirdi.

Türkistan Türklerinin komünist sistem altında Türkistan'ın birliği için yaptıkları bu mücâdele Rusları yeniden telâşlandırmıştır. Moskova'dan, aldıkları direktifler ve bu arada Özbekler ile Kazaklar, Türkmenler ile Özbekler arasındaki geçimsizlikleri tekrar ortaya getirerek körüklemişler ve sonra da, bir kongre toplamışlardır. Mart 1924'de Taşkent'de tertip edilen kongrede Sovyetler, birlik aleyhtarı olan Kazak, Özbek ve Türkmen delegeleri kışkırtarak kongreyi tam bir çıkmaza sokmuşlardır. Kongreye birlik havasından ziyâde ayrılık havası hakim olmuştur. Bu Sovyet oyunlarını iyi takip eden ve Türkistan'da mutlaka birliğin kurulmasını arzu eden üyelerden ve Türkistan ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine hitap ederek, 'Türkistan'ı ayrı ayrı Cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Hâlbuki "Özbek", "Türkmen" v.b. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına "Özbek" ve "Türkmen" sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak isteniyor" diye onları dönen dolaplara karşı dikkatli olmaya davet etmiş ise de, Sovyetler O'nu da tesirsiz hale getirmişlerdir[161]. Bunu takiben

[158] M.S. Sultan-Galiev, Stati (Articles). Oxford 1984, Society For Central Asia Studies, Reprint Series: No. 1.

[159] Hayıt, *aynı eser*, s. 301

[160] Togan, *Hâtıralar*, s. 375.

[161] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 167-168; Hayıt. *aynı eser*, s. 298-299.

Ruslar, ayrı cumhuriyetler fikrini daha önce kurdurmuş oldukları partiler içinde işlemeye başlamışlardır.

Sovyet yöneticilerinin bu gayretleri kısa zamanda meyvelerini vermiştir. Türkistan'daki Komünist Partiler beraberce Rus Komünist Partisi'ne müracaat ederek ayrı Cumhuriyetler hâlinde yaşamak istediklerini bildirdiler[162]. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi durumu görüşerek Türkistan'daki Komünist Partilerin isteklerini kabul ettiğini ve Türkistan'da ayrı ayrı Cumhuriyetler kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924)[163]. Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler oldu ise de, bunlar, kendilerini dinleyen bir merci bulamadılar[164].

Ayrı Cumhuriyetlerin kurulması kabul edildikten sonra teşekkül eden "Merkezi Toprak Komitesi" bu Cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak sınırlarını aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

1- Özbek Cumhuriyeti: Genellikle eski Buhara Cumhuriyeti topraklarını (Buhara, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehribaz, Baysun ve Sarı-Asi) Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2- Türkmen Cumhuriyeti: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhara Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaili'nin bir kısmını içine alıyordu.

3- Kazak Cumhuriyeti (1936'ya kadar Muhtar bölge): Akmescid, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirazçul, Çimkent, Alma-Ata, Carkent, Pişbek'in bir kısmı, Taldu Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu. Amu-Derya ve Harezm yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelen Karakalpak Muhtar Bölgesi tesis edildi.

[162] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 175-176.
[163] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 172. Allworth, *Central Asia*, s. 255.
[164] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 180-185.

4- Tâcik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'ten sonra Cumhuriyet): Kurgan-Tube, Kulyab, Duşanbe, Sir-Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilâyeti ile Zarafşan Bölgesi ve Batı Pamir bölgesi. Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu.

5- Kırgız Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet): Karakol bölgesi, Bişkek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bâzı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzeyi Kırgız Cumhuriyetini teşkil edecekti[165]

Toprak Komitesi'nin bu taksimi Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her Cumhuriyetin Komünist Partisini ileri gelenleri komiteler kurarak kendi idarî, ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başladılar. Yapılan bütün programlarda Türk Cumhuriyetlerinin ve Türklerin isteyerek Ruslarla birleştikleri tezi ve teması iyi bir şekilde işlenecekti. Nihayet, bu çalışmalar Ekim 1924'de tamamlanarak Ruslara bağlı olarak Türkistan'da kurulan ve yukarıda adları zikredilen cumhuriyetlerin kuruluşu tamamlanmış oldu[166].

Türkistan'da Sovyetlere bağlı olarak kurulan Türk cumhuriyetlerinin ilk yıllarında Rus baskısı ve sömürüsü nispeten az idi. Fakat 1930'larla birlikte Türk Cumhuriyetlerinde Rus baskısı ve sömürüsü artmış, bilhassa II. Dünya Harbi'nden sonra bu baskı ve sömürü daha da şiddetlenerek bir nevi bu Türk Cumhuriyetlerin kolonileştirilmesine gidilmiştir. Bugün, bu Türk Cumhuriyetlerinde gizli ve amansız bir savaş devam etmektedir. Ruslar, Türk memleketlerini tamamen kolonileştirmeye, Türkler ise buna mâni olmaya ve millî varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar[167].

D. SOVYET DÖNEMİNDE EKONOMİ

Sovyet rejiminin, Özbekistan'ın ekonomisine en büyük tesiri beş yıllık plânlar döneminde başlamıştır. Nitekim 1926-1939 arasında, bil-

[165] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 188-191; Hayıt, *aynı eser*, s. 345-352.

[166] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 193-196.

[167] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., A.A. Bennignsen and S.E. Vimbush, *Müslim National Communism in the Soviet Union*, London 1979; aynı müellifler, *Muslims of the Soviet Empire*, London 1986; E. Kırımal, "Sovyet Türkistan'da Milliyetçilik" *Dergi*, sayı 41 (1965), s. 3-21; T. Devletsin, "Kırgızistan'da Milliyetçilik" *Dergi*, 41 (1965) s. 22-33; S. Tekiner, "Özbekistan'da Milliyetçilik" *Dergi*, 41 (1965), s. 34-48; B. Rıza "Kazakistan'da Milliyetçilik" *Dergi*, 41 (1965), s. 49-58.

hassa endüstri sahasında, işçi sayısının önemli derecede arttırdığını ve Özbekistan ekonomisinde endüstrileşme hareketinin II. Dünya Harbi esnasında başladığını görmekteyiz.

Harbin ilk yıllarında Sovyetlerin başarılı olamaması, Avrupa cephesindeki endüstri bölgelerinin boşaltılmasına ve fabrikaların Orta Asya'ya monte edilmesine sebep olmuştur. Dolayısiyle Orta Asya'da ve bilhassa Özbekistan'da işçi sınıfı birdenbire genişlemiştir. Bunların sayısı 1950'li ve 1960'lı yıllarda giderek artmıştır.

Özbekistan'ın Nevaî bölgesinde bu sanayileşme hareketi, yanında enerji problemlerini de getirmiştir. Bunun üzerine yönetim, 1932-1955 yılları arasında Çirçik-Bozsuy su yolunda 16 hidroelektrik santralı inşa ettirmiştir. 319 bin kilovat kuvvetinde olan bu santraller bir baraj üzerinde inşa edilmiş ve bu baraj ile de pamuk ekimi için su temin edilmiştir. Özbekistan'da enerji üretimi için hidro-elektrik ve termo-elektrik nevinde pek çok santralin yapımına devam edilmiş, bu ise, elektrik enerjisinin artmasına sebep olmuştur. Nitekim Özbekistan'ın elektrik enerjisi üretimi 1960'da, 5.880.000.000 kilovat-saate, 1964'de 11.490.000.000 kilovat-saate 1966'da 12.130.000.000 kilovat-saate, 1967'de 14.410.000.000 kilovat-saate ve 1970'de 20.000.000.000 kilovat-saate çıkmıştır ki, bu, Özbekistan gibi bir Orta Asya ülkesi için oldukça iyi bir gelişmedir[168].

Yukarıda zikredilen sebepler dolayısiyle gelişen endüstriyel hayat Özbekistan'da bu işçi sınıfının oluşmasına neden olmuştur.

Nitekim Sovyet istatistikleri, 1970'de 469.000 kişinin endüstri işçisi olduğunu, bunların 139.000'inin hafif, 132.000'inin ise ağır sanayi işçisi (makina ve maden endüstrisinde) olduğu belirtilmiştir.

Fakat uzun bir süre, Sovyet ekonomisinin dokuma sanayiini ham madde ile besleyen Özbekistan, bilhassa pamuk üretiminde son derece ileri gitmişti. Bu maksatla Sovyetler, Özbekistan'da ve diğer Cumhuriyetlerde pamuk üretimi yapılan sahaları genişletmek için her türlü çareye başvurmuştu. Çöllerde açılan sulama kanalları, inşa edilen su depolan ve eskimiş su tesisatlarının modernleştirilmesi bu sahada

[168] G. Vvedenski, "Sovyet Türkistanı sanayinin başta gelen şubeleri", *Dergi*, Sovyetler Birliğini Araştırma Entitüsü Neşir organı, No. 57,1969, s. 55.

yapıları belli başlı faaliyetler olmuştur. Bunun sonucu olarak Özbekistan ve diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinde kolhoz ve sovhozların ekim sahalarında buğdayın, arpanın, darının ve hattâ pirincin yerini hızla pamuk almıştır[169]. Bunun neticesinde de en kalabalık işçi sayısı tarım sektöründe oluşmuştur. 1970'de 1.439.000 işçinin devlet çiftlikleri sovhozlar ile kolhozlarda bulunduğu bildirilmiştir[170]. Sovyet döneminde Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sovyetlerin ihtiyacı olan pamuğun %90'ını, Özbekistan'ın tek başına %80'ini ürettiğini unutmamak lâzım. Bugün dünyanın en çok pamuk üreten (yıllık 10 milyon ton'dan fazla) Özbekistan, aynı zamanda Sovyet devrinde patates üretiminin %35'ini, sebze üretiminin %49'unu, et üretiminin %49'unu, süt üretiminin %62'sini, yumurta üretiminin %41'ini ve yün üretiminin %45'ini karşıladığı gözönüne getirilirse, bugünkü Özbekistan Cumhuriyetinin ekonomik potansiyeli daha kolay anlaşılır. Özbekistan'ın ekonomik ve endüstriyel alanda bu şekilde 1970'lere kadar gelişmesinin en büyük sebebi, bu ülkenin Sovyetler tarafından "ideolojik ve endüstriyel kalkınma modeli" olarak seçilmiş olmasından kaynaklanmıştır[171].

Sovyet rejiminin ideolojik ve ekonomik kalkınmada Özbekistan'ı pilot bölge olarak seçmesinin iki önemli sebebi vardı: a) Orta Asya ülkeleri içinde yeraltı ve yerüstü kaynakları yüzünden Özbekistan'ın son derece zengin olması; b) Sovyetler, Orta Asya Müslüman Cumhuriyetleri içinde önemli bir yeri olan Özbekistan'ı diğer İslâm ülkelerinde bir propaganda malzemesi olarak kullanmak istemiştir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, Özbekistan'ın Nevaî bölgesinde başlayan bu endüstrileşme hareketinin bir başka sebebi de, bu bölgenin bilhassa tabi gaz, altın ve uranyum gibi kıymetli madenlerce zengin olduğunun anlaşılmasından kaynaklanmıştı. Tabii zenginliklerin keşfinden sonra bölgeye 1960'dan itibaren çimento fabrikaları, kimya sanayi ve elektrik santralleri kurulmuştu. Bu endüstri dallarına ilaveten ülkede metalürji, makine, kâğıt, cam ve porselen endüstri dalları-

[169] S. Kabış , "Sovyet Türkistan'ında Tarım", *Dergi*, 55 (1959), s. 47.

[170] Tafsilat için bakınız, D.S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, London , 1975, s. 284-85.

[171] Tafsilat için bakınız, R.S. Clem, *The Changing Geography of Soviet Nationalities and Its Socioeconomic correlates: 1926-1970*, Columbia Univ., Ph. D. 1976; A. Burke, *A Political Economic Survey of Soviet Central Asia*, Univ. of Pennsylvania, Ph. D. 1959; A.V. Goyatte, *Ideology and Industrial Development: The Case of Soviet Central Asia*, Univ. of North Carolina at Chapel Hill, Ph. D., 1974.

nın gelişmesi Özbekistan'ı bir örnek kalkınma modeli haline getirmişti. Sovyet yöneticileri, Özbekistan'da elde ettikleri bu neticeleri müslüman Arap ülkelerinde, Kuzey Afrika ve Güney Asya ülkelerinde komünist propagandası için kullanmışlardır. Ayrıca, Özbekistan'da İslâmın serbest olduğu propagandasını yapmak isteyen Sovyetler, İslam ülkelerinden bâzı heyetleri bu ülkeye davet etmiştir. Fakat hazırladıkları mizasenlerin ziyaret eden müslüman delegeler tarafından bozulması üzerine "din serbestisi vardır" propagandası geri tepmiştir. Bunun üzerine Sovyetler, ekonomik yönden geri kalmış bâzı İslâm ülkelerine bu Özbek modeli kalkınmayı propaganda aracı olarak kullanmaya devam etmiştir.

Ne var ki, Sovyet sisteminde görülen ekonomik hastalıklar çok geçmeden Özsekistan'da da görülmeye başladı. Merkezî plânlama ile yürütülen Sovyet ekonomisi, ferdî teşebbüse ve diğer alternatiflere açık olmadığı için tam bir darboğaza girdi. İnsanların tam bir ırgat gibi çalıştırıldığı, haklarının korunmadığı ve korunmasına izin verilmediği Sovyet ekonomik sistemi dış dünya ile rekabet edemez bir duruma düştü. Eskiyen teknolojiyi değiştirme imkânı da olmayınca, Sovyetler, içine düştükleri bu ekonomik krizi atlatamadı. Sovyetlerin merkezî, plânlamacı ekonomileri 1980'lere gelindiği zaman üretkenliğini tamamen yitirmiştir. Ayrıca, üretilen mevcut malların kalitesinin düşüklüğü ise, Sovyetlere mallarını satma ve döviz kazanma şanslarını tamamen yok etti.

Tarım ve hayvan ürünleri ile ilgili 1980'lerin istatistikleri Sovyet ekonomisinin nasıl bir gerileme devrine girdiğini açıkça göstermektedir. Şöyle ki:

1985'de 1.541.200 ton olan hububat üretimi 1986'da 1.47.500 ton, 1987'de ise 1.821.900 ton olmuştur. 1985'de 443.100 ton olan mısır üretimi 1986'da 389.000 ton, 1987'de ise 420.500 ton olmuştur. 1985'de 482,900 ton olan pirinç üretimi 1986'da 424.100 ton, 1987'de 532.500 ton olmuştur. 1985'de 5.381.800 ton olan pamuk üretimi 1986'da 4.989.000 ton, 1987'de 4.858.000 ton olmuştur. 1985'de 240.700 ton olan patates üretimi 1986'da 308.600 ton, 1987'de ise 261.500 ton olmuştur. 1985'de 635.600 ton üzüm üretilirken 1986'da 695.500 ton 1987'de ise 637.600 ton olmuştur. Bu durgunluk sebze ve meyve üretiminde de aynen müşahede edilmiştir.

Özbekistan'daki 1986'da 4.099.800 olan büyükbaş hayvan sayısı 1987'de 4.073.800, 1988'de ise 4.080.300 olmuştur. 1986'da üretilen koyun ve keçi adedi 9.256.300 iken, 1987'de 8.832.100 ve 1988'de de 8.479.700 idi. Aynı durgunluğu ve dengeyi hayvan ürünlerinde de müşahede etmek mümkündür.

Ne var ki, ekonomideki bu duraklama devrine rağmen, bu ürünleri yetiştiren Özbek halkına bırakılan miktar da değişmemiştir. Sovyet rejimi Cumhuriyetlerin halkının yetiştirdiği ve ürettiği malların büyük çoğunluğunu ellerinden almaya devam etmiştir. Bu çerçevede Özbek halkının yetiştirdiği ve ürettiği malların da %90'ını ellerinden alan Moskova yönetimi, halk'a çok cüz'î miktarda bir mal ve ürün bırakmıştır. Bu ise, halkın fakirleşmesine, fakir düşen ve umduğunu bulamayan halkın az çalışmasına, daha doğrusu yaptığı işi yavaşlatmasına sebep olmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Sovyet yöneticileri halkın ürettiği malların çoğunu elinden alarak bu malları nereye sarf etmiştir? Bu sorunun cevabını pek çok Sovyet yetkilisine sordum. Verilen cevapları aşağı yukarı aynı idi: Sovyet idaresi üretilen malları ve yeraltı kaynaklarını komünizmi yayma propagandasına, silahlanmaya ve Batı ile uzay rekabetine harcamıştır. Bu pahalı yarış, sonunda, Sovyet ekonomisini çöküntüye götürmüştür.

a. Sovyet Döneminde Özbekistan'ın Kültür ve Eğitim Sorunları

Özbekistan'da, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Sovyet döneminden önce eğitim sistemi İslâmî ağırlıklı idi. Mektep ve medreselerden oluşan bu eğitim sisteminde bir devamlılık olmadığı, yeni arayışlara gidilemediği için elde edilen başarılar kısa süreli olmuştur. Nitekim Uluğ Bey çağında Türkistan Medreselerinde ulaşılan ilmî seviyeyi, ilmî araştırmalarda devamlılık olmadığı, siyasî ve iktisadî istikrarsızlıklar birbirlerini takip ettiği için, muhafaza etmek mümkün olmamıştır. Mektep ve medreselerimizdeki bu istikrarsızlık, XIX. asrın son çeyreğinde Gaspıralı İsmail Bey'in usûl-i cedid sistemini getirişine kadar devam etmiştir. Sosyal ve dinî ilimler kadar fen ilimlerine de yer verilen ve bir devamlılık arz eden bu yeni sistem okullarda yetişen gençler daha başarılı olmaya başlamışlardır. XX. asrın ilk çeyreği içinde güzel neticeleri alınan bu yeni usul mektep ve medreselerin Türklerin

hayatında yeni bir çağır açtığı herkes tarafından bilinmektedir.[172] Fakat her milliyete kültürel özerklik vereceğini vaadeden Bolşevik yönetimi, sözünde durmamış, önce Türklerin eğitim ve kültürel hayatını söndürmüş ve daha sonra da Sovyet tipi insan yetiştireceğiz diye Türkleri bir nevi kültürel asimilasyona sürüklemişlerdir. Yeni usûlde eğitim ve öğretim yapan mektep ve medreseler kapatılarak yerine Sovyet halk mektepleri kurulmuştur. Özbek Türkleri ile diğer Türk gruplarına ayrı ayrı milliyet muamelesi gösterilmeye başlanmıştır. Türkiye türkçesinden ve İslâmî kültürden kardeşlerimizin konuşma ve yazı diline girmiş ne kadar kelime varsa hepsi yasaklanmıştır. Durum böyle olunca, Özbek Türkçesi eğitim ve bilim dili olarak oldukça zayıf bir duruma düşmüştür. Bunun üzerine Sovyetler, yasaklanan türkçe kelimeler ve İslâmî terimler yerine rusça kelime ve terimlerin kullanılmasını emretmiştir. Burada da, iki yabancı dilin karışmasından iyi bir eğitim dili yaratılamadığı görülünce, ciddî eğitim müesseselerinde öğretim dili rusça olarak kabul edilmiştir. Özbek türkçesi mahallî bir dil durumuna düşürülmüştür. Özbekistan'da eğitim programı, millî ve İslâmî unsurlardan uzak, Marksist-Leninst ideolojiyi benimseyen Sovyet sistemi ile organize edildiği için, yetişen yeni nesillerde bir Sovyet vatandaşı olarak eğitim görmeye başlamıştır.

Bu ise, Özbek Türkleri ile Türk gruplarını millî kültürlerinden hızla uzaklaştırmıştır.

Diğer Türk Cumhuriyetleri ile birlikte Özbekistan'da eğitim faaliyetleri başlangıçta Sovyetler Birliği Yüksek ve Orta İhtisas Bakanlığı ile Sovyetler Birliği Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmüş ve bu ikiliye 1950'lerden itibaren Pedogojik Bilimler Akademisi de katılmıştır. Bu üç kuruluş, Cumhuriyetlerin öğrenci ve okul sayısını tesbit ederek, öğrenim esnasında ne kadar öğretmene ihtiyaçları olduğunu tesbit etmiştir. Ayrıca, bu kuruluşlar, müfredat programlarını ve ders kitaplarını hazırlamakla vazifeliydi. Bütün bu çalışmalar mutlaka Moskova'daki Sovyet Komünist Partisi'nin tasdikinden geçerdi. Böyle bir eğitim sistemi Rus dilinin Rus olmayan milletlerin Cumhuriyetlerine daha çabuk sızmasını ve bu Cumhuriyetlerin halklarını ruslaş-

[172] Tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987, s. 45-60.

tırma, dilce asimile etme imkânlarını sağladığı için son derece dikkatle hazırlayıp uygulanmıştır.

Özbekistan'da ilk öğretim önce beş yıl, bir müddet sonra da yedi yıl, olarak sürdürülmüştür. Bu eğitim sistemi Khuruşçev'in başa geçmesi ile biraz değişikliğe uğramıştır. Yedi yıllık ilk öğretimi sekiz yıla, Orta okulla birlikte 10 yıl olan eğitim süresi 11 yıla çıkarılmıştır ve okullara meslek dersleri konmuştur[173]. Fakat bu reformcu yaklaşım 1965-1966 ders yılından itibaren uygulamadan kaldırılmıştır. Beş altı sene sonra yeniden fikir değiştiren Sovyet yöneticileri bütün okullarda eğitim süresini yeniden bir yıl daha uzatmıştır.

Sovyetler Birliğinin bütün Cumhuriyetlerde tatbik ettiği bu eğitim sistemi halkın öğretim seviyesini oldukça yükselmiştir. Aynı şekilde Özbek Türklerinin hayatında okuma-yazma oranı son derece yükselmiştir.

Özbekistan'daki ilk, sekiz yıllık ve Orta (Lise) okulların ve bunlara devam eden öğrencilerin sayıları 1960'ların ortalarında şöyle bir durum arzediyordu:

1965-1966 öğretim yılında Özbekistan'da 6797 okul bulunuyordu. Bu okulların 1550'si ilkokul, 3392'si sekiz yıllık okullar, 1825'i de Orta (Lise) ve 30'u da diğer okulları teşkil ediyordu. Aynı öğretim yılında öğrenci sayısı 2.341.600 idi. Bu öğrencilerin 94.300'ü ilkokullarda, 986.700'ü sekiz yıllık okullarda 1.255.100'ü orta (Lise) okullarda ve 5.500'ü de başka okullarda okuyorlardı.

1966-1967 öğretim yılında Özbekistan'daki yüksek okul ve fakültelerde okuyan öğrenci sayısı 188.300 idi. Fakat bu öğrencilerin çoğu gündüzleri işçi olarak çalışıp geceleri de derslerini takip etmek mecburiyetinde kaldığı için, okullarını bitirememiş, hem de iyi yetişememişlerdir. Buna mukabil Rus öğrencilerin Fakülte hayatlarında herhangi bir kesinti olmamıştır. Kesinti olanların ise oldukça az olduğu görülmüştür. Yüksek okul öğrencilerinin % 51'ini Özbek Türkleri, %24'ünü de Rus öğrenciler teşkil ediyordu. 1959 nüfus sayımına nüfusun %62,2 oranını Özbek Türklerinin, %13,5'ini de Rusların teşkil ettiği gözönüne getirilirse, tahsil gören Rus öğrencilerin oranının ne kadar

[173] S. Voronitsin, "Sovyet Türkistanında okul ve bilim", *Dergi*, No. 57.57 (1969), s. 64.

yüksek olduğu kolayca anlaşılır[174]. Bu dengesiz ve gayri âdil eğitim sisteminde kendi dillerinde ders gören Rus gençleri daha iyi yetişmeye ve neticede de iş ve parti organlarında daha iyi mevkilerde vazife almaya başlamışlardır. Özbek gençleri, ister istemez, kendi ülkelerinin iş alanlarında ve idaresinde ikinci sınıf vatandaş durumuna düşürülmüşlerdir. Neticede, iyi yetişen Ruslar, diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi, Özbekistan'da da beyin takımı durumuna gelmiştir.

Bu ise, Cumhuriyetlerin idaresini, iktisadî ve sosyal imkânlarını çoğunlukla Rusların elinde kalmasını sağlamıştır ki, bu da halkı Rus olmayan ülkelerin değişik bir şekilde Ruslar tarafından sömürülmesini sağlamıştır. Bu dengesizlik ise, yerli halkın Ruslara karşı dostça olmayan duygular içinde yetişmesine sebep olmuştur.

Kültür alanındaki duruma gelince: Yukarıda izah edilen Sovyet tipi vatandaş yetiştirmeye yönelik eğitim sistemi, aynı zamanda gençleri, Sovyetleştirmeye daha doğrusu Ruslaştırmaya yönelik bir kültürün içine sürüklemişti. Kendi ana dillerinden ziyade Rusçayı öğrenmek mecburiyetinde kalan Özbek gençleri, hayatlarını kazanmak ve daha iyi bir iş sahibi olabilmek için hem rusçayı hem de rus kültürünü iyi öğrenmek durumunda bırakılmıştı. Sovyet sistemi bununla da yetinmemiş, Özbek Türklerinin kendi millî kültürü ve tarihi ile ilgili ne varsa uzun süre yasaklamıştır. Uluğ Bey'den ve Ali Şir Nevaî'den bahsetmek Özbekler için cezai müeyyideler taşıyordu. Buna uymayanlar, burjuvazi milliyetçi, gerici v.b. gibi ithamlarla karşılaşıyor ve kendileri sosyalist düşmanı olarak halka teşhir ediliyordu. İslâmî kültür, tamamen yasaklanan başka bir kültür unsuru idi. Müslümanlar, dinî vecibelerini yerine getiremez hale gelmişti. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, İslâmı tamamen yasaklayıp onun yerine "Ateist" eğitimi okullarda mecbur tutulmuştur. Böyle bir politika ile Sovyetler, dinsiz bir toplum yetiştirmeye çalışmışlardır.

Sovyetlerin, Özbeklerin millî kültürü ve dini hakkında takındıkları bu amansız tavırları çok geçmeden halkın tepkisine sebep olmuştur. Halk, dinî ve millî duygularını dile getiren edip ve şairleri birer millî kahraman gibi görmeye başlamıştır. Ne var ki, halkının millî ve dinî duygularını yansıtmak şair ve edipler için pahalıya malolmuştur. Zira

[174] Voronitsin, *Sovyet Türkistanında okul ve bilim*, s. 68-70.

millî kültürünü şiir ve romanlarına konu eden şair ve edipler bir müddet sonra kendilerini sürgünde ve toplama kamplarında bulmuşlardır. Bu edip ve şairlerin çoğu bir daha geri dönmemiştir.

Fakat Sovyetlerin bu katı tutumları, kendi emirlerinde çalışan yerli komünistleri dahi tedirgin etmiştir. Sonunda, Özbekistan Komünist Partisi yöneticileri, yarım ağızla da olsa, kendi halkının millî kültürünü ve tarihini savunur hale gelmiştir. Nitekim Özbekistan Komünist Partisi başkanı Muhittinov, Özbekistan aydınları birinci kongresinde Ekim 1956'da yaptığı konuşmada halkının geçmiş kültür değerlerini şöyle savunmuştur:

"Özbek halkı kadim milletlerden biridir. Bu millet, en iyi evlâtlarının şahsında dünyanın bilim ve kültür hazinesine çok değerli eserler vermiştir. Orta Asya'nın bilim ve kültür alanında ün kazanmış Birûnî, İbn Sina, Harezmî, Farabî, Uluğ Bey ve başkaları sadece Doğu'da değil, dünyanın başka ülkelerinde de şöhret kazanmışlardır. Orta Asya, beşer kültürünün gelişmiş olduğu en kadim merkezlerinden biridir. Bu topraklarda kadîm devletler yaşamış, bugünkü Orta Asya halklarının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran ve başka milletlerin karşılıklı tesirleriyle gelişmiş ve kendi devirlerine göre çok yüksek bir değer taşımış ve bir kültür vücuda getirmişlerdir"[175].

Kendi kültürünü savunma hareketi kısa zamanda bütün diğer Türk Cumhuriyetlerinde gelişerek devam etmiş, Sovyetlerin arzusu hilâfatına Özbek Türkleri, kültürlerinden ve şanlı geçmişlerinden tam olarak koparılamamıştır. Ne var ki, takip edilen Sovyet siyasetinin yıpratıcı izlerini Özbek Türklerinin kültüründe görmemek mümkün değildir.

Rus dilinin ve kültürünün Özbek Türklerinin millî şuurunda yaptığı tahribata karşı Özbek akademisyenler de mücadele etmiştir. Bu akademisyenlerden biri de Özbekistan İlimler Akademisi dil uzmanlarından filolog Alim Amirov idi. Alim Amirov, Özbek Türklerinin kullanmak mecburiyetinde kaldığı terminoloji hakkında bir makale yazarak Rus baskısına ve kültürüne karşı açıkça tavır almıştır.

[175] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde millî-ideolojik eğilimler", *Dergi*, No: 23-24 (1961), s. 47.

Amirov makalesinde şöyle diyordu: "Usta, imalâthane, ihtisas, esnaf, anbar, gümrük ve sair bir takım Rus sözlerinin Özbek Türkçesinde karşılığı bulunduğu halde bu sözlerin Özbek Türkçesinde karşılığı bulunduğu halde bu sözlerin Rusçada olduğu şekillerinin dilimizde kullanılmasına hiç lüzum yoktur"[176].

Daha önce de işaret edildiği gibi, Özbek Türkleri arasında millî duyguları yaşatanların başında edip ve şairler ile sanatçılar geliyordu. Bu insanlar sık sık diğer kardeş Cumhuriyetlerin edip, şair ve sanatkarları ile bir araya geliyor ve millî kültürlerini yaşatan festivaller tertip ediyorlardı. Bu festivalleri bir taraftan kalabalık halk kitleleri takip ederken, diğer taraftan da gazeteler halka geniş bir bilgi duyuruyordu. Meselâ Taşkent'de çıkan "Pravda Vostoka" gazetesi, Özbekistan Yazarlar Birliği ile Özbekistan Devlet Filârmoni Orkestrasının müştereken tertipledikleri ve diğer Türk Cumhuriyetleri bestecilerinden bâzılarının da katıldığı bir müzik festivali hakkındaki intibalarını okuyucalarına şöyle anlatıyordu:

"Müzik dili tercümesiz de anlaşılıyor. Hele kardeş halklara ait müzik parçaları bahis konusu olunca hiç güçlük kalmıyor.

Özbekistan Yazarlar Birliği ile Devlet Filârmonisinin müştereken tertipledikleri ve Orta Asya bestecilerinin eserlerinden ibaret müzik parçalarının çalındığı konserin bu kadar büyük bir rağbet görmüş olmasının sırrını da sadece bu önemli hususta aramak gerekiyor.

Konserde Özbekistan Devlet Filârmoni Orkestrası çalıyordu. Orkestra genç Kırgız bestecilerinden K. Moldobasonov ile G. Okunevin, kendi memleketlerinin zengin dağ ve istep halk melodilerinden faydalanarak yazdıkları "Kuyrucuk" bale müziğini büyük başariyle icra etti.

Konserde hazır bulunanlar, Tacikistan'ın tanınmış bestecilerinden Ş, Seyfeddinov'un senfoni orkestrası için yazdığı "Kızıl Kışlak" parçası ile çağdaş Tacik müziği hakkında bilgi edindiler. Dinleyiciler aynı zamanda Türkmen bestecilerinden V. Ahmedov ile D. Ovezov'un eserleriyle de tanıştılar"[177].

[176] S. Tekiner, "Özbekistan'da milliyetçilik", *Dergi*, No. 41 (1965), s. 44.
[177] S. Tekiner, "Özbekistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, No, 41 (1965) s. 42.

Aynı gazete, dokuz ay sonra Taşkent'de yapılan kardeş edebiyatçılar toplantısı hakkında da şu bilgiyi övünerek vermiştir:

"...Ali Şir Nevaî opera ve bale tiyatrosunda tertiplenen dostluk müsameresinde hazır bulunanlar, Türkmen Sovyet edebiyatının en büyük siması sayılan ve Özbekistan'da bulunduğu sıralarda 70 yaşını dolduran Berdi Muradoviç Kerbabayev'i sıcak bir ilgi ile selâmladılar ve kendisinin yaş gününü kutladılar. Özbek şiirinin aksakalı Gafur Gulam, kendi dostunu hararetle ve kardeşçesine kutladı ve halk geleneği gereğince aziz misafirine göz alıcı renkleri havi Özbek kaftanı hediye etti...[178]

Sovyet döneminde Komünist basın ve yayın organlarının genel savaş açtığı millî kültür meselelerini Özbek Türklerinin cesaretle işleyip dile getirmeleri takdire şayan bir direniş hareketidir. Ayrıca, Özbek Türkleri, kendi tarihlerini ve tarihî şahsiyetlerini öğrenmede de büyük gayret göstermişler ve bunu açıkça dile getirmekten çekinmemişlerdir. Nitekim Pravda Vostoka gazetesi okurlarından biri, Cizak deresi yanında Timur'un adını taşıyan bir avlu kapısı ile ilgilendiğini ve kapının tarihçesi hakkında bilgi istediğini yazıyor. Okuyucunun bu sorusunu cevaplandıran Orta Asya İlmî Araştırma Enstitüsü uzmanlarından Canoşev şunları yazıyor:

"....XIV. yüzyılın Timurlenk adı altında bilinen ünlü kumandanı Timur, 1372-1405 yılları içinde açtığı yirmiyi mütecaviz askerî sefer neticesinde çok muazzam bir imparatorluk kurmuştu. Maveraünnehir, Harezm, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan onun kurduğu imparatorluğun sınırları içinde kalıyordu.

Semerkand, Timur'un kurduğu büyük devletin başkenti idi"[179].

1960'lı yıllarda Özbek Türklerinin, Sovyetleri başlattığı kültürel ve dil asimilasyonuna karşı giriştikleri bu direniş, 1970'li ve 1980'li yıllarda giderek yaygınlaşmış, Bir zamanlar yazılması ve işlenmesi yasak edilmiş olan Uluğ Bey, Ali Şir Nevaî, Farabî, İbn Sina ve Timur gibi şahsiyetlerin üzerinde çalışanlar birer kahraman gibi muamele görmeye başlamışlardır. Bu ise, Özbekistan'ın, diğer Türk Cumhuriyetle-

[178] Tekiner, *aynı eser*, aynı sayfa.
[179] Tekiner, *Özbekistan'da Milliyetçilik*, s. 43.

rinde olduğu gibi, istiklâle gidişini hazırlayan en önemli faktörlerden biri olmuştur. Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Özbekler, Sovyet kültürünün tesiri altında kalmamışlar mdır? Bu soruya hayır demek mümkün değil. Zira bugün müstakil Özbekistan'ın pek çok sahalarda, özellikle resim, müzik ve tiyatro, Rus kültürünün tesiri altında kaldığı görülmektedir.

b. Özbekistan'da Sovyet Yönetimi

Özbekistan'ı yetmiş seneden fazla idare etmiş olan Sovyet sistemi hakkında, her Cumhuriyette yapıldığı gibi, burada, kısa da olsa biraz bilgi vermek zarureti vardır. Bütün Sovyet Cumhuriyetlerinin tek hâkimi Sovyet Komünist Partisi idi. Diğer Cumhuriyetlerde kurulan Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri dâhilinde hareket ederdi.

Sovyetlerde en yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis) ti" Bu Yüksek Sovyet, ülkeyi "Birlik Sovyeti" ve Milletler Sovyeti olmak üzere ikiye ayrılırdı. Her Birlik Cumhuriyeti, Muhtar Cumhuriyetlere, Muhtar Oblastlara ve Muhtar Okruglara ayrılmıştı. Her Cumhuriyeti 32, her Muhtar Cumhuriyeti 11, her Muhtar Oblastı 5 ve her Muhtar Okrug'u 1 temsilci temsil ederdi. Yüksek Sovyet'e bu temsilcilerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlardı. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki "Presidyum'u bu Sovyetler seçerdi. Yüksek Sovyet Presidyumu "Yönetim Kurulu" 37 kişiden meydana gelirdi.

Presidyum başkanının dışında 15 yardımcısı (her Cumhuriyetten bir tane), bir sekreter ile 20 üyesi bulunurdu. Presidyum başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokardı. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisi'nin emirleri ile hareket ederdi. Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit ederdi.

Komünist Partisi'nin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılırdı. Rakip olmadığı, daha doğrusu ikinci bir kişinin aday olmasına izin verilmediği için de bu adaylar bazen seçim dahi yapılmadan seçilirlerdi. Bazen de göstermelik bir seçim yapılarak, dış dünyaya karşı Komünist rejimde de insanların seçilerek iş başına getirildiği izlenimi verilirdi. Her Cumhuriyetteki Komünist Partisinin durumunu

aşağı yukarı aynı idi. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet"e delege göndermekle yükümlüydüler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet"i oluştururlardı. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftı. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınırdı. Sovyet Komünist Partisi "Yüksek Sovyet" kanaliyle en küçük yerleşim birimi olan köylerden ve kolhozlardan başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutardı.

Sovyet sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Şurası)" idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Sovyeti'ne, Birlik Cumhuriyetleri'nin hükhümet başkanları da üye idi. Bakanlar Sovyeti'nin üyeleri Sovyet Hükümetinde Bakan veya Devlet Komite ve Teşkilatlarında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Sovyeti, talimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisi'nden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı. Cumhuriyetlerin kendi kendilerine, bilhassa ülkenin şartlarına ve halkın eğilimlerine göre program yapmaları son yıllara kadar mümkün olmamıştır.

Özbekistan dahil olmak üzere Sovyetler Birliğini oluşturan bütün Cumhuriyetlerin Komünist Partileri, birbirlerine benzemekle birlikte, Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilâtından ve hükümet şeklinden oldukça değişik bir durum arz ediyordu. Birlik Cumhuriyetleri'nin Komünist Partileri'nin en büyük organları şöyle sıralanıyordu: Merkezî Komite, Komite Bürosu ve Genelsekreterlik. Ayrıca, Komünist Partisi şu şubelere ayrılıyordu: 1- Organizasyon ve Parti faaliyetleri, 2- Endüstri ve Ulaşım, 3- Hafif ve Gıda Endüstrisi Organları, 4- Yönetim organları, 5- Parti Komisyonu, 6- Propaganda ve ajitasyon, 7- Fen ve Eğitim kuruluşları, 8- Kültür kuruluşları, 9- Köy (Kolhoz) ekonomisi, 10- İmar-İskan işleri ve Yerli ekonomi, 11- Servis Müdürlüğü.[180]

Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetlerin Bakanları şu üç ayrı kategoriye ayrılıyordu: 1- Moskova'da bulunan Bakanların hiç bir Cumhuriyette eşi ve benzeri yoktu. 2- Moskova'da ve Cumhuriyetlerin başkentlerinde bazı karma bakanlıklar bulunuyordu. 3- Sovyet Cum-

[180] Özbekistan Komünist Partisi'nin işleyişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. *Uzbek Soviet Socialist Republic*, Moskova, 1967, 15-21

huriyetlerinin Bakanları, ki bunların fonksiyonu ancak kendi Cumhuriyetlerinin dahilinde geçerliydi.

Cumhuriyetlerin Bakanlıklarının yetki sahaları ise şöyle sıralanıyordu:

a- Köy (kolhoz) ekonomisi, b- İç işleri, c- Adalet, d- Eğitim, e- Sosyal Güvenlik, f- Sağlık, g- Yerli Ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler). Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinde kalmış, 1936'dan itibaren diğer bakanlıklarla ilgili işler Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966'da yapılan değişiklik ile Eğitim faaliyetleri Moskova'ya, İç işleri de Birlik Cumhuriyetlerine bırakılmıştır. Fakat 1977'de yapılan değişiklik ile Birlik Cumhuriyetleri, eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Her Birlik Cumhuriyetin bakanları yaptıkları icraatın direftiğini kendi Komünist Partisinden, onlarda Sovyet Komünist Partisinden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir.[181]

Bu açıklamalardan da görüldüğü gibi, Sovyet sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahip idi. Dolayısiyle, bu karmaşık sistemin düzgün bir şekilde yürümesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Fakat sistemin yürümemesi, yani çalışmaması ile ilgili hususlar düzeltileceği yerde, bunun zorla yürütülmesi yoluna gidildi. İnsanlar zorla bu aksak ve yanlış sistemde çalıştırılmaya başlandı.

İşler zorla yaptırıldığı için de istenen verim sağlanamadı. Böylece, iş yapmada hem insanlara bıkkınlık, hem de tıkanıklık geldi. Bu ise Sovyet sisteminin sonu oldu. Bütün bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan bir gerçek vardı ki, o da, Özbekistan başta olmak üzere birlik Cumhuriyetlerinin, komünist yönetim tarafından tarihte eşine rastlanmaz bir şekilde sömürüldüğü ortaya çıktı. Bu da, muhakkak ki, sistemin yürümemesinin en büyük sebeplerinden birini oluşturdu.

Bu aksak sistemin idaresinde vazife alan Özbek liderleri kimler idi? Bu liderler ne dereceye kadar Özbek halkının menfaatlerini korumaya çalıştılar? Kısacık da olsa bu soruların cevaplarını burada vermek zarureti vardır.

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1924'de kurulmasından sonra yönetimin başına geçirilen ılımlı komünistlerden Feyzul-

[181] L. Schapiro , *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1970, s. 652-654.

lah Hocayev ile Akmal İkramov, ilk yıllardaki Sovyet hoşgörüsünden de istifade ederek ülkeyi halkın millî menfaatleri çerçevesinde idare etmeye başlamışlardı. Onların yönetimi, komünizm şemsiyesi altında Özbek Türklerinin millî çıkarlarını korumak şeklinde de tarif edilebilir. Fakat bu milli icraat 1928'de Stalin'in başlattığı toplama kampları ve kolhozlaşma siyaseti ile büyük bir darbe yemiştir. Hocayev ile İkramov'un bütün güçlükleri ile kolhozlaşmanın Özbek halkına az zarar getirmesi için çalıştıklarına tanık oluyoruz. Ne var ki, çok sayıda aydın kişilerin desteğine rağmen bu iki Özbek lideri, Stalin'in acımasız tutumu karşısında fazla tutunamamışlardır. 1936-1938 yılları arasında cereyan eden aydın kırımı esnasında Hocayev ve İkramov, önce bir mahkemede yargılanmışlar ve sonra da Özbek aydınları ile birlikte sürgüne gönderilmişlerdir[182].

Hocayev ve İkramov'dan sonra, Stalin'in direktifi ile Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Usman Yusupov getirilmiştir. Yusupov, Stalin'in kanlı terör rejimini Özbekistan'a tanıtan kişi olmuştur. Ülke baştan aşağı tamamen Sovyet kontrolüne girmiştir. II. Dünya Harbi'nden sonra yönetimin başına geçen Abdulkadir Muhiddinov, bilhassa Khruşçev zamanında, halkla biraz da olsa soluk aldırmıştır. Ayrıca, Özbeklerin millî kültürlerini muhafaza etmeleri gerektiğini de 1956'da açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Ne var ki, Muhiddinov'un bu milliyetçi tutumu Sovyetleri hiç de memnun etmemiştir. Onun yerine kendilerine ve rejime daha sadık bir kişi olarak gördükleri Şeref Reşidov'u 1959'da Özbekistan Komünist Partisi'nin I. Sekreterliğine getirmişlerdir.

Reşidov, Komünizme inanan bir lider olmakla kalmamış, Özbek ekonomisinin Sovyet menfaatlerine göre organize edilmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Uzun süren parti başkanlığı devrinde Reşidov, Özbek Türklerinin millî kültürlerinden kopup Sovyetleşmesi için büyük gayretler sarfetmiştir. 1963'deki Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 13. plenomunda milliyetçilik meselesine temas ederek halka şöyle gözdağı vermeye çalışmıştır:

[182] Donald S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, London, 1975, s. 287.

"....Milliyetçilik kalıntılarının enternasyonal terbiyenin gevşediği alanda daha fazla bir hayatiyet gösterdiği hususunu ihmal edemeyiz ve buna hakkımız yoktur... Milliyetçilik kalıntıları bazen de çok ustaca bir tarzda, mahallî milliyetçilik, millî övünme ve millî üstünlük hislerinin kamçılanması, geçmiş devrin idealize edilmesi, devrini yaşamış eski irticaî gelenek ve göreneklerin muvacehesinde derin bir özleyiş izharı şeklinde beliriyor.

Milliyetçilik ve mahallî milliyetçilik alanındaki en ufak belirtilere karşı amansızca savaşmak, bütün parti teşekküllerinin, bütün komünistlerin en kutsal borcu olmalıdır"[183].

Edip ve şairlerin milli kültür üzerinde durmamaları gerektiğini söyleyen Reşidov, onların esas vazifelerinin Sosyalist kültür savunmak olduğunu hatırlatarak sözlerine şöyle devam etmiştir: "... Kendi rollerinin önemini müdrik bulunmayan bir takım edebiyatçı ve sanatçılarımızın ana yoldan yürümediklerini, zikzakları tercih ettiklerini önemle belirtmek isterim.... Bâzı yazarlarımız da sadece hayatımızın kusurlarından, geçici güçlüklerimizden bahsederek bu kusurlarımızı ve güçlüklerimizden bahseder bu kusurlarımızı ve güçlüklerimizi alabildiğine dramatize ediyorlar, netice itibariyle de Sovyet gerçeği iftira ve tahrifata maruz bırakılıyor"[184].

Ne var ki, 1970'li yılların gelişmeleri, Reşidov'u millî kültür düşmanlığından vazgeçirmişe benziyor. Daha önce yapılan araştırmalarda Çarlık Rusyası'nın emperyalist emellerle Türkistan ülkelerini işgal ettiğini yazan Sovyet tarihçileri, bilhassa Birejnev döneminde, Rus imparatorluğunun sınırlarını genişletmek için ülkeler işgal eden kumandanların birer kahraman gibi gösterilmeye başlanması, Rus olmayan milletlerin, bu arada Özbeklerin de, millî tarihlerine ve kültürlerine sarılmalarına sebep olmuştur.

İşte bu gelişmeler karşısında tutum değiştiren Reşidov, yaptığı konuşmalarda ve yazdığı yazılarda Özbek Türklerinin millî tarihinden ve kültüründen de övgüyle bahsetmeye başlamıştır.[185]

[183] Tekiner, *Özbekistan'da Milliyetçilik*, s. 36.
[184] *Aynı eser*, s. 37.
[185] Sh. Rashidov. *Soviet Uzbekistan*, Moscov, 1982, s. 65-73.

1970'li ve 1980'li yıllar, Özbek Türklerinin ve liderlerinin kendi millî kültürlerini ve tarihlerini savunmakla yetinmediklerine ve ekonomik yönden de gasbedilen haklarını geri istediklerine tanık olmuştur.

E. İSTİKLALE GİDEN YOL

Haziran 1989'da Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine gelen İslâm Abdulganiyeviç Kerimov, komünizm içerisinde Özbek Türklerinin halklarını koruma mücadelesi veren komünist liderler neslinin sonuncularından birini teşkil etmektedir. Fakat Kerimov'un vazifeye başlamasından bir müddet sonra Fergana'da başlayan kanlı olaylar bu enerjik lideri müşkül durumda bırakmıştır. K.G.B. (Sovyet Gizli Polis Teşkilatı)'nin kışkırtması ile harekete geçen bir grup Özbek Türkü, Fergana'da bahtsız Ahıska Türklerine hücum etmiş, yüzlercesini öldürmüş ve binlercesini de evlerini terke mecbur bırakmıştı. Bu K.G.B.'nin dağılmakta olan Sovyet İmparatorluğunda Türkü Türke karşı kırdırma operasyonunun belki de sonuncusu idi. Ahıska Türklerine yapılan bu haksızlıktan üç-beş ay sonra, 1990 başlarında, Özbeklerin, Kırgızlarla Oş şehrinde çatışmaya girmesi herkesin dikkatini çekmiştir. İslam Kerimov, bu üzücü gelişmeleri ancak Kızıl Ordu birliklerini yardıma çağırarak önleyebilmiştir[186].

İslam Kerimov'un bu hâdiseler esnasında takip ettiği siyaset dış dünyada son derece olumlu bir intiba bırakmıştır. Özbekistan'ın, Özbek Türkleri için yeterli bir ülke olduğunu ifade eden Kerimov, bu tip saldırganlığı tasvip etmesinin mümkün olmadığını söylemekle kalmamış, kavgacıların arasına cesurca girerek savaşanları bizzat durdurmuştur. O'nun bu dirayetli hareketi aklı selim sahibi herkesi memnun etmiştir. Kısaca, İslam Kerimov, Özbekistan'ı istiklâle götürecek lider olarak kendisini göstermiştir. Bu ise, Özbekistan'ı ve Özbek Türklerini sevenleri gelecek için daha ümitli olmaya sevk etmiştir.

Fergana olayları hakkında bilâhare çeşitli yorumlar yapılmıştır. Fakat olayların başlamasını kışkırtanların kimler olduğu bilinmekle

[186] Bir Batılı raportör Fergana olaylarını şöyle değelendirmiştir: "1989'da Fergana'da yaşayan Misket (Ahıska) Türklerine karşı yapılan hücumun, Özbek olmayan ve hükümete yakın şahıslarca yapıldığı ısrarla iddia edilmiştir. Saldırganların yüzleri kapalı olduğu için kendilerinin kimlikleri tespit edilememiştir", J. Cristchlow, "The Crisis Deepens", *Report On the USSR*, January 4, 1991, s. 40.

beraber, ekonomik yönden tam bir iflasa giren Sovyet sisteminin aç ve işsiz bıraktığı yüzbinlerce ümitsiz gencin şuursuz istikbâl arayışlarının da rolü olduğu yetkililerce kabul edilmektedir.

Yukarıdaki krizli günleri atlatan İslam Kerimov'un, Mart 1990'da kendisini başkan seçtirdiğini görmekteyiz. Başkan seçilişinin ardından Sovyet aleyhtarı hareketi başlatan Kerimov Sovyetlerin, uzun yıllar Özbekistan'ı bir hammadde anbarı olarak kullandığını, bunun ise, Özbek halkının geri kalmasına sebep olduğunu halkına anlatmaya başlamıştır. Esasında, İslam Kerimov, bu Sovyet aleyhtarı kampanyayı başlatmak mecburiyetinde kalmıştır. Zira uzun süren Sovyet sömürü sisteminden bunalan insanlar, Sovyet aleyhtarı bir eyleme girmiş bulunuyordu. 28 Mayıs 1989'da Muhammed Salih ve Abdurrahim Polat önderliğinde beş bin üyeli "Birlik Partisi" kurulmuştu. Halkın, Sovyet sömürüsünden kurtulmak için bir parti etrafında toplanmaya başlaması, İslam Kerimov'u da daha milliyetçi bir politika takibine sevk etmiştir.

Nitekim Sovyetlere karşı tenkidinin dozunu gittikçe artıran Kerimov, Özbekistan'ın yer altı ve yer üstü zenginliklerinin Özbek halkına ait olduğunu, Özbekistan'ın bir daha Rusya'nın sömürgesi haline gelmeyeceğini daha sert bir dille söylemeye başlamıştır. Ayrıca, Özbek halkına seslenen Kerimov, birlikte mücadele etmenin ve millî birliği korumanın lüzumuna dikkatlerini çekmiş ve kurulan Birlik Partisi ile beraber çalışmayı teklif etmiştir. Kerimov'un bu dâvetine icabet eden Muhammed Salih ve arkadaşları 1990'da Birlik Partisinden ayrılarak "Erk Partisi"ni kurmuşlar ve yapılan ilk seçimlerde de parlâmentoya girmişlerdir. Son derece milliyetçi ve demokrat düşüncelere sahip olan Muhammed Salih'in bu kritik günlerde halkının millî birlik ve bütünlüğünü bozmadan mücadelesini parlâmentoda yürütmesi herkes tarafından takdirle karşılanmıştır.

Bu arada, Moskova'da hâdiseler hızla gelişmiş, Mikhail Gorbaçev'in 1986'dan beri adım adım geliştirdiği açıklık ve yeniden yapılanma (Glasnost ve Perestroyka) hareketinin Rusların menfaatine olmadığına inanan grupların girişimi ile 19-20 Ağustos 1991'de Moskova'da bir askeri darbe olmuştur. Darbecilerin başarısızlığa uğramasından sonra Sovyetler Birliği'ni oluşturan Cumhuriyetlerin bir bir istiklâlini ilân etmesi, Türk Cumhuriyetlerini ve özellikle Özbekistan'ı da harekete

geçirmiştir. Nihayet, heyecanlı bir toplantıdan sonra Özbekistan parlamentosu 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın istiklâlini ilân etmiştir. Özbekistan Komünist Partisi kendisini lâğvederek Demokratik Parti adını almıştır. Özbekistan'ın istiklâlini elde etmesinde büyük emeği geçmiş olan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov da dört ay sonra, ülkesinde ilk demokrasi hareketini başlatmıştır.

29 Aralık 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine iki aday katılmıştır: Demokratik Parti adına İslam Kerimov, Erk Partisi adına da Muhammed Salih. İktidarda bulunmanın avantajını iyi kullanan İslam Kerimov, oyların % 86'sını alarak yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yokluk içinde mücadele eden Muhammed Salih ise oyların % 12,3'ünü almıştır. Böylece, İslam Kerimov, müstakil Özbekistan'ın halk tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Diğer Türk Cumhuriyetleri ile birlikte Özbekistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.

Türkiye'nin yardımları ile kardeş Özbekistan Cumhuriyeti, başta Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Komisyonu olmak üzere beynelmilel teşkilâtlara üye olarak medenî dünyadaki layık olduğu yerine hızla yükselmeye başlamıştır. Bununla da yetinmeyen Özbekistan Cumhuriyeti, başta gayretli Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve yakın arkadaşlarının gayretleri ile yeni bir anayasa yapmışlar ve bu anayasada demokratikleşmeye ve insan haklarına ellerinden geldiği kadar yer vermişlerdir. Ayrıca hem anayasaya koydukları maddelerle, hem de müstakil olarak çıkardıkları kanunlar ile, serbest piyasa ekonomisine geçişi kolaylaştırmak için pek çok yeni tedbirler almışlardır. Türkiye başta olmak üzere, komşu ve dost ülkeleri ziyaret eden Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, bu ülkeler ile ülkesi arasında pek çok kıymetli andlaşmalar imzalamıştır. İstiklale ve bütün bu gelişmelere rağmen, Özbekistan'ın akıllı yöneticileri, Rusya Federasyonu ile de ilişkilerini bozmamış, önce Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmuş ve Rusya ile de ekonomik ve kültürel işbirliğini yürütmeye azamî gayreti göstermeye çalışmaktadırlar ki, böyle bir politika, etraflıca düşünüldüğü zaman, Özbekistan'ın menfaatine olduğu görülecektir.

Bu geçiş dönemini en az kayıpla ve sarsıntıyla atlatmak mecburiyetinde olan kardeş Özbekistan Cumhuriyetine, gerekli anlayış gösterildiği ve ihtiyaç duyduğu zaman verildiği takdirde tam ve müstakil bir

devlet olarak demokrasi ve insan hakları konularında da istenen seviyeye geleceğinden kimsenin şüphesi olmamalıdır.

Özbekistan'ın Alması Gereken Yeni Ekonomik Tedbirler

Bugün iflâs etmiş Merkezî Plânlamacı Ekonomi'den piyasa ekonomisine geçiş çalışmaları yapan Özbekistan'ın bu sahada alması gereken bazı tedbirler bulunmaktadır. Bu tedbirleri ekonomistler şöyle sıralamaktadırlar:

a- Piyasa modelinin ne olduğunu ve nasıl işlediğini iyi bilmek. Bu hususta halkı ve bilhassa yetkilileri iyice aydınlatmak gerekir.

b- Değişmeyecek şartlarla değişebilecek olanları çok iyi tesbit edip, bunları bir sınıflamaya tabi tutmak lazımdır.

c- Yukarıda zikredilen iki ana tedbirden sonra piyasa ekonomisine geçiş için şu önerileri tatbik etmek lâzımdır:

1- Piyasanın kendi ana mekanizmasının işleyişini sağlamak.

2- Piyasa ekonomisi dışındaki alanları daraltmak ve piyasanın hareket alanlarını genişletmek.

3- Kamu hizmetleri felsefesinin değişmesi gerekir. Milli eğitim ve sağlık hizmetlerinin özelleşmesi buna bir örnektir.

4- Kamu hizmetlerinin finansman yöntemlerinin ve devlet maliyesinin piyasanın uygun çalışmasını engellememesi gerekir.

5- Devletin karar ve tercihlerinin özel tercihler yerine ikame işi yapılırken piyasanın verimli işleyişinin bozulmaması gerekir.

6- Alt yapı felsefesi ve fiyatlama politikasının piyasa ile ahenkli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.

7- Kamu İktisadi Teşekküllerinin felsefe ve politikalarında piyasa mekanizması ile bağdaştırma yolları aranmalıdır.

8- Para, sermaye, döviz piyasalarının genel piyasanın parçası olabilmesi için alınacak tedbirler ve bu piyasaların vücuda getirilmesi gerekir.

9- Doğrudan yapılan kantitatif müdahaleleri azaltarak fiyatlama politikasına geçilmelidir. Bunu yaparken piyasaya yabancı olmayan diğer müdahale yöntemlerinden faydalanılmalıdır.

10- Gerek kamu hizmetlerinin bir bölümünün fiyatlandırılmasında, gerek faktör fiyatlarına müdahalede ileri kantitatif yöntemlerden faydalanmak mecburiyeti vardır. Bu sahada matematiksel programlama, gölge fiyatlar tekniği ve ekonometrik yöntemlerden faydalanılabilir.

11- Piyasa mekanizmasının beraberinde getirdiği (big push) özel mülkiyet, kâr, devlet tekelinin yarattığı verimsizliği azaltacaktır.

Bu tedbirlerin haricinde öncelikle fiyat mekanizmasının kurulması ve işletilmesi zarureti vardır. Piyasanın işleyişine ve fiyatlara müdahale edilmemelidir. Bunların kendi kendilerine bırakılması gerekir. Bugün Bağımsız Devletler Topluluğu pek çok ülkede görüldüğü gibi Özbekistan'da da fiyatlar her nekadar serbest bırakılmış ve bir fiyat mekanizması kurulmuş, daha doğrusu kurulmaya çalışılmış ise de, arzın hâlâ tek elden olması yüzünden fiyat mekanizmasının kuruluşunu hem yavaşlatmakta ve hem de tesirsiz bırakmaktadır. Fiyatların astronomik seviyelerine rağmen mağazalar hala boştur. Fiyat mekanizması kurulması çalışmalarında öncelikle özelleştirmeye ve serbest teşebbüse ihtiyaç vardır. Bu özelleştirme sonucunda devlet tekellerinin kayboluşuyla ikinci meseleye bol sayda teşebbüs varlığı imkânını vermek lazımdır. Bunların kendi aralarında serbest rekabet neticesinde yumuşak bütçe sınırlamasına; halkın elindeki tasarrufların da özelliştirme sonucunda yatırımlara dönüşmesiyle meselelere ilk planda birer çözüm bulmak mümkündür[187].

[187] Tafsilatlı bilgi için bk., K. Sümer, "Merkezi, Plancı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Orta Azya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Yapıları." İ.Ü. İktisat Fakültesi, Y.L. Tezi, 1992, s. 137-139.

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ TARİHİ

A. TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ

27 Ekim 1991'de istiklaline kavuşan bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti 488.000 km² alana ve 4 milyon nüfusa sahiptir. Başkenti Aşkabad olan Türkmenistan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde istikbali en parlak olan Cumhuriyetlerden biridir. Bugün kardeş Kazakistan sınırları içinde kalan, Türkmenler'in ilk devir tarihlerinde önemli bir yer işgal eden Mangışlak ve İran sınırları içinde kalan Horasan bölgelerinin Türkmen tarihi içinde önemli bir yer işgal ettiklerini burada hemen belirtmek gerekir. Bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti beş eyalete ayrılmış bulunmaktadır: Balkan, Aşkabad (Ahal), Merv (Man), Çarju ve Taşauz. Türkmenistan güneyde İran, güneydoğuda Afganistan, kuzeydoğuda Özbekistan, kuzeyde Kazakistan ve batıda Hazar denizi ile sınırdaştır.

a. Tabiat Şartları

Türkmenistan'ın en geniş bölgesi 350.000 km² lik bir alanı işgal eden Kara-Kum Çölü'dür ki, bu aynı zamanda dünyanın en önemli çöllerinden birini teşkil eder. Buna göre Türkmenistan, biri çöl, diğeri vaha bölgesi olmak üzere iki bölgeden meydana gelir. Kopet Dağı etekleri, Murgab, orta ve aşağı Amu Derya (Ceyhun) başlıca vahaları teşkil ederler. Ayrıca Karapul, Bacur ve Balkan yaylaları ülkenin tarıma ve otlağa müsait yerlerini teşkil ederler. Coğrafi sebepler dolayısıyle ülkede akarsuların sayısı oldukça azdır. Murgab, Tecend Derya ve Atrek nehirleri başlıca akarsuları teşkil ederler.

b. İklimi

Türkmenistan, Asya'nın iç kesimlerinde yer aldığı için tam bir kara iklimine sahiptir. Genellikle yazları sıcak ve kuru geçer, gece ve gündüz arasında büyük ısı farklılıkları görülür. Çok sıcak ve uzun geçen yaz aylarında ısı gölgede bazen 50 °C'yi geçer. Kış ayları kısa ve soğuktur. Ocak ayı ± 5 °C arasında bulunur.

Türkmenistan yağış yönünden oldukça fakir bir ülkedir. Yağışların en çok olduğu ay Mayıs ayıdır ve umumiyetle dağlık ve yaylalık yer-

lere yağmur düşer. Ülkenin bu kuraklığını Tecend ve Murgab nehirleri ile Amu-Derya nehrinin %20 suyunu alan Kara-Kum kanalının suları giderir. Bu üç nehirden Kara-Kum nehrinin suları Türkmenistan'a büyük hayat vermiştir. Binlerce dönüm yeri sulanan arazilerde bol miktarda pamuk yetiştirilir. Dolayısıyle Türkmenistan, Özbekistan'dan sonra Orta Asya Cumhuriyetleri içinde en çok pamuk üreten ülkedir. Yıllık pamuk üretimi 1.382.000 tondur.

c. Tarım ve Hayvancılık

Pamuk üretiminin yanısıra kavun, karpuz ve üzüm bol miktarda yetiştirilmektedir. Ayrıca buğday, arpa, mısır ve tütün yetiştirilen Türkmenistan'ın bu sahadaki ürünleri ancak kendilerine yetmektedir. Türkmenistan, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi, hayvancılık sahasında oldukça ileri gitmiştir. Koyun, sığır, tavuk ve hıristiyan ahali için domuz bol miktarda yetiştirilmektedir. Dolayısıyle ülkede besicilik ve etli ürünler oldukça gelişmiştir. Karakul koyunlarının derileri astragan kürkü olarak kullanıldığı için çok kıymetli ve Türkmenistan'ın ihraç ürünlerinin başında gelmektedir.

d. Tabii Kaynaklar ve Enerji

Türkmenistan yeraltı kaynakları yönünden oldukça zengin bir ülkedir. Ülkede bol miktarda doğalgaz, petrol, sülfür, mineral tuzlar, kükürt, potasyum, kurşun, krom, iyot ve sodyum sülfat bulunmaktadır. Bilhassa petrol ve doğalgaz rezervlerinin zenginliği Türkmenistan'ın yakın gelecekte iyi bir ekonomik seviyeye ulaşacağını göstermektedir. Dolayısıyle Türkmenistan enerji sıkıntısı çekmeyen ülkelerden biridir.

e. Sanayi

Hayvancılığın gelişmesi hayvan ürünleri ile ilgili bir endüstri dalının oluşmasına sebep olmuştur. Halı, kilim, tekstil endüstrisi oldukça gelişen Türkmenistan'da petrol rafinerileri, kimyasal madde üretimi, bitkisel yağ üretimi, azotlu gübre sanayi ve doğalgaz çıkarma sanayi oldukça gelişmiştir. Türkmenistan'ın en büyük sıkıntısı ürettiği bu malları dış pazarlarda satma imkânı bulamayışıdır. Türkiye üzerinden doğalgazını pazarlamayı ümit eden Türkmenistan kısa zamanda bu ekonomik darboğazdan kurtulacaktır.

f. Nüfus

Bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 4 milyona yaklaşmış bulunmaktadır. Bu 4 milyonluk nüfusun 3 milyonu Türkmenlere, 1 milyonu da diğer milliyetlere aittir. Bu arada 2 milyon civarında Türkmen İran Horasanı'nda, 1 milyona yakın Türkmen de kuzey Afganistan'da yaşamaktadır. Bugünkü Türkmenistan nüfusunun %73'ünü Türkmenler, %9'unu Ruslar, %9'unu Özbekler, %2,5'unu Kazaklar, %1'ini Ukraynalılar, %1'ini Ermeniler ve %2,4'ünü de diğer azınlıklar teşkil eder. Türkmen nüfusunun %45'i şehirlerde, %55'i de kırsal kesimde yaşamaktadır.

g. Eğitim ve Kültür

Rus işgaline yani 1884'e kadar Türkmenistan'da eğitim müesseselerini mektepler ve medreseler oluşturmaktadır. Türkmenistan'da mektepleri bitiren başarılı öğrenciler Hive, Buhara ve Semerkand'daki medreselere giderek öğrenimlerini tamamlarlardı. Dönüşlerinde ise bu öğrenciler hem imamlık hem de muallimlik yaparlardı. Kısaca eğitim oldukça yetersiz bir seviyede idi. Fakat Rus işgalinden sonra açılan Rus-Türkmen okullarında hem Ruslaştırma hem de hıristiyanlaştırma hareketlerine ağırlık verilmesi Türkmenleri oldukça rahatsız etmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in açtığı Usul-i Cedid mekteplerinin ve medreselerinin Türkmenistan'a gelmesi ile birlikte Türkmenler ilk defa modern bir eğitim görmeye başlamıştır. Bolşevik ihtilallerinin patlak verdiği 1917 yılına kadar bu eğitim sistemini devam ettiren Türkmenler, Bolşevik yöneticilerinin Sovyet Cumhuriyetleri'ni kurduğu 1924'den sona yepyeni bir eğitim sistemine geçmişlerdir. Ruslaştırmayı ve hıristiyanlaştırmayı hedefleyen Çarlık eğitim sisteminin biraz daha toleranslı şekli olan yeni Sovyet eğitim sistemi, tatbik edildiği uzun yıllar içinde oldukça başarılı olmuştur. Bu eğitim sisteminde cehalete karşı büyük bir başarı elde edilmesine rağmen, Türkmenler'in milli kültürlerinde ve dillerinde oldukça büyük gerileme olmuştur. Diğer milletleri Sovyetleştirmeyi ve Sovyet tipi insan yetiştirmeyi hedefleyen bu eğitim sistemi Rusça ile yapıldığı için Rus kültürü ve dili Türkmenler arasında oldukça yayılmıştır. Sovyet döneminde Türkmen dili oldukça zayıflamış ve ikinci dil durumuna düşmüştür. 1989'da Türkmenistan'ın resmi dili haline gelen Türkmence bugün hızla gelişmekte olup, yakın

bir gelecekte kuvvetli bir eğitim ve bilim dili haline gelecektir. Bugün Türkmenistan'da 2000'in üstünde okul bulunmakta ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da 800.000 civarındadır. 1971 istatistiklerine göre 51 ilkokulda 35.000, 29 orta dereceli okulda 28.900, 5 yüksek öğrenim enstitüsünde 29.200 ve 1 üniversitede 10.124 öğrenci okuyordu. Bu okul ve öğrenci sayısı bugün bir misli artmış bulunmaktadır.

B. TARİH

a. Türkmen Adının Ortaya Çıkışı ve Manası

Türkmen adı ilk defa X. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İslam kaynaklarının ifadesine göre Müslüman olmayan Oğuzlara Müslüman olan Oğuzlar Türkmen[1] adını vermişlerdir. Fakat Müslüman olup da Türkmen adını alan Oğuzlar esas adlarını hiçbir zaman unutmamışlardır. Türkmen adında olduğu gibi Müslüman olan Kuman, Karaman, Ataman ve Kölemenlerin adlarında görülen -man, -men ekleri Müslüman Türklerin isimlerinin sonuna o devirde eklendiği iddia edilmektedir. Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan Cumhuriyeti'nde, Irak, İran, Afganistan, Suriye ve Anadolu'daki bazı Türk boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır. Türkmenler, Azerbaycan, Türkiye ve Horasan Türkçesiyle birlikte Türk dilinin Oğuz Türkçesini dil olarak kullanmaktadırlar.

Türkmen adının çıktığı Oğuz kelimesi, ilk defa VIII. asrın ikinci çeyreğinde yazılmış olan Göktürk kitabelerinde geçmektedir. Bu kitabelerde Göktürk hakanı Oğuzlardan "benim halkım" diye bahsetmektedir[2]. Kitabelerin verdiği bilgiye göre, Oğuzlar dokuz boydan ve muasır diğer kaynaklarda ise yirmi dört boydan geldikleri belirtilmektedir. Bu Oğuz boylarının adlarını şöyle sıralayabiliriz: Kayı, Bayat, Alka-Evli, Kara-Evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beydili, Karkın, Bayundur, Biçene, Çavundur, Çepni, Salur, Eymür, Alayundlu, Üreyir, İğdir, Bügdüz ve Yıva. Kaynakların tasvirine göre Oğuz boyları Sır-ı Derya'dan Hazar'a, Aral'dan Horasan'a kadar olan bölgede yaşıyorlardı. Türklerin ve Oğuzların İslama girişi IX. asrın ikinci yarısında

[1] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bakınız İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 121-133.

[2] H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1940, s. 48.

olmuştur. Oğuzların İslâm'a girişi ve Türkmen adını alışları X. asrın ikinci yarısı ile XI. asrın ikinci yarısında cereyan eden hadiselerde fevkalade önemli rol oynamıştır. Başlangıçta Oğuzların bir hanının olmadığı, bunun yerine Yabgu unvanlı bir liderlerinin olduğu yine Orhun Yazıtlarında zikredilmiştir. Yabgu önderliğinde Oğuzların kurduğu devletin başkenti Sır-ı Derya kenarındaki Yeni Kent "Yengikent" idi.

b. Türkmenlerin (Oğuzların) Tarih Sahnesine Çıkışları

Oğuzlar arasında ilk badire Oğuz Yabgusunun Müslümanlığı kabul eden ve Türkmen adını almış olan kardeşleri üzerine yürümesi ile başlamıştır. Fakat ileride kendi adına bir hanedan kuracak olan Oğuz lideri Selçuk Bey, Yabgunun bu hareketine karşı çıkmış ve Müslümanlığı kabul eden Oğuzları, yani Türkmenleri müdafaa etmiştir. Bu mücadele sonunda Selçuk Bey önderliğinde Türkmenlerin batıya, Horasan'a ve Hazar'a doğru kaydıklarını görüyoruz. Bu hareket esnasında Türkmenlerin diğer boylarından Kıpçaklar ve Peçeneklerle mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kısımlarında yaşayan Türkmenlerin bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran'ı kontrolünde tutan Gazneli Türk Devleti ile Doğu Türkistan'da kurulan Karahanlı devleti arasında sıkıştığını ve kendileri için çıkış yolları aradığını görmekteyiz. Bu iki kardeş Türk Devletinin idaresine girmeyi kabul etmeyen Türkmenler sonunda Çağrı ve Tuğrul kardeşler önderliğinde Gazne ordusunu 1040 da Dandanakan'da yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anadolu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete ataları Selçuk Bey'in adını vererek hem kendilerinin hem de Türklerin tarihinde yepyeni bir devir başlatmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti, doğuda Amu-Derya'dan, batıda Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmış ve büyük bir devlet haline gelmiştir. Ne var ki, Selçuklu hükümdarlarını batı cephesinde Bizanslılar ve Haçlılar devamlı meşgul ettiği için Türkmenlerin eski vatanı olan bugünkü Türkmenistan'a fazla bir alâka gösterememişlerdir. Bu alâkasızlıktan dolayı Türkmen boylarının bir kısmı Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar'a karşı ayaklanmışlardır. Bu karışıklığı takiben gelen Moğol istilası Selçuklu Devletinin ve Türkmenlerin kaderini değiştirmiş; Türkmen boylarının bir kısmı Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgede kalırken, diğer Türkmen halkı Anadolu'ya ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bu hadiseden sonra

Türkmenistan'da kalan Türkmenler ile Ön Asya'ya gelen Türkmenlerin kader ve tarihleri ayrı bir seyir takip etmiştir.

Bugün Türkmenistan başta olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Türk devletlerinin tarihlerini müstakil olarak yazmak oldukça güçtür. Zira bu devletlerin halkını teşkil eden Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen ayrı boy ve kabilelere mensup olmakla beraber aynı milletin evlatlarıdır. Dolayısiyle de tarihleri içiçe girmiş durumdadır.

Yukarıda Oğuz boylarını verdikten sonra, burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba bugünkü Türkmenistan halkını meydana getiren Türkmen halkı hangi boylara dayanıyordu? Türkmenlerin en büyük boyları arasında Teke, Yamud, Göklen, Yazır, Çavuldur (Çavdar), Sarık, Salur, Ersan ve Alieli bulunmaktadır. İleride de anlatılacağı gibi, Türk Töre'sini en iyi muhafaza eden Türkmenler diğer Türk toplumları ile mukayese edilemeyecek derecede demokrat bir hayata sahip olmuşlardır.

c. XVI. Asırdan Rus İstilasına Kadar Türkmen Tarihi

Maveraünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler diğer Türk boyları (Özbek-Kazak, Kırgız ve Karakalpak) ile birlikte önce Moğol ve sonra da Timurlular hâkimiyetinde varlıklarını devam ettirirlerken Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, o havalinin askeri istilâ yolları üzerinde olmamasından istifade ederek, XVII. asrın ortalarına kadar rahat ve müstakil bir hayat yaşamışlardır. Fakat 1639 ve 1700 yıllarında, bilhassa Kazaklara indirdikleri darbe ile Orta Asya'nın Rus istilâsına açılmasına sebep olan Moğol asıllı Kalmukların hücumlarına uğramışlardır. Mangışlar bölgesinde yaşayan o devir Türkmen boylarının en büyüğü ve en kuvvetlisi olan ve Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri, bir zamanlar Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin rakiplerinden korunmak için emin bir sığınak olarak seçip kullandıkları Kopet-Dağı bölgesine çekildiler[3]. Orada Yamud, İmrali ve diğer Türkmen boyları ile -bazen kavgalı- birlikte yaşayarak daha da kuvvetlendiler.

Ne var ki, Türkmenlerin kuvvetlenmeye başlaması Hive Hanlığı ile İran Şahlığının dikkatini çekmiş ve Türkmenlerin büyük bir kuv-

[3] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, neşr. A.n. Kananov; Moskova ve Leningrad, 1958, s. 72.

vet haline gelmesine mani olmak için bu iki ülke Türkmenler üzerine sefer tertibine başlamışlardır. Türkmen-Özbek koalisyonunun ayakta tuttuğu Hive Hanlığının başında bulunan ve aynı zamanda bir tarihçi olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han Türkmenlere yaptığı ani baskınlarla büyük zararlar verdirmiştir[4]. Türkmenler Hive'den yedikleri bu darbenin acılarını henüz saramamışken bu seferde İran'ın hücumuna uğramıştır. İran'da yaşayan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Kulu Han'ın (Nadir Şah) İran'da hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra Türkmenistan üzerinde de hakimiyet kurmak istemesi ve buna Türkmenlerin karşı çıkmaları yüzünden cereyan eden mücadelelerde Nadir Şah Türkmenlere karşı çok acımasızca hareket etmiştir. Nadir Şah'ın bu kanlı işgali ve Türkmenlere verdiği ağır zayiat Türkmenlerin milli şairi Mahdum Kulu'nun şiirlerine konu olmuştur. Mahdum Kulu şiirlerinde güzel ülkesinin nasıl talan edildiğini ve insanların nasıl katledildiğini acı bir şekilde dile getirmiştir[5].

18. asrın ikinci yarısında kendilerini toparlayan Türkmenler biraz da İran ile Hive'nin baskısından kurtulmak için bugünkü Doğu Türkmenistan'ın Merv bölgesine doğru yayılmaya başlamışlardır. Liderleri Oraz Han önderliğinde Tecend Derya Nehri kenarında Tecend Kalesini (bilâhare Oraz Kalesi adını almıştır) inşa ederek kendilerini emniyete almaya çalışmışlardır. Ne var ki, 1830 lu yıllar Türkmenlerin aldığı bu emniyet tedbirlerine rağmen kendileri için fevkalade süpriz acılarla geçmiştir. Kendilerini rakip bir devlet olarak gören Hive Hanlığının yeni hücumlarını büyük telefat vererek durduran Türkmenler batıdan İran'ın devamlı hücumlarına maruz kalmışlardır. İran'ın Türkmen eline ve Herat'a doğru yayılmalarını Ruslar bilhassa teşvik ediyorlardı. Zira İran'ın Kafkaslardaki mütecaviz tutumu ve bu arada Kuzey Azerbaycan'da kurulan Türk hanlıklarına karşı takip ettiği düşmanca siyasete hristiyan Gürcü Prensliğini de dahil edince bu prenslikle dostluk anlaşması imzalamış olan Rusya'nın bölgeye müdahalesine sebep olmuştur. İran, Rusya ile yaptığı iki harbi üst üste kaybetmesi üzerine 1813 Gülistan ile 1828 Türkmençay antlaşmalarını imzalamak durumunda kalmıştı[6]. İran'ın bugünkü Kafkas sınırını teşkil eden bu antlaş-

[4] Ebul Gazi Bahadır Han, *A General History of the Turks,* Mogols and Tatars, İng. Terc., London, 1730, s. 342-48.

[5] *Klassiki Türkmenkie Poezii,* Moscow, 1955, s. 5. 7. 8.

[6] C.H. Rawlinson, *England and Russia in the East,* London 1895, s. 55-57.

malar ile İran şahlığı bölgede büyük bir toprak ve nüfuz kaybına uğramıştı. Bu acı kayıplar İran devlet ricaline büyük tesir etmiş Rusya'dan bu kayıpları alma planları yapmaya sevk etmişti. İşte o yıllarda İran'a Rusya'nın sefiri olarak tâyin edilen Kont Simoniç, İran devlet ricalinin bu halet-i ruhiyesini tesbit ederek onları Türkmenistan ve Herat üzerine sefer yapmaya, oraları işgal etmeye teşvik etmiş, İran'ın doğuda böyle bir yayılma siyasetine girmesi halinde Gülistan ve Türkmençay muahedeleri çerçevesinde İran hükümetinin Rus hükümetine ödemesi gereken harp tazminatından vazgeçeceklerini söylemiştir. Rusya'ya ödemesi gereken harp tazminatından kurtulmasının yanısıra Türkmenistan ve Herat bölgesinden yeni toprakları İran'a ilhak etmenin kârlı düşüncesine kapılan İran yetkilileri Türkmenler üzerine bir seri seferler başlatmışlardır[7]. İran hükümetinin devletler arası hukuka aykırı olarak başlattığı bu seferlerin ilki Horasan'da yaşayan Türkmen boyları üzerine olmuştur. İran ordusu, şahın verdiği direktifler çerçevesinde Türkmenler üzerinde büyük katliama girişmiş, öldürülen Türkmenlerin kellesinden kuleler yapılmıştır. Öldürülmek üzere olan Türkmen çocuklarının hayatını ise İngiliz sefareti temsilcileri kurtarmıştır[8]. İranlılar Türkmenistan'ı ve Türkmenleri son derece tahrip eden saldırılarına Horasan'ın kuzeyinde ve kuzey-doğusunda da devam etmişlerdir. Fakat Türkmenlerin, Türkmenistan'ın en önemli geçit yollarından biri olan Karakale'de iyi bir müdafaa savaşı vermeleri İranlıların daha fazla ileri gitmelerine mani olmuştur[9].

Bu arada Türkmen boyları içinde en kalabalık ve kuvvetlisi olan Teke Türkmenlerinin diğer bazı Türkmen boylarını da yanlarına alarak daha organize bir şekilde İran saldırılarına karşı mücadele etmelerini sağlamıştır. Nitekim 1845 ile 1848 yılları arasında İran'ın Horasan valisi kumandasında gönderdiği kuvvetlerin ilk hücumunu püskürtmeye muvaffak olmuşlardır. Fakat ikincisinde Hive'nin de doğudan hücum etmesi dolayısıyla oldukça ağır zayiat vermişlerdir. 1830'lu, 1840'lı, 1850'li ve 1860'lı yıllar Türkmenlerin İran ile Hive devletleri arasında varlıklarını koruma mücadelesi ile geçmiştir. Nitekim 1855'de Hive hükümdarı Muhammed Emin Han ordusunun başında

[7] Secret Letters and Enclosures from Persia, India Office Records, *Political and Secret Memoranda 9/45*, 4 nolu vesika 11 Mart 1830, India Office.

[8] P. Sykes, a *History of Persia*, London, 1921, II, s. 324.

[9] R.G. Watson, *A History of Persia*, London, 1866, s. 205-238.

ani bir baskınla Türkmenlere büyük kayıp verdirmiştir. Fakat bir grup Türkmen fedaisi muzaffer Hive hükümdarının otağını basarak kendisini öldürmeleri üzerine Hive ordusu geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu olaydan dört ay sonra babasının intikamını almak isteyen yeni Hive hükümdarı Abdullah Han'ın ordusuyla Türkmenlere hücum ettiğini görüyoruz. Fakat Kuşit Han önderliğindeki Türkmen kuvvetleri yapılan harbi kazanarak Hive ordusunu perişan etmiş ve Abdullah Han da harp sahasında ölmüştür. 1855 ve 1856 yıllarında cereyan eden bu iki muharebeden sonra Hive Hanlığı bir daha Türkmenlere ve Türkmenistan'a saldırma cesareti gösterememiştir[10]

Ne var ki, Türkmenler doğuda kazandıkları bu zaferlere rağmen rahat yüzü görememişlerdir. Zira İran'ın Horasan valisi Cafer Kuli Han'ın kumandasındaki ordunun devamlı tazyiki altında kalmıştır. Cafer Kuli Han son derece enteresan bir karakterdi. Umumiyetle Türkmenlere karşı yaptığı baskınları bayram günlerine denk getiriyordu. Aileleriyle dini bayramlarını kutlayan Türkmenlere baskınlar düzenleyen Cafer Kuli'nin Türkmen halkına karşı giriştiği bu insanlık dışı mücadele tarzı, Osmanlı Devletinin Tahran Büyükelçisi Esseyid Haydar Efendi'nin protestosuna yol açmıştır. Türk sefirinin bu müdahalesi ile İranlıların yakalayıp getirdiği yüzlerce kadın ve çocuk serbest bırakılmıştır[11]. Fakat 1857 ve 1858 yıllarında yine Cafer Kuli Han'ın önderliğindeki İran ordularının Türkmenistan'a taarruzları devam etmiştir. Bu sefer Cafer Kuli Han'ın başarılı olamadığını görüyoruz. Zira Batı Türkmenistan'daki Türkmen kuvvetlerinin kumandasını elinde bulunduran Nur Verdi Han İran ordusunu 1858 baharında Karakale yakınlarındaki Mancuk Tepe'de yapılan muharebede ağır bir yenilgiye uğratmıştır[12]. Türkmenlerin İranlılara karşı kazandığı bu büyük zafer Türkmen halkı arasında büyük sevinç yaratmıştır. Hive'den sonra İran'ın da saldırılarını durdurup emniyetli bir hayat yaşamak isteyen Türkmenlerin birbirine kenetlendiğini görüyoruz. Türkmen boyları arasındaki kırgınlıkları gidermede ve milli birliği sağlamada büyük rolü olan Nur verdi Han'a bu başarısından dolayı Türkmen eli-

[10] V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, s. 167.

[11] *Başbakanlık Arşivi*, İrade, Hariciye, No: 6728, Lef-2, İstanbul.

[12] Abd-us-Sattar Kazy, Kniga Razskazov o bitvakk tekindzev *Türkmenskaia Poema XIX Veka*, Ed. by A. Samaylovic, Petersburg, 1914, s. 98-100.

nin en akıllı ve güzel kızı Gülcemal Hanım milli bir törenle gelin olarak verilmiştir.

Türkmenistan cephesinde milli birlik hususunda bu gelişmeler olurken İran cephesinde Cafer Kuli Han, mağlubiyetinden sonra vazifeden ayrılmış, yerine Hamza Mirza genel vali tayin edilmiştir. Batı Türkmenistan'ı Karakale geçidi ile işgal edemeyeceğini anlayan İranlılar Türkmenistan'a Meşhed üzerinden yeni bir sefer hazırlığına başlamışlardır. İranlıların bu hazırlığını öğrenen Türkmenler İranlılara müracaat ederek istedikleri şartlarda sulh yapmağa hazır olduklarını bildirmişlerdir. Üst üste gelen felaketlerden manen ve maddeten yıpranmış olan Türkmenler yeni bir harbi göze alamıyordu. Bunun başka bir sebebi de İran ordusunun 30.000 kişiden ve 33 toptan oluşması ve ayrıca 20.000 kişilik de yedek kuvvet bulundurmasıydı. Kendisine ve ordusuna son derece güvenen Hamza Mirza Türkmenlerin sulh teklifini kabul etmemiş, Merv şehrine kadar ilerlemiştir[13]. Türkmenler ise, tıpkı ataları Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gazne baskısı neticesinde yaptığı gibi, Kara kum Çölü'ne çekilmişlerdir. Türkmen kuvvetlerinin kumandanı Kuşid Han Batı Türkmenistan'da Nur Verdi Han kumandasında bulunan Türkmen kuvvetlerinin bir kısmı ile diğer Türkmen boylarından yardım alarak ordusunu kuvvetlendirmiş ve İran ile girişilecek bu ölüm-kalım mücadelesi için hazır hale gelmişti. İran ordusunun kendilerini takip için çölde de yürüyüşe başladığını gören Kuşid Han bir müddet sonra düşmanın sıcaktan ve susuzluktan perişan hale geldiğini tesbit edince yaptığı ani bir baskın ile İran ordusunu imha etmiştir. Hamza Mirza bir avuç adamı ile kaçıp kurtulurken bütün ordusunu ve bütün toplarını kaybetmişti[14].

Türkmenlerin İranlılara karşı kazandığı bu zafer Tahran'da bir bomba tesiri yapmış, Tahran'ın da her an Türkmen işgaline uğrayacağı endişesi yaşanmaya başlanmıştır. O devrin İran'da hizmet gören yabancı misyon şeflerinin raporlarına göre Türkmen lideri Kuşit Han isteseydi rahatlıkla İran'ı zaptedebilirdi[15]. Fakat Kuşit Han böyle bir maceraya atılmamış, Hive'den sonra İran'ı da kati mağlubiyete uğrata-

[13] N. Petrusevitch, *The Turcomans*, İng. Terc., London 1880, s. 7-8.

[14] *Başbakanlık Arşivi: İrade*, Hariciye, No: 9982 ve 10048: *Secret Letters and Endosures frem Persia*, 14 ve 18 Ekim 1860, Tahran. P. and s. M. 9/115.

[15] Secret Letters and Enclosures from Persia, No: 6, 5 Ocak 1860, P. and S. Memoranda 9/113-114.

rak ülkesinin istiklalini ilan etmiştir. Uzun süren harplerin maddi ve manevi yaralarını sarmak ve Tecent Derya üzerinde kurduğu Kuşit Han barajı ile Türkmen ovalarının sulanmasını sağlayan Kuşit Han halkının mutluluk ve refahı için yeni bir mücadele başlatmıştır.

1860'dan 1884 senesinde Merv bölgesinin Ruslar tarafından işgaline kadar Türkmenler müstakil bir vatanın hür insanları olarak yaşamışlardır. Fakat 1853-1856 Kırım Harbinde Osmanlı, İngiliz ve Fransız müttefik kuvvetlerine mağlup olan Rusya, Avrupa ve Orta Doğu cephesinde yayılamayacağını anlayınca gözünü Orta Asya'ya dikmişti. 1858-1860 arasında ordusunu yeniden reforme eden Rusya devletler arası hukuku hiçe sayarak kendi yarattığı harp bahaneleri ile Orta Asya Türk Hanlıklarını 1864-1873 arasında bir bir işgal etmiştir[16]. Rusya'nın yaptığı bu işgallerde Türk Hanlıkları büyük zayiat vermiştir. Fakat Hive Hanlığının verdiği zayiat diğerlerinden daha ağır olmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi Hive Hanlığının ahalisini Türkmenler ve Özbekler oluşturuyordu. 1873 Nisanında ve Mayısında Rus kuvvetleri Hive'yi kuşattığı zaman Türkmenler devletlerinin başkentini kahramanca müdafaa etmişlerdir. Fakat öldürücü Rus bombardımanına daha fazla dayanamayarak güneye doğru çekilmişlerdir. Kendilerine karşı direndikleri için Rus kuvvetleri kumandanı General Kaufman General Golovaçov'a verdiği yazılı direktif ile yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin Türkmenleri katledip kendilerine direndikleri için cezalandırılmasını istemiştir. Rus birlikleri Türkmen yerleşim birimlerini bir bir yakmış ve ellerine geçirdikleri halkı da katletmişlerdir. Rus işgal kuvvetlerinde gözlemci olarak bulunan Amerikalı gazeteci MacGahan hatıralarında bu insanlık dışı katliamı kınarken şu satırlara yer verir: "İnsan ölüleri ve dumanlar arasında konvoyumuz ilerlerken öncü birliklerin kumandanı bir grup Türkmenin kendileri ile görüşmek istediği haberini verdi. Kumandanın izni üzerine Türkmenler yanımıza geldi. Rus komutan kendilerinden ne istediklerini sorunca Türkmenler şu cevabı verdi: "Biz Ruslara karşı hiçbir zaman harp etmedik. Ruslar niçin gelip ülkemizi işgal ediyorlar? Bunun sebebini öğrenmek istiyoruz. Rus komutan ve askerleri bu masum soruya

[16] Tafsilatlı bilgi için bk. M. Saray, *Osmanlı Devletinin Türkistan Hanlıkları ile Siyasi Münasebetleri*, İstanbul, 1984.

hiçbir cevap veremedi. Belki oralarda niçin harp edilip bu insanların öldürüldüğünü onlar da anlamıyorlardı[17].

Rus işgal kuvvetleri Türkmenlere indirdikleri ağır darbenin ardından yeni bir darbenin hazırlığını yaptı. Bu insanlardan harp tazminatı olarak 2.200.000 Frank istemiştir ki bu rakam 1870'de Fransa'yı yenen Almanya'nın Fransızlardan talep ettiği harp tazminatından daha ağır olduğunu Rus işgal kuvvetlerinde gözlemci olarak bulunan Alman subayı yüzbaşı H. Stumm ile adı yukarıda zikredilen Mac Gahan hatıralarında zikretmektedirler[18]. Ruslardan maddi ve manevi büyük darbeler yiyen Hive Türklerinin bir kısmı Rus hâkimiyetini kabul edip kaderine boyun eğerken bir kısmı da Karakum çölünü aşarak Türkmenistan'daki kardeşlerinin yanına sığınmışlardır.

C. RUS İSTİLASINA KARŞI TÜRKMENLERİN MUKAVEMETİ

Türkmenistan'ın ve Türkmenlerin ne durumda olduğu hakkında Rusların çalışmalarının 1820'li ve 1830'lu yıllarda başladığını görmekteyiz. Yüzbaşı Muravyev Türkmenistan'ı ve Hive'yi ziyaret etmiş, Türkmenistan'ın ve Türkmenlerin durumu hakkında hükümetine bilgi vermiştir. 1858'de kont İgnatiev Orta Asya Hanlıklarını ziyaret ederek Hanlıkların durumları ve bu ülkelerin nasıl zaptedileceği hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Türkmenistan'ı ziyaret eden ikinci Rus subayı Binbaşı Dandaville olmuştur. 1859'da Türkmenistan'ın Hazar sahilindeki Kızılsu'nun Rusya'nın Türkmenistan'a girişini sağlayacak hem askeri hem de ticari bir kale olarak kullanılması gerektiğini raporunda hükümetine bildirmiştir. Rus hükümeti bu raporlar üzerine Kızılsu'nun işgal edilerek bir askeri üs olarak kullanılmasına karar vermiş, fakat Türkmenlere de burasının ticaret merkezi olarak kullanılacağı şeklinde bilgi verilmesini istemiştir[19]. Rusların Kızılsu'ya yerleştikten sonra keşif gezisi yapıyorlar diye askeri birliklerini o bölgeyi işgale sevk ettiklerini görüyoruz. Rusların bu hareketi Türkmenler tarafından tepkiyle karşılanmış, bir heyet gönderilerek "Siz bizim ülkemize ticaret yapmak için geleceğinizi söylemiştiniz. Ama siz tica-

[17] J.A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus and the fall of Khiva*, London, 1874, 359-366.
[18] Mac Gahan, aynı eser, s. 410.
[19] Secret Lefters and Enclosures from Persia, S. and P. Memoranda 9/121.

ret değil ülkemizi işgal için asker getirdiniz. Bizde sonuna kadar ülkemizi müdafaa edeceğiz" demişlerdir. Rusların esas maksadı Hokand ve Buhara'dan sonra işgal etmeyi planladıkları Hive üzerine Hazar'ın doğusunda elde ettikleri Kızılsu mevkiinde askeri yığınak yaparak bu gücü Hive'ye karşı kullanmaktı. Bunun için Türkmenlerin ikazına aldırmayarak Kızılsu'ya asker yığmaya devam ettiler. Rusların Kopet Dağı stratejik mevkiine doğru uzanan yol üzerindeki Taş-Arvat ile Molla-Kara Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi. Bu Rus işgalini öğrenen Türkmenler, Nur Verdi Han ile Takma Sardar kumandasında 20 ekim 1870'de Rus karargâhına bir baskın düzenlemişler ise de, işgal kuvvetlerinin yoğun topçu ateşi karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[20]. Rus kumandanı Albay Stoletov, Türkmenleri takip etmek maksadiyle Kızıl-Arvat'a kadar ilerlemiş, fakat buranın tahrip edildiğini görerek daha fazla ileri gitmekten vazgeçmiştir.

Rusların bu cür'etkâr tutumları Türkmenler arasında büyük rahatsızlık yaratmıştır. Rus ilerleyişini durdurmak ve tesirsiz hale getirmek için, Hazar Denizi'nin doğusundaki yerleşim birimleri ile su kuyuları tahrip edilmiştir. Bu arada Hazar kıyılarında yaşayan Yamud Türkmenleri Nur Verdi Han tarafından ikaz edilerek Ruslara karşı genel bir direnişe geçilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ne var ki, Türkmenlerin bu hazırlıkları Albay Stoletov'un 1871 baharında Hazar'ın güney-doğu sahillerine bir sefer yapmasına engel olamamıştır. Yamud Türkmenlerinin önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Çekışlar Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal esnasında mukavemet eden Yamud Türkmenleri büyük zayiat görmüştür[21].

Albay Stoletov bir müddet sonra Kafkaslara çağrılarak yerine Albay Markozov tâyin edilmiştir. Yeni Rus kumandanı eskisinden daha sert mizaçlı bir askerdi. 1871 Eylülünde başlattığı bir seri seferle, bilhassa Rus askeri üssü haline getirilen Kızıl-Su ile Hive'ye doğru giden yol üzerindeki, bütün Türkmen kalelerini ve köylerini yakıp yıkarak Kasım sonlarında bu bölgede 1873 ilkbaharında yapmayı plânladıkları Hive seferi için bütün engelleri ortadan kaldırmıştır. Tahrip edilen

[20] Grodekov, Voina v *Turkmenii*, I, s. 98; H.Stumm, *Russia in Central Asia*, İng. terc., London, 1885, s. 76.

[21] Grodekov, *aynı eser*, I, s. 100; Stumm, *aynı eser*, s. 77.

Türkmen yerleşim merkezlerinin en önemlileri Gözlü-Ata, Çagil, Kam Sebşen, Uzun Kuyu ve Sarıkamış idi[22].

Rusların, Orta Asya Hanlıklarından Hokand ve Buhara'yı işgallerinden sonra Hazar'ın Doğu kıyılarında yürüttükleri bu ilerleme Türkmenleri ve Hivelileri son derece telâşlandırmıştır. Tehlikenin büyüklüğünü sezen Türkmen lideri Nur Verdi Han, Hive hanı Seyyid Muhammed Rahim'i Hive'de ziyaret ederek Rus ilerleyişine karşı birlikte nasıl mücadele edebileceklerini görüşmüştür[23]. Bu görüşmeden sonra Hive hükümdarı Seyyid Muhammed Rahim, Orenburg ve Tiflis'deki Rus karargâhlarına iki elçi göndermiştir. Elçilerin Rus makamlarına teslim ettiği mektuplarda Muhammed Rahim Han özetle şu hususlara yer vermiştir:

"Geçen sene ticaret yapmak maksadiyle Balkan Körfezi'ndeki Kızıl-Su'ya bir askerî üs yaptınız ve dediniz ki, biz ticaret yapmak maksadiyle buradayız. Fakat askerleriniz ticaret yapmaya değil, oraları işgal etmeye gelmiş. İşgal edilen bölgelerin bir kısmı benim ülkeme, bir kısmı da Türkmenlere aittir. Ayrıca, Rus birlikleri Taşkent istikametinden de ilerleyerek Min-Bulak bölgemizi işgal etmiştir. Acaba, Grand Duke Michail'ın bu gelişmelerden haberi yok mudur? Hâlbuki bizim tarafımızdan dostluğu ve iyi münasebetleri incitici bir hareket olmadı. Sadece bir defasında bilgi toplamak için Kazak Türklerinden birkaç adamı sınıra gönderdim. Onlar da sınırı geçmeden ve herhangi bir hadiseye sebebiyet vermeden geri dönmüşlerdir. Fakat bir müddet evvel bu Kazak halkından bir grup 4-5 adamınızı yakalayıp bize getirdi. Fakat ben sizin adamlarınızı alarak kendilerine iyi muamele edilmesini emrettim. Kendi ülkeleri ve toprakları işgal edilmiş olan Kazakların bu tür hareketlerine mani olmak oldukça güç.

Şayet sizlerde bizim gibi sulh arzu ediyorsanız bir antlaşma yapalım ve bu antlaşma ile birbirimizin topraklarına saldırmayalım. Kazakların getirdiği rehineleriniz bir harb için bahane ise buna hiç gerek yok, zira, kendilerini çoktan serbest bıraktım"[24].

[22] Grodekov, *aynı eser*, I, s. 101; Stumm, *aynı eser*, s. 78-84.

[23] Grodekov, *aynı eser*, I, s. 105.

[24] H. Stumm, *Russia's Advance Eastward; Containing the Despatches of the German Military Commisioner attached to the Khivan Excpedition*, İng. terc., London 1874, s. 13-14.

Rus yetkilileri Hive hükümdarının bu mektubuna cevap vermedikleri gibi herhangi bir müzakere de yapmamışlardır. Sadece elçilere, Rusya imparatoru ile kardeşi Grand Duke Michail'in şu sözlü ültimatomunu iletmişlerdir: 1- Hive Hanı bir ferman neşrederek Rus hükümetinin dostu olduğunu ilan edecektir. 2- Bütün Rus rehineleri serbest bırakılacaktır. 3- Türkistan Genel Valisi General Kaufman'ın daha önce yazdığı mektuba niçin cevap vermediğini izah eden bir mektup yazacak ve özür dileyecektir. Bundan sonra Hive ile dostane görüşmeler başlayacaktır[25].

Bu gelişmelerden sonra Albay Markozov, Tiflis'i ziyaret ederek Grand Duke Michail ile durumu görüşmüş ve yeni direktifler alarak Haziran 1872'de Çekiler'e geri dönmüştür. Aldığı emirlere göre, 1872 yazında ve sonbaharında Hazar'ın doğusunda Rus nüfûzunu ve yayılmasını tamamlayacak ve Hive Hanlığı üzerinde de baskıyı arttıracaktı[26]. Albay Markozov, yapmak istediği seferler için sahilde yaşayan Yamud Türkmenlerinden 3.500 deveyi nakliye için hazırlamalarını emretmiş, Türkmenler reddedince de hayvanları zorla almıştır. Yapılan mücadelelerde pek çok Türkmen hayatını kaybetmiştir.

Rusların istilâ için bu hazırlıklarını gören Nur Verdi Han, Rus kuvvetlerine karşı yeni bir baskında bulunmuş ise de, daha önce olduğu gibi Rus topçu ateşi karşısında tutunamayarak büyük zayiatla geri çekilmiştir. Albay Markozov, Türkmen kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra bölgedeki işgal ve kontrolünü arttırmış ve Hive seferi için her türlü hazırlığı tamamlamıştır. Böylece Ruslar, devletlerarası hukuku hiçe sayarak, kendi yarattıkları harb bahaneleri ile Hive Hanlığını 1873 baharında işgal etmişlerdir.

Hive'nin işgali ve işgalden sonra kendilerini ve ülkelerini savundukları için Hiveli Türkmenlerin, daha öncede zikredildiği gibi, hunharca katledilmeleri, bütün Türkmenistan'da tam bir şok tesiri yapmıştır. Bu olaydan sonra Türkmenler, sıranın kendilerine geldiğini düşünmeye başladılar. Nitekim ertesi sene, yani 1874'de, Ruslar, Kafkas Askerî Valiliğine bağlı bir "Trans-Caspian Region" (Hazar Ötesi Bölgesi) Valiliğini kurduklarını ilân ederek açıkça Türkmenistan'ı işgal

[25] Hive Meselesi, Dosya No. 25, *Hâriciye Arşivi*, İstanbul.
[26] Stumm, *aynı eser*, s. 88-89; Grodekov, *aynı eser*, I, s. 105.

etmek niyetinde olduklarını göstermişlerdir ki, böyle bir durum, milletlerarası hukukta ne görülmüş ve ne de işitilmiştir[27]. Ruslar, böyle bir valiliği kurma hakkını nereden ve kimden alıyorlardı? Başkalarının ülkesine açıkça hükmetme hakkını kendilerine kim veriyordu?

Rusların gayri hukuki olarak kurdukları bu valilik, bir müddet sonra Türkmenlerin iç işlerine karışmaya başladı. Bu ise, istiklâl ve hürriyetlerine fevkalâde düşkün insanlar olan Türkmenler arasında büyük tepkilere yol açtı. Rusların zulmünden korkan ve halkı Hazar yakınlarında yaşayan bâzı Türkmen ileri gelenleri Ruslarla anlaşma yoluna gidilmesi hususunda fikir beyan etmişler ise de, halkın çoğunluğu ve diğer liderler buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Rusların, Türkmenlere zorla hâkimiyetlerini kabul ettirmeye kalkışmaları, taraflar arasında savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Zaten Rusların da istediği bu idi.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Türkmenler, kendi aralarında ne gibi tartışmalar yapmışlardı? Veya kendilerini müdafaaya nasıl karar verip, ne gibi tedbirler almışlardı? Türkmenler kendilerini korumak için başka ülkelerden yardım talep etmişler miydi?

1874 Haziran sonlarında, liderleri Nur Verdi Han başkanlığında toplanan Türkmen meclisi, Ruslara karşı takip edilecek politika hakkında genel bir görüşme açtı[28]. Konuşan delegelerin çoğunluğu şu fikirleri ifâde etmişlerdir: "Rus hâkimiyetini asla kabul edemeyiz. Dinî düşmanımız olan Ruslara karşı son damla kanımıza kadar savaşmalıyız". "Her tarafımız düşmanlarla çevrildi. Bizim için gidecek hiçbir yer yok. Bu topraklar bizimdir. Ruslar bizden ne istiyor?" Bazı delegeler de, "Büyük bir kale yaparak kendimizi ve ailemizi orada korumalıyız. Rusların bizi köle yapmalarına izin vermemek için son neferimize kadar kendimizi savunmalıyız. Vatanımızı müdafaa etmek bizim hakkımızdır. O'nun için fedakârlık yapmak mecburiyetindeyiz. Bu toprakları müdafaadan kaçanlar ve onun için fedakârlık yapmayanlar mutlaka bu milletin ve İslâmın düşmanıdırlar. Şayet biz, kararlı ve azimli davranırsak, Ruslar çekilip giderler. Aksi halde onlar burada ebediyyen kalırlar; sonra da kendi halkını getirirler ve bizim topraklarımıza yer-

[27] A. İlyasov, *Prisoedinenie Turkmenii k Rossii, Sbornik Arkhivnikh Dokumentov, Akademiia Nauk Turkmenskoi SSR*, Aşkabad, 1960, s. 142-151; Grodekov, *aynı eser*, I, s. 113.

[28] Grodekov, I, s. 119; Türkmen Meclisi hakkında daha fazla tafsilat için bak: M. Saray, "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento" *Türk Kültürü Dergisi*, Nu: 197, s. 257-263.

leşirler. Sonra biz onlarla ne yaparız?"[29]. Aileleri Hazar'ın doğusunda Rus işgal bölgelerine yakın yerlerde oturan bazı delegeler, "Ruslarla anlaşmaya varılsın" diye beyanda bulunmuşlar ise de, bilâhare onlar da çoğunluğa uyarak düşmana karşı memleketlerini savunmaya karar vermişlerdir[30].

Bir taraftan müdafaa hazırlıklarına girişen Türkmenler, diğer taraftan da, daha önce Orta Asya'daki müslüman kardeşlerinin yaptıkları gibi, hemen komşu ülkelere yardım için başvurdular. Hattâ bu arada İngiliz himayesindeki Afganistan Emirliğine bir heyet göndererek Afgan hâkimiyetine girmeğe hazır olduklarını bildirdiler[31]. Türkmenlere göre, Afgan hâkimiyetine girmek demek bir nevi İngiliz hâkimiyetine girmek demekti. Nasıl İngiltere'nin müttefiki Afganistan'a Ruslar tecâvüz etme cesaretini gösteremediler ise, Afganistan ile ittifak edecek Türkmenlere de saldıramayacaklardı. Fakat bu teşebbüslerinden sadece bazı vaadler aldılar. Bunun üzerine İngilizlere müracaat eden Türkmenler, "bütün istediğimiz bize ait bu topraklar üstünde komşularımızla sulh içinde yaşamaktır" diyerek Rus işgaline mâni olmalarını veya kendilerine yardım etmelerini rica etmişlerdir[32]. İngilizler bu müracaata verdikleri cevapta, "Türkmenistan, İngiltere'den çok uzak olduğu için yardım yapmamıza imkân yoktur", demişlerdir[33]. Tabîi, bu bir mazeret idi. Hindistan'daki İngilizler istedikleri zaman Afganistan üzerinden Orta Asya memleketlerine arzu edilen yardımı yapabilecek durumda idiler. Menfi cevap vermelerinin sebebi, Türkmenler yüzünden Ruslarla aralarının açılmasını menfaatlerine uygun bulmamaları idi.

Çaresizlik içinde kıvranan Türkmenler, Rus tehlikesine karşı İranlıların eski düşmanlığını unutarak onlarla dahi ittifak kurma yolunu denemişlerdir. Bu makatla, 1876 baharında, bir Türkmen heyeti Tahran'a ulaşır ulaşmaz Rus elçisi Zinovyev İran hükümetine bir nota

[29] S.M. Svezbaev, "Goni Bek" (Rasskaz Turkmena o bitva s Russkimi pod Gok-Tepe), *Turkmenovedenie*, No. 1,1927, Aşkabad, s. 26.

[30] *Aynı eser*, aynı yer.

[31] A.N. Kuropatkin, *Turcomania and Turcomans, English trans.* F.O. 65/1098, s. 19; R. Michell, 'The Russians in Akhal", F.O. 65/1150, s. 52-54.

[32] From Captain the Hon. G.C. Napier, on Special Duty in Persia, to the Political Secretary, India Office, London, July 30,1879, India Office, *Polotical and Secret Mem.* 18, C. 27.

[33] Ayn. rapor.

vererek böyle bir anlaşmayı hükümetinin tanımayacağını bildirir[34]. Bir hafta sonra da, Rus konsolosu Bakülin'in verdiği büyük rüşvetler karşılığında Horasan'daki Bujnurd kasabası valisi Türkmen obalarına yaptığı ani baskınlar ile her tarafı talan edip pek çok Türkmeni öldürmüştür[35]. Bu entrikalar neticesinde, İran-Türkmen ittifakı daha başlamadan akamete uğramıştır. Türkmenler, bu olaydan sonra, İranlılar ile bir daha ittifak teşebbüsünde bulunmamışlardır.

Bütün bunların ardından Ruslar, fevkalâde haksız olarak, daha önce Türkmenler aleyhine başlattıkları kötüleme kampanyasına hız verdiler. Maksatları, işgalini plânladıkları Türkmen toprakları için dünya umumi efkârına kendilerini mazur gösterecek bahaneler ileri sürmektir. Onlara göre, Türkmenler çapulcu, hiç bir anlaşmaya saygı göstermeyen barbar bir topluluk idi[36]. Fakat hakikatin hiç de Rusların iddia ettikleri gibi olmadığını görüyoruz. Şöyle ki:

Ruslar, 19. asrın ikinci yarısına kadar Türkistan ahalisi ile ticaretlerini, Astrahan merkez olmak üzere, şu iki yoldan yapmışlar idi:

I. yol: Astrahan'dan kalkan ticaret kervanları Aral'ın kuzeyindeki Kazak topraklarından geçerek Orta Asya şehirlerine ulaşıyorlardı. Fakat 18. asrın başlarından itibaren Rusların adım adım Kazak topraklarını işgal etmeye başlamalarından sonra bu yolun emniyeti tehlikeye girdi. Zira, Ruslar tarafından toprakları ellerinden alınan Kazaklar, bilhassa Rus tüccarlarının kervanlarına fırsat buldukça saldırıyorlardı.

II. yol: Tüccarlar, Astrahan'dan kayıklarla Hazar'ın kuzey kısmını geçerek Mangışlak'a ulaşıyorlardı. Sonra, Mangışlak üzerinden Hive'ye ve oradan da diğer Türkistan merkezlerine gidiyorlardı[37]. Birinci yoldan, hem daha kısa ve hem de daha emniyetli olduğu için, her iki tarafın tüccarlarının çoğunluğu, Türkmen memleketinden de geçen

[34] Grodekov, *aynı eser*, I, s. 132.

[35] Michell, s. 38-47; Grodekov, s. 124; Thomson to Derby, No. 132, February 14.1878 and No. 129, January 3,1878, *Parliamentary Papers*, 1878, LXXX.

[36] Thomson to Derby No. 107, April 17,187, *Parliamentary Papers*, 1878, LXXX; Grodekov, I, s. 116; İlyasov, s. 155-156; Thomson to Derby, No, 20, May 28,1874, *Parliamentary Papers*, 1878, LXXX.

[37] Ya. Maloma, "Opisanie puti iz Krasnovodsk do kolodtsev Dekcha, proidennage v rekognostsirovku s 5 Sentiabria po I-s Noiabria 1871 goda," *in Zapiski kav. imp. Rus Gog. K. VIII*, Tiflis, 1873, s. 20-25; E.D. Morgan and C.H. Coote, Eds, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, New York, 1969, s. 6567.

bu yolu kullanıyorlardı. 1860'lara kadar Türkmenlerin bu yolda seyahat eden ticaret kervanlarına hücum ettiğine dair yabancı kaynaklar da dahil, şu ana kadar neşredilmiş Rus kaynaklarının hiç birinde bir ifâdeye rastlanmıyor. Aynı şekilde Türkmenlerin komşularıyle yaptığı anlaşmaları çiğnediklerine veya saygısızlık ettiklerine dair de hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Bunlardan da anlaşılıyor ki, Rusların Türkmenler aleyhinde söylediklerinin hiç bir aslı esası yoktur.

Türkmenlere karşı bütün bu entrikaları çevirip, baskıları uyguladıktan sonra Ruslar, Türkmenleri zorla Rus idaresine sokmak için 1877 baharında General Lomakin komutasında büyük bir askerî harekâta giriştiler. Fakat Rus hazırlıklarını zamanında haber almış olan Türkmenler Bami, Burma ve Kızıl Avrat gibi hudud kasabalarını boşaltarak Gök-Tepe müstahkem kalesine çekildiler. Rus kuvvetleri, 7 Mayıs 1877'de Kızıl-Avrat'a girdiler[38]. 12 Mayıs 1877'de, Nur Verdi Han kumandasındaki Türkmen kuvvetleri ile Rus birlikleri arasında ilk ciddî muharebe Kızıl-Avrat'da oldu[39]. Fakat bu çarpışma, üstün topçu ve mitralyöz ateşine sahip Rusların galibiyeti ve Türkmenlerin büyük zayiati ile sonuçlandı[40]. Bu yenilgi, Türkmenlerin moralini bozmamış, bilâkis azimle hazırlanarak düşmanı kovmak için Haziran başlarında tekrar Kızıl-Avrat üzerine yürümüşlerdir. Fakat Kızıl Avrat'a geldikleri zaman hayretle düşmanın çoktan gitmiş olduğunu gördüler[41]. Bu arada Rus cephesinde, Türkmenlerin haberdar olmadığı, şöyle bir gelişme olmuştu. Türkiye ile Rusya arasında, 1877-78 harbi patlak verir vermez Hazar'ın doğusunda Türkmen topraklarındaki Rus birliklerinin mühim bir kısmı ve General Lomakin Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak üzere Kafkaslara geri çağırılmışlardı.

Rus birliklerinin geri çekilişi, Türkmenlere bir nevi nefes alma fırsatı verdi. Bu sıralarda, Mekke ve İstanbul'dan dönen Türkmen hacıları da Osmanlı-Rus harbi'nin başladığı haberini Türkmen eline ulaştırdılar[42].

[38] *Kuropatkin*, s. 24; Grodekov, I. s. 126.

[39] Loftus to Derby, No. 110, Petersburg, June 4,1877, *Parliamentary Papers 1878*, LXXX. British Museum, London.

[40] *Aynı eser*, aynı yer.

[41] Thomson to Derby, No. 122, Tahran August 7,1877, *Parliamentary Papers 1878*, LXXX.

[42] İlyasov, s. 323.

Osmanlı-Rus harbi Türkmenler tarafından heyecan ve endişeyle takip edildi. Bir sene sonra Osmanlı devletinin mağlûbiyeti haberi kendilerine ulaştığı zaman, Türkmenler fevkalâde üzülmüşler ve hattâ bazı ileri gelen zevat: "İslâmbol'daki Halifemiz ve karındaşlarımız Beyaz Çar'ın ordularına dayanamaz iken biz nasıl olur da onlarla başa çıkabiliriz?" diye yılgınlık alâmeti dahi göstermişlerdir[43].

a. I. Göktepe Müdafaası ve Türkmen Zaferi (1879)

Kafkaslara gönderilmiş olan Rus birlikleri, takviyeli olarak 1878 sonlarında Hazar'ın doğu sahillerine dönmeye başladılar. Belki de Osmanlılara karşı kazandıkları başarının verdiği cesaretle, Rus hükümeti, 2 Şubat 1879'da Türkmenistan'ın işgaline karar verdi[44]. 1870 ilkbaharında yapılacak seferin komutanlığına, Kafkas ordusu I. Kolordu kumandanı General Lazaryev getirildi. Lazaryev, Osmanlılara karşı yapılan harpte ve bilhassa Şeyh Şâmil harekâtını bastırmada gösterdiği fevkalâde sertliği ve merhametsiz tutumu ile meşhur olan bir subaydı.

Lazaryev'in emrine verilen 12.500 kişilik, küçük fakat seçme, ordunun 7.500'ünü modern tüfeklerle mücehhez ve 10 mitralyöze sahip piyadeler, 500'ünü 36 krupp topu ile topçular, 3.500'ünü süvariler ve 1000'ini de milis kuvvetleri teşkil ediyordu[45]. Bu ordunun zarurî ihtiyaçlar için de 1.872.540 ruble Lazaryev'in emrine tahsis edildi. Lazaryev, bu sefer için maiyetine verilen subaylardan General Kont Borch'u piyade birlikleri komutanlığına, General Prens Witgenstein'i süvari birlikleri komutanlığına Albay Prens Dolgorukov'u öncü birlikleri komutanlığına ve Hazar Ötesi Askerî Valiliğin başkanı General Lomakin'i de Türkmenler hakkındaki geniş bilgi ve tecrübesinden dolayı kendisine müşavir olarak tâyin edip Mart başlarında hemen hazırlıklara girişti. Bu arada Türkistan Genel Valisi General Kaufman'a bir telgraf çekilerek Amu-Derya tarafından Merv üzerine hücum ediyormuş gibi bir gösteri hazırlaması ve Türkmenlerin dikkatlerini o taraf da çekmesi emredildi[46]. Maksat, Türkmen kuvvetlerini ikiye bölüp mümkün olduğu kadar Lazaryev'in işini kolaylaştırmak idi.

[43] E.D'Onovan, *The Merv Oasis*, London, 1882, I, s. 469.

[44] İlyasov, s. 385-390; Grodekov I, s: 134.

[45] İlyasov, s. 387; Grodekov I, Appendix II.

[46] C. Marvin, *The Eye-Witness's Account of the Disastrous Russian Campaign against the Akhal-Tekke Turcomans*, London, 1880, s. 98.

Türkmenlere gelince, Rusların hem Hazar istikametinden ve hem de Amu-Derya'dan saldırıya geçeceklerini öğrenir öğrenmez, Merv'de derhal bir harp Meclisi toplayarak memleketin savunması için gerekli tedbirleri aldılar[47]. Alınan tedbirler şöyle idi: Nur Verdi Han'a, 6.000 kişilik bir kuvvetle, Merv'de kalması ve Amu-Derya cihetinden gelecek Rus saldırısını karşılama vazifesi verildi. Bu, tam Rusların istediği gibi bir karar idi. Yâni Türkmen kuvvetlerinin bir kısmını Merv cephesinde tutmak. Batı'da Lazaryev kuvvetlerine karşı memleketi savunma vazifesi de Nur Verdi Han'ın, genç yaşına rağmen üstün meziyetlere sahip büyük oğlu Berdi Murad Han'a verilmişti. Oraz Muhammed Han ve Kurban Murad İşhan gibi iki tecrübeli liderin de danışmanlık ve yardımcılık yapacakları Berdi Murad'ın emrine de 15.000 kişilik bir kuvvet verilmişti. Türkmen kuvvetlerinin silâhları, çoğu kendi imalatları olan ve doldurularak ateş edilen tüfekler ve yine kendi imalatları olan ve kullanmada çok mahir oldukları kılıçları idi. Yâni Türkmenlerin, ne topları, ne mitralyözleri ve ne de seri ateş eden tüfekleri var idi. Kısaca, silâh gücü yönünden Türkmenler aleyhine büyük bir dengesizlik bulunuyordu. Türkmenlerin müdafaa stratejisi ise şöyle olacaktı: Doğu cephesinde Merv'e kadar olan bütün köy ve kasabalar boşaltılıp düşman, müstahkem Merv kalesinde karşılanacaktı. Batı cephesinde de aynı taktik kullanılarak Hazar kıyılarından Gök-Tepe'ye kadar bütün köy ve kasabalar boşaltılıp, düşman önce Bendesen Geçiti'nde, olmazsa Gök-Tepe kalesinde karşılanacaktı. Bu arada düşmanı yıpratmak için, terk edilen bütün yerleşme merkezleri ve su kuyuları tahrip edilerek müstevlinin ilerleyişi mümkün olduğu kadar engellenecekti. Türkmenler bu savunma plânını hemen tatbike koyuldular.

Ruslar, Haziran başlarında hazırlıklarını hemen hemen tamamlamış bulunuyorlardı. Bunun üzerine Lazaryev, öncü birlikleri komutanı Prens Dolgorukov'a emrederek en kısa zamanda ordunun geçeceği yol ve köprüleri hazırlatmasını istedi. Dolgorukov vazifesini Ağustos başlarında tamamlayarak Düz-Ölüm, Tarsakan, Hoca-Kale ve Bendesen hattını yürüyüşe hazır hale getirdi[48].

[47] *Aynı eser*, s. 97; Grodekov I, s. 145.

[48] İlyasov, s. 430-431; V.A. Tugan-Mirza-Baranovskil, *Russkie v Akhal-Tekke 1879 g.*, Petersburg, 1881, s. 51-52.

Batı'da Lazaryev'in öncü kuvvetlerinin hızlı ilerleyişi Türkmenleri oldukça şaşırtmıştı. Buna rağmen Türkmenler, plânladıkları gibi, düşmanı önce Bendesen Geçitinde durdurmaya çalıştılar. Fakat 16 ve 18 Ağustos tarihlerinde üst üste yapılan iki muharebede, uzun menzilli ve üstün ateş gücüne sahip Rus silâhları karşısında büyük zayiatlar verince, Gök-Tepe'ye çekilmek mecburiyetinde kaldılar[49]. Artık Ruslar için Gök-Tepe'ye kadar bütün yollar açılmış bulunuyordu.

Bu arada Rus komuta kademesinde dramatik bir değişiklik oldu. Seferin komutanı General Lazaryev, 26 Ağustos 1879 günü kan zehirlenmesi sonucu ölünce, yerine orada en kıdemli subay olan General Lomakin geçti[50]. Daha önceki yıllarda Türkmenistan'ı ve Türkmenleri yakından tanımış olan Lomakin ileri harekâta hızla devam ederek bütün birliklerini Bendesen'de topladı. Lomakin, 31 Ağustos'ta burada tertiplediği Harp Meclisi'nde Türkmenlere mutlaka öldürücü bir darbe indirilmesi gerektiğini subaylarına anlatarak lüzumlu direktifleri verdi[51]. Sonra, yürüyüş kolay olsun diye, ordusunu ikiye ayıran Lomakin, tekrar hızla Gök-Tepe'ye doğru ilerlemeye başladı[52]. Bu ilerleyiş esnasında solda sağda henüz boşaltılamayan ne kadar yerleşme merkezi kaldıysa hepsi de, Rus birlikleri tarafından talan edilip ahalisi imha ediliyordu[53]. Bami, Burma, Areman, Sunçu ve Durun kasabalarını geçen Ruslar, 8 Eylül'de Gök-Tepe'ye 20 kilometre mesafedeki Yaracı'ya vardılar.

Bu esnada Türkmenler, Gök-Tepe kalesinin duvarlarını mümkün olduğu kadar yükseltmişler ve ayrıca kadın ve çocukların sığınması için kalenin haricinde bir yerleşme merkezi kurmuşlardı[54]. Türkmenlerin Yengi-Şehir adını verdikleri bu yerleşme yeri esas kalenin güneyinde ve Kopet-Dağı eteklerinde idi ki, Rusların buraya ulaşmaları ancak Gök-Tepe kalesinin düşmesi ile mümkündü. Türkmen kuvvetlerinin içinde bulunduğu esas Gök-Tepe kalesi ise üç taraftan iç içe yüksek duvarlarla çevrilmiş ve her duvarın önüne de derin hendekler kazılmış idi.

[49] Grodekov, I, s. 144.
[50] Marvin, s. 130-131.
[51] *Aynı eser*, s. 157,158.
[52] İlyasov, s. 443; Grodekov, I, s. 147. 54. 55.
[53] Marvin, s. 189.
[54] Grodekov, I, s. 145.

Diğer taraftan Lomakin, bütün birliklerini 8 Ağustos'da Yaracı'da topladı. Aynı gün öğleden sonra tertip ettiği yeni Harb Meclisi'nde Göktepe'ye karşı yapılacak hücumun plânları tesbit edildi[55]. 9 Eylül sabahında Gök-Tepe'ye hücum kararı veren Ruslar, o gün gerekli hazırlıklarını tamamladılar. Hücum üç koldan yapılacaktı.

Nihayet Ruslar, 9 Eylül sabahında üç koldan Gök-Tepe üzerine ilerlemeye başladılar. Düşmanın harekâtını dikkatle takip eden Berdi Murad Han, Kara-Batur komutasındaki süvari kuvvetlerini Rusların mühimmat ve ulaşım vasıtalarını koruyan üçüncü kol'a taarruz emri verdi. Berdi Murad'ın maksadı, Rusların mühimmat ve ulaşım vasıtalarını yok ederek onlara ağır bir darbe indirmekti.

Kara-Batur komutasındaki Türkmen süvarileri büyük bir cesaretle düşmanın üçüncü kol'una saldırmış ve hattâ ilk saflardaki Kossakları bozarak büyük zayiat verdirmişlerdir. Fakat tehlikeyi zamanında gören General Borch, emrindeki ikinci kol birlikleriyle üçüncü kol'un imdadına yetişerek onları büyük bir yenilgiden kurtarmıştır. Rus ordusunun iki kol'u ile Türkmen süvarileri arasında başlayan ve iki saate yakın süren kanlı çarpışmalar sonunda, yine silah üstünlüğüne sahip Rusların galebesiyle neticelenmiştir. Süvarilerinin mühim bir kısmını kaybeden Kara-Batur, geri kalan adamlarıyle düşmana tekrar saldırmış ise de, kendisi şehit düşünce zaten iyice zayıflamış olan kuvvetleri dağılarak Gök-Tepe'ye çekilmişlerdir[56].

Öğleye doğru Türkmenlerin süvari kuvvetlerini bertaraf eden Lomakin ordusu, Gök-Tepe önlerinde mevzilenerek kaleyi derhal bombardımana başladı. Bombardıman devam ederken Lomakin diğer yüksek rütbeli subaylarla bir toplantı yaptı. Toplantıda Gök-Tepe'ye son hücumun üç koldan yapılmasına karar verildi. Buna göre Gök-Tepe'ye hücum şöyle olacaktı: Albay Dolgorukov batı, General Borch kuzey ve General Witgenstein doğu cephesinden Lomakin'in vereceği işarete göre, akşam üstü saat 5'de kaleye hücum edeceklerdi. Bu esnada, başkumandan olarak, her şey Lomakin'in direktif ve kontrolünde olacaktı. Herkes vazifesi başına gittikten sonra, Lomakin emir vererek bombardımanı daha da yoğunlaştırdı. Bu korkunç bombardımanın hedefini yal-

[55] Marvin, s. 199.
[56] *Aynı eser*, s. 218-222.

nız müdafilerin bulunduğu Gök-Tepe kalesi değil, aynı zamanda kadın ve çocukların bulunduğu Yengi-Şehir de teşkil ediyordu. Böylesine kasıtlı ve insafsız bombardımana, harb tarihinde çok az rastlanmıştır. Gök-Tepe kalesini ve Yengi Şehri kanlı birer harabeye çeviren Rus bombardımanı kısa zamanda binlerce Türkmenin hayatına son verdi. Bu facia karşısında kalabalık bir kadın grubu çocukları alarak Aşkabad cihetine doğru kaçmaya çalışmışlar ise de, Lomakin'in emri ile önleri kesilerek tekrar roket yağmuru altındaki kaleye sokulmuşlardır[57].

Nihayet, Türkmenlerin büyük bir kısmını imha ettiği kanaatine varan Lomakin, saat tam 5'de birliklerine genel taarruz emrini verdi. Rus askerleri Gök-Tepe kalesinin harap olmuş birinci surlarından içeri girer girmez, o an'a kadar silâh yetersizliği yüzünden doğru dürüst savaşamayan ve bu yakın döğüşü bekleyen Türkmenler, bütün güçleriyle üzerlerine atıldı. Göğüs göğüse ve gırtlak gırtlağa korkunç bir savaş başladı. Yakın döğüşte fevkalâde mahir olan Türkmenler kısa zamanda Rus birliklerini yenerek büyük telefat verdirdiler. Rus askerleri perişan bir şekilde ricat etmeğe başladı. Kaçan düşmana son ve öldürücü darbeyi vurmak için başta liderleri Berdi Murad Han olmak üzere Türkmenler derhal ileri atıldılar. Türkmenlerin Rus askerlerine yetişmek üzere olduğunu gören ve tehlikeyi sezen Polonya asıllı topçu yüzbaşısı Makhuki, bataryasının dört topunu birden Türkmenlere doğru nişanlayarak ateşledi. Tam isabet alan ve Berdi Murad başta olmak üzere pek çok Türkmeni bir anda paramparça eden bu top ateşi, Türkmenler üzerinde büyük bir şaşkınlık yarattı[58]. Bu bir anlık şok ve duraklama Ruslara istediği zamanı kazandırmış ve Türkmenleri yeniden ateş altına almalarına yetmişti. Gök-Tepe'nin kahraman müdafileri telefat vere vere geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu arada akşam karanlığı da çökmüş bulunuyordu. Türkmenleri geri püskürtmelerine rağmen, halâ panik içinde bulunan Ruslar da karanlıktan istifade ile kamp yerlerine çekildiler. Fakat Gök-Tepe surları dibindeki yakın döğüşte, Türkmenler karşısında uğradıkları mağlubiyet, Rus askerleri arasında büyük bir korku ve panik yaratmıştı. Bu korku ve panik neticesi, Ruslar geceyi her an bir Türkmen baskını olacak

[57] *Aynı eser*, s. 243.
[58] *Aynı eser*, s. 253-254.

düşüncesiyle uykusuz bir şekilde geçirmişler ve sabahleyin de, geldikleri Hazar kıyılarına, hızlı bir yürüyüşle geri çekilmişlerdir[59].

Bu arada uğradıkları büyük kayıpların acısiyle perişan düşen Türkmenler, Rusların mağlûp bir şekilde geri çekildiklerinin farkına ancak sabahleyin varabilmişlerdi. Düşmanın mağlûbiyetinden büyük bir sevinç duymalarına rağmen, Türkmenler, o kadar çok kayıp vermişlerdi ki, perişan bir şekilde ric'at eden Rusları takip ederek son darbeyi indirme gücünü kendilerinde bulamamışlardır.

Bilhassa silâh gücü yönünden fevkalâde dengesiz kuvvetler arasında vuku bulan savaşın sonunda, tarafların kayıpları şöyle idi:

Ruslar: 185 ölü ve 268 yaralı; Türkmenler: 4.000 ölü (çoğunluğu kadınlar ve çocuklar) ve bir o kadar da yaralı[60].

Gök-Tepe'deki bu Türkmen başarısı Rusların o âna kadar Orta Asya'daki yenilmezlik vasıflarını yıkmış, Rusya'da, Türkistan'da, Avrupa başkentlerinde ve İstanbul'da büyük akisler uyandırmıştır. Gerek Rusya'da ve gerek Avrupa başkentlerinde bu olay tam bir Rus yenilgisi olarak kabul edilirken, İslâm ülkelerinde de bir zafer sevinci yaratmış, İstanbul'daki Tercüman-ı Hakikat gazetesi Türkmen zaferini kutlayan yazılar yazmıştır[61].

Bu arada, Merv'den Gök-Tepe'ye oğlu Berdi Murad Han'ın naaşını almağa gelen Nur Verdi Han; halk tarafından büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır. Rusların tekrar geleceğini iyi bildiği için Nur Verdi, İzgent'de topladığı bir Harb Meclisi'nde bütün kalelerin derhal tamir ve takviyesi kararını aldırırken, İran'ın Bujnurd Valisi Yar Muhammed Han'a yazdığı mektupta Türkmen görüşünü şöyle izah ediyordu: "Şayet Ruslar tekrar memleketimize hücum ederlerse, son damla kanımıza kadar kendimizi müdafaa edeceğiz. Zira, Türkmenler ile Rusların taşıdıkları kanlar ayrıdır, iki milletin bir arada yaşaması ve işbirliği yapması tam mânasiyle imkânsızdır"[62]. Bu şekilde Türkmenler vatan-

[59] *Aynı eser*, s. 270-275.

[60] İlyasov, s, 453; Tugan-Mirza-Baranovskil, s. 132.

[61] "Asya'da Ruslar ve Türkmenler", *Tercüman-ı Hakikat*, Nr. 481,1297 H. (1880); Grodekov, *aynı eser*, s. 34; DA. Milyutin, *Dnevnik* D.a. *Milyutina*, Ed., by P.a. Zainchkovskü, Moskova, 1947-50, III, s. 168.

[62] Grodekov, *aynı eser*, s. 164.

larını yeniden müdafaaya hazırlanırlarken Rusya'dan da beklenen haberler gelmeye başladı.

b. II. Göktepe Müdafaası ve Rus Vahşeti (1881)

Gök-Tepe mağlûbiyeti Rusya'da, bilhassa başkent Petersburg'da, büyük tepkilere ve öfkelere yol açmış, bir sene aradan sonra Türkmenistan'ın istilâsına yeniden ve daha ciddî hazırlıklar yapılarak karar verilmiştir. Mağlûbiyetin müsebbibi olarak görülüp vazifesinden azledilen General Lomakin'in yerine General Tergukasov getirilmiştir. Fakat bir müddet sonra o da azledilerek Türkmenistan'ı işgal edecek kuvvetlerin başına, 1877-78 Türk-Rus harbinde Plevne'de Osman Paşa'ya karşı inatla savaşan ve o zaman için Rusya'nın en büyük komutanlarından biri addedilen General M.D. Skobelev komutan tâyin edilmiştir[63].

Ruslar şu iki sebepten Türkmenistan'ın istilâsını zarurî görüyorlardı: 1- Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığı Orta Asya Hanlıklarının istiklâl arzularını daima kamçılayan bir unsur olarak görülüyordu. 2- Kafkasları Hazar üstünden Orta Asya'ya bağlayan ticarî ve stratejik yolun Türkmen topraklarından geçmesi bu ülkenin Ruslar tarafından kontrolünü icabediyordu. Böylece Ruslar, bütün Türkistan ülkelerine sahip olmayı plânlıyorlardı.

1880-81 yıllarındaki yeni sefer için tartışmasız her türlü imkânın kendisine verildiği General Skobelev, ilk iş olarak önce maneviyatı bozulan eski birlikleri Kafkaslardan yenileriyle değiştirmek oldu. Mühimmat ve yiyecek ulaşımı için Hazar'ın doğusundan Gök-Tepe'ye doğru uzanan bir de demiryolu yapımına başladı[64]. Nisan 1880'de bütün hazırlıklarını tamamlayan General Skobelev, Hazar'ı geçerek Türkmen topraklarına girdi.

Bu arada yaklaşmakta olan Rus istilâsına karşı vatanını müdafaa için memleketin bir ucundan diğer ucuna yılmadan koşturan Nur Verdi Han'ın 5 Mayıs 1880'de aniden hastalanarak ölmesi Türkmenler üzerinde tam bir şok tesiri yaptı. Fakat kendilerini çabuk toplayan

[63] Milyutin, *aynı eser*, III, s. 226-227; Terentyev, *aynı eser*, III, s. 34; İlyasov, *aynı eser*, s. 471-472.

[64] Grodekov, *aynı eser*, I, s. IX; "Russian Advance in Asia", *Politicol and Secret Memoranda*, C. 57-75, s. 26-31, India Office.

Türkmenler Nur Verdi Han'ın küçük oğlu Mahdum Kulu'yu Han seçip Tıkma Serdar ile birlikte üç kişilik bir danışmanlar heyeti tâyin ederek müdafaa hazırlıklarına enerjik bir şekilde devam ettiler[65].

Hazırlıklarının büyük bir kısımını tamamlayan Skobelev, Haziran başlarında emin bir şekilde Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı. Bu Rus ilerleyişine Tıkma Serdar kumandasındaki Türkmen süvari kuvvetleri şiddetle ve kahramanca karşı koymaya çalışmışlar ise de, düşmanın üstün ateş gücü istedikleri neticeyi almalarına mâni olmuş, 1879'da yaptıkları gibi, adım adım geri çekilerek esas savaşı Gök-Tepe'de yapmaya karar vermişlerdir. 1879 mağlûbiyetinin intikamiyle hareket eden Skobelev, Gök-Tepe'ye kadar bütün Türkmen köylerini ve kalelerini yakıp yıkarak ve kaçamayan ahaliyi de insafsızca katlederek Ekim başlarında Bami'ye geldi. Aralık sonuna kadar Türkistan'dan takviye birlikleri alan Skobelev, hazırlıklarının son safhasını da tamamlamış oldu[66].

Rus işgal kuvvetleri komutanı General Skobelev, 31 Aralık'ta neşrettiği bir emirname ile savaşa hazır olunmasını bildirmiş ve sonra da askerlerine şöyle hitap etmiştir: "... Düşmanı elimizdeki mükemmel silâhlarla ve disiplinimizle yeneceğiz... Mitralyöz ve topçu ateşiyle Türkmenleri yok edeceğiz..."[67]. Ruslar, 1 Ocak 1881'de Gök-Tepe'nin bütün yollarına hâkim olan Yengi Kale'ye iki kol hâlinde hücum ederek bu mühim mevkiyi çok az bir zayiatle zaptettiler[68]. Yengi Kale'nin düşmesinden sonra Türkmenler Gök-Tepe'ye her an Rus hücumunu beklediler ise de, kaleyi iyice kuşatıp top ateşi ve mayınla almak fikrinde olan Rus komutanı beklenen hücumu geciktirdi.

Ruslar, 4 Ocak'tan itibaren yer altından kazdıkları kanallarla mayın döşeme işine başladılar. Bu arada Skobelev kuşatma kuvvetlerinin sağ cenah komutanlığını Albay Kropatkin'e, sol cenah komutanlığını da Albay Kozelkov'a verdi. Kale duvarlarına kadar kanallar açıp duvarlar altına mayın döşeme vazifesini de Albay Rutkosky'ye verdi[69]. Rus

[65] *Thomson to Granville*, Telg., Tehran, Nr. 83, 3 June 1880. F. O. 65/1101.

[66] M.D. Skobelev, *Siege and Assault of Denghil Tepe*, İng. Terc., J.J. Leverson, London, 1881, s. 6-9; "Akhal Tekke Expedition by a Russian Officer", İng. terc., *United Service Magazine*, August 1881, III, s. 213.

[67] Skobelev, *aynı eser*, s. 60.

[68] Skobelev, *aynı eser*, s. 13-14.

[69] Skobelev, *aynı eser*, s. 17.

generali bundan sonra mayın çalışmalarından Türkmenlerin dikkatlerini başka taraflara çekmek için onların tek ric'at yolu olan Aşkabad yoluna General Petrusevitch komutasında bir birlik gönderdi. Petrusevitch komutanlığındaki bu Rus birliği ateş mevziine yaklaşır yaklaşmaz Türkmenler ateşle mukabele ettiler. Müessir Türkmen ateşi karşısında bocalayan Rus askerleri kendilerini Gök-Tepe'nin Aşkabad cihetindeki duvarları dibine güç attılar. Bunu gören Rus komutanlığı hemen takviye birlikleri göndererek Türkmenleri topçu ateşine tuttular. Fakat bu öldürücü düşman ateşinden yılmayan Türkmenler yeniden taarruza geçerek Rusları püskürtmeyi başardılar[70].

Bu hücumla Skobelev, Türkmenlerin dikkatlerini kuşatma hazırlıklarından uzaklaştırmıştı. 5 ve 6 Ocak'da da devam eden kuşatma hazırlıklarını 7 Ocak'da tamamlayınca, Ruslar, bunu top ateşiyle kutladılar. Aşkabad istikâmetinde yeni bir gösteri yaptırarak Türkmenleri oyalayan Skobelev, ikinci mayın yatağını genişlettirecek olan kanalı da tamamlattı[71].

Diğer taraftan Türkmenler, Tıkma Serdar ve Mahdum Kulu Han önderliğinde bu Rus mayınlarından bihaber, düşmanın 1879'da olduğu gibi tekrar Gök-Tepe'ye hücumlarını bekliyorlar ve onlarla kıyasıya vuruşmayı ümid ediyorlardı. Fakat beklediklerinin gerçekleşmemesi onları büyük bir şaşkınlığa sevk etti. Türkmenlerin tek şansı olan düşmanla göğüs göğüse çarpışma imkânı tahakkuk etmeyeceğe benziyordu. Çok geç de olsa Rusların mayın döşeme ve diğer kuşatma taktiklerinin farkına varmışlar idi. 9 Ocak akşamı Ruslar yine çalışmaya başladılar. Bunu gören Türkmenler, Tıkma Serdar kumandasında ânî bir baskın yaparak mayın kazmakta olan Rus birliklerini perişan ettikleri gibi, o kanadı kontrol etmekte olan Kuropatkin'in birliklerine de büyük zayiatlar verdirmişlerdir[72]. Bu baskın esnasında bir Rus alay sancağının Türkmenlerin eline geçmesi Rusların maneviyatını oldukça bozmuştur. Şaşkınlık ve kızgınlık içine düşen General Skobelev, bu Türkmen baskınına mutlaka bir cevap verilmesi ve askerinin maneviyatının düzeltilmesi için harekete geçti. Albay Kuropatkin kumandasındaki birliklere emrederek ne pahasına olursa olsun

[70] Skobelev, *aynı eser*, s. 20-21.
[71] Skobelev, *aynı eser*, s. 24.
[72] Skobelev, *aynı eser*, s. 24.

karşı baskında başarılı olmalarını istemiş ve kalenin güney-doğu kısmına hücum ettirmiştir. Kesif bir topçu ateşinden sonra yapılan bir hücumla Türkmenlere ağır zayiat verdirilerek tatmin olunmuştur[73].

Fakat Rusların bu gövde gösterisi Türkmenleri yıldıramamıştır. Nitekim Rus topçu ateşine rağmen Türkmenler, 11 Ocak gecesi bu sefer düşmanın sol cenahına büyük bir baskın yapmışlardır. Ruslara büyük kayıplar verdiren Türkmenler bir top ile yüzlerce tüfek ve birçok cephaneyi de ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır[74]. Fakat inatçı Rus komutanı yeni bir hücum yaptırarak karargâhını biraz daha Gök-Tepe surlarına yaklaştırır. 16 Ocak'ta Türkmenler yeni bir baskın düzenlemişler ise de, Ruslar böyle bir hücum için hazırlıklı olduklarından Türkmenler topçu ve mitralyöz ateşinden büyük zayiat vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[75].

18-23 Ocak 1881 arasında Gök-Tepe surları altına mayınları yerleştiren Ruslar 24 Ocak'ta Skobelev'in emri ile genel taarruza geçerler. Aynı zamanda bir kısım süvari kuvvetlerini göndererek Aşkabad cihetine Türkmenlerin geri çekilme yollarını da kapatırlar. Bütün ihtiyat kuvvetlerinin de katıldığı bu genel taarruza büyük bir topçu ateşiyle başlar. Öğleye kadar devam eden Rus hücumu öğle vakti yavaşlatılıp, birlikler Skobelev'in emri ile düzenli bir şekilde geri çekilir. Birliklerin geri çekilmesi tamamlanır tamamlanmaz da mayınlar ateşlenerek kale surları havaya uçurulur[76]. İnfilâklar Türkmenler arasında büyük zayiata ve korkuya sebep olur. Halk can havliyle Aşkabad istikametinde kaçmaya başlar. Tekrar hücuma geçen Ruslar hem kaçak halkı ve hem de kale müdafîlerini amansız bir mitralyöz ve top ateşine tutarlar. Aman dilemelerine aldırmadan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlardan oluşan halk insanfsızca katledilir. Gök-Tepe müdafileri de kalelerini adım adım müdafaa ederek şehit olurlar[77]. Ertesi gün, yâni 25 Ocak 1881 sabahı harb sona ermiştir: Türkmenler mağlûp olmuş ve Ruslar kazanmışlardır. Bu arada Türkmenleri bütün kahramanlıklarına rağmen kurtaramayan ve bir oğlunu da Gök-Tepe'de şehit veren Tıkma

[73] Skobelev, *aynı eser*, s. 26-27.
[74] Skobelev, *aynı eser*, s. 28.
[75] Skobelev, *aynı eser*, s. 35.
[76] Skobelev, *aynı eser*, s. 47.
[77] Skobelev, *aynı eser*, s. 54; Grodekov, *aynı eser*, III, s. 292-293.

Serdar ile Mahdum Kulu, Aşkabad cihetine çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.[78]

1-25 Ocak 1881 arasında vuku bulan çarpışmalarda Ruslar 1 general, 20 subay ve 268 asker ölü vermişlerdir. Türkmenler ise 6500 kişiyi müdafaada, 28.000 (kadın, çocuk ve ihtiyarlar dahil olmak üzere) Rüs katliâmında kaybetmişlerdir[79].

Türkmenleri mağlûp eden Skobelev, neşrettiği bir bildiri ile Gök-Tepe'den kaçanlar ile diğer Türkmenlerin Rus Çarı'nın hâkimiyetini kabul etmelerini bildirmiştir. Türkmenlerden bir cevap alamayınca da ileri harekâtına devam ederek Aşkabad'a kadar olan Türkmen topraklarını işgal etmiştir (30 Ocak 1881).

Türkmenlerin Gök-Tepe'de yediği darbe çok büyük idi. Manen ve maddeten perişan olmalarının yanısıra çok insan kaybına da uğramışlardı. Üstelik memleketlerinin en güzel kısımları düşman işgaline uğramıştı. Korkunç ve üstün silâh gücüne sahip düşmanlarını yenmek ve onları memleketlerinden atmak için hiç bir kimseden ve yerden yardım görme ihtimalleri de yok idi. Çok dengesiz bir mücâdelede düşmana karşı vatanlarını, dinlerini ve şereflerini kahramanca savunmuşlardı[80]. Sonunda Rus generalinin dâvetine uymaktan başka çıkış yolları kalmadı. Nihayet, Nisan 1881'de Tıkma Serdar, birkaç ay sonra da Mahdum Kulu, Ruslara teslim oldular. Bu şekilde Türkmenistan'ın stratejik bakımdan çok önemli olan batı bölgesi Rus kontrolüne girmiş oldu.

c. Merv Bölgesinin Düşmesi (1884)

İngilizlerin baskısı ile Rus birlikleri Aşkabad'dan sonra Türkmen topraklarında ilerlemelerini durdurmak mecburiyetinde kaldılar. Bundan ümide kapılan Merv bölgesindeki Türkmenler, İngilizlere heyetler ve mektuplarla başvurarak kendilerinin Rus istilâsına karşı korunmalarını istediler[81]. Ümitsizlik içinde çırpınan Türkmenler bu ricalarının müspet bir şekilde karşılanması için İngiliz tâbiyetine girdiklerini

[78] Grodekov, *aynı eser*, III, s. 292.
[79] Skobelev, *aynı eser*, s. 55 ve 67.
[80] Grodekov, *aynı eser*, IV., s. 31.
[81] Foreign Office, Report, 65/1131, Nr. 118, 1881, London.

dahi ilân ettiler ise de bir netice alamadılar. Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Türkmenlere verdiği cevapta ricalarının yerine getirilemeyeceğini bildirdi[82]. Bu menfî cevap Türkmenleri büyük bir sükût-ı hayâle uğratmakla beraber onlar yılmayarak memleketlerinin geri kalan kısmını Ruslara karşı müdafaaya hazırlandılar. Fakat Rus baskısı ve entrikaları Türkmenler arasında iyice yayıldığından Ruslara karşı koyma eğilimi gittikçe zayıflamaya başladı. Ruslar, Türkmenler arasındaki entrikalarını Kafkaslarda doğmuş müslüman bir Avar Türkü olan fakat Rus hizmetine girmiş yüzbaşı Ali Han (Alikhanov-Avarsky) vasıtasiyle yürütmüştür. Ali Han-Avar, Türkmenlerin ileri gelenlerine ve bu arada onların meşhur lideri Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal Hanım'a Türkmenlerin daha başka felâketlere duçar olmadan Rus hâkimiyetini kabul etmelerinin en iyi çıkar yol olduğunu söyleyip ikna etmiştir[83]. Nihayet, Gülcemal Hanım'ın başkanlığında son defa toplanan Türkmen Meclisi'nde Türkmen ileri gelenleri, istemeyerek de olsa, Rus hâkimiyetine girmeyi kabul etmişlerdir (Ocak 1884)[84]. Bu şekilde Ruslar tarafından 1869'da başlatılan ve kanlı bir şekilde yıllar yılı devam eden Türkmenistan'ın istilâsı kansız bir şekilde tamamlanmış oldu. Rus yöneticileri başarılı çalışmalarından dolayı Ali Han-Avar'ı Albaylığa terfi ettirerek kendisini Merv'e vali tâyin etmişlerdir. Ruslar, kendilerini yıllar yılı uğraştıran Türkmenler için özel bir kanun çıkartarak onları diğer Türkistan Türklerinden ayırd etmişler ve daha sıkı göz altında bulundurmaya başlamışlardır[85].

Bu arada, Rus hâkimiyetini reddederek komşu ülkelerin idaresini tercih eden Türkmen boylarından da bahsetmek gerekiyor. Teke Türkmenlerinden sonra en kalabalık Türkmen boyu olan Yamud Türkmenlerinin önemli bir kısmı Hazar'ın güney-batısından Horasan'a doğru uzanan bölgede yaşarlar. Yamudların Hive yakınlarında yaşayan kısmı ile Hazar'ın doğusunda yaşayanları Rus hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Rus hâkimiyetine düşen kardeşlerinin uğradıkları felâkete tanık olan diğer Yamud Türkmenleri, İran idaresinde kalmayı tercih etmişlerdir. Yamud Türkmenlerine komşu olan ve Horasan'ın kuzey-doğusunda yaşayan Göklen Türkmenleri de

[82] Foreign Office, Report, 65/1130, Nr. 78,1881, London.
[83] Alikhanov-Avarsky, *aynı eser*, s. 113.
[84] Alikhanov-Avarsky, *aynı eser*, s. 113.
[85] Hayıt *aynı eser*, s. 203.

İran idaresinde kalmıştır. Türkmenistan'ın millî şairi Mahdum Kulu'yu sinesinden çıkaran Göklenler ile Yamudların İran hâkimiyetini tercih etmelerinin diğer bir sebebi ise, şiilik gibi yanlış bir akideye bağlı olmalarına rağmen İranlıların müslüman olmalarıdır. Kısaca bu iki Türkmen boyu, istemedikleri iki müstevliden daha az kötü olduğuna inandıkları İran idaresini tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Rus baskısı ve entrikaları sonunda Merv bölgesi olarak bilinen Doğu Türkmenistan'ın da Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesinden sonra, o âna kadar Rus idaresini şiddetle reddeden Sarık Türkmenlerinden bir grup Afganistan hâkimiyetini tercih etmiş ve Penjdeh vadisinde kalmışlardır. Ayrıca, bir kısım Ersarı Türkmenleri Belh civarında, Ali Eli Türkmenleri de Andhoy bölgesinde kalarak Afgan idaresini Rus idaresine tercih etmişlerdir. Dolayısiyle bu Türkmenler, bugünkü Türkmenistan Türkmenlerinden ayrı kalmışlardır.

Ne var ki, Rus idaresini reddeden bu Türkmen gruplarına ne İran ve ne de Afgan hükümetleri istenen alâkayı göstermiştir. Kardeşlerinden ayrı kalan bu Türkmenlerin hayatı, ümid edilenin de ötesinde kötü geçmiş ve oldukça geri kalmışlardır. Afgan ve İran hükümetleri bu Türkmen gruplarını sadece vergi toplarken ziyaret etmiş ve onların kalkınmaları için hiçbir yardımda bulunmamışlardır.

D. RUS HAKİMİYETİNDE TÜRKMENLER

Türkmenistan'daki Rus idaresi ve sömürüsü Rus hâkimiyetine düşen diğer Türk memleketlerinden farklı olmamıştır. Tek fark Türkmenleri daha sıkı kontrol etme imkânı veren hususî bir kanunla yönetmek olmuştur. Özbek ve Kazak Türklerine yapıldığı gibi Türkmenlerden de ağır vergiler alınmış ve topraklarının en zengin kısımları ellerinden alınarak Rus tekstil sanayiinin ihtiyacını karşılamak için pamuk ekimine tahsis edilmiştir[86]. Bu Rus sömürüsüne karşı Türkmenler çok sıkı bir yönetim altında oldukları için uzun bir zaman ses çıkaramamışlardır. Memleketteki her türlü idare ve mevkiler Ruslar tarafından işgal edilip yürütülmüş ve Türkmen ileri gelenlerine ancak yardımcılık ve küçük memurluklar verilmiştir[87]. Çarlık idâresinin suis-

[86] *Trudi Istitua İstoril Arkheologii i Ethoografii*, Aşkabad, 1958 IV, s. 6-7.

[87] A. Karriyev ve A. Rosliyakov, *Kratkiy Ocherk İstorii Turkmenistana 1868-1917*, Aşkabad, 1956, s. 50-60.

timal ve yolsuzluklarla dolu bu bunaltıcı istibdat yönetimi XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. 1905'deki Rus-Japon Harbi'nden sonra Rusya'da ortaya çıkan pek çok yolsuzluk ve suistimal iddialarının önemli bir kısmı bu ülkenin Türkistan'daki idaresi ile ilgili idi. Nihayet, hareketc geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu, dürüstlüğü ve daha önceki soruşturmalarda gösterdiği başarılariyle ünlü Alman asıllı Kont K.K. Palen, başkanlığındaki bir heyeti Türkistan'a göndermeye karar verdi. Palen ve heyeti, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun adalet önüne çıkarma yetkisine sahip bulunuyordu[88]. Bu soruşturmalar esnasında en büyük yolsuzluklardan birini de Türkmenistan'da yapıldığı tesbit edildi. Türkmenistan'da vazife gören Rus subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekârlık ve katillik suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve mühim bir kısmı mahkûm edilmişlerdir[89].

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ve bunlardan birinin de sivil idareyi yerli halka, yâni Türkmenlere, bırakmak olduğunu söylemiştir. Ne var ki, onun bu tavsiyeleri, Türkistan'da Rusların çok azınlıkta oldukları ve yerli ahaliye idarenin teslim edilmesinin büyük mahsurlar yaratacağı gerekçesiyle yerine getirilmemiştir. Rus hükümeti, mevcut statikoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkânları kullanmayı yâni bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

a. Sovyet Rejimine Karşı Millî Ayaklanma

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başları diğer Türk illerinde olduğu gibi Türkmen ilinde de fikrî ve siyasî uyanışın başlangıcı olmuştur. Türkmenler arasındaki bu fikrî uyanış onların siyasî haklarını almak ve Rus idaresinden kurtulmak için mücâdeleye sevk etmiştir. Türkmenlerin bu uyanışında Kırım, Azerî ve Türkistan Türklerinin de büyük rolleri olmuştur[90].

[88] R.a. Pierce, *Russian Central Asia; 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, Univ. of California Press, 1960, s. 88.

[89] Pierce, *aynı eser*, s. 88-89.

[90] Allworth, *Central Asia*, s. 172-184.

Türkmenlerin haklarını almak için giriştikleri bu mücâdele başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zira Ruslar bu harekâtın ileri gelenlerinin bütün mal ve arazilerini ellerinden aldıkları gibi yeni bir takım vergilerle de halkı cezalandırma yoluna gitmişlerdir[91]. Rusların, Türkmenler üzerinde kurdukları bu gayr-i âdil ve insafsız baskı rejimi çok geçmeden halkın reaksiyonu ile karşılaşmıştır. Rus mezâlimine karşı ilk başkaldırma Hîve civarındaki Yamud Türkmenleri tarafından olmuştur. Ruslar bir maşa gibi kullandıkları Hîve Hanına, Türkmenleri ezdirmek isteyince onlar da (Türkmenler) hem Hîve Hanına ve hem de Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Fakat Hîve Hanının Ruslardan yardım istemesi üzerine Cüneyd Han idaresindeki bu Türkmen ayaklanması başarılı olamamıştır[92]. Ancak, Türkistan'daki 1916 Millî Ayaklanmasının hızla yayılması Türkmenleri de etkilemiş, bu ise, Cüneyd Han'a büyük bir sempati ve taraftar kazandırmıştır.

Rusya'daki Bolşevik ihtilâli'nden sonra Hîve'de kurulan "Genç Hîveliler Meclisi"nin Rus kuvvetleri tarafından dağıtılması ve bu arada Rusların Türkmenler üzerine yürümesi Cüneyd Han'ın tekrar harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu arada bâzı Rus birliklerinin Hîve'den çekilmelerini de fırsat bilen Cüneyd Han, Hîve şehrini zaptetmeye muvaffak olmuştur (Şubat 1918). Cüneyd Han, Hîve'yi tam iki sene Türkmen hâkimiyetinde tutmuştur[93]. Fakat Cüneyd Han'ın Özbekler ile ihtilâfa düşmesi durumunu sarsmış ve sonunda Sovyet taraftarı Özbeklerin de çağrısı üzerine Hîve üstüne yürüyen Kızıl Ordu birliklerine yenilerek Kara-Kum Çölü'ne çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[94].

Cüneyd Han'ın mücâdelesi devam ederken Batı Türkmenistan'da da Ruslara karşı millî ayaklanmalar devam ediyordu. Rus işgali sırasında Türkmenleri kahramanca yönetmiş olan Tıkma Serdar'ın oğlu Oraz Serdar, Rus askerî okulunda okumuş ve ihtilâl başladığı zaman da Albaylığa yükselmiş, Türkmenlerden kurulu birliklere kumandan tâyin edilmişti. Cüneyd Han'ın kahramanca mücâdelesini gören ve bu arada Bolşevik İhtilâli'nden sonra meydana gelen karışık durum-

[91] "Türkmenistan", *Central Asian Review*, 1958, s. 138-140.

[92] "Dzhunaid Khan. King of the Karakum Desert", *Central Asien Review*, 1965, s. 216-217; f. L. Shteinberg, *Ocherki İstorii Turkmenii*, Moscow, 1934, s. 62.

[93] Dzhunaid-Khan, *aynı dergi*, s. 220-221.

[94] Dzhunaid-Khan, *aynı dergi*, s. 220-221.

dan istifade eden Albay Oraz Serdar emrindeki Türkmen kuvvetleriyle birlikte isyan etmiştir[95]. Albay Serdar'ın haricî bir yardım olmadan Türkmenistan'ı kurtarması çok güç idi. Bunun için o da Çarlık rejiminin müttefiki olan İngiltere'nin General W. Malleson komutasında o sıralarda İran sınırına yakın Hazar kıyılarında bulundurduğu İngiliz birliklerinden yardım istemiştir. Fakat İngiliz Generali Türkmenlere değil de Çar taraftarı Beyaz-Ordu birliklerine yardımı tercih ettiğinden Oraz Serdar'ın başlattığı mücâdele de başarıya ulaşamamıştır[96]. Rusya'daki iç harbi kazanan Kızıl Ordu birlikleri bütün Türk illerindeki kurtuluş hareketlerini bastırdıktan sonra Türkmenistan'daki bu millî ayaklanmayı da bastırmışlardır.

Cüneyd Han bütün yokluklara rağmen açtığı istiklâl mücâdelesinden vazgeçmemiş ve Rusları 1931 yılına kadar uğraştırmıştır. Cüneyd Han'ın en büyük başarısı 1924'de Türkmenler ile Özbeklerin birlikte yaptıkları ayaklanmada olmuştur. Bir zamanlar kendisine muhalefet eden Özbeklerin de desteği ile Cüneyd Han, Türkmen kuvvetleriyle Rusların kontrolündeki bir çok kasabaları ele geçirerek Hîve üzerine yürümüştür. Fakat Türkistan'dan gelen Rus takviye birliklerinin yetişmesi üzerine şehri alamamıştır[97]. Bu arada Rusların kendisine teklif ettiği sulh görüşmelerini kabul eden Cüneyd Han, Rusların kendisine komplo hazırladığını haber alınca bu teşebbüsten vaz geçerek mücadeleye devam etmiştir[98]. 1927'de Ruslarla yaptığı son muharebeyi de kaybeden Cüneyd Han, Türkmenistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Türkmenistan'dan önce İran'a sonra da Afganistan'a geçen Cüneyd Han oradan Rus birliklerine karşı yaptığı akınlar ile Ruslara karşı mücâdelesine 1938 yılında ölümüne kadar devam etmiştir[99].

Rus boyunduruğundan kurtulmak için giriştikleri istiklâl savaşını kaybeden Türkmenler bu sefer diğer Türk boyları gibi hakları için komünist rejimi altında mücâdeleye başladılar. Oraz Serdar ile Cüneyd Han'ın önderliklerinde yürütülen istiklâl savaşının Kızıl Ordu birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Türkmenler,

[95] Allworth, *aynı eser*, s. 228-231.

[96] Allworth, *aynı eser*, s. 230-232; "The Revolt in Transcaspia 1918-1919," *Central Asian Review*, 1958, s. 118-128.

[97] Dzhunaid Khan, *aynı dergi*, s. 224, 99, 100.

[98] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 470.

[99] Dzhunaid Khan, *aynı dergi*, s. 225b.

istemeyerek de olsa, Türkmenistan Komünist Partisi'ne girmeye başladılar. Türkmenlerin komünist partisine girmelerinin sebebi, diğer Türkistan Türklerinde olduğu gibi komünizme inandıkları için değildi. Onlar, daha çok ezilmelerini önlemek ve haklarını mümkün olduğu kadar koruyabilmek ve köle gibi bir hayat yaşamamak için bu işi yapıyorlardı. Onun için 1918 sonlarında kurulan Türkmenistan Komünist Partisine, bilhassa millî ayaklanmaları bastırıldıktan sonra, girmeye ve partinin aldığı ve alacağı kararlarda Türkmen menfaatlerini ellerinden geldiği kadar korumaya başladılar. Bu mücâdele onlara Rus komünistlerinin maksatlarını daha iyi anlama fırsatı verdi. Türkistan'da olduğu gibi Türkmenistan'da da iskân edilmiş Ruslar bulunuyordu. Bu Ruslar, komünist partilerini ellerine geçirerek Türklere hiçbir millî, kültürel ve ekonomik haklarını vermek istemiyorlar ve onları doğrudan doğruya Moskova'nın emrine almak istiyorlardı. Rus komünistlerinin istedikleri bu fevkalâde haksız değişikliklere Türk komünistleri şiddetle karşı çıktılar. Türkler bu itirazla da kalmayarak tertip edilen kongrelerde Müslümanları ve Türkleri birliğe, birlikte mücâdeleye ve haklarını birlikte korumaya karar verdiler[100]. Türk komünistlerinin (Özbek-Kazak-Türkmen) giriştikleri bu mücâdele Sovyetleri son derece tedirgin etmeye başlamıştır. Komünist rejim altında dahi Türklerin haklarını korumak için aralarında yapakları bu dayanışmayı kırmak ve parçalamak için Sovyetler gerekli hileli ve kasdî tedbirler almaya başladılar. Özbekler ile Türkmenlerin yan yana yaşadıkları Hîve (Harezm) bölgesine yapılan bir kısım reformlarda Özbekleri koruyup Türkmenleri mağdur ederek onlar arasındaki eski çekişmeleri körüklemeye başlamışlardır. Bir müddet sonra ise, Türkmenler ile Özbekler arasındaki bu ihtilâfı bahane ederek "siz birbirinizle iyi geçinemiyorsunuz, en iyisi sizlerin ayrı ayrı idareler altında toplanmanız lâzım" diyerek Türkistan Türkleri arasındaki kabile ihtilâflarından istifade ederek onları birbirlerinden ayırmaya başlamışlardır[101].

Türkistan'da Türk zümreleri arasında komünist partileri nezdinde bu fikirleri işlemeye ve yaymaya başladılar. Neticede, her komünist partiye telkin ile kararlar aldırmışlar ve kendilerinin ayrı cumhuri-

[100] Hayıt, *aynı eser*, s. 292-298; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Rebuptics*, New Delhi, 1967, s. 105-107.

[101] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 142-147 ve 155-163.

yetler halinde yaşamak istediklerine dair istek ve müracaatları Sovyet makamlarına bildirmelerini sağlamışlardır[102]. Bu müracaatlar üzerine toplanan Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu durumu görüşerek Türkistan Komünist Partilerinin istediklerini kabul ederek ayrı ayrı cumhuriyetlerin kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924). Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler oldu ise de kendilerine ne bir hak veren ve ne de kendilerini dinleyen bir merci bulamadıkları için sonunda bu kararı onlar da kabul etmek zorunda kalmışlardır[103].

Sovyet Komünist Partisi'nin Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etmesinden sonra teşekkül eden Merkezî Toprak Komitesi cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak Rus Komünist Partisinin tasdikine sunmuştur. Toprak Komitesi'nin tesbit ve kararları Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her cumhuriyetin komünist partisi ileri gelenleri komiteler teşkil ederek kendi idarî, ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar 27 Ekim 1924'de tamamlanarak Ruslara bağlı Türkistan'da kurulan Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri fiilen ortaya çıkmış oldu[104].

Kurulan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları şöyle tesbit edilmişti: Hazar kıyılarından Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhara Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşauz, İlyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu. Böylece Türkmenler, 1884'de müstakil cumhuriyetlerini kaybettikten sonra yeniden Cumhuriyetlerine kavuşmuşlar, İran ve Afganistan'daki Türkmenler hariç, halkın büyük çoğunluğu yeni cumhuriyetin sınırları içinde yer almışlardır. Sovyet kontrolündeki bu cumhuriyet, Sovyetlerin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991'de tam olarak istiklâlini kazanmıştır.

[102] Vaidyanath, *aynı eser*, 166-172 ve 175-176.
[103] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 180-185.
[104] Vaidyanath, *aynı eser*, s. 193-196.

b. Türkmenlerin Kültür Hayatı Ve Yetiştirdikleri Şahsiyetler

Türkmenler XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar bir devlet kurma imkânına sahip olamadıkları için kültür hayatları oldukça sönük geçmiştir. Buna rağmen Türkmenler arasında pek çok edipler ve şairler yetişmiştir.

Türkmen şairlerinin en büyüğü ve Türkmenlerin millî şâiri olan Mahdum Kulu'dur Türkmen ediplerini ve şâirlerini mensup oldukları boylara göre şöyle sıralamak mümkündür:

Teke boyundan yetişen şâirler: Talibi, İl-Geldi, Mehtacı, Şeydâî, Kâtibî, Ak-Molla, Allah-Verdi, Hıra-Beğ, Kemîne, Divan-Şâiri, Molla-Nefes, Durdu-Şâir, Sakar-Molla, Kör-Molla, Beğ-Muhammed.

Yamud boyundan yetişen şâirler: Şah-Bende, Ana-Can, Ata-Bağ, Nuri-Şâir ve Ezber

Sarık boyundan yetişen şâirler: Kara-Şâir, Arna-Satlık, Baba-Şâir ve Cuma-Şâir.

Göklen boyundan gelen şâirler: Devlet-Muhammed-Molla, Mahdum-Kulu ve Molla-Zelilî.

Diğer Türkmen boylarından gelen şâirler: Ma'rufî, Sarı-Şâir, Abdüs-Sattar-Kadı, Dost-Mamed, Dövlet-Yar-Beğ, Seyyid-Hoca ve Miskin-Kılıç.[105]

XIX. asrın ikinci yarısı diğer Orta Asya Türklerinde olduğu gibi Türkmenler için de kültürel sahada bir uyanış devri durumundadır. Rus istilâsı ve onu takip eden esaret yıllarının getirdiği ıztıraplar Türkmenler arasında yeni bir uyanışın başlangıcı olmuştur. Kültür sahasında Türklük şuurunun uyanışını sağlayan Gaspıralı İsmail Bey'in fikirleri Türkmenler arasında da yayılmış ve XIX. asrın sonlarına doğru açılan modern okullarda pek çok Türkmen aydını yetişmeye başlamıştır. Bu Türkmenler arasında vatanperver büyük şâirler ve edipler de yetişmiştir. Bunların en meşhurları Gök-Tepe'deki Rus katliâmını şiirlerinde dile getiren Gayip Verdi Miskin Kılıç (Molla Kılıç) ile komünist

[105] A. Samoylovich, *Materialy po, sredneaziatsko-Turezkoy Literatüre. Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imparatorskago Russkago Arkeologiecesko Obsestva, XIX, 1909-1910,* Petersburg, s. 04-09; *İstoriya Turkmenskoy SSR.*, Aşkabad, 1957,1, s. 48-52; *Klassiki Turkmenskoy Poezii,* Moskova, 1955, s. 4-12; *Makhtum-Kuli. Sbornik statei o dzhuzni i tvorchestva poeta Akademiya Nauk Turkmensoy SSR.* İristitut Literatüre im Makhtum Kuli, Aşkabad, 1960.

rejimine rağmen Türkmenistan ve Türkmenlerin istiklâl ve hürriyeti için kalemiyle savaşan Abdülhakîm Kulmuhammed-oğlu Kör-Molla, Berdi Kerbaboy-oğlu, Vogay-oğlu, Garaca-Burun-oğlu Amandurdu Alamış-oğlu gibi edip ve şâirlerdir. Bunlar vatanın istiklâli ve milletin hürriyeti için mücâdelelerine bütün baskılara ve güçlüklere rağmen yılmadan 1930'a kadar devam etmişlerdir. Fakat 1930 başlarında Stalin önderliğindeki Marksist rejimin baskı ve terörü ile bu şâir ve edipler eserleriyle birlikte bir bir yok edilmişlerdir. Arkasından başlatılan propaganda ile bu Türkmen şâir ve ediplerinin ayırıcı birer burjuva milliyetçisi oldukları yayılmış ve 1934'de toplanan I. Sovyet Yazarları Kongresi'nde de onların lanetlenmeleri sağlanmıştır[106].

Rus terörü ve vahşeti ile Türkmen şairlerinin ve ediplerinin yok olmaları Türkmen millî kültürü için büyük bir darbe teşkil etmiştir. Bunların tesiri ile birkaç milliyetçi edip ve şâir yetişmiş ise de Sovyet tipinde ve Sovyetlere paralel bir zihniyette yetişen Türkmen şâir ve edipleri çoğunluğu teşkil ettikleri için onların da seslerini duyurmaları mümkün olmamıştır. Uzun süre Türkmen kültür hayatının öncüleri olan şâir ve edipler, kendilerine zorla kabul ettirilen Sovyet görüşünü Türkmenlere aşılamaya çalışmış ise de, Türkmen halkı bunu kabul etmemiştir.

c. Türkmenlerin Nüfusu

1870'lerde Ruslar, Türkmenistan'ı istilâya başladıkları zaman, Türkmen, Rus ve İngiliz kaynaklarının verdikleri bilgiye göre Türkmen nüfusu 1.150.000 idi. Gayri resmî olarak verilen bu nüfusun 300.000'i İran ve Afganistan'da, 450.000 kadarı da Buhara ve Hîve Hanlıklarında ve 400.000'i de müstakil Türkmen Cumhuriyetinde yaşıyorlardı. Türkmenistan'ı istilâ eden Rus ordularında mühim vazifeler gören ve istilânın sonunda da Rus ve Türkmen kaynaklarını kullanarak bu istilâ harbinin tarihini yazan General Grodekov, işgale uğrayan Türkmen

[106] Allworth, *aynı eser*, s. 371-387, 402-408; Taş Nazar, "Doklad o literature Turkmenskoy SSR", *Peryi vsesoiuzny s'zed sovetskikh pisalei* 1934 Moskova, 1934, s. 138-140; *Türkmen Sovyet Edebiyatining Tarikhi boyunca ocherk*, Aşkabad, Türkmenistan SSR, İlimler Akademiyası neşriyatı, 1958, I, s. 133-135; Samoylovich, "Kharazm nama", "Dva otryvka iz Khorezmname' *Zap. Vost. Ot. İmp. Rus. Ark. Obset.*, 1910, XIX, s. 79; Literatüre Turkmenii, Moskova, 1934, s. 5-9.

ülkesinin nüfusunu 700.000 kişi olarak vermiş idi[107]. Fakat Türkmenler istilâ hareketinin devam ettiği 15 sene içinde düşmanın öldürücü silâh üstünlüğü yüzünden pek çok telefat vermişler ve nüfuslarında büyük bir düşüş olmuştur. Nitekim pek inandırıcı olmamakla beraber, Rusların 1897'de neşrettikleri ilk resmî istatistik de bunu göstermektedir. Rusların verdiği bu resmî bilgiye göre Türkmenlerin nüfusu 382.487 idi[108]. Rus işgali altına giren Türkmenlerin nüfuslarındaki en büyük düşüşler, 1917 ihtilâlinden sonra Rusya'da meydana gelen iç harb ile 1930'larda Sovyetlerin uyguladığı mecburî iskân politikasında ve II. Dünya Harbi esnasında olmuştur. 1970 resmî Sovyet istatistiğine göre Türkmenlerin nüfusu 1.510.000 idi[109]. 1970 nüfus sayımına göre doğum yüzdesi çok yüksek olan Türkmenlerin nüfusları 1979'da yapılan ve 1980'de gayri resmî olarak neşredilen sonuçlara göre iki milyonu (2.100.000) geçmiş bulunmaktadır[110]. Bu nüfusun bugün 3.000.000'a ulaştığı ifade edilmektedir.

d. Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento

Türkmenlerin demokrasi anlayışını ve onların parlamento (meclis) sistemini anlayabilmek için Türk tarihinin ilk devirlerine dönmek ve o zamanki duruma kısaca bir göz atmak gerekmektedir. Bugün Hazer Ötesi Türkmenleri olarak bilinen Türklerin, Oğuzların XI. asırdan itibaren Önasya'ya doğru kaymalarından sonra geride zayıflamış olarak kalan kolları olduğu bilinmektedir. Buna göre, Türklerde demokrasi anlayışı ve parlamentoyu kavramak için önce Oğuzlar ile onlardan önceki Türk topluluklarını ele almak lâzımdır. Karşımıza çıkan soru şudur: Acaba eski Türk cemiyetlerinde demokrasi anlayışı nasıldı ve parlamento (şayet varsa) nasıl çalışıyordu?

Bu soruların cevabını aramadan önce eski Türk cemiyetlerinin dayandığı sosyal-politik düşünceyi kısaca izah etmek gerekiyor. Eski Türk cemiyetlerinin sosyal-politik düşüncesi ve bu düşünceye göre

[107] Grodekov, *Voina v Turkmenii*, I, s. 40; Bu hususta taflisatlı bilgi için bk., E. Kırımal, 'Türkmenistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, sayı: 42 (1965) s. 13-32.

[108] L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana univ. *Pub.*, 1966, s. 198.

[109] R. Taagepera, 'The 1970 Soviet Census", *Soviet Studies*, Glasgow, XXIIII (1971-72), s. 218.

[110] *Nasselenive SSSR. Po Dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniya 1979 goda*, Moscow, Politizdat, 1980.

oluşturdukları müesseseler, herkese eşitlik ve hürriyet tanıyan Töre ile ilgili idi[111].

Türk kültür tarihinin en büyük hukuk eserlerinden biri olan Kutadgu-Bilig[112], hükümdarı ve Töre'yi temsil eden Kün-Toğdı'nın, siyasî iktidar olan Kut'u temsil eden Ay-Toldı'nın ve Kut'un oğlu olan ve akıl'ı temsil eden Ögdülmiş'in karşılıklı konuşmalarından meydana gelmiştir[113]. Kutadgu-Bilig'e göre Töre, "bilge, bilgili, akıllı bir baştır. Siyaset icra ederken şahsî temayüllerini dikkate almaz. İnsanlığı bir bütün sayar". Bu sebeple "Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlatır. Her yerde parlaklığı aynı kuvvettedir". Kutadgu-Bilig bu minval üzere Töre'nin vasıflarını etraflıca izah eder ve onun eşit tatbik edilmesi gerektiğini söyler[114].

Kutadgu-Bilig'e göre Töre şu hukukî prensiplere dayanmaktadır:

1— Könilik (adalet): Kanunun âdil olması gerekir[115], çünkü adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanun, üç ayaklı masanın ayaklarından birinin eksikliği gibi, hatalara ve haksızlıklara yol açar. O takdirde devlet yıkılır. Devletini korumak isteyen hükümdar veya iktidar adaletli kanun yapmak zorundadır

Uz'luk (iyilik, faydalılık): Kanun "iyi" yâni topluluk yararına ve fertlerin faydasına olmalıdır[116]. Fert hukukunu korumayan, topluluk için elverişli olmayan bir "kanun"da devleti sarsmak için kâfidir.

3 — Tüzlük (eşitlik): Töre "oğlu ile yabancıya ayırmadığını" ve nazarında "bey ile kulun farkı olmadığını" söylemektedir[117].

Kutadgu-Bilig'e göre Töre'nin tatbiki için siyasî bir iktidar gerekir ki buna da Kut denmektedir. Aynı eser Kut'un Töre'yi nasıl işletip tatbik ettiğini uzun uzun anlatır.

[111] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu-Bilig*, s. 43.

[112] Töre ne kadar Kitabelerde, Divân-ü Lûgat-it Türk'de, Siyasetnâme vb. gibi eski Türk kaynaklarında izah edilmekte ise de biz burada örnekleri Kutadgu-Bilig'den vereceğiz.

[113] *Kutadgu-Bilig;* 354-357

[114] *a.g.e.*, Beyit: 805 ve 806.

[115] *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 809.

[116] *a.g.e.*, Beyit: 856.

[117] *a.g.e.*, Beyit: 817 ve 818.

Görülüyor ki, Töre'nin prensipleri, yâni eşitlik, adalet ve faydalı olmak, Türk cemiyetinde bütün cemiyet hayatının dayandığı temel felsefe olarak belirmektedir. Böyle bir düşünce ve hayat tarzı zannederim ancak bugünkü demokratik ve parlamenter bir idare şeklinde görülür. Şimdi sorumuza gelelim: Bugünkü modern manâsında olmasa bile, acaba, Türk cemiyetlerindeki bu demokratik düşünce ve hayat tarzı, tatbikatta bir parlamenter sisteme sahip olmuş mudur? Prof. İ. Kafesoğlu'nun yaptığı araştırmalara göre buna cevap vermek mümkündür ve örnekleri de şunlardır:

"Asya Hun imparatorluğunda Tanhu Mo-Tun devrinden (M.Ö. 209-174) beri devlet işleri ve dinî törenlerle ilgili olarak yapılan üç toplantıdan biri parlamento vasfını taşıyordu. Bu toplantı, ilkbaharda, 5. ayda (bizim takvime göre, Haziranda) Lung-ç'eng'de (Ongin ırmağı vadisinde) yapılırdı. Gök'e, atalara ve diğer tabiat güçlerine kurbanların sunulduğu, at yarışları ve deve güreşleri vb. nin tertiplendiği bu toplantıda hükümdarlıklar tasdik edilir veya yeni seçim yapılır, gerektiğinde idareye geniş icrâi yetkiler verilir (yâni Töre'ye göre yeni hükümler getirilir) ve bütün ülke meseleleri üzerinde umûmi müzakereler açılarak, görüşülüp kararlara bağlanırdı. Tanhu'nun başkanlığında ve Yin-çü (Yen-shih veya Yenki = Hâtun) nün, prenslerin huzurunda başlayan toplantıya asker-sivil bütün vazifeli başbuğ ve yüksek makam sahipleri ile, tâbi Hun boyları ve yabancı zümreler temsilcilerinin katılmaları mecburî idi. Çünkü, bu mecliste ve toplantı münâsebeti ile hükümdar tarafından verilen yemekte hazır bulunmak devlete sadâkat işareti sayılıyor, aksi durumda ise, itaatsizlik, isyan mânâsını taşıyordu... Daha sonraki devirlerde Türk tarihinde çok sözü edilen "Toy" geleneğinin aslı[118] bu meclis olmalıdır"[119].

Hun devletindeki bu meclis, taşıdığı büyük ehemmiyet, kuruluş tarzı ve idarî-siyasî fonksiyonundan dolayı Fr. Hirth, De Groot, L. Wie-

[118] Eski Türk geleneklerini özlü şekilde yansıtan Oğuz Han Destanında görüldüğü üzere, Oğuz düzenlediği büyük Toy'a "İL" ve "Gün"ü (devlet sorumlularını ve halkı) davet etmiş, halk temsilcilerinin kendi aralarında "Kengeş"tikten (müzakereler yaptıkdan) sonra katıldıkları Toy'da Oğuz'un Hakanlığı kabul ve gelecekle ilgili kararlar tesbit olunarak, (Kengeş: Hakanın tekliflerini milletin tasvibine şunması, *Divân-ü Lûgat-it Türk*, I, 345, III, 394; ayrıca bk. G. Doerfer, *Türkische und mongolishce Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden, 1965-67, s. 613) sonuç Hakan tarafından ilân edilmiştir (Bk. Oğuz *Kağan Destanı*, str. 89 vd.).

[119] Eski Türk toplumlarında Meclis'in varlığı, teşekkül ve çalışması hakkında daha tafsilâtlı bilgi için bkz. Prof. İ. Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü*.

ger W. Schmidt, B. Szasz vb. gibi araştırıcılar tarafından "Devlet Meclisi" veya "Millet Meclisi (=Rat, Recihstag, Nemzetgüles, Orszagtanacs) olarak tavsif edilmiştir.

Aynı karakterde meclisler Avrupa Hunlarında, Gök-Türklerde, Uygurlarda, Tabgaç devletinde, Tuna Bulgarlarında, Peçeneklerde ve Kuman-Kıpçaklarda da bulunmaktadır. Elbette bu meclislerde devlet ve millet meseleleri görüşülüp kararlara varılırken, bir takım hukukî kaide ve hükümlere göre hareket ediliyordu. İşte bu hukukî hükümlerin hepsine birden Türkçede "Töre" denilmektedir.

Konumuz olan XIX. asır Türkmenlerinin de politik sistemi, hükümet ve idare, herkese eşitlik ve hürriyet tanıyan Töre hükümlerine dayanmaktadır. Türk tarihinin eski devirlerinden beri Töre'yi tam olarak yaşatan ve onun prensiplerine uyan tek Türk boyu olarak Türkmenleri görmekteyiz. Her Türkmen Töre'nin prensiplerine itaat etmekte idi. Rusların Türkmenistanı istilâları sırasında Rus ordusunda vazife görmüş ve sonra bu istilânın tarihini yazmış olan General Grodekov eserinde bu hususta şöyle der: "Şayet Türkmenler arasında herhangi bir kimse Töre'yi çiğnemeye kalkışmış ise, ya kendisine mâni olunmuştur, yahut Türkmen cemiyetinden atılmıştır"[120].

Bu hususta, Türkmenler arasında seyahat eden, onların yaşayışlarına tanık olan bâzı seyyah ve otoritelerin müşahedelerini sizlere nakletmek isterim: İngiltere'nin Tahran büyükelçiliğine 1840'ların başında kâtip olarak tayin edilen 1880'lerin sonlarına kadar orada vazife görüp büyükelçiliğe kadar yükselen ve bu arada Türkmen El'ine birkaç defa ziyarette bulunan Sir Ronald Thomson, hükümetine, Türkmenler hakkında gönderdiği raporlardan birinde şöyle der: "Türkmenlerin reisleri, büyükleri ve halkı mükemmel bir eşitlik içinde yaşarlar"[121]. Orta Asya'yı 1860'lardaki seyahati sırasında Türkmen El'ine de uğrayan meşhur Macar âlimi ve seyyahı Vambery'ye göre ise, "Eşitik yalnız erkekler arasında değil, kadınlar arasında da vardır". O diyor ki: "Türkmenler arasında kaldığım esnada bana en çok tesir eden husus onların ailelerine gönderdiği sevgi ve nezâket ve bilhassa kadınlara gösterdikleri hürmet idi. Ben, kadınları yalnız aile içinde erkeklerle

[120] N.İ. Grodekov, Voina v Turkmenii, I, Petersburg, 1883-84, s. 65.
[121] *Political and Secret Memoranda*, C. 23/I, s. 3-4, India Office.

eşit değil, fakat aynı zamanda bilhassa yaşlı kadınların, an'anevî bir miras şeklinde, bütün halk arasında çok büyük itibar sahibi olduklarına şahit oldum[122].

Bu durum Kutadgu-Bilig'de yapılan Töre'nin tavsiflerine tamamen uygun düşmektedir. Nitekim Kutadgu-Bilig'de Töre diyor ki: "Benim tabiatım da âdil (köni) dir. Ben işleri adalet (könilik) üzere hallederim, Bey veya kul diye ayırmam.[123]

Türkmenlerin idarî sistemleri hakkında ilgi çekici bilgiyi verenlerden biri de İngiliz Albay V. Baker'dır. 1870'lerde Türkmenler arasında bulunan Baker: "Türkmenler aşağı yukarı dünyada kendi kendilerini idare eden tek millet olmalarına rağmen, onların hükümetini izah etmek güç bir şeydir. Öyle görünüyor ki Türkmenler yazılı olmayan bir kanun ve gelenek ile idare edilmektedirler. Şüphesiz onlar hakiki bir Cumhuriyet idaresi altında yaşamaktadırlar"[124] demektedir. Diğer bir örnek: Daha önceki yıllarda, 1830-32 ve 1840-43, Türkmenler arasında iki defa seyahat eden İngiliz yüzbaşısı A. Conolly'e göre: "Türkmenler kendi aralarında Fransızların (Liberte, egalite= Hürriyet, eşitlik) terimînin mânâsını tam olarak yaşatıyorlardı"[125].

Türkmenlerin idarî sistemleri hakkında varılan bu kanâatlerin ifâdesini, onların büyük lideri Nur Verdi Han'ın kendi sözlerinde de bulmaktayız. O, Han seçilişini İran'ın doğu Horasan valisi Yar Muhammed Han'a şöyle bildirmiştir: "Akal (Türkmen) Cumhuriyeti'nin bütün halkı baştan başa birlik ve beraberlik içinde, fevkalâde toplantıdan sonra beni tam selâhiyetle memleketin başına geçirdi"[126].

Töre'nin prensiplerine uygun bir şekilde hayatlarını devam ettiren Türkmenlerin, meselelerini demokratik bir anlayışla parlâmento (meclis) larında hallettiklerini görmekteyiz. Şimdi burada karşımıza şu sorular çıkmaktadır: Türkmenlerin "Cumguriye" "Maslahat" ve bazen de "Gengeş" dedikleri bu Türkmen parlamentosunun temsilcileri nasıl ve kimler arasından seçiliyor ve nasıl çalışıyordu? Bu bakımdan da

[122] A. Vambery, *The Turcomans between the Caspian and Merv*, s. 342-43.

[123] *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 809.

[124] V. Baker, *Clouds in the east*,' London, 1876, s. 212.

[125] A. Conolly, Journey *to the North of India, overland from England through Russia, Persia and Afghanistan*, London, 1834, I, s. 187-188.

[126] Grodekov, I, s. 163-64.

bâzı tarihî belgelere sahibiz: Gen. Grodekov bize şu kıymetli ve ilgi çekici bilgiyi vermektedir: "Akal Türkmenlerinin yaşayışları hakkında yapılan son araştırmalar bize göstermiştir ki, onlar Han'ın yanısıra bir kısmı seçim ile bir kısmı da veraset yolu ile gelen delegelerden kurulu "Cum-guriye" dedikleri bir istişarî meclise de sahiptirler. Bu Türkmen meclisi, her aileden (oba'dan) Han'ın seçtiği adamlar ve yine her aileden halkın seçtiği bir veya iki temsilciden meydana gelir. Kutsal vazifelerinden dolayı bu parlâmentonun daimî üyeleri durumundaki İşhan (İmam)'lar da Meclis'in çalışmalarına iştirak ederler"[127].

Grodekov açıklamasına şöyle devam ediyor: "Böyle bir mecliste, yalnız dış münâsebetler, müdafaa ve hücum gibi politika ile ilgili değil, fakat aynı zamanda günlük münâsebetlerden doğan bir çok adlî meseleler, umumî kanunlar ve içişleri hakkında kararlar verilir. Bütün kararlarda delegelerin mutlak çoğunluğunun temin edilmesi için azamî gayret gösterilmiştir. Fikirlerin değişik olduğu bâzı meselelerde oy çoğunluğunu temin edebilmek ümidi ile kararlar üç gün tehir edilir. Şayed ümid edilen çoğunluk gerçekleşmezse mesele süresiz olarak askıda bırakılır. Halk için mühim olan bir sorunun bir cephesi için belirli çoğunluk var ise, böyle durumlarda parlâmento celseyi üç gün uzatır ve sonra, şayet azınlık fikrinde ısrar ederse, mesele halkın umûmî temayülü istikametinde karara bağlanır"[128].

Türkmen parlâmentosu'nun teşkili ve çalışması hakkında bu bilgileri verdikten sonra, Grodekov delege seçimleri için şu geniş açıklamayı da yapıyor: "Türkmenler arasında her oba'nın veya büyük âile'nin kendi seçtiği bir lideri (aksakal'ı) vardır. Seçimlerde en başarılı adaylar umumiyetle eski liderlerin çocukları olmakla beraber, adayların şahsî meziyetleri ve geçmişteki hizmetleri dâima ön plânda tutulmuştur. Şayet aday gerekli meziyetlere sahip ise, lider kendisinden önceki lider ailesi dışından seçilmiştir. Her topluluğun yaptığı bu seçimlerde bütün sınıflar temsil edilir ve bu seçilen delegelerin Türkmen parlamento'sunda aldıkları kararlara bütün halk itiraz etmeden saygı gösterirler"[129].

[127] *a.g.e.*, s. 65.
[128] Grodekov, I, s. 65.
[129] *a.g.e.*, gösterilen yer.

Grodekov, Türkmenlerin kendi liderleri (Hanları) hakkında ne düşündüklerini ve onların vazifelerinin ne olduğu hususunda şu değerli bilgiyi vermektedir: "Türkmen dilinde Han, halkın hakiki hizmetkârı mânasına gelir. Töre'den ayrılmadıkları müddetçe Han ve temsilcilerine ve onların emirlerine halk sorgusuz-suâilsiz itaat edip hürmet gösterir. Şayet, Han ve temsilcileri Töre'yi çiğnemeye kalkarlar ise, halk onları derhal Han'lıktan attığı gibi kendilerini de alay konusu yapar. Türkmenler arasında Töre o kadar kuvvetlidir ki, şayet herhangi bir kimse onu çiğnemeye veya değiştirmeye kalkışır ise, Türkmenler o kişiyi ya Töre'ye itaat ettirirler yahut da o kişiyi cemiyetlerinden kovup atarlar"[130].

Yukarıdaki durum Kutadgu-Bilig'de verilen bilgilere tamamen uygun düşmektedir. Bakınız bu hususta Kutadgu-Bilig'de Töre neler diyor: "Ey hükümdar, halkına yiyecek, içecek, giyecek ver. Eli darda ise ihtiyacını karşıla. Aç mıdırlar, tok mudurlar sor..."[131]. "Bir hükümdar kuldan (halkdan) fakir adını kaldıramazsa nasıl hükümdar olur?"[132] "Ey hükümdar, sen halkın bu haklarını öde, sonra kendi hakkını isteyebilirsin"[133].

Bütün bu misaller ve karşılaştırmalar gösteriyor ki, bugün Hazar Ötesi Türkmenleri olarak bilinen Türk topluluğunun, tarihimizin ilk devirlerinden beri içtimaî ve siyasî hayatımıza yön veren Töre'yi XIX. asrın sonlarına kadar tatbik ettiklerini görmekteyiz. Töre'ye yaşatmak ve onun prensiplerine uymak ile Türkmenlerin, XIX. asrın sonlarına kadar, diğer milletlerle mukayese edildiğinde, daha demokratik ve parlamenter bir hayat yaşadıklarını görmekteyiz.

Son olarak, fikir hürriyeti ve başkalarının düşüncelerine hürmet gösterilmesi yönünden çok manidar ve hattâ bugünkü parlâmento rejimimizin işlemesine de ışık tutabilecek olan Türkmen meclisindeki bir tartışmayı nakletmek isterim:

1880 başlarında Türkmenlere karşı ikinci Rus seferi başlarken Türkmen temsilcileri Gök-Tepe'de fevkalâde bir meclis toplantısı yaparlar.

[130] Grodekov, I, s. 65.
[131] *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 5553, 5355, 2982, 2959.
[132] *a.g.e.*, Beyit: 2983.
[133] *a.g.e.*, Beyit: 5578.

Bu toplantının konusu kendilerini ve memleketlerini Ruslara karşı nasıl müdâfaa edecekleri idi. Toplantıda ilk sözü alanlardan tecrübeli Beğ'lerden Atalık Muhammed Han ve Oraz Muhammed Han, Türkmenler ile Ruslar arasında silâh yönünden fevkalâde bir dengesizlik olduğunu, onun için de önce son bir defa daha Ruslara sulh teklifinde bulunmaları gerektiğini söylerler. Şayet Ruslar bu sulh teklifini yine reddederlerse o zaman kendilerine karşı savaşalım derler. Onlara göre, Rus birliklerine karşı yapılacak ânî baskınlar ile düşmanı yıpratmak ve geri püskürtmek mümkün idi. Gök-Tepe kalesinde toplanarak kendilerini müdâfaa etmenin pek akıllıca bir iş olmayacağını, zira, öldürücü Rus toplarına karşı iyi bir hedef teşkil edeceklerini ileri sürmüşlerdi[134].

Tecrübeli bu iki liderin teklifi toplantıya katılan delegelerin çoğunluğunun büyük itirazları ve infialleri ile karşılaşmıştır. Bu delegeler büyük bir gürültü ve heyecan ile şöyle konuşmuşlardır: "Ruslar burada ne arıyorlar? Onların maksadını bilmiyor muyuz? Onlar bizi mahvetmek için geldiler. Onlara sulh teklifi yaparsak bu bizim müdâfaada olduğumuzu gösterir. O zaman Ruslar üstümüze üstümüze gelirler. Geçen sene olduğu gibi yılmadan kendimizi müdâfaa edersek onlar yine çekilip giderler"[135].

Heyecanlarını kontrol edemeyen bu delegeler Atalık Muhammed ile Oraz Muhammed'in üzerine yürüyerek: "Ruslarla sulh yapmak için onlardan kaç para aldınız? Siz kiminle işbirliği yapıyorsunuz? Dininize ne zaman ihanet ettiniz? Hainler!" diye bağırmağa başlamışlardır[136]. Bunun üzerine toplantıyı yöneten İşhan kızgın delegeleri sükûnete davet ederek onlara şöyle hitap etmiştir: "Atalık Muhammed ile Oraz Muhammed gibi hürmete lâyık şahısların iyi niyetlerinden hiç birimiz şüphe edemez. Burası Meclis'dir. Herkes gibi onlar da fikirlerini ve görüşlerini beyan etme hakkına sahiptirler. Aksi halde bu toplantıya ne Meclis ve ne de Maslahat denir"[137].

Bugünkü Demokratik gelişmelere gelince: Türk Cumhuriyetleri, Sovyet rejiminin totaliter karakteri dolayısiyle uzun süre demokrasi

[134] S.M. Svzbaev, "Goni Bek, (Rasskaz Turkmena o bitve S Russkimi pod Gök-Tepe)" *Turkmenovedenie*, No. 1, Aşkabad, 1927, s. 25.

[135] *a.g.e.*, s. 26.

[136] *a.g.e.*, aynı yer.

[137] *a.g.e.*, aynı yer.

ve insan hakları gibi konularda nasibini alamadı. Fakat buna rağmen, Türkmenlerin Töre'lerine sahip çıkarak mümkün olduğu kadar Sovyetleşmeye karşı direnmeleri, kendilerini demokrasi alanında avantajlı bir konuma getirmiştir. Dolayısiyle, bugün Türkmenistan'da demokrasi ile ilgili ümid verici gelişmeler olmaktadır.

Daha önce de anlatıldığı gibi, Türkmenler, eskiden Türkiye Türkleri de dahil olmak üzere, bütün Türk toplulukları içinde demokrasi prensiplerine en uygun hayatı yaşayan insanlardı. Rus işgalinden önce Türkmenlerin "Maslahat" diye bir meclisleri vardı. Türkmenistan'ın bugünkü kıymetli yöneticileri, istiklâlin ilânından sonra bu eski meclisi, yani "Maslahat"ı yeniden faaliyete geçirdiler. Mayıs 1992'deki "Maslahat"ta konuşan biri olarak, diyorum ki, Türkmenistan'da gerçek manâda halk idaresi ve demokrasi yakın zamanda kurulacaktır. Ülkenin dört bir köşesinden gelen temsilciler (Aksakallar), Cumhurbaşkanı sayın Saparmurad Niyazov'a öyle sorular sordular ki, hayretler içinde kalmamak mümkün değil. Zira, böyle bir manzarayı, ancak modern parlâmentolarda görmek mümkündür.

Bugün, İnsan Haklarına geniş yer veren Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Kurumuna üye olan yeni Türk Cumhuriyetleri, demokrasi ve insan hakları konusunda güzel ve hızlı adımlar atacaklardır. Yeter ki, bu hususta kendilerine yardımcı olalım ve şu anda içinde bulundukları psikolojik durumu anlayışla karşılayalım, kendilerine biraz zaman tanıyalım.

e. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hükümet Şekli ve İcraatı

Türkmenistan'da yetmiş yılı aşkın hüküm süren Komünist yönetimi nasıl bir idare şekli idi? Sovyet rejimi hakkında, burada kısaca bilgi vermek zarureti vardır. Rusya Federasyonunda olduğu gibi, diğer Sovyet cumhuriyetlerinde tek hakim Komünist Partisi idi. Komünist partilerinin hemen tamamı Sovyet (Rus) Komünist Partisine bağlı idi. Hükümet, Komünist Partisinin emirlerini yerine getirmekle görevliydi. Komünist Partilerinin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileri oluyordu. En yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis)" idi. Bu Yüksek Sovyet, "İttifak Sovyeti" ve "Milletler Sovyeti" olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Her Birlik Cumhuriyeti, Muhtar Cumhuriyetlere,

Muhtar Oblastlara ve Muhtar Okruglara ayrılmıştı. Her Cumhuriyeti 32, her Muhtar Cumhuriyeti 11, her Muhtar Oblastı 5 ve her Muhtar Okrug'u 1 temsilci temsil ediyordu. Yüksek Sovyet'e bu vekillerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlardı. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki "Presidyum"u bu Sovyetler seçerdi. Yüksek Sovyet Presidyum'u "Yönetim Kurulu" 37 kişiden meydana geliyordu. Presidyum başkanının dışında 15 yardımcısı (her cumhuriyetten bir tane) bir sekreter ile 20 üyesi bulunuyordu. Presidyum başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokardı. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisinin emirleri ile hareket ederdi. Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit ederdi. Komünist Partisinin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılırdı. Rakip olmadığı, daha doğrusu ikinci bir kişinin aday olmasına izin verilmediği için de bu adaylar bazen seçim dahi yapılmadan seçilirlerdi. Bazen de göstermelik bir seçim yapılarak, dış dünyaya karşı Komünist rejimde de insanların seçilerek iş başına getirildiği izlenimi verilirdi. Her Cumhuriyetteki Komünist Partisi'nin durumu aşağı yukarı aynı idi. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet"e delege göndermekle yükümlüydüler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet"i oluştururlardı. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftı. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınırdı. Sovyet Komünist Partisi "Yüksek Sovyet" kanaliyle en küçük yerleşim birimi olan köylerden ve kolhozlardan başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutuyordu.

Sovyet sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Şurası)" idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Sovyetine, Birlik Cumhuriyetlerinin hükümet başkanları da üye idi. Bakanlar Sovyeti'nin üyeleri Sovyet hükümetinde Bakan veya Devlet Komite ve Teşkilâtlarında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Sovyeti talimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisinden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı. Cumhuriyetlerin kendi kendilerin, bilhassa ülkenin şartlarına ve halkın eğilimlerine göre program yapmaları mümkün değildi.

Türkmenistan dahil olmak üzere Sovyetler Birliğini oluşturan bütün Cumhuriyetlerin Komünist Partileri, birbirlerine benzemekle birlikte, Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilâtından ve hükümet şeklinden oldukça değişik bir durum arzediyordu. Birlik Cumhuriyetlerinin Komünist Partilerinin en büyük organları şöyle oluşuyordu: Merkezî Komite, Komite Bürosu ve Genelsekreterlik. Ayrıca, Komünist Partisi şu şubelere ayrılıyordu: 1- Organizasyon ve parti faaliyetleri, 2- Endüstri ve Ulaşım, 3- Hafif ve Gıda Endüstrisi Organları, 4- Yönetim organları, 5- Parti Komisyonu, 6- Propaganda ve ajitasyon, 7- Fen ve Eğitim kuruluşları, 8- Kültür kuruluşları, 9- Köy (Kolhoz) ekonomisi, 10- İmar-İskan işleri ve Yerli ekonomi, 11- Servis müdürlüğü.

Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetlerin Bakanları şu üç ayrı katagoriye ayrılıyordu: 1- Moskova'da bulunan Bakanların hiç bir Cumhuriyette eşi veya benzeri yoktu. 2- Moskova'da ve Cumhuriyetlerin başkentlerinde bâzı karma bakanlıklar bulunuyordu. 3- Sovyet Cumhuriyetlerinin Bakanları, ki bunların fonksiyonu ancak kendi Cumhuriyetlerinin sınırları dahilinde geçerliydi.

Cumhuriyetlerin, yani Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Bakanlıklarının yetki sahaları şöyle sıralanıyordu: 1- Köy (Kolhoz) ekonomisi, 2- İçişleri, 3- Adalet, 4- Eğitim, 5- Sosyal Güvenlik, 6- Sağlık, 7- Yerli ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler). Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinde kalmış, 1936'dan itibaren diğer bakanlık sahaları Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966'da yapılan değişiklik ile Eğitim faaliyetleri Moskova'ya, İç işleri de Birlik Cumhuriyetlerine bırakılmıştır. Eğitimin Moskova'ya bağlanmasının en büyük sebebi, Cumhuriyetlerde milliyetçilik akımlarını önlemek ve tek tip Sovyet vatandaşı yetiştirmekti. Fakat 1977'de yapılan değişiklik ile Birlik Cumhuriyetleri, eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Türkmenistan Cumhuriyetinin Bakanlıkları yaptıkları icraatın direktiflerini kendi Komünist Partisinden, o da Sovyet Komünist Partisinden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir[138].

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Sovyet sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahip idi. Dolayısiyle bu karmaşık sistemin düzgün

[138] *Aynı eser*, aynı yer.

bir şekilde yürümesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu. Fakat sistemin yürümemesi, yani çalışmaması ile ilgili hususlar düzeltileceği yerde, bunun zorla yürütülmesi yoluna gidilmiştir, insanlar zorla bu aksak ve karmaşık sistemde çalıştırılmaya başlandı. İşler zorla yaptırıldığı için de istenen verim sağlanamadı. Böylece, iş yapmada hem insanlara bıkkınlık, hem de tıkanıklık geldi. Bu ise, Sovyet sisteminin sonu oldu. Bütün bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan bir gerçek vardı ki, o da, Türkmenistan başta olmak üzere birlik cumhuriyetlerinin, komünist yönetim tarafından tarihte eşine rastlanmaz bir şekilde sömürüldüğü ortaya çıktı. Bu da, muhakkak ki, sistemin yürümemesinin en büyük sebeplerinden birini teşkil ediyordu. Kendi ülkelerinin yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile, ürettikleri alınteri malların yüzde doksan üçünün (%93) Moskova yönetimi tarafından alınması cumhuriyetlerin insanlarında çalışma hevesi bırakmadığı gibi, sisteme karşı da küskünlük ve kızgınlık duymasına sebep olmuştur.

Burada, akla gelen şu soruya açıklık getirmek ihtiyacı vardır: Acaba, bu aksak sistemin hâkim olduğu Türkmenistan'da ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmeler nasıl oluyordu? Bu sorunun açıklamasına geçmeden evvel burada şu hususu da hatırlamakta fayda vardır. Diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi, Türkmenistan'da da öteden beri idareyi ellerinde bulunduran bir Rus zümresi bulunuyordu. Türkmenlere göre daha iyi yetişmiş olan bu insanlar, Moskova'nın da yardımı ile idareyi ellerinden bırakmıyorlardı. Kısaca, anavatanlarının yönetiminde son söz Türkmenlere ait değildi.

E. TÜRKMENİSTAN'DA SOVYET YÖNETİMİ

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kuruluşundan dört ay sonra Türkmenistan Komünist Partisi kurulmuş ve delegelerin kararı ile de 13 Mayıs 1925'de Türkmenistan'ın Sovyetler Birliğinin resmî bir parçası olduğu ilân edilmiştir. Fakat hükümette ve partide vazife alan Türkmen ileri gelenleri, Türkmenistan'ı ve Türkmenleri doğrudan doğruya Moskova'nın kontrolüne sokmaktan dikkatle kaçınmışlardır. Komünist rejim ile Türkmenlerin sovyetleştirilmesine izin vermemişlerdir. Türkmen Komünist Partisi'nin ileri gelenlerinin böyle bir tutuma girmelerinin bir başka sebebi de, Cüneyd Han ile Oraz Serdar'ın halk desteği ile Türkmenistan'ın istiklâli için verdik-

leri mücadelelerin halâ devam etmesiydi. Komünist Partisi yöneticileri, halkın gözünde ülkeyi Sovyet kontrolüne peşkeş çeken insanlar durumuna düşmek istememişlerdir. Ne var ki, onların bu tutumundan memnun kalmayan Sovyet Komünist Partisi liderleri kendilerini milliyetçilik ve Pan-Türkizm yapmakla suçlamaya başlamışlardır. Bu suçlama ile de yetinmeyen Sovyetler, Türkmenistan Yüksek Sovyeti'nin başkanı Nedirbay Aytakov ile Başbakan Gaygısız Atabay'ı vazifelerinden azlederek diğer vatansever aydınlarla birlikte 1937-38 yılında sürgüne göndermişlerdir[139].

Sovyetlerin Türkmenistan'daki bu baskısı II. Dünya Harbi'nde ve sonrasında da devam etmiştir. Fakat Türkmenler, Sovyetleştirmeye ve bilhassa kolhozlarda toplanmaya karşı büyük bir mukavemet göstermişlerdir. Ne var ki, bu direniş, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, halkın ağır zayiat görmesine sebep olmuştur. Binlerce Türkmen hayatını kaybederken, onbinlerce hayvan telef olmuştur. Kısaca, Türkmenlerin uğradığı maddi ve manevî kayıp rakamlara vurulamayacak kadar büyük olmuştur. Türkmenlerin, Sovyetleştirmeye ve kolhozlara toplanmaya karşı gösterdikleri direnişin 1948'lerde hâlâ devam ettiği Türkmenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Batyrov tarafından açıkça ifade edilmişti[140].

1950'li yıllarda, bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde milliyetçi akımlara karşı büyük bir baskı, Sovyetleştirmeye karşı da büyük bir destek verilmiştir. Sovyetlerin yürüttüğü bu kampanyaya karşı Türkmenistan Komünist Partisi yöneticileri, ülkenin idarî yönden tamamen Sovyet kontrolüne geçmemesi için büyük gayret sarfetmişlerdir. Bu şekilde davranmakla Türkmen yöneticiler, hem anavatanları Türkmenistan'a sahip çıkmaya, hem de Moskova'nın yürüttüğü Sovyetleştirme siyasetinden mümkün olduğu kadar Türkmenlerin az yara almasını sağlamaya çalışmışlardır. Ne var ki, Türkmen yöneticilerinin bu gayretleri Moskova'nın dikkatinden kaçmamış, bu siyasetin yürütücüleri olan Türkmenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Suhan Babayev ile Merkez Komitesi Kültür ve İdeoloji Dairesi başkanı Nurjemal

[139] A. Berdi Murad, "Türkmenistan and the Turkmens", *in Handbook of Major Soviet Nationalities*, New York-London, 1975, s. 266; E. Allworth, *Central Asia: 120 Years of Russian Rule*, Durham-London, 1989, s. 264.

[140] Berdi Murad, *aynı eser*, s. 266; W. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, Hamden, 1967, s. 295.

Durdiyeva, arkadaşları ile birlikte partiden atılmışlardır. Umumiyetle Türkmen aydınlarının desteğini de kazanmış olan Babayev ve Durdiyeva, Sovyet yetkililerince "Burjuva milliyetçiliği" yapmakla suçlanmışlardır[141].

Türkmenistan'da Sovyetleştirme hareketleri 1960'larda ve 1970'lerde bütün hızıyla devam etmiştir. Bu dönemde Sovyetler, Türkmenistan Komünist Partisi'nin başına mümkün olduğu kadar Moskova'ya sadık kişilerin gelmesini sağlamıştır. Bu Türkmen idareciler, Türkmenistan'ı Moskova namına idare etmeye çalışmışlardır. Sovyetlerin, Sovyetleştirme programlarına uzun süre destek olan Türkmen idarecilerinden biri de Muhammednazar Gapurov idi. Türkmenistan Komünist Partisi'nin başkanı olarak vazife gördüğü yıllarda Türkmenciliği muhafaza eden aydın çevrelere karşı büyük baskı uygulamıştır. Gapurov, aydınları ve gençleri milliyetçi düşünceleri terk etmeye davet etmiş ve buna uymayanları da takibe almıştır. Bununla da yetinmeyen Gapurov, "Ateist beynelmilel bir eğitim sistemini" Türkmenistan'a yerleştirmek için büyük gayretler sarfetmiştir[142]. Gapurov'un bu siyasetinin Türkmenler için ne kadar zararlı olacağını anlatan bir rapor neşrettiği için, şair Annasultan Kekilova, zorla akıl hastanesine yatırılmıştır. Bu kıymetli hanım şaire yapılan haksızlık halk arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Halkın gösterdiği bu reaksiyon neticesinde Kekilova serbest bırakılmış ve raporunu kızgın bir anında yazdığını ifade eden bir açıklama yapılmıştır[143].

1970'li yılların sonları ile 1980'li yılların ilk yarısı Türkmenistan Komünist Partisi yöneticileri için daha da hareketli geçmiştir. Zira halkın gösterdiği büyük reaksiyon, vatan ve milletlerine karşı duydukları sevgi, örf ve adetlerinden vazgeçmemede gösterdikleri kararlılık, komünist yöneticileri ister istemez Moskova'ya karşı yeni bir taktik uygulamaya sevk etmiştir. Türkmen yöneticiler, Moskova'nın emirlerini uyguluyor havasında hareket ederek, Türkmen aydınlarına daha müsamahakâr davranmaya başlamıştır. Nitekim Türkmenistan'da Ate-

[141] Berdi Murad, *aynı eser*, s. 279.

[142] *Sovyet Türkmenistanı*, 6 Nisan ve 16 Mayıs 1973 tarihli nüshaları.

[143] *The New York Times*, 28 Eylül 1971 ve Devlet (Ankara), 27 Aralık 1971 tarihli nüshalarında Kekilova raporuna geniş yer verilmiştir.

ist eğitime devam edilmekle beraber, buna karşı çıkan aydınlara ve gençlere de eskisi gibi muamele yapılmamaya başlanmıştır.

a. Sovyetleştirmeye Karşı Türkmen Tepkisi

Bugün Türkmenleri en mütecanis bir kitle olarak ayakta tutan nokta onların vatanlarına karşı duydukları engin sevgi, dinî ve millî örf ve adetlerine karşı bağlılıkları idi. Komünist Partisi yöneticilerinin Sovyetleştirme çabalarına rağmen, Türkmenler, aile hayatlarını asla dejenere ettirmemişlerdir. Bunun için de, kadınları mümkün olduğu kadar yabancılardan uzak tutmuşlardır. Onların ağır işlerde çalışmalarına da izin vermemişlerdir. Bu ise, Türkmenlerde aile hayatının kuvvetli kalmasına ve Sovyetleştirmeye karşı daha şuurlu bir mukavemetin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Türkmen kadınları dinî ve millî adetlerin yaşatılmasında ve Türkmen töresinin muhafaza edilmesinde son derece önemli rol oynamışlardır. Komünist yöneticiler, Türkmen aile hayatının Sovyetleştirmeye karşı başarılı direncini şu sözlerle itiraf etmişlerdir: "Eski derebeylik adetlerini devam ettirenler arasında birçok komünist, ilim adamları, öğretmenler ve profesörler vardır. Bunlardan bazıları bu sebeple vazifelerinden atılmışlardır. Türkmenistan aydınları arasında eski kalıntı ve gelenekleri devam ettirmeğe çalışanları gösteren daha pek çok örnek vermek mümkündür"[144].

Türkmenlerin ailece gösterdikleri bu millî direniş sonunda meyvelerini vermeye başlamıştır. Nikekim, Komünist yöneticileri, millî örf ve adetlerini yaşatanları "Türkmen halkının iyi geleneklerine sahip kişiler" olarak tanımlamaya başlamışlardır[145]. Bunu ifade etmek, Komünist Partisi yöneticilerine göre, "millî geleneklerine bağlı Türkmen halkı ile parti teşkilâtının uzlaşması" demekti.

Ne var ki, Türkmen edip ve şairleri Türkmenistan'a olan sevgilerini dile getirirken "Büyük Anavatan Sovyetler Birliği'ni de zikretmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Aksi takdirde yazdıklarını neşretme fırsatı bulamamışlardır. Meselâ, Türkmen şairlerinden Ata Atacanov, "Kanatlı Devir, Kanatlı İnsan" adını taşıyan bir yazısında Kafkasya ve Rusya Federasyonuna yaptığı seyahati anlatırken şöyle demiştir:

[144] *Turkmenskaya Iskra*, 27 Aralık 1963.
[145] *Turkmenskaya Iskra*, 5 Mart 1964.

"Ağabeyimiz Rusya Federasyonunun bir grup arkadaşla beraber kendilerine misafir olmamız için vuku bulan davetinden çok mütehassis oldum. Bu davet, benim ana Sovyet Türkmen edebiyatının başarılarını Rus toprağında gereği gibi göz önüne sermem gayesiyle vukubulmuştur"[146]. Şair bunu yaparken Türkmenistan'ın Rus toprağı olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir. Türkmenistan'a olan sevgilerini hem eserlerinde ve hem de yazılarında dile getiren Türkmen sanatkârlarının tutumunu ise ressam T.E. Kordiş, övünerek şöyle dile getirmiştir: "Türkmenistan'ın tanınmış artistlerinden biri, kendisi için Aşkabad'ın Paris, Viyana, Leningrad ve Kiev'den çok daha güzel olduğunu söylemiştir"[147].

Yukarıda zikredilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Bütün bunların izahı gayet açıktır. Türkmenlerdeki vatan sevgisi, dinî ve millî adetlerine bağlılıkları onları Sovyetleşme tehlikesinden koruyan en önemli rol olmuştur.

Bugün istiklâline kavuşmuş olan bütün Türk Cumhuriyetlerinde ve bu arada Türkmenistan'da, Sovyet döneminde bir Sovyetleştirme siyasetinin uygulandığını herkes bilmektedir. Bu Sovyetleştirme siyasetinin uygulanışı, aşağı yukarı, her Cumhuriyette aynı olmuştur. İleride Sovyet arşivleri açıldığında bu konuları daha dökümanter bir şekilde işlemek ve şu günlerde herhangi bir polemiğe sebep olmamak için, dil, din, kültür ve tarih alanlarında Moskova'nın yürüttüğü, daha doğrusu zorla uygulattığı Sovyetleştirme çalışmalarını aşağıdaki şekilde genel bir çerçevede vermeği uygun bulduk.

b. Moskova'nın, Türk Halklarını Sovyetleştirme Çabaları

Sovyetler istedikleri sistemi kurduktan sonra, önce demokratça bir havaya girmeye çalışmışlardır. Dünyanın başka yerlerinde toplanan Müslüman Kongrelerine, sözde muhtar olan Türkistan Cumhuriyetlerinin de iştirak edebileceklerini göstermek için, kendi adamlarını göndermeye başladılar. Bu tip kongreler için kullandıkları bâzı din adamlarını, yardım ettikleri Mısır ve Yemen gibi ülkelerde eğitiyorlardı. Maksatları diğer islâm ülkelerine de açılmaktı. Esasında bunun

[146] *Turkmenskaya Iskra*, No: 1, Ocak 24, 1963.
[147] *Turkmenskaya Iskra*, 29 Ağustos 1963.

için ellerine iyi bir fırsat geçmişti. İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki mücadelede Amerika Birleşik Devletlerinin İsrail tarafını tutması, bu ülke ile rekabet eden Sovyet Rusya'yı da İslâm ülkelerini müdafaaya sevk etmişti. İslâm ülkelerinde belirli bir nüfuz sahibi olan Sovyetler, Kafkasya ve Türkistan'daki Müslümanların, en azından din adamlarını, bu İslâm ülkelerine göndererek güya Sovyetlerde de İslâmiyetin serbest olduğunu göstermek istiyordu. Karşılıklı yapılan bu ziyaretlerde, Sovyetlerden destek görmüş olan bâzı İslâm ülkeleri ne hikmetse Türkistan Müslümanlarının çektikleri çileyi görmemezlikten gelmişlerdir[148]. Bu ise, Sovyetleri daha cesurca hareket etmeye sevk etmiştir. Yine bu ziyaretler çerçevesinde Malezya ve Endonezya Müslüman heyetleri Türkistan'ı ziyaret ettikleri zaman karşılaştıkları inanılmaz durumdan son derece rahatsız olmuşlar ve hattâ Endonezya heyeti protesto mahiyetinde Sovyetler Birliğini terk etmiştir. Bununla da yetinmeyen Endonezya Müslümanları, ülkelerine dönüşte "Encümen-i Azad-ı Türkistan" adlı bir cemiyet kurarak Türkistan Müslümanlarını kurtarma kampanyası başlatmışlar ise de, beklenen ilgiyi uyandıramamışlardır[149].

Bunun hâricinde Sovyetler, ikinci bir propaganda yolu takip etmişlerdi. Bu, neşriyat yoluyla propaganda idi. Sanki Türkistan Müslümanları, Sovyetlerdeki İslâmî hayattan memnunlarmış gibi kitaplar ve dergiler neşretmeye başladılar. Sadece dışa yönelik propaganda için çıkarılan bu kitap ve dergileri, Türkistan Müslümanları hiçbir zaman okuma şansı bulamamışlardır. "Sovyet Müslümanları" adlı dergi sırf bu maksatla yıllar yılı çıkarılmış ve Türkistan Müslümanları bu dergiyi hiçbir zaman görmemişlerdir.

Öte yandan, Sovyetlerin İslâm politikası gerçekte bambaşka idi. İslâmiyet her hali ile yasaklanmıştı. "İslâmiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir" sloganları ile yazılı ve sözlü olarak İslâmiyetle hücum ediyorlardı. İslâmı bu şekilde kötülemekle kalmayan Sovyetler, Müslüman ahaliye yönelik Ateistlik (Allahsızlık) dersleri ve konferansları yapıyorlar ve buna herkesi katılmaya zorluyorlardı.

[148] M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 210 ve 211.

[149] A. Sabir, "Afro-Asya Halklarının Dayanışma Teşkilâtı", *Dergi*, sayı: 17 (1959), s. 93-102.

Sovyetler bütün dünya ve Türkleri aldatma yoluna yalnız bu inanç yoluyla değil, dil, kültür ve milliyet kavramlarını yok etme, tarihlerini tahrif ile, devam etmektedirler. Sovyetlerin Türkistan'da takip ettikleri iskân ve koloni siyâsetleri Türkler için bir tehlike arzetmekle beraber, din, dil, kültür ve millî tarihlerini yok etme, tahrif etme siyasetleri ondan daha büyük bir tehlike olarak görülmektedir[150]. Sovyetler, Türkleri parçalama, yok etme siyâsetlerini uzun vadeli bir plânla şöyle tatbike başlamışlardır:

Dil kolunda: Sovyetler, Çarlık döneminde başarılı olamayan Nikolay İlminski'nin metodundan Türkleri parçalamada son derece istifade ettiler. Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları kaldırarak müşterek bir dil yaratmaya çalışmış ve bunda da oldukça başarılı olmuştu[151]. İlminski tam bunun aksini gerçekleştirmek, yâni Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltmak ve onları ayrı birer dil gibi kullanılmalarını sağlamak istemişti. Böylece Türkleri böl ve yönet taktiği başarılı olacaktı. İlminski'nin sağlığında başarılı olmayan bu sistem, Bolşevikler tarafından son derece kurnazca kullanılmış, Sovyet Cumhuriyetleri teşkil edildikten sonra her Türk Cumhuriyetine kendi lehçesini ayrı bir lisan gibi kullandırtmıştır. Böylece Türkler arasındaki dil ve kültür birliğini bozmak istemişlerdir.

Türk lehçelerini ayrı birer dil gibi kullandırma mecburiyeti getirdikten sonra, ikinci olarak alfabeye el atmışlardır. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Türkistan'da da Türkler, Arap alfabesiyle okuyup yazıyorlardı. Türkler arasında, bu harflerin kullanılmamasını isteyenler de vardı. Ruslar bundan istifade ederek 1924 de hazırlattıkları ve 1928'de Türkler için Rus Kiril harfleriyle karışık bir Lâtin harfleri sistemini uygulamaya başladılar. Zaten daha önceleri Rusların büyük dil bilginleri Polevinov, 1927'de "Şark İnkılâbı" mecmuasında Rusların ve Türklerin dilleri üzerinde ve bilhassa Türk dilinin Rusçanın tesirinde nasıl kalabileceği hakkında yazılar yazıyordu[152]. Bu zatın ileri bir hedefe matuf olarak, geliştirdiği çalışmalar son derece kasıtlı idi. Yeni alfabe alınırken, aynı Türk lehçelerine uygulanan alfabelerin bâzı

[150] O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central* Asia *and Stalinism*, London, 1953, s. 139 vd.

[151] M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987, s. 72-76.

[152] M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, s. 212.

noktalarında birbirinden farklı olmasına dikkat edilmişti. Bu mesele üzerinde devam eden yabancı araştırıcıların tedkikleri, Rusların bu işi, siyasî hedeflerine uygun bir şekilde tanzim ettiklerini ortaya koymuştur. Güdülen maksat aşikârdı: Türk lehçelerini alfabe bakımından da ayırmak, yeni yetişecek nesillerin Arap harfleriyle yazılan gayet zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamaktır. Ama Türkiye'de Lâtin harfleri devrinin başlamasından sonra, kendi idârelerindeki Türklerle Türkiye Türklerinin biraz farklı da olsa müşterek alfabeye sahip olmaları Türkiye'nin Türkistan'da ve Kafkaslar'da nüfuzunun hızla artmasına sebep olmuş, bu ise, Rusya'yı son derece tedirgin etmiştir. Neticede Sovyetler, II. Dünya Harbi'nin başlaması ile birlikte Türklerin Lâtin alfabesini kullanmalarını yasaklamış ve her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril alfabesi uygulamayı zorunlu olarak başlatmıştır[153]. Lâtin alfabesi ile yazılan bütün kitaplar toplatılarak imha edilmiştir.

Ruslar, Türk boylarının birbirleri ile kültür münasebetlerini koparabilmek için iki mütehassısı kullanmışlardı: Prof. Khun ve Prof. İlminski. İlminski'nin ölümünden sonra Khun, bu işi yürüten adam idi. Sovyetler, Khun vasıtasiyle Türkler arasındaki birlik hissini yıkabilmek için yeni bir çalışma yürütmeye başlamışlardır. Khun'un önderliğinde teşkil edilen bir ilmî komisyon vasıtasiyle, Türk boylarının ayrı milletler ve bunların şivelerinin de müstakil diller olduğunu güya delilleriyle ortaya koymaya çalışmışlardır[154]. Ayrıca, Türk lehçelerine, güya ayrı bir dil olarak kullanılabilmeleri için, Rusça ıstılahlar ve bâzı teknik terimler de sokmuşlardır. Sovyetlerin bu faaliyetleri, çok geçmeden Türk aydınlarını Türkçeyi müdafaaya sevk etmiştir. Türkistanlı ve Azerbaycanlı dil bilginleri, edebiyatçılar ve şâirler tertip ettikleri ilmî kongrelerde, eski müşterek edebî dil an'anelerine yabancı kelimeler yerine Türkçe kelimeler kullanmak ve Türkçe terimler yaratmak suretiyle bir ortak ilim dili meydana getirmek istediklerini ortaya atmışlardır. Onların bu tabiî istekleri, Sovyetlerce tepkiyle karşılanmış ve bu aydınlar "Gerici-Pantürkist-Panturanist" damgalarıyla tasfiye edil-

[153] S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967, s. 42-45.
[154] S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967, s. 48.

mişlerdir[155]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, bütün okullarda Rusça öğrenimini mecburî tutmuşlardır.[156]

Dil sahasında Türk Cumhuriyetlerinin uğradığı bu baskına, bir müddet sonra Türk aydınları bilinçli bir mücadele başlatmışlardır. Cengiz Aytmatov ve Olcas Süleymanov gibi edip ve şâirlerin önderliğinde yapılan bu mücadele bugün iyi bir seviyeye ulaşmış, Türk dili üzerindeki çalışmaları hızlandırmıştır. Ne var ki, Sovyetlerin Türk lehçeleri üzerinde yaptıkları tahribatın acı izlerini de görmemek mümkün değil.

Kültür alanında: Ruslaştırma ve Sovyetleştirme gayretleri dil alanında olduğu gibi, kültür alanında da görülmüştür. Edebiyatta millî ruhu aksettirecek eserler yasak edilmiş ve Türk şivelerinde Sovyet ruhunda, proletarya ve kolhoz edebiyatı yaratılması, konu olarak "BÜYÜK KARDEŞ" Rus milletinin Rus olmayan milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nisbette Rus ediplerinden yapılacak tercümelerin yayınlanması yoluna gidilmiştir[157].

Bunlara ilâveten İslâm dini aleyhindeki faaliyetleriyle, Türkleri eski İslâmî temele dayanan kültür an'anelerinden ayırarak Rus kültürünün tesirine daha kolay girebilecek hale getirmek için bir devamlı neşriyata girişmişlerdir. Bu hususta Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin XVIII. cildinin ikinci kısmında ilgili maddede şöyle denmektedir:

"Başka dinler gibi, İslâmiyet de daima istismarcı sınıfların elinde, emekçileri manevî baskı altında bırakmak için bir âlet gibi kullanılmış ve Doğu ülkelerini (İslâm ülkelerini) istilâ gayesi ile yabancı kolonizatörlerce istifade edilmek suretiyle, gerici bir rol oynamıştır". Yine aynı Ansiklopediye göre, "Kur'ân, mürteci Müslüman ruhanîleri tarafından bir aldatma ile kullanılmaktadır"[158]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, sistematik bir şekilde önce camî ve mescitleri tahrip etmiş, bu müesseselere ait vakıfların emval ve mülklerini devletleştirmiş, din adamı yetiştiren mekteb ve medreseleri kapatmış, ileri gelen Müslüman din

[155] V. Musabay, "İdil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", *Dergi*, sayı 15, (1959) s. 56 vd.

[156] Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

[157] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., L. Tillet, *The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, N. Caroline, 196.

[158] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 2. baskı, C. XVIII. Moskova, 1957, s. 516.

adamlarını kitlevî şekilde hapis ve sürgün etmişlerdir[159]. Türkistan, Azerbaycan, Kırım ve Tataristan'da bulunan 26.261 camiin 26.000'i ya kapatılmış ya da yıkılmıştır. Geri kalan az sayıdaki camii ise göstermelik olarak açık tutulmuştur. Fakat bu camilerin içine girip ibadet etmek mümkün olmamıştır. Zira, dinî ibadetle birlikte dinî eğitim de yasaklanmıştır. İşi daha da ileri götüren Sovyetler, verdikleri direktiflerle din adamlarına İslâmı kötüleyen beyanat vermeğe ve yazı yazmaya zorladılar. Meselâ, 7 Nisan 1960 tarihli Sovyetskaya Kirgiziya gazetesinde bir din adamı "Allah'a inanmayınız, bu bir aldatmadır" başlığını taşıyan yazılı açıklama şunları söylüyordu: "Allah'a inanmayınız. Allah yoktur. Bu bir aldatmadır. Bu delaletten kurtulunuz. Yeni mutlu hayatın (komünist hayatın) şuurlu kurucularının saflarında yer alınız"[160]. Bunun arkasından Sovyetler, çıkardıkları bir kanunla Müslüman halkın Ateist'lik (Allahsızlık) eğitimi görmelerini emrettiler. Okul çağındaki çocuklar, okullarında; yetişmiş insanlar da konferans salonlarında verilen Ateist eğitimi takip etmek mecburiyetinde bırakıldılar.

Millî kültürün, genç Müslüman aydınlarının gelişmesi üzerindeki tesirini gevşetmek ve hattâ oradan kaldırmak için Sovyetlerin kullandığı metodlardan biri de "şekilce millî, muhtevaca sosyalist" bir kültür yaratmak parolasıdır. Bu şu demektir: Millî kültür, millî mâzî ile ilgiye dayanarak kendi başına gelişme imkânlarına yer vermemeli, Sovyet okullarının vermek istediği "millî" kültür muhtevası kayıtsız şartsız sosyalist, yâni komünist ideolojisine tabi bir kültür olmalıdır. Sovyetler Birliğinin Rus olmayan bütün halklarını bu kültür yoluyla birleştirme çabası, Stalin'den sonraki devirde daha fazla kuvvet bulmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki, Sovyetler Birliğindeki Müslüman halkların milî kültürlerini Ruslaştırma hareketi, Sovyetlerin "sosyalistçe" kültür vücuda getirme işinde en önemli yeri işgal etmiştir. Bu arada, uzun bir süre uygulanan bu sözüm ona "şekilce millî" olma esasının, Sovyetleştirme meselesinin bir safhasını teşkil ettiğini görüyoruz. Nitekim Sovyet Komünist Partisi, programında bu hususta şunları

[159] G.A.Von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist emperyalizmi tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki müslümanlar", *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, sayı: 23-24 (1961), Münih, s. 84.

[160] N. Teodorowiç, "A Fresh Campaing Against İslam in the USSR" *Religion in the USSR*, Institute for the Study of the USSR, Serie. 1, No: 59 (1960 Münih), s. 226-236; A. Kunta, "Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın gerçek durumu" *Dergi*, sayı: 35-36, (1964) s. 26-37.

söylemektedir: "Sosyalist milletler gelişiminin tarihî tecrübesi gösteriyor ki, millî şekiller donmuş bir şekilde kalmamakta, eskimiş ve yeni hayat şartları ile tezat halinde bulunan hususlardan kurtularak şekil değiştirmekte, olgunlaşmakta ve birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Böylece bütün Sovyet milletleri için ortak enternasyonal bir kültür gelişimine oldukça önem veren parti, bu gelişmenin ileride karşılıklı olarak zenginleşmesine ve birbirleriyle kaynaşmasına, bu işin enternasyonal temellerini sağlamlaştırma teşebbüslerine yardımda bulunmaktan çekinmeyecektir"[161]. Uzun süre bu tema Sovyet neşriyat organlarında işlenmiştir. Buna göre denebilir ki, Sovyetler, yakın gelecekte Sovyetler Birliğinde "millî şekil"de, yanî Rus olmayan milletlerin edebî eserlerini de ortadan kaldırılacaklardır. Kısaca, kendi ana dilinde yazılmış olan bütün edebi eserler ortadan kalkacaklar, demektir.

Fakat Sovyetler, bütün zorlamalara rağmen bu arzularına ulaşamamışlardır. Dil'de ve milliyet'de "Türk" adının yasak edildiği Azerbaycan ve Türkistan Cumhuriyetlerinde, müşterek kültür adamları üzerine çalışmalara hızla yönelindi. Azerbaycan'da "Dede Korkut", Kazaklarda "Manas ve Türkistan'daki diğer Türk Cumhuriyetlerinde Ali Şîr Nevâî, Uluğ Bey, Ahmed Yesevî ve Mahdum Kulu gibi şahsiyetlerin hayat ve eserleri üzerinde sayısız araştırmalar yapılmaya başlandı[162]. Sovyetlerdeki Türk aydınlarının ve bilginlerinin bu cesurâne hareketi, çok geçmeden, Türk Cumhuriyetlerinin başında bulunan yerli komünist idareciler tarafından da desteklenmeğe başlandı. Nitekim Özbekistan Komünist Partisi Başkanı Muhittinov, Özbekistan aydınları birinci kongresinde (Ekim 1956) yaptığı konuşmada Türkistan'ın geçmiş kültür değerleri hakkında şunları söylüyordu:

"Özbek halkı kadîm milletlerden biridir. Bu millet, en iyi evlâtlarının şahsında dünyanın bilim ve kültür hazinesine çok değerli eserler vermiştir. Orta Asya'nın bilim ve kültür alanında ün kazanmış Birunî, İbn-i Sina, Harezmî, Farabî, Uluğ Bey ve başkaları sadece Doğu'da değil, dünyanın başka ülkelerinde de şöhret kazanmışlardır. Orta Asya, beşer kültürünün gelişmiş olduğu en kadîm merkezlerinden biridir. Bu topraklarda kadîm devletler yaşamış, bugünkü Orta Asya halkla-

[161] P. Urban, "Sovyet milli siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, Sayı: 35-36 (1964), s. 74.

[162] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde milli-ideolojik Eğilimler", *Dergi*, Sayı: 23-24 (1961), s. 47.

rının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran ve başka milletlerin karşılıklı tesirleriyle gelişmiş ve kendi devirlerine göre çok yüksek bir değer taşımış bir kültür vücuda getirmişlerdir[163]. Bu düşünce ve davranışlar bütün Türkistan Cumhuriyetlerinde gelişerek devam etmiş, Sovyetlerin arzusu hilâfına, Türkler, kültürlerinden ve eski geçmişlerinden tam olarak koparılamamıştır. Fakat takip edilen Sovyet siyasetinin menfi izlerini Türk Cumhuriyetlerinin kültürü tedkik edildiğinde görmemek ve müşahede etmemek de mümkün değil.

Milliyet duygusunu yok etme çalışmaları:

Ruslar, Sovyet rejimini kurmadan önce de idareleri altındaki milletlerin milliyet duygularını yok etmek ve onları Ruslaştırmak için sistemli çalışmalar yapan bir millettir. Fakat Bolşevik İhtilâlinin Rus olmayan milletler tarafından benimsenebilmesi için bu rejimin başlangıcında oldukça toleranslı davranmışlardır. Ne var ki, Sovyet rejimini yerleştirdikten ve diğer milletleri de kontrolleri altına aldıktan sonra milliyet duygularını yok etmek için yeniden faaliyete geçmişlerdir. Sovyetler, bu işi önce nüfus mübadeleleri ile halletmek istemiştir. Ekonomik kalkınmayı sağlamak iddiasiyle, yüzbinlerce Türk işçisini Azerbaycan ve Türkistan'dan alıp Sovyetlerin diğer bölgelerine, yine yüzbinlerce Rus ve Rus olmayan başka milliyetleri, Azerbaycan'ın ve Türkistan'ın ekonomik ve endüstri yönünden kalkınmasını sağlamak için mütehassıs işçiler sıfatiyle bu ülkelere göndermiştir[164]. Senelerce devam ettirilen bu göç hareketinin maksadı Rus olmayan milliyetleri bir potada kaynaştırmak ve onların milliyet duygularını yok etmekti. Zira, böyle kozmopolit insanların yaşadığı bölgelerde dil ve eğitim Rusça idi. Anayurdundan sürülen, ana dilindeki okulunu ve kendi millî çevresini kaybeden bu insanlar ister istemez yabancı bir kültürün tesiri ile milliyetlerini kaybedip Sovyetleşmektedirler.

Millî hisler ve milliyetçilik hususları Sovyetler Birliği Komünist Partisi programında şöyle yorumlanmaktadır: "Milliyetçilik dar kafalılıktır. Meselâ bâzı kimselerin, müttefik cumhuriyetler arasında kadro mübadelesinin genişletilmesinin ilerici önemini kavrayıp değerlendir-

[163] P. Urban, "Türkistan Sovyet'Cumhuriyetlerinde milli-ideolojik Eğilimler", *Dergi*, Sayı: 23-24 (1961),s. 47.

[164] Caroe, *Soviet Empire*, s. 139 vd.; Moskova Radyosu'nun 22 ve 27 Mayıs 1956'daki neşriyatından naklen *Dergi*, Sayı: 5 (1956), s. 123.

melerine, nüfusun enternasyonal bir terkibe doğru derinleştirme lüzumunu kavramalarına engel olmaktır. Sovyet milletleri arasında kadro mübadelesi, bu milletler arasında kaynaşmayı ve birbirlerine yardımı sağlayacak en yüksek şekillerden ve yollardan biridir. Her türlü millî özellik ve eğilim belirtilerine yer yoktur ve olamaz da"[165]. 1961'de toplanan 22. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresinde Kruşçev, Sovyet siyâsetini şöyle anlatıyordu: "Elbette millî ayrılıkların ortadan silinmesinden şikâyetçi olan kimselere de rastlanmaktadır. Onlara cevabımız şudur: Komünistler millî ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedîleştirmeyeceklerdir. Hattâ millî kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü tam bir Bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulacaktır"[166].

Sovyetlerin milliyet duygusunu yok etmek için devam ettirdikleri bu sistemli program ve uygulamaya rağmen, milliyet duygularının bütün canlılığı ile yaşadığını görmekteyiz. Bu ise, Sovyetlerin bu sahada istedikleri neticeyi alamadıklarını göstermektedir.

Rus olmayan milletlerin tarihî geçmişlerini tahrif yolu: Sovyetler, Bolşevik rejimini Rusya'ya hâkim kıldıktan sora, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşünceleri telkine çalışmışlardır: Diğer milletlerin Rusya'ya veya Sovyetler Birliğine girişleri, tarihî bir zarurettir, müsbet bir iştir; bu milletler için hayırlı ve faydalıdır. Bu meyanda Sovyet propagandasının bütün vasıtaları, Azerbaycan ve Türkistan Türklerine, Azerbaycan'ın ve Türkistan'ın Rusya'ya ilhakının, işgal ve emperyalistçe harbler neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulduğunu isbata gayret etmişlerdir.

Sovyetler, bu sahada da hızı tedricen artan bir program hazırlamışlardır. 1929'da başlayan Sovyet kampanyası, II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar, yukarıda zikredilen görüşleri, Marksist-Leninist bir nokta-i nazarla devam ettirmişlerdir. Bu arada, Marksizm ve Leninizm görüşlerini benimsetebilmek için, Türk Cumhuriyetlerine, biraz ılımlı davranılmış ve bu Cumhuriyetlerin tarihçileri nisbeten kendi tarihlerini dile getirebilmişlerdi. Fakat Kruşçev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'de toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, özellikle Türklere, daha önce millî tarihleri ile ilgili yazdıkları hususları

[165] P. Urban, "Sovyet milli siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 76.
[166] Urban, *a.g.e.*, s. 71.

inkâr etmeleri istenmiştir[167]. Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Reşidov, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar"[168]. Reşidov sözüne devamla, "bilimsel eserlerde panislamizm, pantürkizm, ceditçilik ve başka burjuva nasyonalizm ve ihtilâl aleyhtarı akımların irticai mahiyetini meydana koymak gerektir" demiştir[169].

Sovyetler, yukarıdaki baskının neticesini yeterince alamamış olacaklardır ki, 10 ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırma kararı almışlardır. Direktiflerini Komünist Partisi'nin hazırladığı bu yeni tarih yazımında şu hususlara dikkat edilecekti: Eserde Rus olmayan milletlerin tarihinde, bu milletlerin özel tarihî gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde "millî düşünce ve eğilimler"in canlanmasına yarayacak materyellere yer verilmeyecektir. Bu çok ciltli eserde tarihî vakıalar aydınlatılırken, başlıca dikkat, geçmişte Sovyet halklarını "ayıran" noktalar üzerinde değil, aksine, bu milletleri Rus milletine "yaklaştıran" hususlar üzerinde toplanacaktır. Rusya İmparatorluğunun sözüm ona "İlericiliği", Rus milletinin "müstesna tarihî rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhakının "ilerici manâ ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecekti[170]. Bu görüşler, aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihlerinin birlik toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Sekreterlerinden ve aynı zamanda akademisyen olan B. N. Ponomaryov tarafından şu şekilde tarihçilere hatırlatıldı:

[167] M. Saray, "Rus tarih araştırmalarında Türkmenistan'ın işgali", Dr. Emel Esin'e Armağan, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1986, s. 85-92.

[168] Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı 35-36 (1964), s. 80.

[169] Urban, *a.g.e.*, s. 80.

[170] Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, Sayı: 35-36 (1964), s. 78.

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî pespektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manâsını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bâzı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır"[171].

Artık Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk memleketlerinde kurulmuş olan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin tarihçileri, yukarıdaki direktifler çerçevesinde memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmelerinin onların ilerlemeleri için iyi bir hâdise olduğunu, halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejimi altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Birader" sıfatiyle o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdi.

Fakat neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de, tarih yazmak, üstelik hakikatleri aksettirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan Rus olmayan milletlerin tarihçileri için muhakkak ki yapılması son derece zor bir iş idi. Fakat insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca böyle işleri de yapmak pek âlâ mümkün idi. Nitekim öyle de olmuştur.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbaçev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan Glasnost ve Perestroyka hareketleri ile bunun böyle olmadığını anlamış bulunmaktayız. Şimdi, Rus olmayan her millet kendi milliyetini, kültürünü, dinini ve dilini açıkça savunabilmektedirler. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece

[171] Urban, *a.g.e.*, s. 80.

mutlu bir hâdise olmuştur. İşte bundan sonra, Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milliyetlerin tarihi üzerinde gerçek araştırma bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet arşivlerindeki belgeleri görme imkânının verilmesidir.

Diğer taraftan, Sovyetler Birliğindeki gelişmeler neticesinde hem Moskova ve hem de birliğin üyeleri olan Türk Cumhuriyetleri ile kültürel ve ticarî sahalarda kurulan iyi münasebetler son derece memnuniyet verici bir hâdisedir. Bundan istifade ile daha önce politik sebeplerle koparılan kültür birliğini yeniden sağlamak için Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tataristan ile kültürel ve ticarî antlaşmaların imzalanması, her şeyden evvel kültür adına büyük bir kazanç olmuştur. Herkesin kendi ülkesinde mutlu hayatını yaşadığı ve fakat aynı milletin evlâtları olarak kültür birliği içinde varlıklarını devam ettiren bir Türk dünyası, Atatürk'ün de ruhunu şâd edecektir.

c. Sovyet Döneminde Eğitim, Ekonomik ve Kültürel Hayat

Türkmenistan, 1869-1884 arasında Rus işgaline uğradığı yıllarda binlerce evladını kaybetmişti. Kurulan Rus idaresinin kötü yönetiminde ise pek çok maddî ve manevî sıkıntı çekmişti. Nihayet yetmiş yılı aşkın Sovyet döneminde, Moskova'nın Sovyetleştirme ve Ruslaştırma siyasetinin yarattığı sıkıntılar ve ekonomik yönden sömürülmesi Türkmenlerin, tarihlerinde asla unutamayacakları acı hadiseler olarak kalacaktır. Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Rus ve Sovyet yönetimi Türkmenlere müspet hiçbir şey vermedi mi? Tarih ilminin objektifliği çerçevesinde bu soruya elbette evet demek gerekiyor.

Her şeyden evvel, 27 Ekim 1924'de çizilen ve bugün de geçerliliğini koruyan Türkmenistan sınırları %95 doğru olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Rus idaresi altında kalan Türkmenlerin hemen tamamına yakını bu sınırlar içinde kalmıştır. Bu tablo, Sovyet yönetiminin Türkmenlere yaptığı bir iyilik sembolü olarak hatırlanmalıdır.

Sovyetlerin, Türkmenistan'a yaptığı ikinci büyük hizmet ise, Kara-Kum Kanalını açtırmak olmuştur. Büyük bir bölümü çöl olan Türkmenistan'a bu kanal yeni bir hayat vermiştir. Fakat burada, şu ger-

çeği de belirtmekte yarar vardır. Sovyet yönetimi, Türkmenleri sevdiği veya acıdığı için bu kanalı açmamıştır. Bu kanalın suladığı topraklarda ihtiyacı olan pamuğu yetiştirmek maksadiyle bu işi yapmıştır. Nitekim kanal açıldıktan sonra Türkmenistan, Özbekistan'dan sonra en çok pamuk üreten bir ülke olmuştur. Yetişen pamuğun hemen tamamına yakınını ise Moskova yönetimi almıştır. Kısaca, sebebi ne olursa olsun, Kara-Kum Kanalı bugünkü müstakil Türkmenistan Cumhuriyeti için büyük bir kazanç olmuştur. Düne kadar kanalın suladığı topraklardan Sovyetler istifade ediyordu. Bundan sonra ise Türkmenler istifade edecektir.

Kara-Kum Kanalı'nın açılış hikâyesine gelince: Sovyet hükümeti II. Dünya Harbi'nden önce de bölgede bir kanal açmayı düşünmüştü. Fakat bu düşüncesini ancak harb bittikten sonra gerçekleştirebilmiştir. 1947'de Kara-Kum Kanalı projesini kabul eden Sovyet hükümeti, iki yıl sonra, yani 1949'da kanalın kazımına başlanmıştır. Kanalın Merv ve Murgab'a kadar olan birinci kısmı 1959'da tamamlanmıştır. Tecend üzerinden geçen ikinci kısmı 1961 ve Aşkabad'a kadar olan üçüncü kısmı da 1962'de tamamlanmıştır. Bir milyon hektar arazinin sulanarak pamuk ekimine tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Amu-Derya nehrinin Bosaga mevkiinden başlayan ve Aşkabad'a kadar ulaşan Kara-Kum Kanalı 500 mil uzunluğundadır. Ne var ki, bu kanalın dibi ve yanları betonarme olmadığı için suyun %40'ı toprağa sızmaktadır. Bu önemli su kaybını Türkmenistan en kısa zamanda durdurmalıdır. O zaman, daha çok Türkmen toprağı sulanacak ve ekonomik hayata da katkısı o derece büyük olacaktır.

Sovyet döneminin üçüncü faydası ise, eğitim alanında olmuştur. Türkmenler, hangi rejim altında olurlarsa olsunlar elbette eğitim ve kültür alanında ilerleyeceklerdi. Fakat onların eğitimde yapacakları bu ilerleme, Sovyet döneminde başlatılan mecburi eğitim sistemi kadar çabuk ve yüksek olabilecek miydi? Doğrusu tartışılır bir konu. Sovyet sisteminin yaygınlaştırıp herkesi mecbur tuttuğu eğitim sahasında Türkmenler büyük başarı göstermişlerdir. Büyük biraderin incitici idaresinde yaşamaktansa, eğitime önem verip kendilerini de aynı seviyeye getirmeyi yeğlemişlerdir. Bu psikolojik yaklaşım tarzı Türkmenleri eğitim alanında başarıya götürmüştür. Bugün, okuma yazma oranının son derece yüksek olduğu Türkmenistan'da halk daha bilinçli ve şuurlu

olarak istikbale bakmaktadır. Eğitim alanında elde edilen bu başarı haliyle kültürel hayata da yansımıştır. Bugün bilim, sanat ve kültür alanında yetişmiş çok sayıda Türkmen bulunmaktadır ki, kendilerinin Türkmen kültürüne katkıları muhakkak ki büyük olacaktır.

F. İSTİKLALE GİDEN YOL

M. Gorbaçev'in 1985'de başlattığı açıklık (glasnost) ve yeniden yapılanma (perestroyka) politikası, muhakkak ki Sovyet tarihinin en önemli hadiselerinden birini ve belki de birincisini teşkil eder. Totaliter Sovyet rejiminden bunalanlar, aksaklıkları yavaş yavaş tenkide başlamışlardır. Bu vesileyle Türkmen aydınları da uğradıkları haksızlığı dile getirmeye başlamışlardır. Türkmenlerin sıkça dile getirdiği konuların başında Moskova'nın Türkmenistan'ı ağır bir şekilde sömürdüğü meselesi geliyordu. Türkmenistan'ın yetiştirdiği pamuğun ve çıkardığı doğal gazın yok pahasına merkezi Sovyet hükümeti tarafından alındığını söyleyen Türkmenler, tenkitlerini daha açık ve sert bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Bu ağır tenkidlere kızan bazı Rus aydınları da Türkmenleri, Sovyet ekonomisine yeterince katkıda bulunmamakla suçlamıştır. Bunun doğru olmadığını söyleyen Türkmenler şu açıklamayı yapmışlardır

"Türkmen Cumhuriyeti bütçesi her yıl merkezî hükümet bütçesinden 344 milyon ruble para yardımı alır. Fakat Türkmenistan, pamuk ve doğalgaz ile birlikte diğer ürünlerinin gelirinden 530 milyon rubleyi Moskova'ya verir. Bu gerçek ortada iken, bizim merkezî Sovyet ekonomisine yeterince katkıda bulunmadığımızı söylemek gayrî-ciddi bir ifade olur."[172]

Ayrıca, Türkmen aydınları, ülkelerine yeterince yatırım yapılmadığını ve çalışabilir nüfusun %18,8 işsiz olduğunu ifade etmişlerdir. Türkmenistan resmî makamları ise bu işsizlik oranının %9 ile %40 arasında değiştiğini belirtmişlerdir.

Türkmenlerin en çok şikâyet ettiği konulardan biri de çevre kirliliği olmuştur. Aral Gölü kıyılarında Taşauz bölgesinde yaşayan Türkmenlerin sıhhati, Aral'ın iyice kirletilmiş ve gittikçe azalan suyu yüzün-

[172] A. Bohr, 'Türkmenistan under Perestroika: An O verview", *Report on USSR*, Mart 23, 1990, s. 22.

den oldukça bozulmuştur. Netice de yeni doğan Türkmen çocuklarının önemli bir kısmı, %25 ile %50 arasında, ya sakat doğmuş veyahut ölmüştür[173]. Bu ise, halk arasında Sovyet aleyhtarı fikirlerin daha da yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Daha önce de temas edildiği gibi, Türkmenleri en çok rahatsız eden konulardan biri de dil, din ve tarihlerinin tahrip edilmesiydi. Uzun yıllar Rusçanın resmî dil olarak kullanılması ve eğitiminin bu şekilde yapılması Türkmen dilini oldukça köreltmişti.

Glasnost ve Perestroyka ile birlikte Türkmenler ana dillerini kullanmada yapılan haksızlığı açık bir şekilde dile getirmeğe başlamıştır. Aynı tenkitler Türkmenistan'ın Rus işgaline nasıl uğradığı hakkında Sovyetlerin okul kitaplarına soktuğu yanlış bilgilere yöneltilmiştir. Sovyetler, Türkmenistan'ın Çarlık Rusyası'na gönüllü olarak katıldığını söylemişlerdir. Hâlbuki hakikat bunun tam tersi idi. Ruslar, devletlerarası hukuka aykırı olarak ve vatanlarını müdafaa eden binlerce Türkmeni katlederek Türkmenistan'ı işgal etmişlerdi.

Türkmenler, dinlerine ne kadar hürmetkâr davranırlarsa davransınlar, zorla ateist eğitime tabi tutulmuşlardı. Ayrıca 1917'de 500 caminin bulunduğu Türkmenistan'da bu camilerin hemen tamamı Sovyet devrinde ya yıkılmış veyahut kapatılmış idi. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad, Orta Asya başkentleri içerisinde camisi olmayan yegâne şehir haline gelmişti. Açıklık dönemiyle birlikte Türkmenler ibâdet hürriyetlerini ve camilerinin yeniden açılmasını istemeye başlamışlardır.

a. Saparmurat A. Niyazov'un Yükselişi ve Türkmenistan'ın İstiklalini Kazanması

Türkmen aydınlarının ekonomik sömürüye ve kültürel asimilasyona karşı çıktıkları bu devirde Türkmenistan Komünist Partisinin başına Saparmurat Atayeviç Niyazov getirilmişti. Leningrad (Petersburg) Üniversitesinde elektrik mühendisliği tahsil eden Niyazov, Türkmenistan'a dönüşünde parti teşkilatının muhtelif kademelerinde çalışmıştır. Kısa zamanda çalışkanlığı ile dikkatleri üzerine toplayan Niyazov, Aşkabad şehri parti komitesinin başına getirilmiştir. Gorbaçev'in Moskova'da Sovyetler Birliği'nin başına geçtiği yıl, yani

[173] A Bohr, a.g.m., s. 26.

1985'de Niyazov'da Türkmenistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine seçilmiştir. Niyazov'un Türkmenistan'da ilk işi halkı arasında birliği sağlamak olmuştur. Zira Sovyetler, Türkmen halkını "böl ve yönet" prensibine göre kabileciliği el altından teşvik etmeye başlamıştı. Sen Teke'sin, sen Yamud'sun, sen Salur'sun ve sen Ersarı'sın diye Türkmen halkını çağdışı bir kabileciliğe teşvik edip onların birlikte bir millet olmalarını, Sovyet sömürüsüne karşı birlikte hareket etmelerini önlemek istiyordu. Sovyetlerin bu tehlikeli oyununu gören Niyazov, Türkmen ileri gelenlerini bir araya toplayarak mutlaka birliğin korunmasını istemiştir. Niyazov, yaptığı konuşmada "şayet aramızdaki boy ve klan tartışmalarını durdurup, yok etmezsek ülkemizde nizam ve kontrolü sağlayamayız. O zaman hepimiz mahvoluruz" diyerek tehlikeli gelişmeyi durdurmuş ve ülkesinin ve halkının birlik ve beraberliğini sağlamağa muvaffak olmuştur. Bu önemli konuyu hallettikten sonra Niyazov, bütün gücü ile Türkmenistan'ın haklarını savunan aydınların yanında yer almıştır. Yaptığı açıklamalarla Sovyetlerin ülkesinden pamuğu ve doğalgazı son derece ucuza aldığını ve Türkmenistan'a çok az gelir bıraktığını bunun ise Türkmenistan'ı fakirleştirdiğini söylemiş, bunun böyle devam etmeyeceğini belirlemiştir. Niyazov'un bu yürekli çıkışı bütün Türkmenler nezdinde coşkuyla karşılanırken Türkmenistan'ın geleceği hakkında daha ümitvar hava yaratmıştır.

Saparmurat Niyazov'un ikinci çıkışı Türkmen dili üzerinde olmuştur. Türkmenlerin Rusçanın tesiri ile anadillerini kullanmada uğradıkları haksızlığı ve ezikliği gören Niyazov, bunu düzeltmenin en kestirme yolunu Türkmen dilini Cumhuriyetin resmî dili haline getirmekte bulmuştur. Nitekim 1989'da Türkmenistan hükümeti aldığı bir kararla, Türkmen dili Rusça ile birlikte Cumhuriyetin resmi dili olarak ilan edildi. Esasında Türkmen aydınları sadece Türkmen dilinin resmi dil olmasını, Rusçanın da ikinci bir dil olarak kullanılmasını istiyordu. Fakat Rusya Federasyonu ile olan yazışmaları aksatmamak ve Türkmenistan'daki Rus azınlığı rahatsız etmemek için daha ılımlı hareket ederek diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi kendi ülkesinde de dil kargaşasının olmasına izin vermemiştir. Bütün bu hareketleri Niyazov'u halkının nazarında popüler hale getirmiştir. Nitekim 1990'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini rakibsiz olarak %99,5 oy ile kazanmıştır.

Sovyetler Birliği'nde cereyan eden gelişmeleri dikkatle takip eden Cumhurbaşkanı ülkesinin geleceğini riske etmemek için herhangi bir angajmana girmekten uzak durmuştur. Onun bu dengeli siyaseti içte ve dışta takdirle karşılanmıştır. Nihayet 1991 Ağustos'un da Sovyetler Birliğinin dağılmasına tahammül edemeyen grupların yaptığı askerî darbenin fiyasko ile neticelenmesi üzerine Sovyetler Birliğini teşkil eden cumhuriyetler birer birer Moskova'dan bağımsızlığını ilan etmeye başlamışlardır. O ana kadar egemen Cumhuriyet statüsünde olan Türkmenistan gelişmeleri yine ağırbaşlılıkla takip etmiştir. Bu kritik günleri iyi değerlendiren Niyazov ülkesinin istiklalini ilan etmeden evvel dünya kamuoyu önünde demokratik bir prestij kazanmak için Türkmenistan'ın istiklalini ilan edip etmeme konusunu halkoyuna sunmuştur. Yapılan halk oylamasında ki, bu satırların yazarı da orada idi, halkın %93'ü Türkmenistan'ın istiklali için oy kullanmıştır. Halk oylaması neticesi alındıktan sonra 27 Ekim 1991'de toplanan Türkmen Parlementosu halk oylamasını oybirliği ile kabul ederek Türkmenistan'ın istiklalini ilan etmiştir.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Aynı şekilde Türkmenistan'da büyükelçiliği ilk açan da Türkiye olmuştur. Buna karşılık Türkmenistan ise ilk büyükelçiliğini Türkiye'de açmıştır. Türkiye'nin yardımları ile kardeş Türkmenistan Cumhuriyeti BM, AGIK ve İslam Teşkilâtına üye oldu. Bugün Türkmenistan'ın istiklâlini tanıyan ülkelerin sayısı 100'ü geçmiştir. Bu ülkelerin önemli bir kısmı da Aşkabad'da temsilcilik açmış durumdadır.

Türkmenistan'ın istiklâlinde önemli bir rol oynayan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, ülkesini medeni dünyaya tanıtmak için her türlü girişimi yapmakta ve sık sık dış gezilere çıkmaktadır. Türkmenistan'ın, iktisadî ve sosyal kalkınması için başta Türkiye olmak üzere dost ülkelerle ikili anlaşmalar yapmıştır. Türkmenistan'ın doğalgazını, petrolünü ve pamuğunu batı ülkelerine pazarlama yollarını emin adımlarla gerçekleştiren Niyazov'un önümüzdeki beş on sene içinde ülkesini ve insanlarını mutlu bir hayata kavuşturacağı muhakkaktır.

Türkmenistan'ın kıymetli liderinin en büyük üzüntüsü, komşu iki ülke olan İran ve Afganistan sınırları içerisinde kalan üç milyona yakın Türkmen'in hayat şartlarının kötülüğü ve kendi dillerinde eğitim görememeleridir. İnsanlığın dostluk içinde daha iyi günlere gitme çaba-

ları verdiği günümüzde o iki komşu ülkenin medeni bir jest yaparak sınırları içerisinde yaşayan Türkmenlere insan hakları çerçevesinde, haklarını tanıyacaklarını ümidini taşımak her halde fazla bir iyimserlik olmaz. İşte o zaman, Türkmenlerin millî şairi Mahdum Kulu'nun aziz ruhu şad olacaktır. Kardeşlerimin istiklal ve hürriyetlerinin ebedi olmasını dilerim.

b. Türkmenistan'ın Alması Gereken Yeni Ekonomik Tedbirler

Bugün iflas etmiş Merkezî Plânlamacı Ekonomi'den piyasa ekonomisine geçiş çalışmaları yapan Türkmenistan'ın bu sahada alması gereken bazı tedbirler bulunmaktadır. Bu tedbirleri ekonomistler şöyle sıralamaktadırlar:

a- Piyasa modelinin ne olduğunu ve nasıl işlediğini iyi bilmek. Bu hususta halkı ve bilhassa yetkilileri iyice aydınlatmak gerekir.

b- Değişmeyecek şartlarla değişebilecek olanları çok iyi tesbit edip, bunları bir sınıflamaya tutmak lâzımdır.

c- Yukarıda zikredilen iki ana tedbirden sonra, piyasa ekonomisine geçiş için şu önerileri tatbik etmek lâzımdır:

1- Piyasanın kendi ana mekanizmasının işleyişini sağlamak.

2- Piyasa ekonomisi dışındaki alanları daraltmak ve piyasanın hareket alanlarını genişletmek.

3- Kamu hizmetleri felsefesinin değişmesi gerekir. Millî eğitim ve sağlık hizmetlerinin özelleşmesi buna bir örnektir.

4- Kamu hizmetlerinin finansman yöntemlerinin ve devlet maliyesinin piyasanın uygun çalışmasını engellememesi gerekir.

5- Devletin karar ve tercihlerinin özel tercihler yerine ikame işi yapılırken, piyasanın verimli işleyişinin bozulmaması gerekir.

6- Alt yapı felsefesi ve fiyatlama politikasının piyasa ile ahenkli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.

7- Kamu İktisadî Teşekküllerinin felsefe ve politikalarında piyasa mekanizması ile bağdaştırma yolları aranmalıdır.

8- Para, sermaye, döviz piyasalarının genel piyasanın parçası olabilmesi için alınacak tedbirler ve bu piyasaların vücuda getirilmesi gerekir.

9- Doğrudan yapılan kantitatif müdahaleleri azaltarak fiyatlama politikasına geçilmelidir. Bunu yaparken piyasaya yabancı olmayan diğer müdahale yöntemlerinden faydalanılmalıdır.

10- Gerek kamu hizmetlerinin bir bölümün fiyatlandırılmasında, gerek faktör fiyatlama müdahalede ileri kantatif yöntemlerden faydalanmak mecburiyeti vardır. Bu sahada matematiksel programlama, gölge fiyatlar tekniği ve ekonometrik yöntemlerden faydalanılabilir.

11- Piyasa mekanizmasının beraberinde getirdiği (big push) özel mülkiyet, kâr, devlet tekelinin yarattığı verimsizliği azaltacaktır.

Bu tedbirlerin hâricinde öncelikle fiyat mekanizmasının kurulması ve işletilmesi zarureti vardır. Piyasanın işleyişine ve fiyatlara müdahale edilmemelidir. Bunların kendi kendilerine bırakılması gerekir. Bugün Bağımsız Devletler Topluluğu pek çok ülkede görüldüğü gibi, Türkmenistan'da da fiyatlar her ne kadar serbest bırakılmış ve bir fiyat mekanizması kurulmuş, daha doğrusu kurulmaya çalışılmış ise de, arzın hâlâ tek elden olması yüzünden fiyat mekanizmasının kuruluşunu hem yavaşlatmakta ve hem de tesirsiz bırakmaktadır. Fiyatların astronomik seviyelerine rağmen mağazalar hâlâ boştur. Fiyat mekanizması kurulması çalışmalarında öncelikle özelleştirmeye ve serbest teşebbüse ihtiyaç vardır. Bu özelleştirme sonucunda devlet tekellerinin kayboluşuyla ikinci meseleye bol sayıda teşebbüs varlığı imkânını vermek lâzımdır. Bunların kendi aralarında serbest rekabet neticesinde, yumuşak bütçe sınırlamasına; halkın elindeki tasarrufların da özelleştirme sonucunda yatırımlara dönüşmesiyle meselelere ilk plânda birer çözüm bulmak mümkündür[174].

[174] Tafsilatlı bilgi için bk., K. Sümer, "Merkezi Plancı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Yapıları", İ.Ü. İktisad Fakültesi, *Y.L. Tezi*, 1992, s. 137-139.

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

İSTİKLÂLE KAVUŞTUKTAN SONRA YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMALARI VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ

SSCB'nin dağılması ile rejimin ve sistemin iflası neticesinde elde edilen istiklâli korumak ve kendilerini dünyaya kabul ettirmek Yeni Türk Cumhuriyetleri olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan için oldukça güç olmuştur. Fakat bu güçlükler bir taraftan Türkiye'nin kardeşçe girişimleri, diğer taraftan cumhuriyetlerin lider kadrolarının takip ettikleri akıllı politikalar neticesinde kısa zamanda halledilmiştir. Kardeş cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke olmakla yetinmeyen Türkiye, onların bütün milletler arası kuruluşlara üye olmalarını sağlamıştır. Bu arada cumhuriyetlerin liderlerinin cesurca girişimleri ve ülkelerinin tabii zenginlikleri dolayısıyla Yeni Türk Cumhuriyetlerini yüzden fazla ülke tanımış ve ilişki kurmuştur. Tam bir plan çerçevesinde olmamakla birlikte, cumhuriyetler, başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerden temin ettikleri kredilerle ekonomik ve sosyal sıkıntılarını halletmek için yoğun bir mücadeleye girmişlerdir.

Bu gelişmeler, bir asrı aşkın cumhuriyetleri idare etmiş ve sömürmüş olan Rusya'nın tedirginliğine sebep olmuştur. Ekonomik ve askeri yönden önemli Bağımsız Devletler Topluluğu" adı altında bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu birlik içinde yer almak istemeyenler, bir nevi tehdit ile yola getirilmek istenmiştir. Fakat siyasî ve askerî yönden Moskova'nın uygulamak istediği bu baskıya rağmen yeni bağımsız cumhuriyetler, özellikle Türk Cumhuriyetleri, müstakil kalkınmaya hızla devam etmişlerdir.

İstiklâllerinin üçüncü yılını dolduran Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Türk işadamlarının yaptıkları ekonomik ve sosyal yatırımları ve Türkiye'nin verdiği kredi imkânlarını şöyle özetlemek mümkündür:

a. Azerbaycan

Azerbaycan Sovyet idaresinde kalan Türk ülkelerinden Türkiye'ye en yakın konumda olduğu ve petrolü bol bulunduğu için Moskova

tarafından titizlikle gözaltında tutulmuştur. Azerbaycan'ın istiklâline kavuştuktan sonra Türkiye'ye yaklaşması ve işbirliğine girmesi tabii bir hadise idi. Fakat bu tabii gelişmeyi hazmedemeyen Rusya, Ermenistan'ı el altından kışkırtarak Azerbaycan'ın başına musallat etmiştir. Askeri hazırlığı olmayan ve Türkiye'nin de yardımını alamayan bu kardeş ülke Ermeni saldırıları karşısında zor duruma düşmüştür. Bu hadise, Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal alanda gelişmesini oldukça zorlaştırmıştır. Türkiye'nin Eximbank kanalı ile açtığı 250 milyon dolarlık kredinin %40'ını kullanmış olup kalan kısmın kullanımı içinde ihtiyaç duyulan alanlarla ilgili projeler hazırlamaktadırlar. Bu arada Türkiye kardeş Azerbaycan'a önemli miktarda insani yardım yapmıştır. Buna ilaveten yetmişe yakın Türk firması ve şirketi Azerbaycan'da 1 milyara yaklaşan yatırım yapmış bulunmaktadırlar.

Türkiye, Azerbaycan'ın modernleşmesinde ekonomik sahada olduğu kadar sosyal ve kültürel sahada da yardımcı olmaya çalışmaktadır. Bugün muhtelif bilim dallarında Türk üniversitelerinde okuyan Azeri öğrencilerin sayısı 2494'dür. Ayrıca, muhtelif iş konularında ve kurumlarda çalışan Azeri kardeşlerimiz Türkiye'de kurslara katılarak, çalıştıkları sahalarda meydana gelen gelişmeleri öğrenmiş bulunmaktadırlar. Bunlara ilaveten Türkiye, 20'ye yakın resmi ve özel okul açarak Azerbaycan'ın eğitim alanında verdiği modernleşme mücadelesine katkıda bulunmuştur.

b. Kazakistan

Sovyetlerden istiklâlini kazanmasına rağmen Kazakistan ülkede yaşayan 6 milyon Rus nüfusun yarattığı problemler dolayısıyla kalkınmasına istediği hızı kazandıramamıştır. Fakat cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in dengeli siyaseti sayesinde herhangi bir krize girmeden ekonomik ve sosyal kalkınmasını sürdürmektedir. Türkiye'den aldığı 200 milyon dolarlık Eximbank kredisine 100 milyon dolar daha ilave isteyen kardeş Kazakistan Cumhuriyeti'nde 158 Türk firması çeşitli alanlarda iş almış ve yatırım yapmış bulunmaktadır. Türk firmalarının üstlendiği projelerin mali portresi 961 milyon doları bulmuştur, bunun dışında 687 milyon dolarlık projeleri de Türk firmaları gerçekleştirecektir. Türkiye ile Kazakistan arasında ticari ilişkiler de hızla gelişmektedir. Bu arada Türkiye, kardeş Kazakistan'a önemli

miktarda insani yardım göndermiş ve 1175 Kazak öğrenciyi Türk üniversitelerinde okutulmaktadır. Bunlara ilaveten Kazakistan'ın Türkistan şehrinde ortaklaşa kurulan Ahmed Yesevi Üniversitesi ile 19 özel Türk okulu Kazak kardeşlerimizin eğitim hayatına katkıda bulunmaktadırlar.

c. Kırgızistan

İstiklâline kavuştuktan sonra ekonomik ve sosyal gelişmesini istediği hızda yürütemeyen kardeş ülkelerden biri de Kırgızistan olmuştur. Diğer cumhuriyetlere kıyasla yeraltı zenginlikleri az olan ve bunların işlenmesi de güç olan Kırgızistan'a en büyük yardımı Türkiye yapmıştır. Yapılan 50 milyon dolarlık insani yardımların dışında Türkiye, 75 milyon dolarda kredi açarak Kırgızistan'a en büyük yardımı Türkiye yapmıştır. Yapılan 50 milyon dolarlık insani yardımların dışında Türkiye, 75 milyon dolarda kredi açarak Kırgızistan'ın kalkınmasına yardımcı olmuştur. Bu arada Türk işadamları muhtelif alanlarda 108 milyon dolarlık yatırım yapmış bulunmaktadır. Yine Türkiye ile Kırgızistan arasında ticaret hacmi hızla gelişmektedir. Diğer taraftan Türkiye, 600 Kırgız öğrenciyi Türk üniversitelerinde okutmak 16 Türk okulunun da Kırgızistan'da eğitim faaliyetlerine girmesini sağlamak suretiyle kardeş Kırgızistan cumhuriyetinin eğitim davasına katkıda bulunmaktadır.

d. Özbekistan

22 milyonluk dinamik nüfusu ile Özbekistan Cumhuriyeti diğer kardeş cumhuriyetler arasında ayrı bir yer işgal etmektedir. İstiklâline kavuştuktan sonra ekonomik ve sosyal problemlerini hızla çözmeye gayret eden Özbekistan'ın yardımına koşan ülkelerin başında Türkiye gelmiştir. Özbekistan'a 250 milyon dolar kredi açan Türkiye ile 700 milyon dolarlık yatırım yapan Türk işadamları bu kardeş ülkenin kalkınmasına büyük destek vermiştir. Ayrıca 54 milyon dolarlık insani yardım yapan Türkiye, 1784 Özbek öğrenciye Türkiye'de okuma şansı vererek Özbekistan'ın eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Bunlara ilaveten Özbekistan'da açılan 28 Türk okulu bu kardeş ülkede eğitim hizmeti vermektedir.

e. Türkmenistan

İstiklâline kavuştuktan sonra ekonomik ve sosyal kalkınmasını hızla geliştiren kardeş cumhuriyetlerin başında Türkmenistan gelmektedir. İran ve Türkiye üzerinden doğalgazını satma anlaşmaları yapan Türkmenistan, bunu gerçekleştirdiği an ekonomik sıkıntıyı da atlatmış olacaktır.

Türkiye'nin açtığı 91 milyon dolarlık kredinin tamamını kullanan Türkmenistan, bir o kadar da kredi talebinde bulunmuştur. Türk işadamlarının üstlendiği projeler ve yaptıkları yatırımların yekünü 1477 milyon doları bulmuştur. Ayrıca, iki ülke arasındaki ticaret hacmi de en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Diğer kardeş cumhuriyetlere yaptığı gibi Türkiye, Türkmen öğrencilere de Türk üniversitelerinde okuma şansı vermiştir. 2334 Türkmen öğrenciyi Türkiye'de bir o kadar öğrenciyi de Türkmenistan'da açtığı 15 okulda okutmaya çalışan Türkiye bu kardeş ülkenin eğitimine elden geldiğince katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

Ayrıca Türkiye kardeş Cumhuriyetlerden ve Topluluklardan Türk Üniversitelerinde okuma bursu vermiş bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİV VESİKALARI

a. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA):

1- Hattı-ı Hümâyûn Tasnifi.

2- İrâde, Hariciye Tasnifi.

3- Nâme-i Hümâyûn Defterleri.

b. HARİCİYE ARŞİVİ (Ecnebi Defterler)

c. TOPKAPI SARAYI ARŞİVİ

İNGİLİZ ARŞİVLERİ:

India Office Records (London):

Public Record Office (London):

Parliamentary Papers, 1878, LXXX, London.

B. DİĞER KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Berdi, Murad, "Türkmenistan and the Turkmens", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, s. 266, Newyork London 1975.

Abdu's-Sattar Kazy, *Kniga Razskazov o bitvakk tekindzev, Türkmenskaia Poema XIX Veka*, Ed. by A. Samayloviç, Petersburg 1914.

Agabekov, G.S., *ÇK za Rabotay*, Berlin, 1931.

Ağaoğlu, S., *Sovyet Rusya imparatorluğu*, İstanbul 1967.

Aktepe, M., *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul, 1970.

Alikhanov, C.C., *The Russians in Central Asia*, İng. terc., London, 1865.

Alworth, E. (Ed.), *Central Asisa: A Century of Russian Rule*, Londan 1967.

———, Central Asia: 120 Years of Russian Rule, Durham-London, 1989.

Allen, W.E.D. and Muratoff, P., *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953.

Anwar-Khan, M., *England, Russia and Central Asia*, Peshawar, 1963.

Andreasyan, H.D., *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul, 1974.

Armaoğlu, F., "Bolşevik İhtilali ve 'Şelf Determination'", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*; VII/2 (1963), s. 211-250.

Arat, R.R., "Kazakistan", madd. *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 494-505.

———, "Kırkızıstan", madd. *İslâm Ansiklopedisi* VI, 735-741.

Ardel, A., "Türk İllerinin Tabiî Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 13-33.

Arslan, A., "Rusların Güney Kafkasya'ya Yayılmasında Ermenilerin Rolü ve Ecmiyazin Kilisesi", *Kafkas Araştırmaları* II, İstanbul, 1996.

Asfendiyar, S., *Istoriia Kazakhstana*, Alma-Ata 1935, I.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1991-1923, Ankara, 1981, I.

Aydemir, Ş.S., *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa*, İstanbul, 1972, III.

Bademci, A., *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975.

Bademci, A., *Korbaşlılar, 1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975.

Bala, M., "Bakü" madd., *İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 31-32

———, "Kuba" madd., *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 924-927.

———, *Milli Azerbaycan Hareketi-Musavat Partisi Tarihi*, Berlin, 1938.

Basin, V.J., "Suşçnosti i formakh vzaimootnoşseniy tsarska Rossii i Kazakhstana v XVII-XIX vekakh", *İzvestiia Akademia Nauk Kazakhskoi SSR*, Alma-Ata, 1968 (11).

Bayur, Y.H., *Spravedlivaia kritika Priznanie voikh oşçibok Kazakyuşçikhsia knigi Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka*, Alma-Ata, 1948.

———, *Türk İnkilâbı Tarihi*, Ankara, 1983, 2. Baskı, III/4.

Bala, M., - İnalcık, H., "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, VI. s. 741-762.

Barthold, W., *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden 1962. c.

———, "Derbend" madd., *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 538.

———, "Talış" madd., *İslam Ansiklopedisi*, XI, s. 696.

Baykara, H., *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İst., 1975.

Baysun, A.R., *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945.

Bekmakhanov, E, *Prisoedineie Kazakhstana k Rossii*, Moskova, 1957.

Bennigsen, A. - *Quelquejay, C. Lemercier, İslam in the Soviet Union*, New York-Washington 1967.

Büyük Sovyet Ansiklop. (Rusça), 2.Baskı, C.XVIII, Moskova 1957, s. 516.

Benzing, J., "Das Türkestanische Volk", WI, 1937, Band 19.

———, "Das türkestanische volk im kampf um seine selhstandipkeit", *Die Welt des İslam*, XIX (1937), s. 98.

Bennigsen, A. and Wimbush, S.E., *Müslim National Communism in the Soviet Union*, London, 1979.

Bodger, A., "The Kazakhs and the Pugachev uprising in Russia 1773-1775", *Papers on Inner Asia*, Bloominton, Indiana, 1988, s. 23.

Bohr, A., "Türkmenistan Under Perestroika: An Overview", *Report on USSR*, Mart 23,1990.

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moskova 1937, c. XXX.

Brown, C.S., "Eugene Schuyler, Observer of Russia: His Years as a Diplomat in Russia 1867-1875", Ph.D., Tenesse, 1971 (Basılmamış Tez).

Burke, A., *A Political Economic Survey of Soviet Central Asia*, Univ. of Pennsylvania, Ph. D. (1959), basılmamış tez.

Caferoğlu, A., "Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 8-9 (1932), s. 291-304. ve sayı: 11, s. 364-367.

———, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, No. 18 (1964), s. 135.

Caroe, O., *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, London 1953.

Carlisle, D.S., "Uzbekistan and the Uzbeks", *in Handbook of Major Soviet Nationlities*, London and New York, 1975, s. 298-303.

Castagne, J., *Les Basmachis*, Paris, 1925.

Cevdet Paşa, A., *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309, III.

Cleary, J.W., "Elite Career Patterns in Kazakhstan", *British Journal of Political Science*, No: 4 (1914), 323-344.

———, "The Virgin Lands", *Survey*, No:56 (1956), 95-105.

Clem, R.S., *The Changing Geography of Soviet Nationalities and İts Socio-economic Correlates: 1926-1970*, Columbia Univ., Ph.D. (1976), basılmamış tez.

Conolly, A., *Journey to the North of India, overland from England through Russia, Persia and Afghanistan*, I, London 1834.

Conolly, V., *Beyond the Urals*, London, 1967.

———, *Beyond the Urals: Economic Developmends in Soviet Central Asia*, London, 1967.

Conquest, R., *The Great Terror*, New York, 1973.

———, *Soviet Nationalities Policy in Prantice*, New York, 1967.

Correspodonce from 1864 to 1881 respecting the movements of Russia in Central Asia her Relations with Afghanistan, s.2-5.

Critchlow, J., The Crisis Deepens", *Report on the USSR*, January 4, 1991, s. 40.

Curzon, G. N., *Russian in Cenral Asia in 1889,* 2. Baskı London 1967.

Çokayoğlu, M., *1917 nci Yıl Hatıra Parçaları*, Berlin-Paris, 1937.

Çokay, M., 'The Basmaji Movement in Turkestan", *The Asiatic Review,* Nr. 24 (1928), s. 284-285.

D'Onovan, E., *The Merv Oasis*, London 1882.

Demko, G.J., *The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916,* The Hague-Paris, 1969.

Devletsin, T., "Kırgızistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, 41 (1965), s. 22-33.

Doerfer, G., *Türkische und Mongolishce Elemente im Neupersischen III,* Wiesbaden 1965-67.

Dobrosmıslov, I.A.İ. (Ed) *Materiali po istorii Rossii*, Orenburg, 1960,

Donelly, A.S., *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*, London, 1968.

"Dzhunaid Khan King of the Karakum Desert", *Central Asian Review*, (1965), s. 216-217.

Durgin, F., "The Virgin Lands Program", *Soviet Studies*, No:3 (1962), 255-280.

Ebul Gazi Bahadır Han, *A General History of the Turks, Mongols and Tatars*, İng. Terc., London 1730.

———, *Şecere-i Terâkime*, neşr. A. n. Kananov, Moskova ve Leningrad 1958.

Ellis, H.C., *The Transcaspian Episode*, London, 1963.

Ergin, O., *Muallim Cevdet*, İstanbul, 1937.

Etherton, P.T., *in the Heart of Asia*, London, 1925.

Federocv, E., *Orta Asya'da Millî - İnkılâbi Hareket Tarihi, Taşkent,* 1925.

Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul, 1275 H., I-II.

Fisher, L., 'The End of Enver Pasha", *Virginia Quarterly Review,* April 1930, s. 232-250.

Fox, R, *People of the Steppes*, New York, 1925.

Frunze, M.V., *İzbrannye Proizvodeniya*, I, Moskova, 1959.

Gladstone, W. E., *Bulgarian Horrors and Russia in Türkistan*, Leipzig 1876.

Goyette, A.V., Jr., *Ideology and Industrial Development: The Case of Soviet Central Asia*, Univ. of North Carolina, Ph. D. (1974), basılmamış tez.

Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1976.

Grodekov, N.I., *Khivinskii Pokhod 1873 goda*, Petersburg, 1888.

———, *Voina v Turkmenii*, I, Petersburg 1883-84.

Hacızade, A., *Azerbaycanskaya SSR*, Bakü, 1967.

Hayıt, B., *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975.

Hambly, G., "The Kazakhs and the Kırghıs", *Central Asia*, London, 1969, s. 140-149.

Hetmanek, A., "Kırgızistan and the Kırgız", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, Ed. By. Zev Katz-R. Rogeres-F. Harned, New York 1975, s.239.

Howard, H, H., *History of the Mongols*, Londan 1880, II/2.

Hostler, C.W., *Turkism and the Soviets*, London, 1957.

Hudson, A., *Kazakh Social Structure*, New Hallen, 1965.

Huddle, F. Jr., "Azerbaidzhan and the Azerbaidzhanis", *in Handbook of Major Soviet Nationalities*, London, 1975.

Ilgar, İ. (Neşr), *Rusya Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, neşreden İ. Ilgar, Ankara, 1988.

Ilminsky, N.İ., *Vospominaiia ob Altynsanne*, Kazan, 1891.

———, *İstoriia Kazakhskoi SSR*, Alma-Ata, 1955, I.

———, *İstoriia Kazakhskoi SSR*, Alma-Ata, 1957, I.

———, *İstoriia Kazakhskoi SSR*, I, Moskova, 1957.

———, *İstoriia Kırgızia, Frunze*, 1963,1.

Irons, W., "Variation in political Stratification Among the Yomut Türkmen", *Antropological Quarterly*, c. 44,1971, s. 143-156.

İgnatiyev, N., *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897.

İlyasov, A., Prisodienie Turkmenii k Rossii, Sbornik Arkhivnik Dokumentov, Akademia Nauk Turkmenskoi SSR, Aşkabad Istoriya Turkmenskoy SSR., I. Aşkabad 1957.

İnan, A., "Dükçi İşan İsyanı", *Türk Kül.* N0:11 (1968), s. 10-13

İstoriya Turkmenskoy SSR, Aşkabad, 1957,1.

İstoriya Uzbekiskoy SSR, Taşkent, 1967-1968,1-III.

Jasny, N., *The Socailized Agriculture of the USSR*, Stanford, 1941.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984.

———, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1988 (5. baskı).

———, "Türk Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı I*, (Coğrafya-Tarih), s. 105-100, Ankara 1992.

———, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağan*, s. 121-133, Ankara, 1978.

Kamiyev, A-Rasliyakov, A., *Kratkiy Ocherk Istorii Turkmenistana 1868-1917*, Aşkabad 1956.

"Kazak", *Kazak SSR Kısa Ansiklopedisi*, Alma-Ata, 1984, I, s. 213-240.

Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka, Alma-Ata, 1947.

Kazemzadeh, F., *The Struggle for Transcaucasia (1905-1921)*, New York, 1951.

Kabış, S., "Sovyet Türkistan'ında Tarım", *Dergi*, Nr. 55(1969), s. 47.

Kandemir, F., *Enver Paşa'nın Son Günleri*, İstanbul, 1943.

Kanzhebaev, S., *Sovety v bor'be za postroenie sotsializma*, Alma-Ata, 1963.

Kaşgarlı Mahmud, *Divân-ı Lügâ't-Türk I-III.* nşr. B. Atalay.

Katz, Z., "Kazakhstan and the Kazakhs", *Handbook of Major Soviet Nationalities*, New York-London, 1975.

Khalfin, A.N., *Russia's Policy in Central Asia,* 1857-1868, İng. terc., London, 1964.

Klassiki Türkmenika Poezii, Moscow 1955.

Kırgızistan: Economic Review, International Monetary Fund, Washington D.C., May 1992.

Kırımal, E., "Türkmenistan'da Milliyetçilik", *Dergi,* sayı 42, s. 13-32, 1965.

———, "Sovyet Türkistan'ında Milliyetçilik", *Dergi,* Nr. 41, (1965), s. 3-21.

Klimoviç, L., *İslam ve tsarskoy Rossii,* Moskova, 1936.

Kolarz, E., *Russia and Her Colonies,* Hamden 1967.

Kolodin, F.İ., "Tozy v Kazakhstane v gody pervoi i vtoroi piatiletok", *Trudy İnstituta İstorii Arkheologii i Etnografii Akademii Nauk Kazakhsakoii SSR,* No:2 (1956).

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Ankara, 1989.

Krader, L., *Peoples of Central Asia,* İndiana Univ Pub. 1966.

Kreindler, I.T., Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russian. A Study of İlminskii's System, Ph.D., 1969 (Basılmamış Tez).

Kruöosheya, A.V., Zapiska glavnoupravliausvhago zemledeliem i zemle ustroistvom o poezdke v Turkestanski krai v 1912 godu, Petersburg 1912.

Kurat A.N., *Türkiye ve Rusya,* Ankara, 1970.

———, *Türkiye ve İdil Boyu,* Ankara 1966.

Kuçkin, P.A., *Sovetizatsiya Kazakhskogo Aula 1926-1929 gg.,* Moskova, 1962.

Kunta, A., "Sovyetler Birliği'nde Müslümanlığın Gerçek Durumu", *Dergi,* Nr: 35-36 (1964), s. 26-37.

Kütükoğlu, B., *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590,* İstanbul, 1962.

Lane, D., "Ethnic and Class Structification in Soviet Kazakhstan", *Compreative Studies in Society and History,* No:2 (1975), s. 165-189.

Lang, D. M., *A Modern History of Georgia,* London, 1962.

Lenczowski, G., *Russia and West in Persia 1918-1948,* New York, 1949.

Levşin, A., *Opisanie Kırgız-Kazaçik ili Kırgız-Kaysakski kh Orde i Stepey,* St. Petersburg, 1832.

———, "The Living and Working Conditions of Kazakh Craftsmen Before theRevolution", *Central Asian Review,* No:10 (1962), 343-349.

Lûtfi Bey, *Tarih-i Lûtfî,* VII.

Maloma, Ya, "Opisanie Puti iz Knasnovodsk do kolodtsev Dekcha, proidennage v rekognostsirovku s 5 Sentiabria po 1-s Noiabria 1871 goda", *Zapiski kav, imp. Rus Gog. K. VIII,* Tiflis 1873, s. 20-25.

Mac Gahan, J. A., *Campaigning on the Oxus and the Fail of Khiva,* London 1874.

MacKenzie, D., *The Lion of Tashkent. The Career of General M.G. Cherniaev,* Unuversity of Georgia Press, 1974.

Mahtum Kulu, *Turkmenskoy SSR,* Aşkabad, 1961.

Makhtum-Kuli, *SbornikStatei o Dzhuzni i Tvorchestya Poeta, Akademia Nauk Turkmenskoy SSR,* İnstitut Literature im Makhtum Kuli, Aşkabad, 1960.

Maksheyev, A.İ., *İstoriçeskiy obzor Turkestana: nastupatel'noga dvizheniya v nego Russkikh,* Petersburg, 1890.

Marvin, C., *Russian Advance Towards India,* London, 1880.

———, *The Eye-Witness's Account of the Disastrous Russian Campaign agains the Akhal-Tekke Turcomans,* London 1880.

McCauley, M., "Krushchev and the Development of Soviet Agriculture", *The Virgin Land Programme, 1953-1964,* New York, 1976.

———, *Materialy po istorii politicheskogo storiia Kazakhstana,* I, Alma-Ata, 1960.

Michell, R., The Russians in Central Asia: Their occupation of the Khıgız and the line of Syr-Darya: Their political relations with Khiva, Bohara and Kokand, London 1865.

Milyutin, D.A., Dnevnik D.a., *Milyutina*, Ed., by p.a. Zainchkovskii, c.III, Moskova 1947-50.

Miller, F. A, *Dimitri Milyutin and the Reform Era in Russia*, Vanderbilt Univ. Press, 1968.

Mills, R.M., "The Virgin Lands since Khuschev: Choices and Decisions in Soviet policy Making", in Paul Cooks (ed.) The Dynamics of Soviet Politics, Cambridge Mass, 1976.

Muratoff, P., *Causasian Battıefiels A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge, 1953.

Musabay, V., "İdil-Ural Türklerinin Dil ve Yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", *Dergi*, No. 15 (1959), s. 56. v.d.

Namık, H., *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932.

Napier, G.C., *Collection of journals and reports received from Captain the Hon. G.C., Napier, on special Duty in Persia*, 1874, London, 1876.

Nazar, Taş, "Doklad a literatüre Turkmenskoy SSR,", *Peryi Vsesoiuzny, s'zed so-vetskikh pisalei*, Moskova 1934, s. 138-140.

Nasselenive SSSR., Po Dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniva 1979 goda, Moscow, Politizdat 1980.

Oktay, A, *Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul, 1950.

Olcott, M.B., *The Kazakhs*, Stanford University, 1987.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-1941, IV.

Oraltay, H., *Büyük Türkeli*, No:9 (1985-1986).

Ögel, B., "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Sayı:48, 1948,

Pahlen, K.K., Otchet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy p cysochashemu poveleniyu senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom, Petersburg, 1910-1911,19 cilt.

———, *Mission To Turkestan*, New York, 1964.

Park, A., *Bolşevism in Turkestan 1917-1927*, New York, 1957.

Petrusevitch, N., *The Turcomans*, (İng. terc.) London 1880.

Pierce, R.A., *Russian Central Asia; 1867-1917: A. Study in Colonial Rule*, Univ. of California Press, 1960.

Pipes, A., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*, Cambridge Mass, 1964.

Popov, A.I., "İz istorii Zavoevaniya Srednei Azii", *İstoriçeskiye Zapiski*, No: IX, 1940.

Quested, R.K.I., *The Expansion of Russia in east Asia 1857-1860*, Singapore, 1968.

Rashidov, S., *Soviet Uzbekistan*, Moscow, 1982.

Rawlinson, C.H., *England and Russia in the East*, London, 1875.

Rıza, B., "Kazakistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, Nr. 41 (1965), s. 50-51.

———, "Kazakistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, Nr. 41 (1965), s. 49-58.

Riçkov, P.İ., *İstoriia Orenburgskaia*, Orenburg, 1896.

Rieber, A.J., (ed.), *The Politics of Autocracy: Letters of Alexandr II to Prince A.I. Baryatinskiy, 1857-1864*, The Hague-Paris, 1866.

Romanovskiy, D. I., *Zametki po Sredne-Aziatskomu Voprosu*, Petersburg, 1868.

Rozhkova, M.K., *Ekomonicheskie sviazi Rossii so Srednei Aziei*, Moskova, 1963.

Rumer, B., "Central Asia's Cotton: The Picture Now", *Central Asian Survey*, Vol. 6, No: 4(1987), s. 81.

Rusya Müslümanları Kongresi Tutanakları, (Neşr, İ. Ilgar), Kültür Bakanlığı Neşri, İstanbul, 1988.

Ryazanov, A.F. "Soroklet bor'by za natsionalnuyu nezavisimost Kazakhskogo naroda 1797-1838", *Trudy Obşçestva izuçaniye Kazakhstana* C.VII/2, Kızıl Orda, 1926, s. 5-83.

Sabir, A., "Afro-Asya Halklarının Dayanışma Teşkilatı", *Dergi*, No. 17 (1959), s. 93-102.

Safarof. G., *Kolonialnaia Revolyutsiia,* Taşkent, 1922.

Samoylovich, A., Materialy po Sredneaziatsko-Turezkoy Literatüre, Zapiski Vostochnago Otdeleniya İmparatorskago Russkago Arkeologiecesko Obsestva XIX, s. 4-9, Petersburg 1909-1910.

———, "Tharazm nama, Dya otryvka iz Khorezmname", *Zap. Vost. Ot. İmp. Rus. Ark. Obset,* XIX, 1910, s. 5-9.

Saray, M., *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler* (1775-1875), TTK., Ankara, 1994 Genişletilmiş baskı.

———, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali", *Dr. Emel Esin"e Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları,* Ankara 1986, s. 85-92.

———, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* İstanbul 1975.

———, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey* (1851-1914), Ankara 1987.

———, "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü Dergisi,* Nr. 197, s. 257-263, (1979).

———, 'Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", Tarih Dergisi No: 34 (1984).

———, *Atatürk'ün Sovyet Politikası,* İstanbul, 1990.

———, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği,* İstanbul, 1993.

———, *Kazak Türkleri Tarihi,* İstanbul 1992.

———, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü,* Ankara, 1990.

———, *Afganistan ve Türkler,* İstanbul, 1987.

———, "1874'de Kaşgar'a gönderilen Türk Subayları", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XVII-XXI/1-2, Ankara, 1979-1983.

———, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Ens. Der.* 10-11 (1979-1980).

———, *Türk-Afgan Münasebetleri,* İstanbul, 1984.

———, *Dünden Bugüne Afganistan,* İstanbul, 1981.

———, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875*, İstanbul, 1984.

———, 'Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey", *Emel Dergisi*, Nr. 135 (1983), s. 114-133.

Schapiro, L., *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1970.

Schuyler, E., *Türkistan: Notes of a Journey in Russian Türkistan Khokand , Bukhara and Kuıdja*, I-II, London, 1876.

———, *Peter the Great*, New York, 1884, II.

Sedelnikov, A. N., *Kırgızkiy Kra Rossia*, XVIII, Petersburg, 1903.

Sergda, N., "Bunt Kirgizskogo Sultana Kenisarı Kasımova 1843-1847", *Vestnik Evropa*, IV, St. Petersburg, 1871, s. 684-685.

Seyfullin, S., *Tar Col Tayğar Keşüv, "Casuvşi" baspası*, Alma-Ata, 1971.

Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memalik*, İstanbul, 1313.

Seymour, B., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge Mass., 1968.

Shabad, T., *Geography of the USSR*, New York: Colobia Univ. Press 1951.

Shamatov, F. V., *Kazakhskaya pastbischno-kochevaya obshchina*, Alma-Ata, 1964.

Sheehy, A., "Russian Share of Soviet Population Down to 50,8 Perceht", *Report on the USSR*, 11/42, 20 October 1989.

———, "The Andizhan Uprising of 1898 and Saviet Historiography", *Cenral Asian Review*, vol XIV/2, 1966, s. 139-150.

———, "The End of the Khanate of Khiva", *Central Asian Review*, No: 1 (1967).

Shteinberg, F.L., *Ocherki Istorii Turkmeii*, Moscow 1934.

Singh, S.H., *A History of Khokand*, Ed. by C.E. Bates, Lahore, 1878.

Skalov, G., "Sotsialnaia prioda basmachestva v Turkestane", *Zhiczn Natsional'nostei*, Nr. 3-4 (1923), s. 51-61.

Skobelev, M.D., "AkhalTekke Expedition by a Russian Officer", İng. terc., *United Servgice Magazine*, II, August 1881.

———, *Siege and Assault of Denghil Tepe*, İng. Tere, Leverson, London 1881.

Sladkovski, M.İ., *History of Economic Relations between Russia and China*, İng. terc., Jerusalem, 1966.

Smirnov, E.T., *Sultan Kenisarı i Sadık*, Taşkent, 1889.

Sokol, E.D., *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954.

Stackelberg. G.A., "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki Müslümanlar", *Dergi*, Sayı 23-24, Münih 1961, s. 84.

Stum, H., Russia's Advance Eastward, Containing the Despatches of the German Military Commisioner Attached to the Khivan Expedition, İng. Tercs., London, 1875.

———, *Russians in Central Asia*, İng. Terc., London 1985.

Sultan-Galiev, M.S., *Stati* (Articles), Oxford, 1984.

Sümer, F., "Akkoyunlular", *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 251-271.

———, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umûmi Bir Bakış", *Belleten*, sayı: 83 (1957) s. 429-445.

———, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976.

Sümer, K., "Merkezi Plancı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ekonomik Yapıları", İ.Ü. İktisat Fakültesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi*, (1992)

Svezbaev, S.M., "Goni Bek" (Rasskaz Turkmena o bitva s Russkimi pod Gok-Tepe) *Turkmenovedenie*, Nr. 1. Aşkabad 1927.

Swietochowski, T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı*, 1905-1920, (çev. N. Mert), İstanbul, 1988.

Sykes, P., *A History of Persia*, London, 1921. II. Cilt

Şoinbaev, T., Protiv Nationalistiçeskikh iz varşçeniy v osveşçenli reaktsionnago feodalno-monarkhisçeskogo dvijenia Kenasarı Kasımova, Alma-Ata, 1951.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Ankara, 1980.

Taagelera "The 1970 Soviet Census", *Soviet Studies, XXIII*, Glasgov 1971-1972.

Taymas, A.B., *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966.

Tekiner, S., "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, (Münich, 1971), XI/I, s. 41-42.

———, Özbekistan'da Milliyetçilik", *Dergi*, Nr. 41 (1965), s. 34-48.

Teodorovic, N., "A Frecsh Campaign Against İslam in the USSR", *Religion in the USSR, İnstitute for the Study of the USSR*, serie. 1, No. 59 (Münich, 1960) s. 226-236.

Terantyev, M. A., *Istoriya Zavoyevaniya Sredney Azii*, Petersburg 1906,1.

Tillet, L., *The Great Friendship Saviet Historians on The Non Russian Nationalities*, N. Caloline 1960.

———, *Trudi Instituta İstorii Arkhelogi: Ethnografii*, IV, Aşkabad 1958.

Togan A. Z. V., *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü neşri, Ankara 1976.

———, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, 1981.

———, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul, 1969.

———, "Azerbaycan Etnografyasına Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 150 (1933), s. 101-107 ve sayı: 18, s. 247-253.

———, "Başkırt", *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 328-332.

———, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942.

———, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Toynbee, A. J., *A Study of History*, London, 1953,1.

Tugan, V.A. - Mirza Baranovskil, *Russkie v Akhal-Tekke 1879*, Petersburg, 1881.

Tugan V.A., *Türkmenistan, Central Asian Review*, s. 138-140, 1958.

———, *Türkmen Sovyet Edebiyatining Tarikhi boyunca Ocherk*, Aşkabad, *Türkmenistan SSR*, İlimler Akademiyası Neşriyatı 1958.

Turan, O., *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.

Tursunbaev, A.B., *Pobeda kolkhoznogo storia v Kazahkstane*, Alma-Ata, 1957.

———, "Torzhestvo kolkhoznogo storia v Kazakhstane", Oçerk istorii kollektivizatsii sel'skogo khoziaistva v soinznykh respublikakh, Moskova, 1963.Kollektivizatsii sel'skogo khoziaistva Kazakhstana, I, Alma-Ata, 1963.

Urban, P., "Türkmenistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Milli-İdeolojik Eğilimler", *Dergi*, sayı 23-24, (1961), s. 47.

———, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Millî İdeolojik Eğilimler", *Dergi*, Nr. 23-24 (1961), s. 47.

———, "Sovyet Millî Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", *Dergi*, Nr. 35-36 (1964), s. 74-80.

Uzbek Soviet Socialist Republic, Moscow, 1967.

Uzunçarşılı, I. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949-56, III.

Vaidyanath, R., *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi 1967.

Vambery, A., *Central Asia and the Anglo-Russian Question*, London, 1874.

———, *Travels in Central Asia*, London, 1864.

———, *The Turcomans Between the Caspian and Merv*, London, 1873.

———, *History of Bukhara*, London, 1873.

Viatkin, M., *Oçerki po istorili Kazakhskoi SSR*, I, Moskova, 1941.

Von Mende, G. *Der National Kampf Der Russlandtürken*, Berlin, 1936.

Voronitsin, S., "Soviet Türkistanında Okul ve Bilim", *Dergi*, Nr. 57 (1969), s. 64.

Vvedenski, G., "Soviyet Türkistanı Sanayiinin Başta Gelen Şubeleri", *Dergi*, Nr. 57 (1969), s. 55.

Watson, R.G., *A History of Persia*, London 1866.

Winner, T. *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham N.c Duke Univ. Press, 1955.

Yate, C. E., *Khurasan and Sistan*, London, 1900.

Yerasimos, S., *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 1979.

Zenkovskiy, S. A., *Pan-Turkism and İslam in Russia*, Harward, 1967.

Zeyneloğlu, C, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1342/1924.

Gazete ve Dergiler:

Açık Söz

Azerbaycan

Bolşava Sovetskaya Ansiklopedia XVIII, Mosvow 1957.

Central Asian Review

Dergi.

Devlet (Dergi), 27 Aralık 1971.

Encyclopedia Britannica

Sovyet Türkmenistanı,

Tercüman-ı Hakikat,

The Guardian

The New York Times,

Turkmenskaya Iskra

DİZİN

Azerbaycan, Azeri(ler), Kazakistan, Kazak(lar), Kırgızistan, Kırgız(lar), Türkmenistan, Türkmen(ler), Özbekistan, Özbek(ler), Rusya, Rus(lar)ve Sovyetler Birliği kelimeleri hemen hemen her sayfada geçtiğinden dizine alınmamıştır.

A

A. Ağaoğlu 199
A. Bademci 348, 353
Abay Kunanbay (1845-1904) 89, 147, 152
A. Baytursun 182
Abbas, Halil 167
Abbas I (İran Şahı) 20
A.B.D. 211, 295
Abdullah Han 93, 94, 103, 104, 387
Abdurrahim Polat 373
Abdurrahman 264, 265, 266, 271, 326
Abdurrahmanov 288
Abd-us-Sattar Kazy 387
Abdülhakîm Kulmuhammed oğlu Kör Molla 417
Abdülhamid II 41
Abdürresul Han (Afgan Sefiri) 176
Abdüs Sattar Kadı 416
A. Bennigsen 137, 198
A. Berdi Murad 430
Abılay Han 103, 114, 115, 116
A. Bohr 446
Abtabaçı, Abdurrahman 264, 265, 266, 271
Abulay Han (1711-1781) 102
Acemler 158
A. Cevdet Paşa 21
Acıçay 11
A. Conolly 422
Açık Söz 35, 475
Afanasyevo 5, 90, 226, 307
Afgan 176, 395, 410, 470
Afganistan 6, 204, 220, 234, 301, 317, 349, 353, 366, 379, 381, 382, 383, 395, 410, 413, 415, 417, 449, 470
Afşar 21, 313, 385
Afşarlar 59
Afşar Türkmenleri 313
Agabekov 352, 459
AGİK 73
Ağaçeri 17
Ağa Muhammed Han 22, 23, 26
Ağaoğlu, Ahmed 40, 50
A. Hetmanek 220
Ahıska Türkleri 16, 372
Ahmed, Baytursun 182

Ahmed Kurgambek Beremcan (Duma'da Turgay Oblastı Temsilcisi) 149
Ahmed Mamet 152
Ahmed Salih Bey 160
Ahmed Yesevî 91, 197, 201, 439
Ahmed Yesevi Üniversitesi 457
Ahmedzade, M. Fethaki 50
Ahmet Kemal Bey 50
Ahmet Muhtar Bey 47
Ahtem, İbrahimi 160
Ahund(lar) 146
A. İlyasov 394
Akayev 297
Akbay, Yakub 167
Akçura, Yusuf 40, 330, 331
Akhunlar 309
Ak-Hunlar 90, 227, 308
Akkoyunlu Devleti 18
Akmal İkramov 370
Akmescid 238, 249, 252, 282, 355
Akmolinsk (Akmolla) 131, 132, 137, 141, 149
Akmolla (Zeliograd) 82, 85, 117, 131, 137, 141, 154, 163, 171, 194
Ak-Molla (şair) 416
Aksakal 130
Aksay-Kokşul 217
Aksu 81, 217
Aksu Nehri 217
Aktav 119
Ak-Tav 79
Aktübe 86, 180
Ak-Tübe 82
A. Kunta 198, 438
Alaş-Orda 155, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 182, 185, 192, 279, 280, 339, 340, 341
Alaş-Orda Hükümeti 167
Alaş-Orda Partisi 151, 164, 165, 166
Alatav 114, 120
Ala-Tav 82, 218
Alayundlu 382
Albanlar 17
Albay Markozov 391, 393
Albay Stoletov 391
Alcan, Otınşı 167
Aleksandır II (1855-1881) 98, 124, 126
A. Levşin 103
Alfan 105
Ali Bükeyhan 151
Alieli 384
Ali Fuad Paşa (Cebesoy) 48
Ali Han-Avar (Alikhanov Avarsky) 409
Alihan Bukeyhan 192
Alikhanov, C.C. 314, 409, 459
Alim Amirov 364
Alimcanov 89
Alim Kul 253, 254
Alim-Kul 260, 318, 319
Alimov 54
Ali Şîr Nevâî 201, 439
Ali Tokombayev 225, 290
Aliyev, Haydar 69, 76
Alkin, İlyas 160
Allah-Verdi (şair) 416
Allen, W.E.D. 126, 315, 460
Allworth, E.A. 153, 275, 276, 277, 280, 282, 305, 333, 336,

340, 341, 343, 344, 355, 411, 413, 417, 430
Alma-Ata 99, 105, 112, 116, 122, 130, 167, 180, 182, 188, 189, 202, 204, 208, 209, 212, 325, 355, 460, 461, 464, 465, 467, 471, 473, 474
Almalık 303
Alman 83, 144, 155, 156, 193, 270, 390, 411
Almanya 390
Almatı 79
Almaz 154
Alp Arslan 18
Alpısbay 164
Altan Han 94
Altay 5, 79, 80, 82, 89, 90, 102, 173, 174, 226, 233, 267, 268, 307
Altay Dağları 226, 307
Altaylar 5, 89, 90, 92, 227, 308
Altay Türkleri 233
Altın Orda Devleti 91, 96, 309
Amancol, Sadık 167
Amandurdu Alamış-oğlu 417
Ambar Mamak 181, 282, 355, 415
Amerika 29, 46, 71, 74, 75, 127, 128, 143, 212, 251, 252, 263, 317, 318, 327, 434
Amerika Birleşik Devletleri 46, 127, 128, 212, 251, 252, 317
Ammosuv 288
Amu Derya 379
Ana-Can (şair) 416
Anadolu XIV, 6, 18, 19, 20, 62, 90, 227, 308, 311, 382, 383, 472
Andican 181, 283, 306, 326, 328, 356
Andreasyan, H.D. 21, 460
Andronove 90
Angran 301, 303
Ankara 7, 18, 19, 20, 36, 47, 48, 138, 152, 158, 176, 177, 203, 204, 217, 273, 301, 311, 335, 350, 361, 382, 431, 435, 442, 460, 461, 464, 465, 466, 470, 472, 473, 474
A.N. Kuropatkin 395
Annasultan Kekilova 431
Anwar-Khan, M. 254, 255, 317, 460
Aral 6, 79, 80, 81, 90, 100, 126, 227, 238, 248, 250, 301, 302, 308, 314, 322, 382, 396, 446
Aral Denizi 301, 302
Aral Gölü 100, 227, 308, 314, 446
Arap 18, 55, 199, 359, 434, 435, 436
Arap Alfabesi 55, 199, 435
Arap (lar) 18, 55, 199, 359, 434, 435, 436
Aras Nehri 11, 27
Arat, R.R. 146, 223, 224, 225, 228, 229, 233, 460
Ardel, A. 301, 460
Argın 104
Argun 154
Arıngazi, Sultan 112, 113
Arıstanbey, Kalıgül 290
Arif Toymat 146

Armaoğlu, F. 36, 158, 460
Arna-Satlık (şair) 416
Arpaçay 27
Arslanbek 224
A. Sabir 434
Asaka 266
Asfendiarov, S. 112
A. Sheehy 221, 273, 306, 344
Askar Kunay 196, 206
Astrahan 20, 53, 96, 107, 138, 146, 154, 230, 312, 396
Asya XIII, 3, 4, 5, 6, 17, 18, 20, 27, 31, 34, 62, 79, 81, 89, 90, 91, 96, 98, 100, 101, 103, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 177, 203, 204, 217, 219, 226, 227, 230, 231, 232, 239, 250, 251, 252, 261, 262, 272, 273, 278, 279, 280, 301, 302, 303, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 323, 324, 326, 327, 340, 351, 352, 357, 358, 359, 364, 365, 366, 379, 380, 384, 389, 390, 392, 395, 396, 403, 404, 416, 420, 421, 434, 439, 443, 447, 451, 460, 463, 469, 470, 472
Asya Hunları 308
Asyalılar 251, 317
Aşkabad 181, 379, 394, 395, 402, 406, 407, 408, 410, 416, 417, 425, 433, 445, 447, 449, 465, 467, 472, 473, 474
Ata Atacanov 432
Ata-Bağ (şair) 416
Atalay, Besim 175
Atalık Muhammed Han 425
Ataman 382
Ata-Su 82
Atatürk, M.K. IV, VI, 41, 47, 48, 49, 52, 55, 74, 175, 176, 198, 444, 460, 470
Ateist 68, 363, 431, 438
Ateistlik 197, 434
Atrek nehri 379
Attilâ 175
Attilla (434-453) 308
A. Vambery 244, 422
Avar 16, 409
Avarlar 6, 309
Avrupa 3, 6, 31, 39, 55, 75, 90, 96, 97, 124, 129, 134, 138, 140, 148, 158, 204, 212, 227, 241, 250, 262, 308, 314, 315, 331, 357, 374, 389, 403, 421, 426
Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Komisyonu 374
Avrupa Hunları 308
Avrupalı 158, 347
Avşar boyu 382
Ayaguz nehri 81
Ayçuvak 111
Aytmatov, Cengiz 225, 292, 293, 437
Azerbaycan 150
Azerbaycan Cumhuriyeti 11, 15, 38, 43, 44, 45, 46, 54, 55, 57, 58, 73, 76, 164
Azerbaycan Demokratik Partisi 75
Azerbaycan Hanlığı 23, 25
Azerbaycan Hanlıkları 21, 22, 30

Azerbaycan Komünist Partisi 51, 54, 69, 75
Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketi 35, 40
Azerbaycan Milli Hükümeti 54
Azerbaycan Millî Şurası 46
Azerbaycan Türkleri XIV, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 32, 33, 34, 37, 39, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 52, 65, 66, 67, 68, 71, 75, 86
Azerî Türkleri 19, 20, 21, 47, 56, 57, 58, 164, 274
Azim, Kadirbay 165
Aziz Molla Medresesi 146

B

Babakhanov, D. 287
Baba-Şâir 416
Babür Şah 310
Bağımsız Devletler Topluluğu 213, 376, 451, 455
Baha Sait 50
Bahçesaray 138, 140, 146
Bahit Can (Duma'da Ural Oblasti temsilcisi) 149
Bakü 11, 18, 21, 24, 25, 35, 39, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 138, 350, 460, 464
Bakü Hanlıkları 24
Bala, Mirza 24, 26, 33, 38, 54
Balkanlar 6
Balkan (Türkmenteride) 28, 379, 392
Balkaş 79, 81, 82, 86
Balkaş Gölü 81, 82, 102, 104
Bami 397, 400, 405
Barak 93
Barhâr-Civar Kalkamanulu (1693-1783) 103
Barthold, W. 24, 25, 312, 313, 387, 461
Baryatinski, Aleksandır 124
Baryatinski, Prens 98, 124
Basın, U.J. 121
Basmacılık 347, 348
Başkırdistan 134, 136, 324
Başkırt 279, 280, 312, 324, 334, 335, 338, 339, 345, 346, 350, 473
Başkırt Komünist Partisi 346
Başkırt(lar) 279, 280, 312, 324, 334, 335, 338, 339, 345, 346, 350, 473
Başkırt Otonom Cumhuriyeti 345
Başkırt Türkleri 312, 345
Başkurd ili 129
Başkurdistan Muhtar Hükümeti 168
Başkurt 83, 84, 97, 98, 101, 102, 164, 169, 170, 296, 335
Başkurtlar 84, 97, 98, 100, 101, 102, 109, 129, 140, 164, 169, 230, 231
Batu 309
Batur, Bökenbey 100
Batur, Eset 100
Batur, İsatay 114
Batur, Sırım 111
Batyrov 430
Bayalın 225
Bayan Aul Dağları 79
Bayat 382
Baykal Gölü 5, 226, 307

Baykara, Hüseyin 32, 38, 43
Baymirza Hayıt 204
Baysun 282, 352, 355, 461
Baytursun, Ahmed 151, 152, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 182, 187, 192
Bayundur boyu 382
Bayur 177, 350, 461
Bazarbay Mehmed 167
Bedahşah 234
Bedahşan (Bedeh Şan) 100, 246
Bedencent 240
Begcan, Mukimuddin 330
Beğ-Muhammed (şair) 416
Bekir, Kebir 334
Benzing, J. 120, 265, 461
Bekmakhanov 116, 117, 121, 122, 123, 461
Belcuvan 178, 351, 352
Belh 234, 246, 410
Belotskiy 288
Bendesen 399, 400
Berdi Kerbaboy oğlu 417
Berdi Murad Han 399, 401, 402, 403
Berdi Muradoviç Kerbabayev 366
Berlin 33, 38, 128, 140, 165, 331, 352, 459, 460, 463, 474
Berş Boyu 113
Besali Karatay (Duma'da Ufa Temsilcisi) 149
Beşiktaşlı Küçük Fuat, bak: Fuad 50
Bet-Pak-Dala 79
Beyaz Rus 83
Beydili boyu 382
Beyimbet Meylî 152
B. Hayıt 103, 203, 205, 238, 249, 265
Bılıkuz 224
Biçene boyu 382
Bigi, Musa Carullalı 160
Binbaşı Dandaville 390
Birimcan, Ahmed 164, 167
Birinci Kazak Kurultayı 165, 166
Birleşmiş Milletler 58, 207, 374, 426
Birlik Partisi 373
Birunî 439
Bisyanov, General 119
Bişkek 217, 218, 219, 223, 283, 356
Bişkek Kadınlar Pedegoji 223
Bişkek Politeknik Enstitüsü 223
Bişkek Sağlık Entitüsü 223
Bişkek Spor Akademisi 223
Bişkek Tarım Enstitüsü 223
Bizans 17
B. N. Ponomaryov 442
B.N. Ponomaryov 205
Bodger, A. 101, 110, 461
Bolat Han 95
Bolşevik ihtilâli 412
Bolşevikler 36, 37, 44, 47, 54, 156, 159, 166, 277, 350, 435
Bombay 258, 259
Bombay Valiliği 258
Bosaga 445
Bozkır 171
Bökenbay 102
Bökey, Ali Han 104, 107, 163, 339, 340
Brest, Litovsk 53, 159
Brest-Litovsk Muahedesi 36

B. Rıza 200, 356
Bryantsev, General 272
B. Szasz 421
Bucholz, Albay İvan 98
Budapeşte 331
Buhara 42, 93, 94, 104, 113, 118, 119, 124, 125, 128, 162, 180, 181, 204, 221, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 279, 280, 282, 301, 304, 306, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 329, 338, 341, 342, 343, 348, 349, 350, 351, 353, 355, 381, 391, 392, 415, 417
Buhara Cumhuriyeti 181, 282, 342, 355, 415
Buhara Emirliği 104, 118, 247, 322, 341
Bulgar 90, 227, 308
Bulgarlar 6, 309
Bulgar Türkleri 90, 227, 308
Bunyadzâde 54
Burma 397, 400
Burunduk Han 93
Bustandık 82
Bügdüz boyu 382
Bükeyhan, A. 154
Bükeyhan, Alihan 164, 165, 166, 167
Bükreş 38
Bürü 109
Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı 159, 160, 163, 165
Büyük Birader 205, 443
Büyük İskender 17
Büyük Orda 95, 102, 105, 118, 312
Büyük Selçuklu Devleti 383
Büyük Selçuklu İmparatorluğu 18, 309, 466
Büyük Sovyet Ansiklopedisi 53, 348, 437

C

Cafer Kulu Han 25
Caferoğlu, A. 24, 25, 26, 33, 51, 462
Calair 105
Cambul 180
Cambusun, Abdulgaffar 154
Camgircinov 288
Campurcın 225
Cangeldin, Ali 171
Can Hoca 123
Canı Madaniyat Colunda (dergi) 224
Canoşev 366
Cantay Bey 120
Carkent 282, 355
Carlisle, D.S. 305, 358, 370, 462
Carm 181, 282, 356
Caroe, O. 55, 178, 191, 351, 352, 435, 440, 462
Celâlâbâd 218
Celaleddin, Ünsi 148
Cemal Paşa 351
Cengiz, Aytmatov 225, 292, 437
Cengiz Han (1206-127) 225, 230, 231, 309
Cevad Han 23

Cezayir 127, 128, 251, 252, 317, 318
Cezkazgan 180
Cez-Kazgan 82, 86
C.H. Rawlinson 385
Cıgaltu 11
Cizak 180, 306, 366
Clem, R.S. 303, 358, 462
C. Lemercier Quelquejay 137, 193
C. Marvin 262, 398
Conolly (Yüzbaşı) 240, 303, 422, 462
Cumabay, Magcan 152, 172, 174, 224
Cuma-Şâir 416
Cumgal 126, 250
Cum-guriye 423
Cüneyd Han 412, 413, 429

Ç

Çağrı Bey 383, 384, 388
Çaldıran 19
Çalkar Gölü 81
Çanakkale Boğazı 156
Çanışkılı 105
Çapraştı 105
Çarju 379
Çarju Vilayeti 181, 282, 355, 415
Çarkak 303
Çarlık Rusyası 196, 314, 324, 371, 447
Çatır-Köl 217
Çavuldur 384
Çavundur boyu 382
Çeçenler 36, 157
Çelebizâde, Mehmed Esad 330
Çepni boyu 382
Çerkaskiy 313
Çerkovskiy, Prens Aleksandır Bekoviç 98
Çernyayev, General 253, 254, 255, 261, 268, 318, 320
Çırağan Sarayı 87
Çırçık 255, 301
Çırçık Irmağı 255
Çiçerin 54
Çilebi Vilâyeti 79
Çimkent 103, 254, 259, 260, 265, 282, 318, 355
Çin 5, 80, 89, 90, 95, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 124, 125, 126, 171, 187, 190, 194, 217, 223, 226, 227, 228, 229, 233, 236, 238, 239, 240, 243, 245, 246, 249, 253, 275, 287, 307, 309, 312, 314, 318, 364, 440, 464
Çin Nehri 217
Çin Vadisi 103, 218
Çin-i Maçin 240, 243
Çin(liler) 5, 80, 89, 90, 95, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 124, 125, 126, 171, 187, 190, 194, 217, 223, 226, 227, 228, 229, 233, 236, 238, 239, 240, 243, 245, 246, 249, 253, 275, 287, 307, 309, 312, 314, 318, 364, 440, 464
Çinliler 102, 233, 309
Çirçik-Bozsuy 357
Çizak 282, 320, 355
Çokan, Vilahan (1835-1865) 147

Çokay, Mustafa 167, 175, 280, 335, 339, 349, 463, 468
Çokayoğlu, M. 165, 166, 463
Çolpan 178, 352
Çukurova 30
Çu Nehri 217
Çuvaş 83

D

Dağıstan 21, 30
Dağıstanlılar 36, 157
Dala Vilayetinin Geziti (İlk Kazan gazetesi) 148
Dandanakan 383
Daniş, Ahmet 329
Danyal Bey 26
Dargan-Ata 181, 282, 355, 415
D.A. Tolstoy 136
Davletşin, T. 295
Dede Korkut 89, 201, 439
De Groot 420
Delkan 245
Demko, G.J. 134, 325, 463
Demokratik Müsavat Partisi 40
Demokratik Partisi 75, 340
Derbend 24, 461
Dersaadet 258
Derviş 271
Derviş Han Tora 271
Deşt-i Alay Kırgızları 241
Deşt-i Kıpçak 234, 240, 241, 245
Deşt-i Kıpçak Kazakları 241
Devlet Meclisi 421
Devlet-Muhammed-Molla 416
Difai Cemiyeti 40
Difai Partisi 40
Dinmuhammed Kunayev 206, 207, 209
Dinşe 176
Divân-ü Lûgat-it Türk 419, 420
Dobrosmıslov, A.I. 97, 463
Dodurga Boyu 382
Doğu Avrupa 6, 90, 227, 308
Doğu Kafkasya 11
Doğu Milletleri Kongresi 177, 350
Doğu Türkistan 79, 80, 155, 187, 190, 217, 220, 233, 234, 235, 238, 239, 244, 253, 275, 287, 332, 383
Doğu (Şarkî) Türkistan (Türkleri) 233, 234
Dolgov, Albay 119
Donelly, A.S. 98, 463
Don (nehri) 96, 101
Donnelly, A.S. 312
Dost-Mamed 416
Dostmuhammed, Cihanşah 163, 167
Dostmuhammed, Halil 160, 166, 167, 192
D. Ovezov 365
Döğer Boyu 382
Dövlet-Yar-Beğ 416
Duglat 105
Duğlab 234
Duhovskiy, General 272
Dulat, Miryakub 151, 152, 153, 154, 165, 192, 213, 340
Dulat Boyu 120
Duma 33, 34, 35, 149, 150, 154, 164, 274, 330, 332, 334
Duma Meclisi 149, 150

Durdu-Şâir 416
Durun 400
Duscan, Akkağaz 163
Duşanbe 282, 351, 356
Dünya Harbi 52, 57, 74, 82, 140, 153, 156, 175, 177, 185, 191, 192, 193, 199, 202, 225, 274, 288, 330, 331, 350, 356, 357, 370, 418, 430, 436, 441, 445
Düz-Ölüm 399

E

E. Allworth 275, 305, 333, 430
Ebulfeyz Elçibey 71, 73, 75, 76
Ebu'l-Gazi Bahadır Han 384, 385
Ebu'l-Hayr Han 92, 95, 100, 101, 310, 312
Ecmiyazin Kilisesi 460
Edirne Antlaşması 29
E.D. Morgan 396
Efendiyev, S.M. 40
Efendi Zâdc 334
E. Kırımal 356, 418
Ekinci (Gazete) 148
Elhac Seyyid Kurban Efendi 235
Emba, nehri 81
Encümen-i Azad-ı Türkistan 434
Endonezya 434
Enver Paşa 175, 177, 178, 342, 348, 350, 351, 352, 353, 460, 465
Erali Han 112
Erdebil 11, 19
Ergaş Korbaşı 348
Ergin, O. 50, 463
Erivan 29, 30
Erkin Tav (Hur Dağ) 224
Erk Partisi 373, 374
Erk Sosyalist Partisi 169
Ermek, Alimhan 167
Ermeni 23, 25, 29, 30, 32, 36, 37, 39, 46, 47, 71, 74, 75, 352, 456
Ermeni Çeteleri 36, 39, 47
Ermeni Devleti 29
Ermeni(ler) 15, 39, 44, 47, 48, 71, 72, 74, 75, 381
Ermenistan 11, 28, 29, 30, 37, 47, 48, 51, 55, 71, 72, 74, 75, 158, 366, 456
Ermuhan Bekmahanoy 202
Ersarı 410, 448
Esengeldi 115
Esenkalı Arabay 223
Esil-Nura 119
Esseyid Haydar Efendi 387
Estonya 73
Eugene Schuyler (Amerikanın Petersburg Konsolosu) 143, 144, 327, 461
Evliya Ata 154, 253
Evliya-Ata 105, 126, 181, 250, 259, 282, 283, 318, 355, 356
Eximbank 456
Eymür boyu 382
Eyüge (Ayuka) Han 95
Ezber (şair) 416

F

Farabî 89, 364, 366, 439
Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 51, 55
Federov, E. 273
Fergana 91, 180, 181, 217, 218, 230, 231, 232, 234, 240, 241,

263, 267, 269, 272, 277, 283, 301, 303, 306, 309, 347, 348, 349, 356, 372
Fergana İhtilal Komitesi 348
Fergana Vadisi 91, 217, 303
Ferhad Paşa 20
Feth Ali Han 26, 38
Feyzullah Hoca(yev) 354
Fransa 31, 71, 74, 124, 127, 128, 251, 252, 314, 317, 318, 390
Fr. Hirth 420
Frunze 177
Frunze, General (Kızıl Ordu Komutanı) 170, 279
Frunze, M.V. 348
Frunze, General 338
Fuad (Beşiktaşlı küçük) 48, 175
Fuad (Carım) 48, 175

G

Gabesi, Hasan Ata 160
Galiyev, Sultan 179, 281, 354
Garaca Burun oğlu 417
Garayev 54
Gasford 125
Gaspıralı İsmail Bey 41
G.A.Von Stackelberg 438
Gaygısız, Atabay 430
Gazlı 303
Gazneli (962-1183) 309
Gazneli Türk Devleti 383
G. Doerfer 420
Gence 21, 23, 24, 25, 38, 40, 45, 62, 63
Gence-Kazak 62
Genç Buharalılar 329
Genç Hiveliler 329, 343
General Borch 401
General Golovaçov 389
General Kaufman 263, 265, 266, 267, 268, 321, 323, 389, 393, 398
General Lazaryev 398, 400
General Lomakin 397, 398, 400, 404
General Petrusevitch 406
General Skobelev 267, 404, 405, 406
General W. Malleson 413
Gennadiy Kolbin 207
Giers 144, 268
Giers (Rus Hariciye Vekili Yardımcısı) 144, 268
Girey 104
Gladstone, William 262
Glasnost 69, 209, 296, 373, 443, 447
G. Okunevin 365
Goloşçek, General 172
Gorbaçov, M. 69, 71, 72, 210
Gorçakov, Prens 127, 128, 251, 261, 317, 318
Gorkom 195
Goyette, A.V. Jr. 304, 464
Gökalp, Ziya 42, 43, 174, 464
Gökçe-Tav 79
Göklen 384, 409, 416
Göklenler 59, 410
Göktepe 398, 401, 404
Gök-Tepe 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 416, 424, 425
Göktürk 228, 229, 308, 382
Göktürk Devleti 229, 308

Göktürk Devleti (II) 229
Göktürk Hakanlığı 228
Göktürkler 229, 308, 309
Gök-Türkler 421
Gözlü-Ata 392
Grand Duke Michail 392, 393
Grigorev 135, 136
Grodekov 322, 328, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 403, 404, 407, 408, 417, 418, 421, 422, 423, 424, 464
Grodekov, N.İ. 322, 328, 421
Gulam, Gafur 366
Gulça Antlaşması 314
Gumçin Boyu 267
Guryev 154, 180
Gülcemal Hanım 388, 409
Gülistan Antlaşması 27, 28, 385, 386
Güney Asya 27, 359
Güney Azerbaycan 11, 14, 19, 25, 33, 41, 56
Güney Doğu Yerli Komünist Partileri Birliği 169
Güney Kafkasya 29, 37, 64, 460
Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti 37
Güney Kore 211
Gürcistan 23, 25, 27, 30, 37, 46, 47, 51, 55, 366
Gürcü 16, 21, 22, 23, 25, 29, 37, 385

H

Hâce Beg Ishak Agasi 259, 260
Hacı Çelebi Han (Şeki Hanı) 21
Hacı Rûzi Bey 245, 246
Hacı Said Ünsi 148
Hacı Temir Ali Norokan (Semipalatinsk Oblastı Temsilcisi) 149
Hacızade, A. 63
Hacinski, Mehmet 44
Haydar Şah (1800-1826), Buhara Emiri 234
Hakk Nazar Han 93, 94
Hak-kulu 244
Halaçoğlu, Y. XIV
Halilov, Kulu 69
Halilov, Penah 69
Halil Rıza 69
Halk Cephesi 71, 72, 73, 75, 76
Hamza Mirza 388
Han Gali Arslan 123
Hanikof 316
Han Tengri 5, 79, 80, 89, 217, 226, 307
Harezm 42, 181, 234, 282, 306, 312, 344, 348, 349, 353, 355, 366, 414, 415
Harezm Cumhuriyeti 181, 282, 355, 415
Harezm Halk Cumhuriyeti 344
Harezmî 364, 439
Hasan Bek (Nayman) 154
Hasan Panamas 146
Hasan Zerdabî 148
Hayan 119
Hayat (Azeri Gazetesi) 148, 444
Haydar Şah, (Buhara Emiri) 235, 237, 239, 314
Hayıt, B. 99, 103, 104, 107, 155, 167, 171, 178, 180, 192, 203, 204, 205, 238, 249, 254, 265,

266, 267, 272, 275, 278, 280, 281, 314, 315, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 340, 341, 342, 343, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 409, 414, 464
Hazar 79, 81, 90, 181
Hazar (Denizi) 5, 6, 11, 12, 20, 28, 30, 64, 79, 81, 90, 96, 107, 171, 181, 226, 227, 238, 263, 269, 270, 282, 307, 308, 322, 349, 355, 379, 382, 383, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 403, 404, 409, 413, 415, 424
Hazar Denizi 6, 11, 12, 20, 28, 64, 79, 81, 90, 96, 107, 171, 226, 238, 307, 349, 391
Hazar Denizi Havzası Kazakları 107
Hazar Kıyısı Bölgesi 30
Hazarlar 17, 309
Hazar Ötesi 393, 398, 424
Herat 385, 386
Hetmanek 220, 226, 464
Hıra-Beğ (şair) 416
Hıristiyanlaştırma 381
Hıtay 235, 245
Himmet Partisi 40, 42, 53
Hind Denizi 311
Hindistan 5, 6, 20, 62, 90, 98, 100, 127, 128, 177, 204, 227, 241, 251, 252, 254, 259, 260, 308, 311, 312, 317, 318, 320, 323, 350, 364, 395, 440
Hindistan Valiliği 254
Hind Müslümanları 158
Hindular 158
Hisar 246
Hive 98, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 221, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 246, 247, 248, 250, 251, 256, 257, 261, 263, 279, 280, 306, 311, 313, 314, 322, 323, 327, 338, 343, 381, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 396, 409
Hive (Hanlığı) 232, 238, 313, 322, 323, 384, 385, 387, 389, 393
Hive (Harezm) Hanlığı 311, 313, 322
Hîve 162
H.N. Orkun 228, 382
Hocaeli 75, 181, 282, 415
Hocaili 355
Hoca-Kale 399
Hocend 320
Hocent 246, 254, 256, 266
Hokand 105, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 167, 168, 181, 204, 225, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 277, 279, 280, 283, 306, 312, 314, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 326, 327, 339, 340, 341, 356, 391, 392
Hokand (Hanlığı) 118, 225, 232, 233, 234, 238, 239, 244, 256, 267, 312, 319, 322

Hokand Muhtar Hükümeti 168
Hollanda 127, 251, 317
Hollandalılar 86
Horasan 238, 311, 313, 379, 382, 383, 384, 386, 387, 396, 409, 422
Hoten 235, 240
Howorth, H.H. 232, 237, 239, 244, 245, 248, 252, 253, 310, 311, 312, 313
Hoyski, Fethali Han 38, 51, 54
H. Stumm 313, 322, 390, 392
Hudayar, Hokand Hanı 264
Hudâyar Han 245, 247, 248, 252, 253, 256, 258
Huday Bergen 152
Hudaynazar 100
Huddle, F. 66, 67, 464
Hun İmparatorluğu 228, 420
Hunlar 6, 90, 92, 227, 308
Hun Türkleri İmparatorluğu 17
Hüseyinev 54
Hüseyinzâde, Ali Bey 42, 50
Hüsnüddin Halife, Medresesi 146

I

Ignatiyev 125, 128
Ilgar, İ. 36, 150, 152, 160, 464, 469
Irak 366, 382
Irakayev 288
Ircar 320
Irgız 102
Irgız Nehri 81, 117, 249, 314
Irons, W. 59
Issık-Köl 217, 218

İ

İbn-i Sina 175, 364, 366, 439
İbrahim, Abdürreşid 330
İbrahim Altınsarın (1841-1899) 147
İbrahim Beğ 353
İbrahim Halil (Karabağ Hanı) 26
İç Asya 5, 6, 89, 90, 226, 227, 307, 308
İdil 20, 79, 90, 92, 96, 164, 168, 175, 227, 308, 437, 466, 468
İdil-Ural Hükümeti 168
İdil-Ural Otonom Cumhuriyeti 164
İdil Valisi 96
İdil (Volga) 90
İdil (Volga) nehri 79
İgelstrom, Baron 111
İgnatiyev, Albay 250
İgnatiyev, Kont 268
İgnatiyev, N. 316
İgnatiyev, N. Kont 124, 125, 128, 316
İğdir boyu 382
İ. Kafesoğlu 17, 228, 382, 420
İl-Geldi (şair) 416
İli 17, 80, 103, 217, 233, 473
İli Vadisi 103
İli Ala-Tavı 80
İli Nehri 80
İlisu (Zakatala) Hanlığı 26
İlminski, Nikolay 65, 135, 197, 198, 222, 435
İlyali 181, 282, 355, 415
İmamverdi, Verdi 69
İmrali 384
İnan, A. 273, 465

İngiliz 20, 27, 46, 56, 57, 58, 204, 240, 241, 247, 259, 260, 261, 262, 302, 315, 320, 323, 332, 349, 353, 386, 389, 395, 408, 409, 413, 417, 422, 470
İngiliz(ler) 20, 27, 46, 56, 57, 58, 204, 240, 241, 247, 259, 260, 261, 262, 302, 315, 320, 323, 332, 349, 353, 386, 389, 395, 408, 409, 413, 417, 422, 470
İngilizler 57, 156, 321, 349, 395
İngiltere 31, 124, 127, 128, 129, 204, 211, 251, 252, 259, 260, 261, 314, 317, 318, 320, 395, 413, 421
İnsan Hakları Kurumu 426
İrakli (Gürcü Kralı) 21, 22, 23
İran 4, 5, 6, 11, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 41, 42, 45, 46, 49, 56, 57, 58, 59, 74, 75, 90, 96, 100, 124, 158, 227, 232, 234, 237, 256, 261, 308, 311, 313, 364, 366, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 395, 396, 403, 409, 410, 413, 415, 417, 422, 440, 449, 458, 459, 460, 466, 470
İranlılar 20, 27, 41, 386, 388, 396
İran Ordusu 27, 58, 386
İran Şahlığı 11
İrtiş 98
İrtiş nehri 81
İsak 224
İsa Tülenbay 123
İset Batır 123
İshaki, Ayaz 160
İskender 17
İskenderiye 258
İskitler 5, 17, 90, 92, 227, 308
İslâm 19, 24, 25, 26, 34, 41, 48, 55, 133, 147, 177, 223, 245, 257, 276, 279, 309, 312, 328, 332, 339, 345, 351, 358, 359, 372, 383, 403, 434, 437, 460, 461, 472, 473, 474
İslâmiyet 434, 437
İslam Abdulganiyeviç, Kerimov 372, 373, 374
İslâm Şurası 339
İslam Teşkilâtı 449
İsmail Han (Seki Ham) 25
İsmail Hoca 329
İsmail Suphi (Soysallıoğlu) 175, 176, 281, 354
İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey. 175, 176, 281, 354
İsmail Süphi Bey (Soysallıoğlu) 176
İsrail 434
İstanbul 7, 19, 21, 22, 24, 25, 31, 38, 39, 41, 42, 43, 47, 50, 84, 96, 97, 99, 103, 105, 107, 109, 115, 128, 129, 140, 148, 150, 158, 160, 171, 175, 176, 178, 198, 199, 203, 204, 228, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 240, 243, 245, 247, 249, 256, 259, 268, 276, 280, 311, 313, 314, 317, 320, 321, 323, 334, 335, 346, 348, 352, 353, 382, 387, 389, 393, 397, 403, 434, 436, 459, 460, 461, 462, 463, 464,

465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475
İsti 105
İsvicab 245
İşçi-Asker-Köylü Şurası 276, 335
İşim Han 94
İşim Nehri 80, 81
İttifak Sovyeti 426
İttihat ve Terakki 42
İvanov, General 269
İvonova, Çariçe Anna (1730-1740) 100
İzgent 403

J

Jungar İstilası 108
Jungarlar 94, 95

K

Kaari, Münevver 281, 332, 354
Kabil İmamverdi 69
Kaçak Hareketi 32
Kaçar (Hanedan) 22, 26, 56
Kaçarlar 59
Kadet Partisi 151
Kafesoğlu, İbrahim 7, 17, 228, 229, 382, 420, 465
Kafkas Cephesi 28, 46
Kafkaslar 6, 17, 18, 23, 62, 126, 315, 436
Kafkasların Çeçenleri 36, 157
Kafkas Ülkeleri 129
Kafkasya 11, 29, 30, 31, 34, 37, 48, 51, 64, 125, 160, 162, 315, 432, 434, 460
Kafkasya Genel Valiliği 31
Kalıgul 224
Kalman, Bakıtkerey 167
Kalmin 164
Kalmuk İstilası 94, 106, 312
Kalmuklar 91, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 231, 310, 312
Kalmurza 224
Kamanev 352
Kâmil, Kaari 332
Kam Sebşen 392
Kanada 211
Kanat Şah 252
Kanglı 105
Kanuni Sultan Süleyman 19
Karakoyunlu Devleti 18
Karabağ 11, 21, 26, 48, 54, 62, 63, 64, 71, 74, 75, 76
Karabağ Hanlığı 26
Kara-Batur 401
Karaçoğlu 288
Karadeniz 6, 90, 124, 308
Kara-Evli boyu 382
Karagan 86
Karaganda 180
Karaganda Bölgesi 82
Karahan 47
Karahanlı Devleti (920-1212) 309
Karakale 386, 387, 388
Karakalpak 305, 355
Karakalpaklar 232, 306
Karakol Bölgesi 181, 283, 356
Karakul 303, 380
Karakum Çölü 390
Kara-Kum 344, 379, 380, 412, 444, 445
Kara-Kum Kanalı 445
Karaman 382

Karapul 379
Karaş, Ömer 152
Kara-Şâir 416
Karatal nehri 81
Karatav 120, 122
Kara-Tav 79, 82
Karatay, Bahtcan 164
Karınlık 119
Kârî, Münevver 165, 332
Karkaralı 79, 82
Karkaralı (bölge) 164
Karkın boyu 382
Karluklar 309
Karşı nehri 301
Karşi 282, 355
Kasımbek 225
Kasım Bey 115, 203, 248
Kasım Han 93
Kasımoğlu, Sultan Kenasarı 114
Kasım Tınıstan 224
Kaşgar 122, 124, 235, 236, 470
Kâşgar Dağları 217
Kâşgar Devleti 314
Kaşgaylar 59
Kaşkadar 180, 306
Katenin, General 125
Kâtibî (şairi) 416
Katta-Kurgan 321
Kaufman, General 263, 264, 265, 266, 267, 268, 321, 323, 389, 393, 398
Kaufman, General 263, 265, 266, 267, 268, 321, 323, 389, 393, 398
Kayı Boyu 382
Kazak XIV, 3, 62, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 179, 180, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 221, 222, 224, 230, 231, 233, 238, 239, 248, 251, 274, 275, 279, 280, 281, 282, 287, 296, 305, 312, 324, 325, 326, 330, 339, 340, 341, 346, 354, 355, 384, 392, 396, 410, 414, 415, 457, 465, 470, 477
Kazak (Gazatesi) 151
Kazak Anayasal Demokratik Partisi 340
Kazak-Başkurd Askerî Mıntıkası 168
Kazakbayev, A. 291
Kazak Eyaleti Fevkalâde Komiserliği 171
Kazak Gazetesi 165
Kazak İhtilâl Komitesi (KIREVKOM) 170
Kazakistan Komünist Partisi 185, 194, 195, 206, 207, 208, 209, 279

Kazakistan Parlamentosu 211
Kazaklar 87, 88, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 123, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 151, 153, 154, 155, 165, 169, 170, 179, 190, 191, 195, 202, 211, 230, 281, 306, 310, 312, 325, 340, 354, 381, 396
Kazak Meseleleri Müdürlüğü 171
Kazalinsk 248
Kazan 96, 129, 135, 136, 138, 140, 146, 147, 148, 150, 230, 312, 334, 335, 344, 345, 464, 473
Kazan Hanlığı 96
Kazan(lı) 96, 129, 135, 136, 138, 140, 146, 147, 148, 150, 230, 312, 334, 335, 344, 345, 464, 473
Kazanlı Tatar Türkleri 329
Kazan Müslümanları Kongresi 334
Kazemzadeh 39, 54, 465
Kâzım Karabekir 47, 48
Kebin Vadisi 218
Kekilbayev 89
Kemîne (şair) 416
Kenasarı 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 130, 203, 248, 253, 325, 326, 473
Kenasarı Han 119, 121, 122, 253
Kenasarı, Sultan 114, 203, 248, 325
Kenasarin 288
Kenasrin, B. 224
Kenesarı, Azilhan 166
Kenzie, D. Mac 126
Kerenski 156, 158, 159, 277, 335, 336
Kerim, Fatih 160
Kerimcanov, B. 290
Kerim Han 241
Kerki 181, 355, 415
Kerki Vilayeti 282
Kermin 282, 355
Keşkül (Mecmua) 148
K.G.B. 212, 372
Khalfin 255, 261, 466
Khalfin, A.N. 250, 316
Khungtayji, Batur 95
Khun (Prof.) 436
Khuruşçev 289, 362
Khu Urluk 94
Kılıç Manurkan 223
Kılıç (şair) 223, 224, 225, 236, 290, 291, 416
Kıpçak 6, 90, 104, 154, 198, 227, 234, 240, 241, 244, 245, 248, 262, 264, 308
Kıpçaklar (Kumanlar) 309
Kıpçak (Türkleri) 6, 90, 104, 154, 198, 227, 234, 240, 241, 244, 245, 248, 262, 264, 308
Kırbaş 225
Kırgız XIV, 3, 5, 89, 90, 97, 98, 103, 120, 128, 130, 164, 167, 179, 180, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 238, 239, 244, 245, 246, 248, 251, 260, 262, 264, 265,

267, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 305, 307, 308, 312, 318, 341, 356, 365, 384, 415, 457, 464, 467, 477
Kırgız Dağları 217
Kırgızistan İlimler Akademisi 222
Kırgız Türkleri XIV, 128, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 230, 231, 233, 238, 245, 251, 260, 262, 264, 267, 273, 274, 286, 288, 289, 294, 297, 308
Kırım 21, 22, 23, 31, 36, 41, 42, 84, 97, 98, 124, 129, 138, 140, 147, 150, 157, 162, 164, 175, 249, 314, 315, 344, 345, 389, 411, 438, 461
Kırım Hanı 84, 97
Kırım Harbi 31, 124, 249, 314, 315
Kırım Tatarları 42
Kırımlı Tatar Türkleri 329
Kırım Türkleri 164
Kızık boyu 382
Kızıl-Avrat 397
Kızılcar 146
Kızıl Kırgızistan (dergi) 224
Kızıl Ordu 12, 65, 72, 73, 170, 171, 172, 177, 178, 185, 212, 280, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 372, 412, 413
Kızılözen 11
Kızıl-Ray 79
Kızılsu 390, 391
Kızıl Su 217
Kızılyar 154
Kiev 38, 433
Kiril Alfabesi 436
Kirillov 98, 100, 101
Kirilloviç, İvan 98
Kirov 89
Klimoviç 35, 466
Kolbin Dağları 82
Kolçak, General 170
Kolhoz 61, 184, 285, 368, 428
Komintern 169
Komsomolets Kırgızii 289
Komünist Partisi 51, 54, 59, 60, 61, 69, 75, 170, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 192, 194, 195, 198, 201, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 226, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 337, 338, 344, 345, 355, 356, 361, 364, 367, 368, 370, 372, 374, 414, 415, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 438, 439, 440, 441, 442, 448
Kongırat 104
Kont Borch, General 398
Kont İgnatiyev 144, 268
Kont K.K. Palen 270, 411
Kont Simoniç 386
Kopenhag 38
Kopet Dağı 379, 384, 391, 400
Kore 211, 308
Koreli 83
Koreliler 305, 306

Korkut Ata 89
Kossak 111, 113, 117
Kossaklar 100, 109, 110, 325
Kostanay 168
Kotliarevsky (General) 25
Koytaş 303
Koyuncu, M. XIV
Kökçetav 115
Köken, Ş. 224
Kök-Köl bölgesi 120
Kök-Şal Dağları 217
Kölemenlerin 382
Kör-Molla (şair) 416, 417
Köymen, M.A. 18, 466
Krijanovski (Orenburg Genel Valisi) 131
Krijanovskiy General 254, 261
Krivoşeyn, A.V. 271
Kropatkin, Albay 405
Kruşçev 194, 203, 441
K. Sümer 376, 451
Kudaykulov, K. 287
Kulman, Bakıtkerey 166
Kulyab 181, 282, 356
Kuman 6, 90, 227, 308, 382, 421
Kuman (Kıpçak) 6, 90, 227, 308, 382, 421
Kunaev 195
Kunduz 246
Kunya-Ürgenç 282
Kura Havzası 11
Kur'an 119, 221
Kurat, A.N. 20, 36, 45, 53, 158, 466
Kurgan-Tube 282, 356
Kurgun-Tube 181
Kuropatkin, General 269, 395, 397, 406
Kurşab Nehri 217
Kurtka 126, 250
Kuruşçev 85
Kustanay 180
Kuşçıgul, Şahmerder 164
Kuşçugel, Kurbanali 163
Kuşit Han 387, 388, 389
Kuş-Murun 119
Kutadgu-Bilig 419, 422, 424
Kuyandı 164
Kuzey Afrika 359
Kuzey Amerika 128, 251, 252, 317, 318
Kuzey Azerbaycan 11, 14, 15, 27, 33, 41, 56, 58, 385
Kuzey Buz Denizi 81
Kuzey Kafkasya 160
Küba 21, 24, 45, 460
Küçük Cüz 95, 106, 107, 108, 110, 116, 130, 133
Küçük Orda 99, 101, 102, 107, 111, 113, 114, 231, 312
Küçüm Han 94
Küngey 217
Kür Nehri 63
Kürt 16
Kütükoğlu, B. 19, 20, 466
Kvantaliani, E.A. 54

L

Lahey 38
Lang, D.M. 23, 467
Lapin, Şir Ali 339
Latin Alfabesi 52, 55
Lawrance, John 260

Lazaryev, General 398, 399, 400
Lebedev, General 119
Lehistan 346
Lenczowski 57, 58, 467
Lenin 52, 53, 157, 168, 171, 203, 277, 290, 291, 292, 336, 342, 346, 442
Leningrad (Petersburg) 384, 433, 447, 463
Leninizm 202, 441
Lenkeran (Hanlığı) 25, 27
Leonid Brejnev 194
Lepsa nehri 81
Lezgi 16
Libya 198
Litvanya 73, 162
Litvanya Tatarları 162
L. Krader 418
Lomakin, General 397, 398, 400, 401, 402, 404
L. Schapiro 61, 286, 369
L. Tillet 200, 203, 437
Lütfi Efendi 324
L. Wieger 420

M

Macar 421
Macaristan 17
Macarlar 309
MacGahan, J.A. 323, 389
Mackenzie, D. 319
Madrid 38
Magcan Cumabay 152, 172, 174, 224
Mahdum Kulu 201, 385, 406, 408, 410, 416, 439, 450
Mahdum Kulu (Nur Verdi'nin oğlu) 405
Mahmud, Abidcan 332
Mahmud Han (Sultan) 245
Mahram Kalesi 265
Maksheyev, A.I. 319, 320, 321, 467
Maksudi, Sadri 275, 333
Malazgirt (Meydan Muh.) 18
Malezya 434
Malik (hilayeci) 225
Malikov, K. 290
Malla Bey 252
Malla Han 252, 253
Mamış 93
M.A. Muhiddin 342
Manap Sabdan 223
Manas 201, 224, 289, 439
Manas Destanı 224
Manat 345
Mançu 95
Mangışlak 79, 81, 82, 94, 180, 379, 383, 384, 396
Mangıt 181, 246, 282, 355, 415
M. Anwar-Khan 254, 317
Margilan 265, 272
Markozov, Albay 391, 393
Marksizm 202, 441
Ma'rufî (şair) 416
Marvin, Charles 262, 398, 400, 401, 467
Maslahat 422, 425, 426
Maveraünnehir 4, 6, 90, 93, 227, 234, 308, 366, 383, 384
Mc Gahan 143, 264
Mehdi Kulu Han 26
Mehmed Efendi (Şeyh Elhac) 247

Mehmed Emin Beğ 349
Mehmed Han (Şirvan Hanı) 21
Mehmed Ötemiş 152
Mehmet Rahim (şair) 69
Mehtacı (şair) 416
Mekke 96, 397
Memduh Şevket 48
Mergilan 246
Merkezi Toprak Komitesi 355
Merkitler 230
Merv 234, 282, 313, 316, 355, 379, 385, 388, 389, 398, 399, 403, 408, 409, 410, 415, 422, 445, 463, 474
Merv-i Şah Cihan 234
Mete (Mo-Tun) Han 308
Mey-Tube Vahası 120
M. Gorbaçev 446
Mısır 6, 198, 258, 433
Mısır Hidivi 258
Miller, F.A. 316, 468
Millet Meclisi 421
Millî Azerbaycan Şurası 37
Millî Merkezî Şûrası 276
Milliyetler Meselesi Halk Komiserliği 171
Milyutin 126, 266, 403
Milyutin, Albay (General) D.A. 316
Milyutin, D. 124
Minbay 192
Mingeçevir 64
Minorsky, V. 25
Minusinsk 5, 90, 226, 307
Mir Alim Han 341
Mir'at (Kazan Gazetesi) 148
Mirazçul 282, 355
Miryakub Dulat 151, 152, 153, 154, 165
Mir Yakub Dulat 192, 213, 340
Miryakub Dulat (Şair) 151, 152, 153, 154, 165
Mirza Abdülkadir 176
Miskin Kılıç (şair) 416
Mişçenko, P.I. General 270
Moğol 7, 18, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 105, 230, 231, 309, 310, 312, 383, 384
Moğol İmparatorluğu 309
Moğolistan 90, 95, 105, 227, 229, 231, 307
Moğol(lar) 7, 18, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 105, 230, 231, 309, 310, 312, 383, 384
Moldobasonov, K. 365
Moldo Kılıç 290
Moldovyalı 83
Molla-Nefes (şair) 416
Molla-Zelilî 416
Mondros Mütarekesi 46
Moskova 3, 22, 30, 35, 36, 48, 51, 53, 54, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 84, 86, 110, 112, 122, 123, 141, 160, 168, 169, 171, 175, 179, 180, 182, 184, 187, 188, 189, 192, 194, 196, 201, 202, 203, 205, 209, 210, 211, 212, 219, 275, 276, 277, 281, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 333, 334, 337, 341, 346, 348, 354, 360, 361, 368, 369, 373, 384, 403, 414, 416, 417, 428, 429, 430, 431,

433, 437, 440, 442, 444, 445, 446, 447, 449, 455, 461, 463, 464, 466, 468, 469, 474
Mo-Tun (Mete) 308, 420
Muallim, M.C.. 50, 463
Mucun Nehri 217
Muhammed Ali Han 238, 239, 240, 243, 244, 245, 248
Muhammedcam Tınışbay 192
Muhammedcan Tınaşbay (Semireçie Oslastı Temsilcisi) 149
Muhammed Emin Han 241, 386
Muhammed Han, Yar 403, 422
Muhammed Hitayi 310
Muhammednazar Gapurov 431
Muhammed Salih 373, 374
Muhammed Şeybani 232, 310
Muhammed Şeybani Han 232, 310
Muhiddinov, Abdülkadir 364, 370
Muhittinov (Özbek Komünist Partisi Şefi) 439
Muhtar Avezov 89
Muhtar Başkırt Cumhuriyeti 280, 339, 345, 346
Muhtar Cumhuriyet 180
Muhtar Oblast 59, 283, 367, 427
Muhtar Okrug 59, 183, 283, 367, 427
Muhtar Tatar Cumhuriyeti 345
Murad Han 84, 97, 252, 399, 401, 402, 403
Murad Şah 246
Muratoff, P. 126, 315, 460, 468
Muravyev 313, 390
Murgab 379, 380, 445
Muruntav 303
Murzaliev 89
Musabay, V. 437, 468
Musabekov 54
Musaddık 58
Mustafa Çokay 167, 175, 280, 335, 339, 468
Mustafa Han (Şirvan Hanı) 26
Mustafa Kemal Paşa 48, 175, 176, 281, 354
Mus-Tav 80
Muttalibov 71, 73, 75
Muzaffereddin 252, 253, 256, 317, 319, 320
Muzaffereddin, Buhara Emiri 252, 253, 256, 317, 319, 320
Mübarek 303
Münevver Kari 179
Müridizm Hareketi 32
Müsavat Partisi 35, 38, 40, 42, 43, 53
Müslüman Birliği Partisi 150, 151
Müstakil Azerbaycan Devleti 37

N

Nadir Şah (1736-1747) 14, 385
Nahcivan Hanlığı 27, 28
Nahçıvan 62
Namangan 180, 181, 246, 266, 283, 306, 356
Namat 225
Namatov 288
Namık, H. 335, 468
Napier, G.C. 322, 395, 468
Napolyon 23
Narın Irmağı 266

Nasreddin Han 265, 266
Nasrullah 239, 243, 244, 246, 247, 248, 252, 254
Nasrullah Han 244, 246, 247, 248, 252
Navoi 180, 306
Nayman 104, 154
Nazarbayev, Nursultan 73, 87, 209, 210, 211, 212, 213, 456
Nebi 32
Nedirbay, Aytakov 430
Nerimanov 54
Nesselrode 118
Nevaî 357, 358
Nevaî, Ali Şir 91, 363, 366
Nevai (Navoi) 309
N.I. Grodekov 328, 421
Nijni Novgorod 150
Nikola II., (Rus çarı) 35, 150
Nikola I., (Rus çarı) 31, 122, 124, 135
N. İlminski 65, 135, 197, 198, 222, 435
Nikora 276, 335
Niyaz, Pehlivan 332
Niyaz Bey Kalesi 255
N. Kruşçev 194, 203
Nobel Barış ödülü 72
Nogaylar 93
Nora nehri 81
N. Teodorowiç 438
Nûr (Kazan Gazetesi) 148
Nurali (1748-1775) 101, 107, 110, 111, 112
Nurali Han 110, 111, 112
Nur-Ata 282, 355
Nuri Paşa 46
Nuri-Şâir 416
Nurjemal Durdiyeva 430
Nur Muhammed 254
N. Nazarbayev 87, 209, 456
Nur Verdi Han 387, 388, 391, 392, 393, 394, 397, 399, 403, 404, 405, 409, 422

O

Obi 81, 82
Obi Havzası 81
Obkom 195
Oblast 30, 131, 132, 180
Obruçev (Orenburg Genel Valisi) 118, 119
O. Caroe 55, 178, 435
Oğuz 6, 7, 42, 49, 51, 174, 382, 383, 384, 420
Oğuz Han 174
Oğuz Han Destanı 420
Oğuzlar 6, 18, 90, 227, 308, 309, 382, 383, 418
Oğuz Türkçesi 382
Oğuz (Türkmenler) 6, 7, 42, 49, 51, 174, 382, 383, 384, 420
Oktay, A. 175
Olcas Süleymanov 89, 437
Olcott 104, 111, 130, 131, 132, 133, 141, 186, 187, 189, 192, 193, 468
Omsk 79, 148
Ongin ırmağı 420
Or Irmağı 100, 101, 109
Oraltay, H. 167
Oraltay, Hasan 208
Oras Muhammed Han 94
Ora Tepe 254, 256

Oraz Serdar 412, 413, 429
Orenburg 79, 97, 99, 101, 102, 106, 107, 111, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 125, 129, 130, 131, 132, 136, 138, 140, 144, 146, 164, 166, 168, 171, 231, 249, 254, 255, 263, 274, 319, 324, 326, 330, 349, 392, 463, 469
Orenburg (Eğitim Bölgesi) 79, 97, 99, 101, 102, 106, 107, 111, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 125, 129, 130, 131, 132, 136, 138, 140, 144, 146, 164, 166, 168, 171, 231, 249, 254, 255, 263, 274, 319, 324, 326, 330, 349, 392, 463, 469
Orenburg Genel Valiliği 130
Orenburg Step Komisyonu 135
Orhun 6, 90, 227, 308, 383
Orhun Abideler 308
Orhun Nehri 90, 227, 308
Orjonikidze 51
Orks 119
Orkun, H.N. 228, 382, 468
Orman Bey 120
Orta Asya XIII, 4, 17, 18, 20, 31, 34, 62, 79, 81, 91, 96, 98, 100, 101, 103, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 177, 203, 204, 217, 219, 227, 230, 231, 232, 239, 250, 251, 252, 261, 262, 272, 273, 278, 279, 280, 301, 302, 303, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 323, 324, 326, 327, 340, 351, 352, 357, 358, 364, 365, 366, 379, 380, 384, 389, 390, 392, 395, 396, 403, 404, 416, 421, 439, 443, 447, 451, 460, 463, 472
Orta Asya İlmî Araştırma Enstitüsü 366
Orta Asya İslâm Devleti 177, 351
Orta Cüz 102, 103, 104, 107, 108, 114, 116, 118, 130
Orta Doğu 124, 314, 315, 389
Osman Hoca 332, 342, 354
Osmanlı 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 46, 50, 84, 96, 97, 98, 124, 126, 128, 138, 147, 204, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 247, 252, 254, 256, 257, 258, 260, 309, 311, 312, 313, 314, 316, 321, 323, 324, 387, 389, 397, 398, 459, 460, 466, 470, 471, 474
Osmanlı Devleti VI, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 96, 97, 124, 126, 128, 204, 232, 235, 236, 237, 238, 240, 257, 260, 312, 313, 314, 321, 323, 470, 471
Osmanlı Hükümeti 21
Osmanlı (lar) 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 46, 50, 84, 96, 97, 98, 124, 126, 128, 138, 147, 204, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 247, 252, 254, 256, 257, 258, 260, 309, 311, 312, 313, 314,

316, 321, 323, 324, 387, 389, 397, 398, 459, 460, 466, 470, 471, 474
Osmanlı Türkiyesi 14, 19, 41, 138
Osman Sadık 223
Oş 181, 218, 219, 223, 267, 271, 272, 283, 356, 372
Oşaktı 105
Oş Pedegoji Entitüsü 223
Oş Politeknik Enstitüsü 223
Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti 57, 58
Otonom Başkurt Cumhuriyeti 164
Otonom Kazak Cumhuriyeti 164
Otrar 245
Oyratlar 94, 230

Ö

Ögel, B. 228, 468
Ömer Han 234, 235, 237, 238, 239, 243, 248
Ömer Karaş 152
Ömer Paşa 315
Ön Asya 384
Örfi Efendi 241
Özbek 91, 309, 314
Özbek Devleti 232, 309
Özbek Han 310
Özbekistan XIII, 79, 168, 170, 180, 187, 190, 203, 213, 217, 282, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 380, 384, 439, 443, 444, 445, 455, 457, 473, 477
Özbekistan Aydınları Birinci Kongresi 364, 439
Özbekistan İlimler Akademisi 364
Özbekistan Komünist Partisi 203, 364, 368, 370, 372, 374, 439
Özbekler 86, 91, 169, 179, 190, 232, 281, 306, 310, 311, 343, 354, 363, 367, 381, 389, 412, 414
Özerk Karakalpak Bölgesi 301

P

Pahlen, K.K. 144, 145, 328, 468
P.A. Kuçkin 192
Pamir 181, 246, 282, 283, 301, 303, 356
Pan-Slavist 268
Pantürkist 436
Pan-Türkizm 328, 430
Paris 31, 38, 46, 125, 128, 165, 315, 325, 351, 433, 462, 463, 469
Parlamentosu 211, 213
Parsa, Hoca Muhammed 320
Parsu 181, 282, 355, 415
Pavlodar 180
Peçenek 6, 90, 227, 308
Peçenek(ler) 6, 90, 227, 308
Pehlevî Hanedânı 56
Pekin 125
Perestroika 446, 461
Perestroyka 69, 206, 208, 209, 296, 373, 443, 447
Peşidov 203

Petersburg (Petrograd) 97, 100, 103, 109, 118, 120, 125, 126, 127, 131, 143, 145, 150, 249, 262, 263, 266, 269, 270, 271, 316, 319, 320, 321, 322, 327, 328, 387, 397, 399, 404, 416, 421, 447, 459, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474
Petro, Deli 98, 100
Petro (Rus çarı) 21, 98
Petrovski, General 113
Pierce, R.A. 144, 263, 268, 269, 270, 327, 411, 469
Pipes, R. 51, 178, 186, 349, 351, 352, 353, 469
Pişkek 181, 265
Plevne 404
Pobedonostsev. K.P. 137, 148
Polat Bey 264
Polat Han 266
Polevinov 199, 435
Polonyalı 83, 117
Ponomaryov, B.N. 205, 442
Popov, A.L. 126, 469
Pravda 121, 203, 209, 210, 365, 366
Pravda Vostoka 365, 366
Prens Dolgorukov 398, 399
Prjevalsk 219
Prut 20, 98
P. Sykes 18, 311, 386
Pugachev 101, 110, 461

Q

Quested, R.K.I 126, 469

R

Raboçi, Bakinski 69
Rahim, Said Muhammed 322
Ramis Rıskulov (şair) 225, 226
Rawlinson, H.C. 127, 250, 315, 320, 385, 469
Raykom 195
Resuliye Medresesi 146
Resul Rıza 69
Resulzâde, Mehmet Emin 35, 36, 42, 45, 53, 76, 334
Reşidov 203, 205, 370, 371, 442
Reşidov, (Özbek Komünist Partisi I. Sekreteri) 442
Revan 20, 21, 27, 28, 30
Revan, Hanlığı 21, 27
Rezzakov, I.R. 290, 291
R.G. Watson 386
Rıbaçiye 219
Rıskul, Turar 179, 281, 354
Riçkov, P.I. 99
Rieber, A.J. 31, 125, 126, 128, 315, 316, 469
R. Michell 395
Roma 38
Romanskiy, D.I. 319, 320
Rosenbach, General 268
R. Taagepera 418
Rumer, B. 302, 469
Rumlar 29
Rus-İngiliz rekabeti 57
Rus-Kazak Okulları 147
Rus Komünist Partisi 180, 181, 278, 279, 282, 283, 287, 338, 355, 356, 415
Russell, John 261

Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi 277, 337
Rusya XIII, 6, 11, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 52, 53, 59, 60, 62, 63, 64, 75, 88, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 113, 114, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 133, 138, 139, 140, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 177, 184, 199, 202, 203, 204, 205, 207, 210, 212, 220, 236, 237, 238, 240, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 259, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 283, 284, 302, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 324, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 341, 343, 344, 345, 347, 350, 364, 368, 373, 374, 385, 386, 389, 390, 393, 397, 403, 404, 410, 411, 412, 413, 418, 426, 428, 432, 433, 434, 435, 436, 440, 441, 442, 443, 448, 455, 456, 459, 464, 466, 469, 470, 477
Rusya Müslümanları 35, 36, 40, 43, 48, 88, 138, 150, 157, 159, 160, 162, 163, 165, 274, 276, 330, 334, 469
Rusya Müslümanları İttifakı 35, 40, 274, 330
Rusya Müslümanları Kongresi (Kurultayı) 36, 88, 150, 276, 334, 469
Rutkosky, Albay 405
R. Vaidyanath 180, 281, 353, 414
Ryazanov, A.F. 112, 469

S

Sabıroğlu, İşan Muhammed 272, 328
Sabir, A. 434, 469
Sabirler 17, 90, 227, 308
Sabit Dönentay 152
Sadavar 181, 282, 355, 415
Sadık Karaç 224
Sadruddin Han 354
Safarof 278
Safevî Devleti 19
Sagınbay 224
Sağız-Uil 111
Sahmirov, A. 113
Sait Muhammed 265
Saka(lar) 17
Sakar-Molla (Şair) 416
Saken, Seyfullin 193
Salikhov 288
Salur 384, 448
Salur boyu 382, 384
Samar 109
Samoylovich 416, 417, 470
Sanbayev 89
Sancar Asfendiyar 202
Saparmurad Niyazov 426
Sarasu 181, 282, 356
Saratov 79

Saray, M. 19, 27, 41, 47, 175, 198, 199, 203, 231, 232, 235, 273, 313, 317, 318, 321, 329, 361, 389, 394, 434, 435, 442
Sarı Asi 282
Sarı-Asi 355
Sarıcan 115
Sarık 384, 410, 416
Sarıkamış (Türkmenistan'da) 392
Sarı-Şâir 416
Sarı-Uysun 105
Sarnogoyev, Baydılda 290
Sartlar 232
Sasani 17
Savur 80
Saxurlar 16
Sayan Dağları 226, 307
Sayram 93, 103
Schapiro, L. 61, 184, 286, 369, 471
Schuyler 21, 143, 144, 244, 245, 252, 256, 263, 264, 327, 461, 471
Schuyler, E. 21, 244, 264, 327
Sedelnikov, A.N. 325, 471
Sehend Dağı 11
Sekel 154
Seken Seyfulla 152
Selçuk Bey 383
Selçuklu 18, 91, 309, 383, 466, 474
Selçuklular 18, 309
Seleti Gölü 81
Seleti nehri 81
Selim III 22
Sereda, N. 120
Selselan Dağı 11
Semagul Sadıvakasev 193
Semerkand 138, 180, 221, 246, 263, 282, 301, 306, 321, 355, 366, 381
Semi 149, 168
Semipalat 163
Semipalatinsk 83, 131, 132, 180, 211
Semirechie 263, 269
Semireç 131, 132, 134
Settar Han 56
Seydal (Kazak aydını) 151
Seydi Ali Reis 311, 471
Seyfullin 167, 193, 471
Seyhun Nehri (Sir-Derya) 90, 227, 308
Seyitahmed, Cafer 160
Seyitzade, Mir Mehti 69
Seyyid Abdülcelil 146
Seyyid-Hoca (şair) 416
Seyyid Muhammed Ömer Han (Hokand Hanı) 235
Seyyid Muhammed Rahim 392
Seyyid Sultan Han 253, 256
Seyyid Yakub Efendi 258
Seyyid Yakub Han Töre 256, 257
Shahmatov, F.V. 325
Shaumian 52
Sheehy, A. 221, 273, 306, 344, 471
Sıddıkoğlu, Abdülkerim 287
Sır Derya 118, 248
Sır-Derya 79, 80, 81, 89, 103, 131, 132, 154, 217, 227, 238, 301, 302, 308
Sırım Batur 111, 112, 325
Sırplar 28

Sırtlanov, Ş. (Duma Ufa Temsilcisi) 149
Siber 246
Sibirler 309
Sibir Türkleri 167
Sibirya 5, 6, 36, 79, 80, 82, 90, 94, 96, 100, 102, 106, 107, 108, 117, 118, 120, 125, 130, 132, 155, 157, 162, 167, 227, 249, 263, 272, 275, 307, 313, 332
Sibirya Genel Valiliği 107, 132
Sibirya Kazakları 108
Singh, S.A. 314
Singh S.H. 127, 250
Sir-Derya (Seyhun) 102, 246, 282, 320, 356
Sirgeli (Kazak boyu) 105
Sir Ronald Thomson 421
S. Kenzhebaev 182
Skolobev, General 266
Sladkovskii, M.I. 126
Smirnov, E.T. 104, 119, 472
S.M. Svezbaev 395
Sofya 331
Sokol, E.D. 155, 274, 275, 328, 331, 332, 472
Sonak 154
Son-Köl 217
Sosyalist Himmet Partisi 40
Sovyet Kazak Hükümeti 172
Sovyet Komünist Partisi 59, 60, 61, 182, 183, 184, 188, 198, 201, 205, 207, 284, 361, 367, 368, 415, 427, 430, 438
Sovyetler Birliği 42, 51, 60, 61, 69, 73, 99, 189, 194, 198, 199, 201, 202, 203, 206, 210, 219, 293, 294, 301, 361, 373, 432, 440, 441, 442, 443, 444, 447, 449, 466, 477
Sovyetler Birliği Tarihi 442
Sovyet Müslümanları 434
Sovyetskaya Kırgıziya 289, 290, 291, 292, 294
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri 415
Sovyet Tarihçileri Konferansı 203, 205
Soysallıoğlu, İsmail Suphi 175, 176, 281, 354
Soyuk Han 105
Stalin 65, 74, 157, 168, 169, 171, 186, 188, 194, 201, 277, 287, 289, 293, 336, 341, 345, 346, 370, 417, 438
Stockholm 38, 330
Stoddart (Albay) 240
Stolipin 35
Stumm, H. 313, 322, 323, 390, 391, 392, 393
Suhan Babayev 430
Sultan Bökey Nurali 107
Sultangaliyev 170
Sultan Galiyev 179, 281, 354
Sultan Hoca 179, 281, 354
Sultan Mahmud Togayır 152
Sultan Sadık Bey 253
Sultan Sancar 383
Sumgait 63
Sunçu 400
Surhandar 180, 306
Surhan Derya 303
Suriye 382

Suzak 103
Süleyman, Olcas 19, 196, 200, 208, 211
Sümer, F. 18, 19, 376, 451, 472
Sünnî 14
Swietochowski 31, 39, 40, 54, 472
Sykes, P. 18, 311, 313, 386, 472

Ş

Şah Abbas 20
Şah-Bende (şair) 416
Şah-Budak 310
Şah Cihan 234, 312
Şahimerdan Kuşçegul (Akmolinsk Oblastı Temsilcisi) 149
Şah İsmail 19, 232, 311
Şah Murad Han 252
Şahruh İbn Aşur Kul 232
Şahverdi Han (Gence Hanı) 21
Şarı-Çu nehri 81
Şark-ı Rus (Azeri Gazetesi) 148
Şark İnkılâbı 199, 435
Şehribaz 282, 355
Şeki 21, 25
Şeki Hanlığı 25
Şeki-Zagatal 62
Şemahı 45
Şemsi Asadullah (Azerbaycanlı) 160
Şeybani Han 232, 310
Şeydâî (şair) 416
Şeyh Cüneyd 19
Şeyh Şamil 31, 126
Şii-Şia 14, 19, 31
Şimali Kafkasya 48
Şir Ali Han 245
Şir Ali Lapin 339
Şîr Muhammed Beğ-Hacı Koşakoğlu 348
Şirvan 21, 24, 25, 26, 63, 64
Şirvan Hanlığı 26
Şoinbaev, T. 122, 473
Şükürlü, Ali İsa 69

T

Tabgaç Devleti 421
Tabın 109
Tacik 176, 180, 282, 352, 356, 365, 415
Tacikistan 181, 301, 365, 443
Tacik Komünist Partisi 180
Tacik(ler) 176, 180, 282, 352, 356, 365, 415
Tahir Han (1523-1533) 93
Tahirzade, Ali Ekber 50
Tahran 38, 387, 388, 395, 397, 409, 421
Takiyef, Hacı Zeynelabidin 50
Talas 105
Talas Nehri 217
Talas Vadisi 218
Taldu Kurgan 355
Talış 16, 25, 461
Talibi (şair) 416
Tambovsky 332
Tanaç, Veledhan 163
Tanaş, Velihan 167
Tanhu 420
Tanrı Dağları (Han Tengri Tiyan Şan) 5, 79, 82, 89, 217, 218, 226
Tarbağatay 80
Targabatay (dağları) 102

Tar Nehri 217
Tarsakan 399
Taşauz 379, 415, 446
Taşkent 93, 95, 104, 105, 117, 119, 131, 138, 179, 180, 181, 203, 204, 205, 221, 237, 245, 246, 252, 253, 254, 255, 256, 260, 261, 263, 265, 267, 273, 277, 278, 280, 281, 282, 301, 304, 306, 319, 321, 328, 336, 337, 339, 340, 344, 349, 354, 355, 365, 366, 392, 441, 463, 465, 470, 472
Taşkent Hanlığı 105
Taşnak 39, 47
Taşnak Partisi 29
Taşöz 181, 282, 355
Tatar 16, 49, 65, 83, 135, 136, 164, 165, 168, 169, 170, 179, 221, 222, 279, 296, 305, 329, 335, 338, 344, 345
Tatar- Başkırt Muhtar Cumhuriyeti 345
Tataristan 136, 438, 444
Tatar Komünist Partisi 345
Tatar(lar) 16, 49, 65, 83, 135, 136, 164, 165, 168, 169, 170, 179, 221, 222, 279, 296, 305, 329, 335, 338, 344, 345
Tatarlar 36, 49, 97, 98, 136, 306, 334, 345
Tatarlar(Türkleri) 36, 49, 97, 98, 136, 306, 334, 345
Tatar-Tatarlar 16, 36, 49
Tatar Türkleri 164, 221, 329, 344
Tatar Türkleri 168
Tatar Vaftiz Okulu 136
Tauke Han 94, 117
Tayman, İsatay 113
Taymas, A.B. 335, 473
TBMM 176
T.B.M.M. 47, 176, 473
Tebriz 11, 19, 20, 56
Tecend Derya 379, 385
Teke 384, 386, 409, 416, 448
Tekeli 82
Tekiner, S. 24, 32, 33, 34, 69, 356, 365, 366, 371, 473
T.E. Kordiş 433
Temi 111
Temir 86, 149, 154, 164
Temir Ali Nar Akın 164
Temir-Tav 86
Tercüman 140, 146, 148, 274, 330, 403, 475
Tercüman Gazetesi 140, 146, 148, 274, 330, 403, 475
Tercüman-ı Hakikat 403, 475
Terentyev, M.A. 249, 255, 261, 314, 315, 319, 320, 321, 322, 328, 404
Tergukasov, General 404
Tevekkel Han 93, 94
Tevfik Rüştü (Aras) 175
Tevkelev 99, 101
Tevkelev, Kutlu Mehmed (Aleksey İvanoviç) 98
Thomson (İngiliz Generali) 46, 396, 397, 405, 421
Tıkma Serdar 405, 406, 407, 408, 412
Tınıstanoğlu, Kasım 287
Tınıstanov, K. 290, 291

Tınışbay 151, 167, 192, 275, 280, 333, 339
Tınışbay, Muhammedcan 151, 167, 192, 275, 280, 333, 339
Tırmiz 301
Tırmiz nehri 301
Tibet 308
Tiflis 23, 37, 48, 392, 393, 396, 467
Tilence, Colaman 113
Timur 91, 230, 309, 366
Timurlular 18, 309, 310, 384
Tiyen-Şan (Tanrı Dağları) 79
Tobol 119
Tobol nehri 81
Togan, A.Z.V. 17, 18, 105, 109, 110, 115, 123, 154, 155, 164, 167, 168, 169, 174, 176, 177, 178, 186, 276, 279, 280, 281, 301, 334, 335, 339, 345, 346, 350, 352, 354, 413, 473
Toguzov, Kölbay 171
Tokmak 219, 265
Tokombay 224, 225
Tokombayev, Ali 225, 290
Toktogul 224
Tolögön Kasımbek 225
Tonguç (Gazetesi) 148
Topçıbaşı, Ali Merdan 35, 36, 40
Topçubaşı, Ali Merdan 50, 160, 334
Toprak Komitesi 180, 181, 282, 355, 356, 415
Toynbee, A.J. 19, 473
Töles boyu 228
Troysk 146
Tselinograd 180
T. Shabad 217
Tsitsianof (General) 23, 24
Tuğrul Bey 383, 384, 388
Tula 332
Tuna Bulgarları 421
Tungaçin, Muhammed 171
Turan 4, 18, 50, 79, 80, 81, 174, 179, 474
Turan Ali 50
Turan Ovası 79, 80, 81
Turan Birliği 179
Turan O. 18
Turar Rıskulov 193
Turgay 81, 102, 117, 131, 132, 137, 149, 154, 155, 163, 168, 171, 180, 249, 314
Turgay Nehri 81, 102, 249, 314
Turgişler 309
Turkbay, Aydarhan 167
Tursak 119
Tursunbaev 187, 188, 189, 474
Turusbek 225
Tüde (Sosyalist Parti) 169
Türk XIII, XIV, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 22, 25, 27, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 55, 58, 59, 65, 66, 68, 70, 74, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 109, 120, 128, 129, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,

205, 207, 209, 212, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 261, 264, 267, 268, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 286, 288, 296, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 318, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 339, 344, 345, 347, 350, 354, 356, 360, 361, 364, 365, 366, 373, 374, 376, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 387, 389, 394, 404, 410, 411, 413, 414, 418, 419, 420, 421, 424, 425, 426, 430, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 451, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 465, 468, 470, 471, 473, 474, 475
Türkistan VI, XIV, 6, 17, 31, 36, 79, 80, 89, 90, 93, 95, 98, 101, 103, 105, 107, 109, 115, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 143, 144, 145, 154, 155, 157, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 190, 192, 201, 204, 217, 220, 227, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 289, 301, 302, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 360, 364, 371, 383, 389, 393, 396, 398, 403, 404, 405, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 457, 460, 461, 464, 465, 466, 468, 470, 471, 473, 474
Türkistan (kale) 250
Türkistan (şehir) 253
Türkistan (Yesi) 122, 259
Türkistan Birliği 179, 281, 354
Türkistan Bölgesi 255
Türkistan Cumhuriyetleri 433
Türkistan Devleti 268
Türkistan Genel Valiliği 129, 155, 326, 327
Türkistan Hanlıkları 31, 105, 128, 204, 232, 235, 236, 249, 261, 313, 316, 317, 321, 323, 389, 470, 471
Türkistan Komünist Partisi 278, 279, 337, 338
Türkistan Millî Birliği 176, 281, 354
Türkistan Müslüman Kongresi 275, 334
Türkistan Müslümanları 434

Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 337
Türkistan Sovyet Komiserliği 336
Türkistan Türkleri XIV, 164, 167, 176, 179, 232, 233, 234, 277, 278, 280, 309, 328, 329, 333, 336, 353, 414
Türkiye XIII, XIV, 3, 11, 20, 29, 30, 31, 34, 36, 38, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 65, 73, 75, 86, 88, 89, 124, 129, 158, 159, 174, 175, 176, 177, 198, 199, 211, 225, 281, 297, 354, 361, 374, 380, 382, 397, 426, 436, 449, 455, 456, 457, 458, 466
Türkiye Türkçesi 88, 198, 199, 225
Türkiye Türkleri 42, 49, 51, 52, 175, 198, 426
Türkler 3, 4, 5, 6, 7, 14, 18, 20, 36, 39, 41, 42, 44, 91, 96, 136, 140, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 158, 165, 174, 175, 179, 198, 199, 203, 204, 226, 230, 262, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 305, 307, 309, 310, 325, 328, 330, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 354, 356, 414, 435, 436, 440, 470
Türkmen XIV, 3, 42, 58, 59, 94, 128, 164, 179, 180, 181, 238, 251, 269, 281, 282, 296, 305, 313, 318, 327, 328, 331, 343, 344, 354, 355, 365, 366, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 421, 422, 423, 424, 429, 430, 431, 432, 433, 445, 446, 447, 448, 449, 458, 465, 474, 477
Türkmen Cumhuriyeti 181, 251, 282, 318, 355, 446
Türkmençay (Antlaşma) 14, 27, 28, 29, 385
Türkmenistan Komünist Partisi 414, 429, 430, 431, 448
Türkmen Komünist Partisi 429
Türk Ocakları 41
Türk Yurdu 41

U

Ubağan 119
Ubeydullah Hoca 334
Ufa 98, 138, 140, 146, 149
Ukrayna 16, 346
Ukraynalı 16, 191
Ukraynalılar 220, 221, 305, 306, 381
Ulema Cemiyeti 279, 339
Ulu-Cüz 92
Uluğ Bey 201, 360, 363, 364, 366, 439
Ulu-Tav 79, 82
Umum Rusya Müslümanları İttifakı 35
Ural 5, 81, 82, 90, 94, 100, 101, 102, 106, 110, 119, 121, 131, 132, 133, 137, 149, 163, 164, 168, 175, 226, 307, 437, 468
Ural nehri 81, 94, 100, 101, 121

Ural Dağları 5, 90, 226, 307
Ural-Emba Havzası 82
Ural Kossakları 102
Urallar 90, 98, 227, 307
Uralsk 131, 180
Uraz-bekov 288
Uraze, Kulmuhammed 163
Urban, P. 201, 204, 205, 289, 364, 439, 440, 441
Urfa 109
Urgat 119
Urgut 321
Urmiye Gölü 11, 20
Urus-İnal 230
Usman Yusupov 370
Usubaliyev 295
Usubaliyev, T. 292
Uzunçarşılı, İ.H. 311
Uygur 83, 221, 223, 229, 318
Uygur Devleti 223
Uygur Hakanlığı 229
Uygur(lar) 83, 221, 223, 229, 318
Uzak-Doğu 34, 307
Uz'lar 90, 227, 308
Uzlar (Oğuzlar) 6, 309

Ü

Üç Cüz (Parti) 169
Ümmetaliyev, Ş. 290
Üreyir boyu 382
Ürgenç 247, 306
Üst-Yurt 79, 81

V

V. Ahmedov 365
Vaidyanath, R. 180, 181, 182, 281, 353, 354, 355, 356, 414, 415, 474
Vakhan bölgesi 181, 282, 356
Vakit (Gazetesi) 158, 274, 330
Valikhanov, C.C. 248, 249
Vambery 244, 256, 310, 311, 316, 320, 421, 422, 474
Van Gölü 11
V. Baker 422
V. Barthold 312, 387
Veli Ahund Medresesi 146
Veli Han 104, 108
Veniukoff, M.S. 318
Veretennikov 327
Verevkin, General 253
Verevkin, V.A. (General, Ural Oblastı Askeri Valisi) 133
Viatkin, M. 110, 112, 113, 114, 121, 474
Viyana 38, 98, 331, 433
V. Musabay 437
Vogay-oğlu 417
Volga 5, 6, 20, 36, 79, 90, 94, 96, 100, 157, 227, 308, 344
Volga Kalmukları 100
Volgograd 79
Volkovskiy, Prens 107
Von Taube, Baron 272
Vorontsov, S. Mihail 31
Vrevski, Baron 269

W

Wambery 252, 320
Washington 38, 137, 220, 461, 466
Wilson (A.B.D. Başkanı) 330

W. Kolarz 430
W. Schmidt 421

Y

Yahudi 16, 83
Yahudiler 305, 306
Yak 104
Yakub, Selime 160
Yakub Bey 122, 249, 253, 257, 268, 314, 315
Yakub Mehmedov 75
Yakutlar 5
Yamud 143, 264, 311, 323, 343, 384, 391, 393, 409, 412, 416, 448
Yamudlar 59
Yamud Türkmenleri 311, 323, 343, 391, 409, 412
Yaparlı boyu 382
Yaracı 400, 401
Yarkain 119
Yar Muhammed Han 403, 422
Yasnov, M.A. 293
Yavuz Sultan Selim 311
Yayık nehri 101
Yayık (Ural) nehri 101, 110, 111, 121
Yazır 382, 384
Yazır boyu 382, 384
Yedi Su Havzası 166, 272
Yedi-Su 105
Yedi Su Ala Tavı 80
Yelizavetpol 24
Yeltsin 73, 210, 212
Yemen 198, 433
Yeniçeriler 311
Yeni Kent (Yengi Kent) 383
Yenisey Kırgızları 233
Yeni Türk Cumhuriyetleri 455
Yerasimos, S. 158
Yermelov (General) 25
Yesevî, Hoca Ahmed 91
Yesi 93, 122, 259
Yes-Yassa (Türkistan) 105
Yıva boyu 382
Yudahim, K. 290
Yunanistan 28
Yunusaliyev, B. 290
Yusuf Has Hâcib 419
Yüksek Sovyet 59, 60, 183, 283, 284, 367, 368, 426, 427
Yüksek Sovyet Prezidyumu 183
Yüzbaşı Muravyev 390

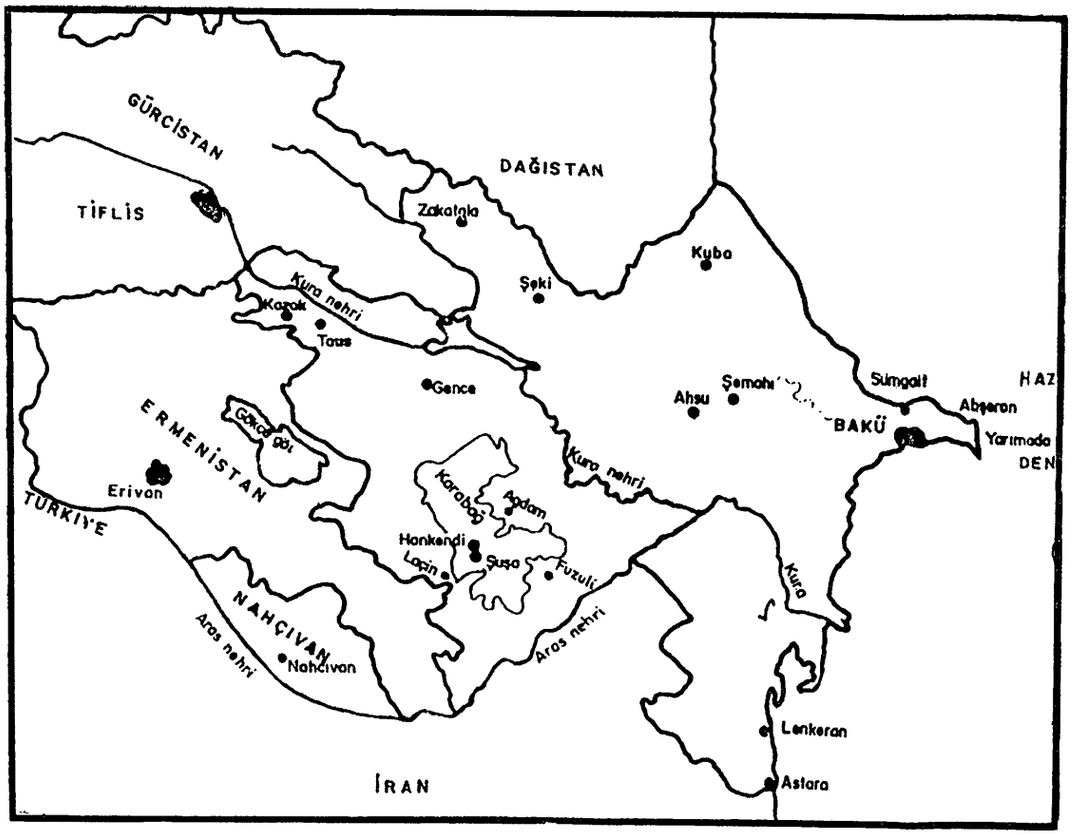
Z

Zâhid Hoca 240, 241
Zaraf Şan 282, 356
Zavaliş (General) 24
Zaysan Gölü 80, 81
Zeliograd 85, 194
Zenkovsky 154
Zenkovsky, S.A. 137, 149, 150, 151, 175, 331, 334
Zerdabi, Hasanbey 50
Zerefşan 301, 303
Zeyneloğlu, C. 24, 25, 26, 475
Zeynullah, Resûl (Nakşi Şeyhi) 146
Zire 63
Ziya'ı Kafkasî (Mecmua) 148
Z. Katz 194
Z. Şayahmetov 194
Z.V. Togan 17, 105, 109, 115, 168, 176, 276, 280, 301, 413

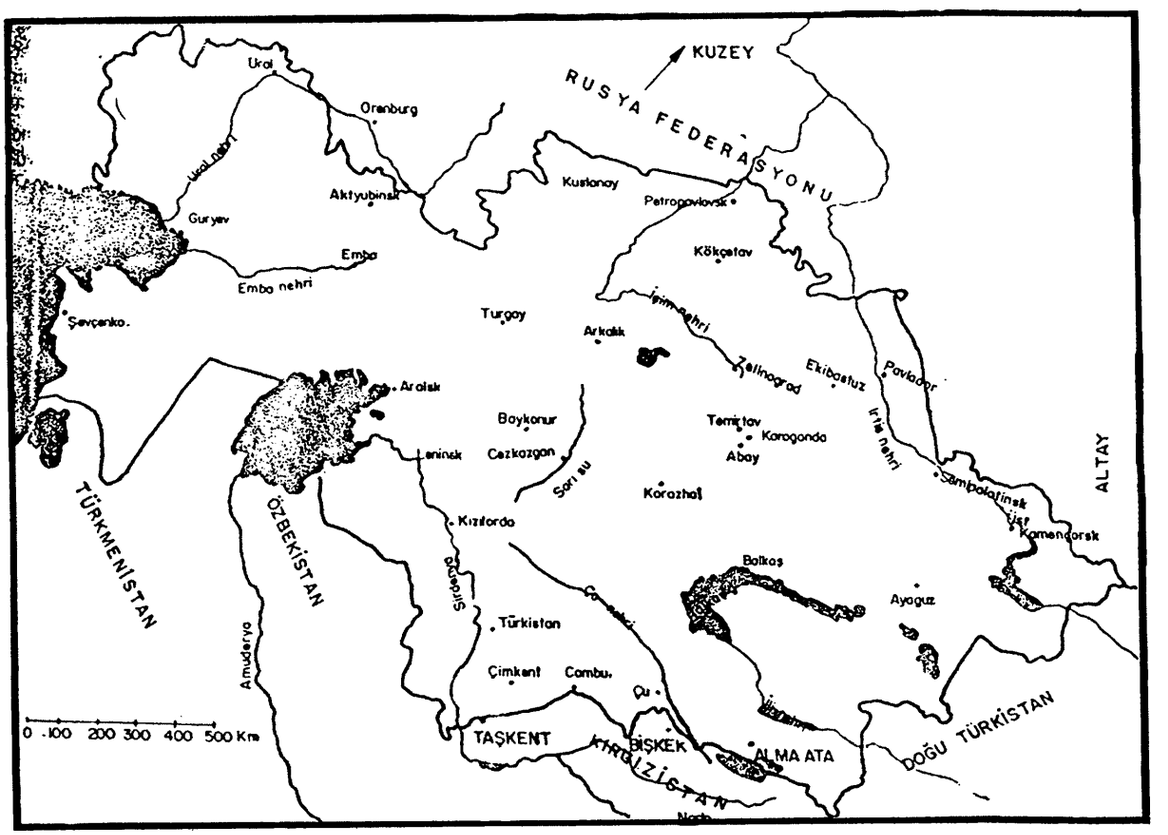
HARİTALAR

YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİ

AZERBAYCAN

KAZAKİSTAN

ÖZBEKİSTAN

TÜRKMENİSTAN